

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

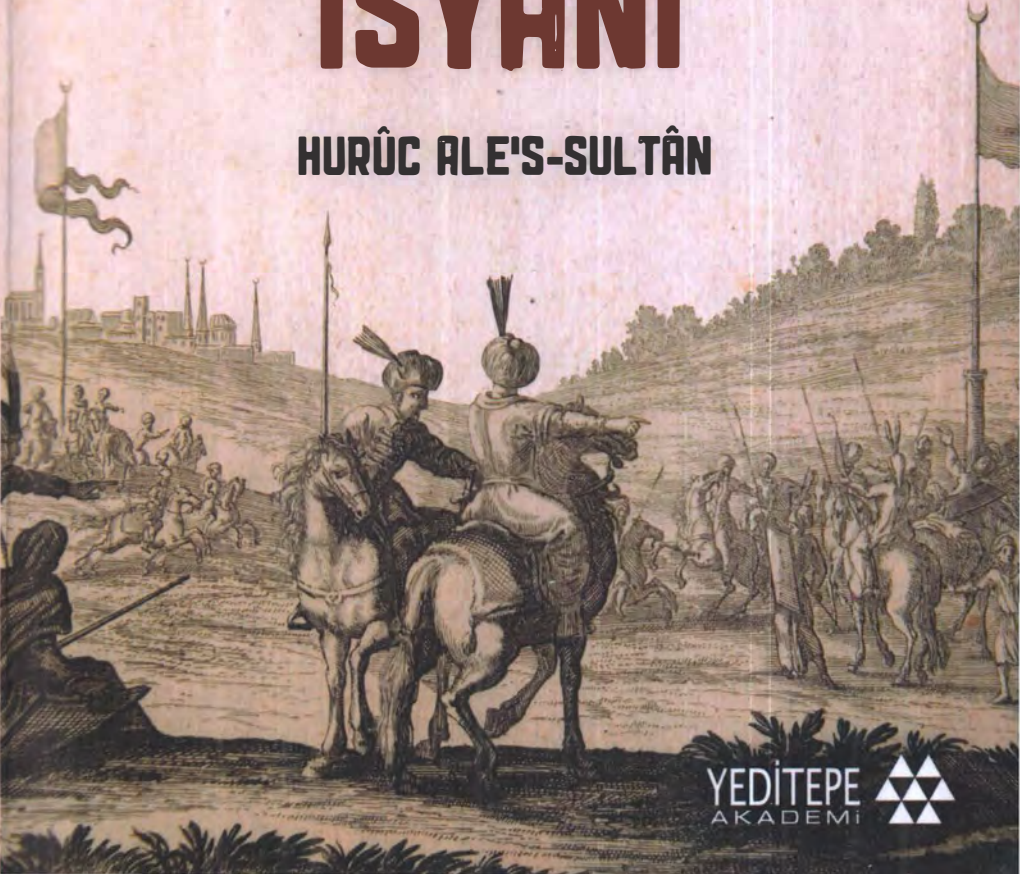
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MÜCTEBA İLGÜREL

ABAZA HASAN PAŞA İSYANI

HURÛC ALE'S-SULTÂN

ABAZA HASAN PAŞA İSYANI

MÜCTEBA İLGÜREL

YEDİTEPE
AKADEMİ

**ABAZA HASAN
PAŞA İSYANI**
Hurûc ale's-Sultân

MÜCTEBA İLGÜREL

ABAZA HASAN PAŞA İSYANI

Hurûc ale's-Sultân

MÜCTEBA İLGÜREL

Genel Yayın Yönetmeni

Sahure Ergüzel

Editör

Murat Uluskan

Sayfa Düzeni

Deniz Tugay

Kapak Tasarımı

Sercan Arslan

ISBN: 978-625-8396-06-5

Yeditepe Yayınevi: 36

Araştırma-İnceleme: 36

1. Baskı: Mayıs 2022

©Yeditepe Yayınevi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 49829

Baskı-Cilt

Meteksan Matbaacılık

ve Teknik Sanayi Ticaret Anonim Şirketi

Beytepe Köy Kolu No:3 06800 Bilkent/Ankara

Sertifika No: 46519

YEDİTEPE YAYINEVİ

Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78

www.yeditepeakademi.net/bilgi@yeditepeakademi.net

www.yeditepeyayinevi.com

ABAZA HASAN PAŞA İSYANI

Hurûc ale's-Sultân

MÜCTEBA İLGÜREL

Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL

1939 yılında Balıkesir’de doğdum. İlk ve orta tahsilimi burada tamamladım. Babam, Atatürk’ün arzusu üzerine her şehirde açılan Millet Mektebi mezunudur. Yeni harfleri öğrendiği için devlet memuru olabilmıştır. Dedem ve büyükbabam Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında askerlik çağlarında iken cepheden cepheye koşmuşlar, yurdumuzu işgale gelen düşmanla savaşmışlar. Ben onlardan Çanakkale Boğaz savunmasına, Cemal Paşa’nın Süveyş Kanalı harekâtının zorluklarına ve Kuva-yı Milliyeci olarak yerli Rumların ihanetine ve Yunan ordusunun köylere baskınlar yapıp silahsız insanları nasıl katlettiklerine dair hatıralar dinledim. Tarihe karşı ilgimin artmasına sebep oldular.

Ortaokul ve lise öğrenciliğim sırasında Tarih öğretmenlerimiz İffet Yasa ve Nezihe Şayakçı hanımlar eğitimde çok başarılı idiler. Öğretmenliği seçmemde onlar da etkili oldular. Mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne kaydımı yaptırdım. Öğrenciliğimi müteakip Çapa Yüksek Öğretmen Okulu’nun öğrenci aradığına dair ilanı üzerine imtihana girip kazandım. Devlet hesabına okumak benim için büyük bir imkân oldu. Mezun olduktan sonra Akşehir Lisesi’nde bir dönem öğretmenlik yaptım. Mezun olduğum kürsüye intisabımda fakültedeki hocalarımın ve Yüksek Öğretmen Okulu’nun önemli katkısı olmuştur. Yeniçağ Tarihi Kürsüsü asistanı olarak Vak’ânüvis Ahmed Vâsıf Efendi’nin *Mehâsinü’l-âsâr ve Hakâikü’l-ahbâr* adlı eserinin edisyon kritiğini yaparak Doktoramı tamamladım (1970). Dr. Asistanlara tanınan imkândan yararlanarak bir yıl Londra’da çalışmalarımı sürdürdüm. Asistan olarak tayinimden 1980 yılına kadar haftada altı saat Osmanlıca derslerini yürüttüm. 1977 yılında *Abaza Hasan Paşa İsyanı* adlı çalışmamla Doçent oldum. Ancak bu çalışmam genel olarak belli kaynaklar ve Şeriiye sicillerine dayanıyordu. Çünkü o devirde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yeterli belge bulunmuyordu. 1983 yılından itibaren tasniflerin gelişmesiyle elinizdeki çalışmayı tamamlayabildim.

1982 yılında Profesör oldum. Kadrosuzluk nedeniyle yeni kurulmuş olan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesine geçiş yaptım. Kurucu Dekanımız Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız’ın bunda önemli rolü olmuştur. Bölüm başkanı olarak güçlü bir bölüm kurduk. 19 yıl bu görevi ifa ettim. Meslek hayatım boyunca yabancı meslektaşlarım oldu. Bunlar arasında Japon meslektaşlarım başta gelmektedir. Osmanlı Tarihi üzerinde çalışan Master ve Doktora tezi yapan Japon öğrencilerin yetişmelerine yardımcı oldum. Bu yüzden Prof. Dr. Yuzo Nagata’nın referansı ile Japon hükûmetinin bursuna layık görüldüm. Tokyo ve Kyoto’da görev yaptım. 2006 yılında yaş haddinden emekli oldum. Halen kendi çapımda bilimsel araştırmalara devam ediyorum.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	11
ÖN SÖZ	15

GİRİŞ

İMPARATORLUK İDARESİNDE ÇÖZÜLMELER

Reâyânın Durumu	22
Ekonominin Bozuluşu	23
Askerî Teşkilatta İnkıraz	24
Sadrazam Hüsrev Paşa ve Sipahi Zorbaları	26
Ateşli Silahlar	27
Nüfus Artışı	28
İdarede En Etkili Valide: Kösem Sultan	28

BİRİNCİ BÖLÜM

REÂYÂ İÇİN ZOR YILLARIN BAŞLAMASI

Abaza Hasan Ağa İsyanı'na Takaddüm Eden Devre	31
Sarsılan Devlet Otoritesi: Kalenderoğlu İsyanı ve İmparatorluğu Bölme Niyetleri	31
Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniçeri Düşmanlığı ve Müstakil İdare Planı	34
Cennetoğlu İsyanı	36
Varvar Ali Paşa İsyanı	36
Fener Rum Patriği'nin İhaneti	37
Kaht-ı Rical Devri	38
İsabetsiz Sadrazam Tayinleri	38
Sadrazam Kemankuş Mustafa Paşa ve Tuğrakeşlik Davası	40
Ağalar Saltanatı	42
Saray Ağalarının Tahakkümü	47
Yeni Bir Buhranlı Dönem	52
Devlet ve Halk Münasebetleri	54
İktisadî Hayat	58
Askerî Teşkilat	62

İKİNCİ BÖLÜM

ABAZA HASAN AĞA'NIN HİZMETLERİNİN GÖZ ARDI EDİLMESİ

Abaza Hasan Ağa'nın İlk Devirleri.....	67
Mütesellimlik Görevi	67
Abaza Hasan'a Haydaroğlu İsyanı'nı Bastırma Görevi.....	68
Abaza Hasan'ın Haydaroğlu'nu İstanbul'a Nakletmesi	72
Abaza Hasan'a Hilat Giydirilmesi, Yeni-il Voyvodalığı Tevcihi	75
Abaza Hasan'ın Voyvodalık Görevinin Elinden Alınması	78
Abaza Hasan'ın İsyanı İtilmesi ve Nizâm-ı Âlem Fikri	81
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Öngörüsü.....	84
Katırcıoğlu ve Gürcü Abdünnebi İsyanı, Devleti Bölme Gayretleri	86
Sultanahmed Camii Vakası	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AĞALARIN SONU, ABAZA HASAN VE İPŞİR İŞ BİRLİĞİ, ISLAH-I ÂLEM KARARLARI

Abaza Hasan'ın İlk İsyanı	91
Hasan'ın Mağduriyeti ve Üsküdar'a Geçişİ	91
Abaza Hasan'ın Karakteri.....	92
Abaza Hasan'ın Anadolu'ya Yönelişİ.....	96
Köleoğlu Hadisesi	97
Ağaların Abaza'ya Karşı İlk Tedbiri.....	98
Abaza'nın Ankara'ya El Atışİ, Kadı Kederoğlu Hadisesi.....	99
İpşir Mustafa Paşa'nın Abaza Hasan Üzerine Tayini	100
İpşir'in Görevden Azli ve Katırcıoğlu'nun Tayini.....	102
Eskişehir Toplantısı, Siyavuş Paşa'nın Abaza Hasan'a Mektubu ..	105
Abaza ve Dasni Mirza Paşa Vakası	109
Ağaların Sonu	111
Siyavuş Paşa'nın Abaza Hasan'a İyi Niyet Elçileri.....	113
Eskişehir Sahrası'nda Dîvan Kurulması ve Alınan Kararlar	116
Abaza Hasan'ın Türkmen Voyvodalığına Tayini.....	120
Eskişehir Toplantısı Sonrası.....	122

Diğer Celâli Reisleri	124
İpşir'in Halep Toplantısı, Islah-ı Âlem Kararları	125
Hasan'ın Voyvodalık Harçlarını Göndermesi	129
Hükûmetin Yeni Bir Hatalı Tutumu: Usta Rıdvan Hadisesi	131
Tersâne Bahçesi'nde Meşveret Meclisi	133
İpşir Paşa'ya Nasihatnâme ve Onun Abaza Hasan Örneği	134
Abaza Hasan'ın İstanbul'a Gelişi ve Yeniden Tayini	135
Hadım Karındaşı Hasan Hadisesi	137
Deli Sipahi Hadisesi	139
İpşir Mustafa Paşa'nın Sadarete Tayini, Yapılan Hatalar	139
İpşir Paşa'nın İstanbul için Hazırlıkları	142
Gerçekleşmeyen Konya Toplantısı için Planlanan Kararlar	143
İpşir Paşa'nın Halep'ten Ayrılışı	145
İpşir Paşa İstanbul Yolunda	148
İpşir Paşa'ya Büyük İlgi	149
İpşir Paşa'nın Göreve Başlaması ve Muhalefet	151
İpşir Paşa'ya Karşı Sipahi ve Yeniçeri İttifakı ve İpşir'in Sonu	154
Karaçelebizâde'nin Uyarıları	158
Devlet ve Halk Münasebetleri	160

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÖPRÜLÜ'NÜN SADARETİ, ABAZA HASAN PAŞA'NIN ERDEL SEFERİ'NE DAVET EDİLMESİ

Seydî Ahmed Paşa ve Konya Hadiseleri	163
Abaza Hasan ve Seydî Ahmed Paşa Hadisesi	166
Askerin İkazları, Çınar Vakası	168
Askerin İkazları Hakkında	171
Kadıızâdeliler ve Anadolu Kırında Durum	174
Seydî Ahmed Paşa ve Halep Hadisesi, Abaza Hasan'ın İşe Karışması	178
Seydî ve Abaza Üzerine Planlanan, Sonra Vazgeçilen Sefer	179
İsabetsiz Sadrazam Tayinleri ve Meydan Ağaları Tahakkümü	183
Boynueğri Mehmed Paşa'nın Sadareti ve Abaza Hasan'ın Diyarbekir Valiliği	187

Abaza Hasan Paşa'nın Leventleri ve Şeyhülislâm Mesut Efendi'nin Sonu	191
Girit Gaillesi.....	193
Köprülü'nün Sadareti ve İlk İcraatı.....	200
Sipahilerin Cezalandırılması, Abaza Hasan Paşa'nın Halep Valiliği...	202
Köprülü'nün Abaza Hasan'a İlk Görev Emri	206
Köprülü'nün Boğaz Seferi.....	207
Köprülü'nün Erdel Seferi	209
Abaza Hasan Paşa'nın İsyanı Hakkında Naîmâ'nın Teşhisleri	209
Abaza Hasan'a Erdel Seferi'ne Katılması için Israrlı Davetler	212
Abaza Hasan Paşa'nın İmparatorluğu Bölme İddiası.....	219
Devletin Tedbirleri, Nefir-i Âmm İlanı	221
Köprülü'nün Seferden Çağırılması, Edirne'de Ayak Dîvanı	223
Celâlîler Hakkında Fetva	227
Yeni Bir Nefir-i Âmm İlanı	228
Abaza Hasan Üzerine Sefer Hazırlıkları.....	230
Köprülü'ye Suikast Teşebbüsleri.....	232
Bu Devirde Genel Görünüm	235

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABAZA HASAN PAŞA'NIN HALEP'TE TUZAĞA DÜŞMESİ, İSYANIN SONU

İlgın Muharebesi ve Abaza Hasan'ın Galibiyeti.....	241
İlgın Mağlubiyetinin Sebepleri.....	243
İlgın Mağlubiyetinden Sonraki Devre ve Hükûmetin Tedbirleri .	245
Abaza Hasan'ın Zor Günleri, Zahire Kıtlığı.....	247
Hasan Halep Yolunda.....	251
Abaza Hasan Halep Tokatında	255
Katledilen Celâlî İleri Gelenleri	259
İsyandan Sonraki İcraat	262
Şam Vakası.....	263
Deli Hüseyin Paşa'nın Katli.....	263
Mısır Hadisesi.....	264

Şâmî Arap Numan Efendi'nin Katli	265
Antalya'da Kör Bey Mustafa Paşa'nın İsyanı ve Katli	266
Seydî Ahmed Paşa'nın Katli	267
Anadolu'da Celâli ve Tüfek Teftişi	268
Devam Eden Şikâyetler	275
Abaza Hasan Hakkında Bazı Kötü Sıfatlar	276
Katledilip Malı Müsadere Edilenler	277
SONUÇ	283
EKLER	293
İsyanlar Hakkında Bir Özet ve Tasnif	293
Şehzade İsyanları ve Taht Kavgaları	296
Savcı Bey İsyanı	296
Timur İstilas, Şehzadeler Çekişmesi	296
Mustafa Çelebi İsyanı	297
Cem Sultan İsyanı	297
Şehzadeler Çekişmesi	297
Şehzade Bayezid İsyanı	298
İdeolojik Düşünce ve Mehzep İddiaları	298
Bedreddin Simavî İsyanı	298
Şahkulu Baba Tekeli İsyanı	298
Bozoklu Celal İsyanı	299
Kalender Şah İsyanı	300
Yeniçeri Düşmanlığı	300
Abaza Mehmed Paşa İsyanı	300
Reâyâyı Kollamak	301
Cennetoğlu İsyanı	301
İlyas Paşa İsyanı	301
Varvar Ali Paşa İsyanı	302
Mansıp Talebi	303
Haydaroğlu Mehmed İsyanı	303
Gürcü Abdünnebi İsyanı	303
Mansıp Mağdurları	304
Karayazıcı Abdülhalim İsyanı	304

Kalenderoğlu Mehmed İsyanı	305
Katırcıoğlu Mehmed İsyanı	306
Celâli İsyanları ve Nezr Meselesi.....	307
Abaza İsyanı Yıllarında Nezr	312
Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648)	314
Savaşın Nimetleri.....	314
Köprülü'nün Dârüssaâde Ağaları Hakkında Tedbirleri.....	320
KAYNAKLAR	327
BAZI BELGE GÖRÜNTÜLERİ	337
DİZİN.....	343

KISALTMALAR

Ayn. Mü.	Aynı müellif
BOA	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dos.	Dosya
haz.	Hazırlayan
İA	Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
vsk.	Vesika
Yay.	Yayınlayan
YB.	Yabancı Arşivler

*Beni bu konuda çalışmaya teşvik eden
Hocam Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun
(vefatı 11 Haziran 1976) aziz hatırasına.*

ÖN SÖZ

Tarih sahnesinde görülen imparatorlukların bir hayat sürelerinin olduğu muhakkaktır. Bu genellemeyi devletler için de yapmak mümkündür. İmparatorlukların tarihi incelendiğinde doğuş, gelişip zirveye ulaşma ve çöküş devirlerinin yaşandığı görülmüştür. Bunun en bariz örneği Osmanlı İmparatorluğu'dur. Batılıların imparatorluk olarak adlandırdığı Devlet-i Aliyye-i Osmâniye bu netameli coğrafyada mümkün olduğu kadar varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti kuruluşundan Kanunî devri sonuna kadar zengin bir devir yaşamış olmakla beraber, müteakip yıllarda idarede görülen zaafılar zamanla her yönü etkilemiştir. Bilgili ve ehil olmayan kadrolar, devlet idaresinde söz sahibi olunca önce fetihlerin durmasına hatta toprak kayıplarına zemin hazırlamıştır. Merkezî idare zaafa uğramış, hazinesi zarar görmüştür. Bundan en fazla etkilenen Yeniçeri Ocağı ile Sipahi Ocağı olmuştur. Bu iki ocak arasında devam edegelen münafaret payitahtta huzuru kaçırmıştır. İdareden memnun olmayan askerî zümrelerin çıkardığı hadiselerde sadrazam ve devlet erkânının hayatları tehlikeye girdiği gibi İstanbul halkı ile çarşı pazarın da zarar gördüğü vakidir.

Payitahtın durumunu ifade ettikten sonra Anadolu halkı akla gelmelidir. Büyük çoğunluğu reâyâ (köylü) olan halk ne durumda idi. Reâyâ tamamen toprağa bağlı üretici bir zümre

olmakla beraber özel mülkiyeti pek yoktu. Ürününden ve yetiştirdiği hayvanından dolayı vergi mükellefi idi. Üstelik hiçbir eğitimi yoktu. Reâyâ vergi ödüyor, fakat karşılığını göremiyordu. Devlet isterse kanun dışı vergi de talep edebiliyordu. Diğer taraftan Rumeli'deki ağır maliyetli fetihler Anadolu'ya ilgiyi azaltırken, reâyânın üzerindeki vergi yükünü artırdı. Başlamış olan fetihler Osmanlı Devleti için âdeta zaruret haline geldi. Devletin yapısı bunu âmirdi. Durum böyle iken İran ve Orta Doğu seferleri reâyânın üzerine yeni yükler getirdi. Reâyânın perişanlığı arttı. Ancak vergisini ödemeye devam ediyordu. Devlet topraklarını genişlettikçe reâyânın yoksulluğu ve çaresizliği de artıyordu. Buna rağmen reâyânın isyan etmek için belli bir toplumsal yapısı ve yeterli kaynağı bulunmuyordu. At ve silah başkaldırıyı îma ettiği için o da yoktu. İsyân etmek gibi bir planı olamazdı. Köylüler müşterek hareket etme kültüründen de mahrumdu. Hâlbuki Avrupa'daki köylüler eğitilmiş ve örgütlü idi. İsyân ettiler ve haklarını aldılar. Anadolu köylüsü ise bu gelişmelerden habersizdi. Devlet-toplum ilişkileri vergi ile irtibatlı idi. İdare reâyânın sıkıntılarına bigâne idi. Köylüler nüfus artışı, fakirlik ve vergi talepleri ile karşı karşıya kaldılar. Çaresiz boyun eğdiler. Hâlbuki devlet vergi kaynağı köylüsünü himaye etmekle mükellefti. Ancak devletin böyle bir politikası da yoktu. Devlet ve toplum iş birliği bu yüzden olamazdı. Zira devleti temsil edenlerin de bu yönde bilgi ve kültürü yoktu. Anadolu'da köy sayısının ve köylü nüfusunun fazla oluşu hak talebinde yararı olmadı. Şehirler ise idarecilerin kontrolünde idi. Köylünün şehre gidip yerleşmesi kolay değildi.

Bu ağır şartlar altında Anadolu korumasız ve otoriteden yoksun bir hale geldi. Eşkıya ve Celâlî toplulukları reaya üzerinde baskı kurdu. Eşkıya grupları; köylü gençler, itaatten çıkmış suhteler ve işsizlerden teşekkül ediyordu. Yol güvenliği

tehdit altındaydı. Ticarî hayat zarar görüyordu. Celâlî cemiyetleri ise mağdur edilmiş idarecilerin kalabalık maiyetleri ve eşkıya gruplarının birleşmesiyle binlerle ifade ediliyordu. Celâlîler *katl-i nüfus ve gâret-i emvâl* ile reâyâyâ dehşet saçıyordu. Celâlîler şehirleri dahi tehdit ediyor, para talebinde bulunuyordu. Köyünü savunamayan reâyâ şehirlere can atıyordu. Perişan olan reâyâ İstanbul'a şikâyet mektupları gönderiyor, fakat sonuç alınamıyordu.

Celâlî reisleri genellikle devlet hizmetinde olup da mansıbı elinden alınmış görevlilerdi. Bu da kötü idareden kaynaklanıyordu. Çalışmamızın konusu Celâlî Reisi Abaza Hasan bunun bariz bir örneğidir. Hasan, mansıbı elinden alınarak mağdur edilmiş, bütün çabalarına rağmen verilmeyip isyana itilmiştir. Haksızlığı farkedenden Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin ikazları, bilâhire Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'nın ve hatta Ayak divânında askerin ve diğerlerinin tavsiye ve temennileri dikkate alınmamıştır. Kaynaklarda *Hurûc ale's-Sultân* olarak anılan büyük isyan bu şartlarda başlamıştır. Merkezî idare isyan müddetince zor yıllar geçirmiş, ordusu mağlup olmuş, reâyâ ise baskı altında yaşamıştır. Genelleme yapacak olursak, Celâlî reislerinin bir müddet sonra isyanla bir sonuç alamayacaklarını idrak edip padişahı af ve bir makam ümid ettikleri vakidir. Ancak kötü örnek olur düşüncesiyle devlet buna pek itibar etmezdi. Binlerle ifade edilen Celâlî cemiyeti büyük bir tehlike idi. Ayrıca böyle bir anlaşmada Celâlî reisleri için bir tuzak tehlikesi de vardı. Abaza Hasan Paşa bu tuzağa düşmüştür.

Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde Kösem Sultan ve Turhan Sultan devlet idaresinde bir müddet söz sahibi oldular. Sadrazam tayinlerinde hatalar yaptılar. Bilgili ve ehil olmayanları sadarete getirdiler. Bu yüzden rüşvet ve yolsuz-

luk gündemden düşmedi. Mansıp satışı, taşra görevlilerinin kısa sürede azledilmesi önüne geçilemeyen zaaf noktaları idi. Tayin edilen sadrazamlar arasında idareye layık devlet adamı olsa da makamında barınamıyordu. Köprülü Mehmed Paşa bazı şartlar ileri sürüp sadarete geldi. Dirayet gösterip sert ve haşin bir icraat uyguladı. Her icraata karışan yetkisizleri devlet teşkilatından uzaklaştırdı. Bu günlerde Abaza Hasan Paşa İsyanı da bastırıldı. Köprülü Mehmed Paşa bu kötü gidişe son verip Osmanlı Devleti'ni büyük bir badireden kurtarmıştır.

Bu çalışmada bazı arşiv belgelerinin temininde bana yardımcı olan Araştırma Görevlisi Coşkun Ünsal'a teşekkür ederim. Ayrıca Doç. Dr. Recep Ahışalı ve Doç. Dr. Uğur Demir'e de yardımlarından dolayı teşekkür ederim. İlaveten, kitabın basımını üstlenen Yeditepe Yayınevi'ne de şükranlarımı ifade ederim. Son olarak, müsveddelerimi inceleyip gerekli ikazlarda bulunan ve diğer kısımların ikmalinde yardımcı olan ve nihayet metni bilgisayara nakleden Prof. Dr. Murat Uluskan'dan büyük yardım gördüm. Kendisine minnettarım.

Mücteba İLGÜREL

Nisan 2022

GİRİŞ

İMPARATORLUK İDARESİNDE ÇÖZÜLMELER

Osmanlı Devleti Kanuni devrindeki fetihlerle büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Ancak padişahın katıldığı on üç sefer devlet hazinesine büyük bir yük bindirmişti. II. Selim tahta çıktığı zaman hazinede kapıkuluna ödenmesi gereken para yoktu.¹ Bu tarihten itibaren Osmanlı hazinesinde malî müzayaka mevcut olageldi. Devletin sahip olduğu, devrine göre ileri hukuk sistemi Balkan halkları arasında takdir görüyordu. Bu yüzden farklı ırk, din ve kültürler uzun müddet imparatorluk camiasında yaşadı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ve XVII. yüzyılın başlarında Anadolu'da Celâlılık ve Eşkîyalık sürüp giderken Balkanlarda genel olarak sükûnet hâkimdi.² Osmanlı Devleti Küçük Asya'dan sonra Balkanlarda yavaş ve emin adımlarla ilerledi. Bu hak ve adalete dayanan bir idare-

-
- 1 Nitekim Bernard Lewis ("Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East*, London 1973, s.201-202) bu devri işaret ederek, "İmparatorluk XVI. asrın ortalarında kuvvet ve ihtişamının zirvesine ulaştı... fakat onun çöküşü bu ihtişamlı devrede başlamış bulunuyordu" şeklinde ifade etmiştir. Başka bir müellifin de aynı düşüncede olduğu görülmektedir. Leopold von Ranke, *XVI. ve XVII. asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı*, çev. Halid İlteber, İstanbul 1971, s.160-161.
 - 2 Halil İnalcık'ın bu konudaki bir araştırması için bk. "The Rise of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of İslam*, vol. I, Cambridge 1970, s. 293-323.

nin gelişine bağlanıyordu. Fernand Braudel anonim bir Fransızca eserden (1528) şunu nakletmektedir:³

Ülke emniyetli ve haydutluk ve eşkıya hareketlerinden masun... İmparatorun haydutlara ve eşkıyaya müsamahası yok.

Kanunî'nin veziriazamlarından Lütfi Paşa'nın Dîvan-ı Hümayun hakkındaki düşünceleri ise dikkat çekicidir:⁴

Bu hakir mansıb-ı vezârete vusûl buldukda ahvâl-i Dîvan-ı âlişânı ekser süfehâ ve mechûlü'n-neseb bazı mürtekebîn ellerinde hayli perîşân bulmuş idim. Mümkün olan mertebe yedi yıl mikdârı tedbîr ile nizâm buldurdum.

Daha sonraki devirlere işaret eden bir başka müellif, Osmanlı ülkesinde reâyâ ve berâyâ ve fukara ve zuafâ ve ulemâ ve sulehâ sulh ve sükûn içinde yaşarken su-i tedbir ile her şeyin değiştiğini anlatmaktadır.⁵

Avrupa'da siyasî şartlar Osmanlı Devleti aleyhine değişmekteydi. Ülkelerarası ticarî rekabet alıp yürümüş, Osmanlı limanlarının para kazanmak için verimli bir pazar olduğu anlaşılmıştı. II. Selim'in Fransa'ya bağışladığı ticarî imtiyazlar (1569), İngilizlerin ihtirasını celbettiği için III. Murad da bu ülkeye ticarî imtiyazlar verdi.⁶

Osmanlı Devleti'nin tedricen inkıraza yüz tutmasının sebepleri incelendiği zaman devlet müesseselerinde görülen ço-

3 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, translated by Siân Reynolds, London 1972, vol. II, s. 664-665.

4 Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.

5 *Kitâb-ı Müstetâb*, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1974, fasl-ı evvel. Yayımlayanın tespitine göre bu anonim eser II. Osman'a sunulmuş olmalıdır. s. XXI.

6 Halil İnalçık, "İmtiyâzât", *DİA*, XXII, 245-252.

zülmenin başta geldiği görülür. Bu çözümler zamanla diğer sahalarla intikal ederek Anadolu isyanlarına kadar uzanmıştır. Devlet otoritesinin zayıflaması bu çözümlerin birincisi olmuştur. Esasında müesseselerde başlayan çözülme ile beraber otorite kaybı da başlamıştır.⁷ İdarenin güç kaybetmesi ile timar rejiminin işleyişindeki aksaklıklar, tarım ekonomisine dayanan Osmanlı cemiyetinde büyük sıkıntıların doğmasına sebep oldu. Bu hal reâyâ ile merkezî gücün arasındaki zümrenin icabında isyankâr tavır almasına zemin hazırladı.

Osmanlı hanedanının ilk on kadar üyesi dirayet ve kabiliyetleri ile temayüz ettikleri halde, diğerleri arasında liyakatsizlerin mevcudiyeti, hele XVII. yüzyılda fazla oluşu dikkati çekmektedir. Zaten padişah adaylarının yetişmesinde gerekli ihtimam gösterilemiyordu. Bu taht için büyük bir talihsizlik idi. Şehzadelerin yetişmesinde zenci saray ağalarının da olumsuz etkileri vardı. Şehzadelerin sancağa çıkmaları ise artık söz konusu değildi.⁸

Lütfi Paşa, rüşvet konusuna da temas ederek idarî bünyede yaptığı tahribata şu cümle ile temas etmiştir.⁹

Ashâb-ı devlete rüşvet marazı kebâir ve mel'ûn bir illet-i bî-ilâçtır ve devletin ihtilâline bâ'istir.

Rüşvet alıp vermenin devleti inkırazın eşiğine getireceğine işaret eden *Kitâb-ı Müstetâb* müellifi ise rüşvet alıp hizmet

7 İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in ülkeyi merkezî bir idare etrafında toplama gayretleri ile siyasî liderlik şahsında belirmişti. Yeniçeri ordusunu esas kuvvet haline getirmesi, uçlarda çıkabilecek herhangi bir muhalefet sırasında daha kuvvetli durumda olma isteğindendi. Ayrıca fethedilen kalelere garnizon olarak yerleştirilen yeniçeriler, merkezî otoritenin mutlak mümessilleri olarak kabul edilmişti (Bk. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 659-660.

8 I. Ahmed 14 yaşında, I. Mustafa 26 yaşında, II. Osman 14 yaşında, IV. Murad 12 yaşında, İbrahim 25 yaşında ve IV. Mehmed 7 yaşında tahta çıkmışlardı.

9 "Lütfi Paşa Âsâfnâmesi", s. 14.

sipariş edenler için, “*Var imdi her nice hırsızlık idebilürsen sana destûrdur*” deyip aşağıdaki dörtlükte Celâli isyanlarına işaret etmiştir:¹⁰

*Virdi dîvân ehli rüşvetle cihâna ihtilâl
Pâdişâhım itdiler vallâhi mülkün pâymâl
Âşikâre bey' iderler kahbe-zenler mansıbı
Nice kopmasın Celâli nice olmasın kîtâl*

Aynı müellif, ülkeyi idare edenlerin su-i tedbiriyle, “*kurâ ve mezârî' harâba yüz tutup reâyâ ve berâyâ perâkende olup hazine-i âmirenin irâdı masrafa kifâyet etmez olup... vükelâ-yı devlet dahi birbirine hased ve birbirlerinin aleyhlerine mukayyed olmağla her sadra gelenler “heman bu günü hoş görelim irtenin ıssı vardır” deyu nizâm-ı intizâm-ı âlem için takayyüdleri olmayıp*” teşhisinde bulunmuştur.¹¹

Reâyânın Durumu

Görüldüğü üzere müellifler reâyâ üzerinde ısrarla durmaktadır. Reâyâ ifadesi genel olarak eğitim almamış, seyfiye, kalemiye ve ilmiye mensupları dışındaki Anadolu halkı için kullanılmıştır. Daha ziyade köylüler kastedildiği halde zaman zaman şehirliler de reâyâ muamelesi görmüştür. Reâyâ vergi ödeyen zümre olup bu konuda devletin sıkı takibi altında idi. Ancak bazı hizmetler karşılığında avâriz ve raiyyet resimlerinden muaf tutulurdu.¹² Reâyâ haksız muameleye maruz kalabilir, toprağına ziyade vergi konabilirdi. İsyanlar mezhep mücadelesi gibi görünüyorsa da işin özünde hak, hukuk ve fakirlik mücadelesi bulunmaktadır. İmparatorluk kazanılan seferler sonucu genişlemiş, eğer varsa zaferlerin meyvelerinden reâyâ

10 *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 5.

11 *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 2.

12 Mehmet Öz, “Reâyâ”, *DİA*, XXXIV, 490-493.

hiç yararlanamamıştır. Zaten Osmanlı Devleti'nin sömürü siyaseti de yoktu. Bu yüzden Celâlî reisleri reâyâyı hem sahiplenmişler hem de onlardan savaşçı toplamışlardır. Ancak burada şunu da ilave etmek gerekir ki Celâlî yürüyüşlerinden en çok zarar gören de reâyâ olmuştur.

Celâlî reislerine gelince; genel olarak bir mezhebi, kavmi ya da zümreyi savunmamışlardır. Reâyâdan da Celâlî reisi çıkmamıştır. Zira köylünün eğitimi hiç yoktu. Tamamen toprağa bağlı idi. Binlerce insanı sevk ve idare edecek yetenekte bir lider yetişemezdi. Celâlî reisleri çok defa idare edenler zümresinden, sipahilikten yani eğitim almış hizmet kadrolarından çıkmıştır. Bunlar görevlerinde iken çeşitli vesilelerle mağdur edilmişlerdir. İstanbul hükûmeti bunlardan hizmet beklerken, isyan hareketleri payitahta ulaşmıştır. Bu yüzden Celâlî reisleri *daire-i itaatten çıkmak* ile suçlanmıştır.

Ekonominin Bozuluşu

İncelediğimiz devirde çok sık sadrazam değiştirildiği, bu yüzden de icraatın aksadığı görülecektir. Bu istikrarsızlık yıllar önce de vardı. Sokullu Mehmed Paşa'nın katlinden (1579) I. Ahmed'in cülusuna kadar takriben 24 yılda aşağı yukarı 24 defa sadaret değişikliği olmuştur. Bu sadrazam trafiği, hizmetlerin layıkıyla yürütülemediğini ifade etmektedir. Sadrazamların seçiminde dikkatli davranılmadığı, "*bir de bunu deneyelim başaramazsa değiştiririz*" düşüncesinin hâkim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta böyle tayinlerde liyakat, devlet adamı niteliği ve tecrübe bir kenara bırakılmış olmalıdır. Unutulmamalıdır ki bu yıllar Celâlî isyanlarının yoğunlaştığı yıllardır.

XVI. asrın sonlarına doğru Avrupa ülkelerinde başlayan malî kriz, bir müddet sonra Osmanlı Devleti'ne de sirayet etti.

Ucuz Amerikan gümüşünün Osmanlı piyasalarına gelmesiyle malî buhran hissedilmeye başlandı. Enflasyonla birlikte akçenin tağşişi, sahte para basımı, yüksek faiz ve tefecilik aldı yürüdü. Hâlbuki Osmanlı maliyesi gümüş akçenin temsil ettiği sabit para üzerine kurulmuştu. Artan fiyatlar önce sabit gelirlilere, maişeti timar gelirlerine bağlı sipahilere, devletten sabit ulufe alan kapıkulu ocağına ve vakıf gelirleriyle yaşayan dinî sınıflara meşakkatli hayat şartları getirdi. Timarlı sipahiler, uzak mesafelere pahalı seferler devam ettikçe fakirleştiler. Bu seferlere katılmayanlar veya firar edenlerin timarları ellerinden alınınca Celâlîlere katılmalarına engel olunamadı. Timar sahipleri, reâyâyı alışılmış verginin iki katını ödemeye zorladılar. Ayrıca çarşı ve pazarda eşya ve yiyecek fiyatlarının nisbetsiz ve kararsız bir şekilde yükselmesi, ihtikâr ve karaborsanın artmasına sebep oldu.

Askerî Teşkilatta İnkıraz

Osmanlı Devleti'nin en gözde teşkilatı olan timarlı sipahiler güçlü bir devlet idaresinin başlıca kaynağı iken XVI. yüzyılın sonlarına doğru yozlaştı. Hâlbuki bu sistem devletin askerî, siyasî, ictimai ve iktisadî bünyesinin gelişip inkişaf etmesinde başlıca âmil olmuştu. Timar teşkilatının muharip bir askerî sınıf olarak gücünü ve itibarını kaybetmesi, timarların bu devirde layık olmayan kimselerin eline geçmesiyle başladı. Nitekim rüşvet sebebiyle timar sahiplerinin gelişigüzel azl, nasb ve tebdil edilmeleri ve sancakbeyliklerinin kapıkulları arasından yetişmiş ocak mensuplarına verilecek yerde satılığa çıkarılması, timarların saray mensupları ile nüfuzlu şahsiyetlerin eline geçmesine vesile oldu.¹³ Timar teşkilatı zamanla

13 Bu hata Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın telhisinden anlaşılmaktadır: "... uğur-ı hümayûnda bu kadar yıllardan berü seferlerde hizmet eden askerin ellerinden dirliklerin çeküp almağla bu kadar kimesnelerin kalblerini meksûr edüp bu kadar askere nefret vermek ma'kul ve münasib nesne değildir, filhakika bu kadar zeâmetler ve timarlar ziyade muhtel ve müşevveş

güç ve itibar kaybetti. Sonuçta kapıkulu ocaklarının mevcudunu artırma mecburiyeti ile karşı karşıya kalındı. Bu da devlet merkezinde büyük bir ihtilal kuvvetinin kümelenmesine yol açtı.¹⁴ Avrupa ülkeleri ateşli silahlarda, harbetme tekniğinde ve talimli meslek ordularının gelişmesinde ilerlemeler kaydederken, timar teşkilatı buna cevap vermesi imkânsız orta çağ tipi bir teşkilat olarak kalmıştır.

Haçova Meydan Muharebesi'nde (1596) sadarete getirilen Cigalazâde Sinan Paşa, gayretsizliği görülen timarlı sipahilerden firar edenlerin dirliklerini kesti. Bunların sayısının 2.000'i biraz geçtiği son araştırmalardan tespit edilmiştir. Şu hâlde Anadolu'ya geçip mevcut Celâlî cemiyetlerine katılanların sayısı bu kadardır.¹⁵

Yıllar süren Osmanlı-İran savaşlarının malî etkileri hazineni zor duruma düşürmüştü. Kapıkulu, kendilerine züyuf akçe ödenince isyan etti (1589). Sorumluların cezalandırılmasını istedi. Sipahiler de züyuf akçe yüzünden ayaklandı (1593). Yine sipahiler 1595 yılında ulufe yüzünden yeni bir isyan çıkardılar. Devlet işlerine müdahaleyi alışkanlık haline getirdiler. Daha sonra bazı vezirlerin tahrikleriyle yeniçerilerle sipahiler birbirine düşürüldü. I. Ahmed devrinde yine ulufe bahanesiyle olaylar çıkardılar. İçlerindeki kıskırtıcıları buldurup katlettiren I. Ahmed ocakta sükûneti sağladı. II. Osman'ın hal ve katli hadiselerinde en büyük rolü oynadılar.¹⁶

olmuştur." bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine âit Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. 35-36, telhis 44.

14 Halil İnalçık, "Timar", *DİA*, XLI, 168-173.

15 Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2019, s. 371-372. Ordudan firar eden abartılı 30.000 asker sayısı için bk. *Hasan Beyzâde Tarihi*, haz. Nezihi Aykut, III, Ankara 2004, s. 541.

16 Gereği yokken ocağa yapılan yeni kayıtlarla hazine yetersiz kalıyordu. Bu hususta Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın telhisi için bk. Cengiz Orhonlu, *Telhisler*, s. 62, telhis 74. Sipahi ocağının lüzumundan fazla genişlemesi Koçi Bey'in dikkatini çekmiş (*Risâle*, yay. Zuhurî Danışman, İstanbul 1972,

Sadrazam Hüsrev Paşa ve Sipahi Zorbaları

Hüsrev Paşa sadrazam olunca (1628), II. Osman'ın kanını dava edip ayaklanan Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa üzerine tayin edildi. Abaza işini çözen Hüsrev Paşa'nın nüfuz ve itibarı arttı. Birçok acemi oğlanını yeniçeri kaydetmekle ocağın desteğini kazandı. Güven içinde Bağdad Seferi'ne çıktı (1629). Bağdad muhasarasında başarılı olamayıp Mardin'e çekildi. Bu sırada azledildi. Nikris hastalığından muzdarip olduğu için Tokat'a gitti. Yeni Sadrazam Hafız Ahmed Paşa İstanbul'a dönülmesini istedi. Sipahi zorbaları da ulufe almak gayesiyle onlara katıldı. Sipahiler Hüsrev Paşa'nın sadarete dönmesi için isyan hazırlığına giriştiler. Anadolu'da birçok Celâî reisi türedi. Bunlar ilerideki Celâîlilere örnek teşkil etti. Kargaşalık son haddine vardı. İstanbul da sipahi zorbaları ile dolmuştu. Sadarete gözü olan eski Kaptan-ı Derya Recep Paşa'nın tahrikleriyle ayaklandılar. İstanbul kargaşalık içinde kaldı. Sadrazam Hafız Ahmed Paşa dâhil bazı kimselerin katlini istediler (1632). Recep Paşa sadrazam oldu. Hadiselerden Tokat'ta hasta yatan Hüsrev Paşa'yı sorumlu tutan IV. Murad, Murtaza Paşa'yı Diyarbekir beylerbeyliğine tayin edip, yolda onu idamla görevlendirdi. Hüsrev Paşa'nın idam haberini alan sipahiler ve yeniçeriler büyük bir ayaklanma çıkardılar. Padişahı ayak dîvanına getirdiler. Kendisine güvenmediklerini bildirdiler. Bu karışık ortam padişahın vaziyete el koymasıyla sona erdi. IV. Murad bu günlerde yirmi yaşına yaklaşmakta olup hem Anadolu'da hem İstanbul'da zorbalara karşı tedip harekâtı başlatmıştır.¹⁷

s. 47) ve bunu padişaha şöyle arz etmiştir: "Hâlâ ulûfeli kul taifesi ziyade olup, kul ziyade oldukça masraf ziyade olup, teklif ziyade oldukça reâyâyâ ta'addî ziyâde olup âlem harâb olmuştur."

- 17 Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II, II. Selim'den Sultan İbrahim'e (1566-1648)*, İstanbul 2018, s. 268, 271-277; Halil İnalçık, "Hüsrev Paşa", *DİA*, XIX, 37-40.

Ateşli Silahlar

Avrupa devletleri XVI. ve XVII. yüzyıllarda ateşli silahlar imalinde ve kullanımında önemli gelişmeler kaydettiği halde Osmanlı Devleti gelenekçi bir tutum içindeydi. Araştırma-geliştirme faaliyetleri yoktu. Bu yüzden seferlerde düşmandan ganimet olarak alınan silahlar dikkat ve alakayı çekiyordu. Bunlar padişahın da görmesi için İstanbul'a taşınıyordu.¹⁸ Yine bu cümleden olarak bir müellifin ateşli silahlar üzerine eğilmesi ve bu konuda “*ulu maslahat ve ulu farz*” ifadesini kullanması konunun önemini artırmaktadır.¹⁹

Burada reâyânın savunmasız bırakılmasına yer vermek uygun olacaktır. Anadolu'da kargaşalığı hızlandıran ve reâyâ arasında korku ve endişeyi daha da artıran tüfek kullanılmasıdır. Bilindiği gibi reâyânın kılıç, ok, yay, tüfek gibi silahlara sahip olması yasaktı. Hatta reâyânın at sahibi olması da menedilmişti.²⁰ Zira tüfek imali ve kullanılması hakkında hükûmetin endişeleri vardı. Vaktiyle tüfek imalatı hükûmetin tekelinde iken, çiftbozan reâyânın askere alınması ve tüfek verilmesi yıllar sonra Anadolu'da düzensizliğin ve Celâlîliğin sebeplerinden biri oldu.²¹ Ancak düzensizliği doğrudan doğruya

18 C. Orhonlu, *Telhisler*, s.102-103, telhis 121.

19 “Şöyle zannederiz ki bu tarihte küffâr ile mukavemetten müşahede ettiğimiz acz vardır, illâ bu ulu maslahat ve bu ulu farz terk olunup ihmal olunmaktadır. Biz elli yıldan beru diyarımızdaki serhadd-i Hırvat'dır tecrübe ettik, ehl-i harbdan olan düşmanlarımız her bâr ki yeniden bir dürlü yarak ihdâs edüp kullanmağa başlasalar bizim üzerimize galebe eylemeğe başlarlar... tufengler ve toplar ihdâs edüp ifrâtiyle kullanır oldular...” Mehmet İpşirli, “Hasan Kâfi Akhisarî ve Devlet Düzenine Dair Eseri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.10-11 (1981), s. 239-278.

20 “Lütfi Paşa Âsafnâmesi”, s. 49-99.

21 “... herkes istediği yerde tüfek ve barut işleyüp ve bey' ü şirâ etmekle tüfek memâlik-i a'daya ve eşkıyâ eline düşüp Celâlî zuhûruna ve memleket ihtilâline bâis olduğu mesâmi-i alıyyeme ilka olunmağın...” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK, Ankara 1988, II, 28.

reâyânın üzerine yıkmak yanlışır. Zira reâyâ kendini savunmak zorunda idi. Bu yüzden reâyâ zamanla tûfek teknolojisini öğrenmiştir.

Nüfus Artışı

Eşkya baskısıyla zarar görüp yerini yurdunu terkeden reâyâ hakkında bilgi vermiştik. Reâyânın çiftbozan olmasına yol açan konulardan biri de nüfus artışıdır. Toprağı yeterli olmayınca başının çaresine bakan reâyâ, köyünü terke (*celâ-yi vatan*) mecbur kalabiliyordu. Esasında Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde yıllardır nüfus artışı olduğunu demografik araştırmalar göstermektedir. Anadolu şehirlerinde ve Rumeli'de nüfus artışı tespit edilmektedir.²² Gerek nüfus artışı gerek Celâlî ve eşkıya korkusu kitlelerin göçlerine yol açmıştır. Hareketlilik, göç edilen yerlerde kıtlığa ve pahalılığa sebep olmuştur. Bu da devletin karşısına yeni bir problem olarak çıkmıştır. Devletin önemseddiği bir konu da vergi tahsilatının düşmesidir. Çünkü reâyâyı gerçek topraklarına geri çevirmek, orayı şenlendirmek zorunda idi.²³

Idarede En Etkili Valide: Kösem Sultan

Saraya getirildiği zaman güzelliği, hal ve tavrı ile I. Ahmed'in dikkatini çekmiş, tek eşi ve gözde hanımı olmayı başarmıştı. Murad, İbrahim ve Kasım ile dört kız evlat doğurarak mevkiini güçlendirdi. I. Ahmed'in vefatından sonra oğullarının tahta çıkmaları için dikkatli ve planlı davrandı. II. Osman'ın ve Mustafa'nın hükümdarlığını sağlayarak kardeş

22 Ömer Lûtfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (İstanbul 1953), 19; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London 1972; Ömer Lûtfi Barkan, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, S.136 (1970), s. 557-607.

23 M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkya ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 147-159.

katline engel oldu. Böylece iki oğluna tahta çıkma imkânı doğdu. Osmanlı saltanat yapısını kavramıştı. İhtiyatlı ve temkinli davranarak muhtemel karışıklıkları önledi.

Kösem Mahpeyker Sultan, I. Mustafa'nın iki saltanatı ile II. Osman döneminde Eski Saray'da altı yıl kadar ikamet etti. IV. Murad'ın tahta cülusu ile Topkapı Sarayı'na geldi. Murad henüz on iki yaşında olduğu için devlet erkânı ile iş birliği içinde oldu. Bağdad'ın elden çıkması, eyaletlerdeki merkeze karşı tavırlar, Erzurum Valisi Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı ve daha birçok devlet işlerinin çözülmesine görüş ve düşünceleriyle katıldı. Oğlunu daima haberdar ederek onun yetişmesinde yardımcı oldu. On yıl hem anne hem eğitici idi. IV. Murad üzerinde etkisi çoktu. Bir müddet sonra genç padişah annesinin kontrolünden çıktı. Farklı bir kimliğe büründü. Artık herkesin çekindiği sert bir padişah olmuştu. Bundan sonra padişahı rahatsız eden önemli hadiseler vukua geldi. Genç padişah artık müstakil hareket ediyordu. Zorbaların saray baskını, Topal Receb Paşa'nın idamı, İlyas Paşa'nın isyanı padişahın olgunlaşmasına zemin hazırladı. Revan ve Bağdad seferlerine çıktı. Kasr-ı Şirin Anlaşması bu seferlerin sonunda imzalandı (1639). IV. Murad'ın disiplinli ve sert idaresi sağlığı bozuluncaya kadar devam etti. Son zamanlarında, İbrahim'in öldürölüp Kırım Hanı'nın tahta çıkarılması gibi tutarsız talebini Kösem Sultan önledi.

İbrahim'in tahta çıkışıyla sakin bir dönem başladı. Dira-yetli ve iyi bir idareci olan Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa sadareti dönemi istikrarlı ve huzurlu idi. Ancak İbrahim'in çılgınca hareketleri, cariyelerle eğlenceleri, onlara haslar hediye etmesi Kösem'in kontrolü dışında oluyordu. Sonunda İbrahim tahttan indirildi. Yedi yaşındaki torunu IV. Mehmed tahta çıktı. Annesi Turhan Sultan'ın genç ve tecrübesiz oluşu bahanesiyle Kösem sarayda kaldı. Ancak konumunu

ve etkinliğini korumadaki ısrarlı tavrı hayatına mal oldu. Turhan Sultan bundan sonra devlet işleriyle yakından ilgilenmeye başladı. Abaza Hasan İsyanı bu devirde yoğunluk kazandı. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretine kadar IV. Mehmed'e tam manasıyla nâibelik yaptı.²⁴

Turhan Sultan muhtemelen Rus asıllı olup Kırım kuvvetlerinin seferi sırasında esir edilmiş, sonra İstanbul'a getirilip saraya verilmiştir. İbrahim'i doğurunca (1642) saltanatın devamını sağladığı için memnunluk yaratmıştı. Kösem Sultan'ın itibarı kısmen zedelendi. Yeniçeri Ocak ağalarından güç almaya başladı. Turhan Sultan da Baş Lala Süleyman Ağa ile padişahın hocası Reyhan Ağa'yı kendisine tâbi kıldı. Böylece Yeniçeri Ocak ağaları ile saray ağaları arasında bir rekabet doğdu. Bu rekabet sonucu Kösem Sultan hayatını kaybetti (1651). Turhan Sultan bu suretle rakipsiz bir valide olarak idarede tek kaldı. Bu sırada IV. Mehmed dokuz yaşında idi. Çınar Vakası ile Bozcaada ve Limni'nin Venediklilerin eline geçmesi yüzünden devletin durumu sarsıldı. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete tayini ile devletin durumu düzeldi. Köprülü'nün sadarete gelmesinde ve sonraki icraatte Turhan Sultan'ın isabetli görüşü önemlidir. Turhan Sultan'ın bu tarihten itibaren devlet işleriyle alakası azaldı. Daha ziyade hayır işleriyle iştigal etti. Turhan Sultan, Osmanlı ordusu Viyana Seferi'nde iken Edirne'de vefat etti.²⁵

24 Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan", *DİA*, XXVI, 273-275; F. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, bk. dizin.

25 Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, 423-425.

BİRİNCİ BÖLÜM

REÂYÂ İÇİN ZOR YILLARIN BAŞLAMASI

Abaza Hasan Ağa İsyanı'na Takaddüm Eden Devre

Sarsılan Devlet Otoritesi: Kalenderoğlu İsyanı ve İmparatorluğu Bölme Niyetleri

Osmanlı Devleti'nin kendi öz halkı diyebileceğimiz Anadolu halkı, özellikle de köylüler Celâlî isyanlarından şikâyetçi idi. Reâyâ olarak adlandırılan köylüler, ulema, tüccar, askerden sonra imparatorluğun en önemli sınıfı idi. Celâlîlere karşı himaye edilmeliydi. Kendi yerlerinde kalmaları önemliydi. Zira devletin başlıca vergi mükellefi reâyâ idi.²⁶ Celâlî isyanları Anadolu'da otorite boşluğu ve asayişsizlik yaratmıştı. XVI. yüzyıl sonlarında başlayan sıkıntılar XVII. yüzyılda da devam ediyordu. İmparatorluk sınırları o kadar genişlemişti ki Anadolu'da asayiş temin etmek, devamlılığını sağlamak âdeta imkânsız hâle gelmişti. Aslında asayiş bozan kendi yerli halkı idi. Zira sahipsiz ve terkedilmişti. Cılız imkânlarıyla vergi ödeyen reâyâ İstanbul'dan beklediği ilgiyi ve himayeyi bula-

26 Vergi mükellefi olan köylüler, hatta konar-göçerler, kasaba ve şehirlerdeki zanaat erbâbı ve hizmet veren tebaa. Reâyâ hükümdara Tanrı'nın bir emaneti olarak telakki edilmiştir. Reâyâ, geleneğe göre daima yerinde olmalıydı. Geniş bilgi için bk. Mehmet Öz, "Reâyâ", 490-493.

miyordu. Bu durumda bir kısmı isyan halinde iken bir kısmı da savunma durumundaydı.

Sınır boylarında ise tehlike eksik olmuyordu. İran ile sınır boylarında ihtilaflar vardı. Osmanlı Devleti İran nüfuzunun Anadolu'da etkili olmasını istemiyordu. İran ise kendi rejimini Doğu Anadolu'ya yaymakta ısrarlı idi. Keza Bağdad ve Irak üzerinde hâkimiyet tesisi başlıca hedefiydi. Geniş Arap kıtasında ise itaatsizlikler eksik değildi. Bu arada imparatorluk Batı'da Avusturya ile yoğun bir mücadeleye girişmiş, sınırlarını korumaya çalışıyordu. Akdeniz'de ise eski güç ve kudreti kalmamıştı. Bu durumda zafiyet içinde bulunan Anadolu'da Celâlîlik olayları hüküm sürüyordu.

III. Mehmed devrinde (1595-1603) Orta Anadolu'da büyük karışıklıklar çıkaran Celâlî Reisi Karayazıcı'nın sağ kolu Kalenderoğlu Mehmed ile Bölükbaşı Ağaçtan Pîrî yıllarca halka zulmettiler. Kaynaklar bu durumu *katl-i nüfus*, *gāret-i emvâl* olarak tarif etmektedir.²⁷ Bu Celâlî reislerinin etrafında sarıca,²⁸ sekban²⁹ ve levendler³⁰ bulunuyordu. Bu azınlı Celâlî

27 Mücteba İlgürel, "Kalenderoğlu Mehmed", *DİA*, XXIV, 256-257; Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyancıları: 1550-1603*, Ankara 1963, bk. İndeks; W.J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyancılar: 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2000.

28 *Sarıca*, Anadolu'da türemiş itaatsiz asker anlamında kullanılır. Fatih devri ümerasından olan Sarıca Paşa'nın isyankâr tavır takınmasından dolayı ona nispetle kullanıldığı rivayet olunur. Mehmet Zeki Pakalın, "Sarıca", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, III, 28-29.

29 *Sekban*, Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı bir sınıf. İhtiyaç halinde halktan toplanan geçici askerlere (*yerli kulu*) verilen ad olup seferler sonunda maaşsız kalırlardı. Önceleri kendi bölgelerinde serkeşliğe başladılar. Sonraları Celâlîlere katıldılar. Bu gruplara genel olarak *sarıca-sekban* denilmiştir. Geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Sekban", *DİA*, XXXVI, 326-328.

30 *Levent*, Anadolu'da bozulan ekonomik şartlar, toprağın yetersizliği, artan genç nüfusa iş bulunamayışı yüzünden ortada kalmış olan sarıca-sekbanlardır. Bir kısmı paşa kapılarında levent olmuşlar, işsiz kalınca *kapısız levent* veya *ehl-i fesat* olarak anıldılar. Celâlîlere katıldılar. Devletin levent teftişleri yaptırdığı vakidir. Bk. Mücteba İlgürel, "Levent", *DİA*, XXVII, 149-

reislerinin bazıları şunlardı: Kara Said, Göynüklü Halil, Kör Haydar, Kel Mehmed, Dağlar Delisi, Tanrı Bilmez, Baldırı Kısa, Kör Mahmud, Köse Ahmed, Gedikli Akdarması, Laz Hüseyin, Kâfir Murad ve Şakloz Ahmed. Yıllardır Anadolu köylüsü üzerinde yarattıkları kargaşa ve korku ortamı katliama da dönüşebiliyordu. Reâyânın mahsulüne el koymak, direnenleri katletmek en tehlikeli marifetleriydi. Bu baskı ve korku yılları (1603-1606) *Büyük Kaçgunluk Dönemi* olarak anılmaktadır. Celâlî korkusundan köyünü ve toprağını terkeden reâyâ sağa sola savrulmuş, bir kısmı şehirlere hatta İstanbul'a can atmıştır. Yerinden yurdundan ayrılan bu köylüler kaynaklarda *çift-bozan reâyâ* olarak anılmıştır.³¹

Kalenderoğlu bu Celâlî reisleriyle bir araya gelerek fikir teatisinde bulundu. Kendilerine çok güveniyorlardı. Üzerlerine gönderilen Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'yı mağlup edeceklerine inanmışlardı. Yanlarında *şâhî-darbzen* denilen 20 büyük top da vardı. Aralarında, "*Sadrazamı bozarsak Üsküdar'dan berisini zabtederiz*" gibi istikbale matuf hayali bir plan da yapmışlardı. Hatta Kalenderoğlu, üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerini mağlup eden İç-İl'deki şaki Musa Çavuş'a bir mektup gönderip onu yanına davet etmişti. Mektubunda, kuvvetlerini birleştirdikleri takdirde "*Üsküdar'dan berisini Osmanlıya feragat ettirmek vardır*" gibi hayali planı da açıklamıştı. Bu manidar ifadelerle, XVII. yüzyıl başlarında

151; Anadolu'daki bu kargaşa ortamı medreselere sığınmış bu genç nüfusu da etkiledi. Öğrenci veya mezun gençler işsiz ve çaresiz kalıp teşkilatlandılar. Suhte isyanları veya Celâlîlere katılmak önceki devirde kendisini daha ziyade hissettirmiştir. Bk. Mustafa Alkan, "Softa", *DİA*, XXXVII, 342-343.

31 Toprağı işlemeyi bırakıp köyünü terkeden reâyâ. Devlet bunları geri döndürmek ve bir müddet vergi muafiyeti tanımakla mükellefti. Kaynaklarda *celâ-yi vatan* olarak da geçmektedir. Bk. Mücteba İlgürel, "Celâ-yi Vatan", *DİA*, VII, 238-240; Mustafa Akdağ, "Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), s. 1-50.

otoritesi zayıflamış devlete meydan okuyordu. Bu derece ağır bir tehdit imparatorluk tarihinde ilk defa vuku buluyordu. Bu hal aynı zamanda reâyânın İstanbul idaresine güveninin kalmadığını, Celâlîlere ister istemez meyletmek zorunda olduğunu gösteriyordu. Aksi takdirde Kalenderoğlu ve diğerleri bu cesareti bulamazdı.³²

Celâlîler, Kuyucu Murad Paşa'nın sevk ve idare ettiği ordu karşısında Göksun Ovası'nda mağlup ve perişan oldular. Son Celâlî bakıyeleri Muslu Çavuş ve Yusuf Paşa da Kuyucu Murad Paşa tarafından ortadan kaldırıldı. Böylece Anadolu'ya sükûnet avdet etmiştir (1609). Burada belirtilmesi gereken önemli husus, bu isyanların bastırılmasının binlerce genç nüfusun canı pahasına olduğudur. Sadrazam Kuyucu Murad Paşa bu icraatından dolayı kan dökücülüğü ile şöhrat bulmuştur. Bundan sonra, Anadolu'da bozulan iktisadî ve sosyal hayatı canlandırmak üzere tedbirler alınmıştır.³³ Ayrıca reâyânın yaşadığı bu buhranlı yılların akabinde, devleti taşrada temsil eden görevlilerin (*ehl-i örf*) halka zulmetmemeleri ve adalet üzere davranmaları hakkında uzun bir *adaletnâme* yayınlanmıştır (30 Eylül 1609).³⁴

Abaza Mehmed Paşa'nın Yeniçeri Düşmanlığı ve Müstakil İdare Planı

II. Osman'ın Hotin Seferi'nde yeniçerilerin gayretsizliği yüzünden başarılı olunamadığı haberleri Anadolu'da reâyâ arasında yayılmıştı. Yenilikçi genç padişah'tan çok şey bekleyen reâyâ askere kırgındı. Kuyucu Murad Paşa'nın Kalenderoğlu ve diğer Celâlî reislerini ortadan kaldırmasından sonra

32 Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, II, s. 343-344; Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s. 11-12; Mücteba İlgürel, "Karayazıcı Abdülhalim", *DİA*, XXIV, 482-483.

33 Ömer İşbilir, "Kuyucu Murad Paşa", *DİA*, XXVI, 507-508.

34 Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, S. 3-4 (1967), s. 123-133.

I. Ahmed devrinin (1603-1617) müteakip seneleri oldukça sakin geçti. Ancak yeni isyan hareketleri reâyâyı tekrar tedirgin etmeye başladı. Bu defa rahatsızlık İstanbul'da Yeniçeri Ocağı'ndan geldi. II. Osman'ı tahttan indirip katlettiler (1622). Bu haberi alan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa yeniçerileri düşman kabul etti. II. Osman'ın kanını dava edip isyan etti. Civar sancaklara adamlarını tayin etmeye başladı. Bölgede müstakil davranıp İstanbul'a meydan okudu. Kendi hesabına vergi tarhına girdi. Trablusşam valisi ile Maraş beylerbeyi de kendisine katıldı. Yeniçerileri öldürttü. Şebinkarahisar'ı ve Sivas'ı işgal edip Ankara üzerine yürüdü, şehri kuşattı (1623). IV. Murad'ın tahta çıkışından sonra Hafız Ahmed Paşa, Abaza Mehmed Paşa üzerine serdar oldu. Kayseri yakınlarında Karasu mevkiinde Abaza'yı mağlup etti (1624). Abaza Erzurum'a kaçıp kaleye kapandı. Payitahtın, valisi ile uğraşacak hali yoktu. Tekrar beylerbeyi tayin edilip iş oluruna bırakıldı. Fakat Abaza yeniçeri düşmanlığından vazgeçmediği gibi davet edildiği halde Ahıska Seferi'ne de katılmadı. Hatta Ahıska'ya giden orduya taarruz ile zayıf verdirdi. Sadrazam Hüsrev Paşa 1628 yılında Erzurum'a sefer düzenlendi. Zor durumda kalan Abaza Paşa aman dileyip teslim oldu. IV. Murad onu affedip Bosna valiliğine tayin etti. Böylece devleti yıllarca meşgul edip reâyâyı tedirgin eden bir gaileye son verildi.³⁵ Abaza Mehmed Paşa gerek İstanbul'da ve gerekse Anadolu'da Yeniçeri Ocağı aleyhindeki durumdan yararlanmak istemişti. Tayinler yapıp etrafına 30 bin taraftar toplaması, müstakil bir idare planlarından ileri geliyordu. II. Osman'ın kanını dava etmesi fırsatı değerlendirmek içindi. Bu da devletin ne kadar zaaf içinde olduğunu gösteriyordu.

35 Mücteba İlgürel, "Abaza Paşa", *DİA*, I, 11-12. Bosna valiliği sırasında Tuna kumandanlığı yapmıştır. Vidin valisi olmuş, Lehistan'a akınlar düzenlemiştir (1633). "Tekrar isyan edecek" haberleri üzerine idam edilmiştir (1634).

Cennetoğlu İsyanı

Cennetoğlu muhtemelen itaatten çıkmış bir sipahi idi. Karesi Sancağı'nda reâyâyı zulümden koruyacağı iddiasıyla ortaya atıldı. Kazdağı Türkmenlerinden çok sayıda genci etrafına toplayıp hükûmete isyan etti (1625). Saruhan ve Aydın taraflarında yağma ve katliam yaptı. Cennetoğlu'nun üzerine Sadaret Kethüdası Kanlı Mehmed Ağa ile eski Anadolu Beylerbeyi Dişlenk Hüseyin Paşa tayin edildiler. Midilli, Bergama ve İç-il taraflarından çok sayıda *tüfeng-endaz* celb edip Manisa sahrasında Cennetoğlu'nu mağlup ettiler. Cennetoğlu Birgi'ye firar etmiş, orada yakalanıp katl olunmuştur. Ordusunun önemli bir kısmı da katliama uğramıştır.³⁶ Cennetoğlu'nun isyanı idareden memnun olmayan bölge Türkmenlerinde büyük heyecan uyandırmıştı. Çok sayıda Türkmen genci silahlanıp isyana karışmıştı.

Varvar Ali Paşa İsyanı

Bu isyan haksızlığa bayrak açan bir valinin direnmesidir. Etrafına, sömürülen reâyâdan binlerce taraftar bulmuştur. İsyan doğrudan doğruya *hurûc ale's-Sultân*'dır. IV. Murad tahta cülus ettiği zaman 12 yaşına henüz girmişti. 1632 yılına kadar annesi Kösem Mahpeyker Sultan'ın vesayeti altında yaşadı. Ancak annesinin yardımıyla devlet işleriyle yakından ilgileniyordu. 1632 yılından itibaren devlet işlerine el koydu. Sert tabiatlıydı. Devlet işlerinde tavizsiz idi. Saltanatının sonuna kadar idareyi elinde tuttu (1640). İstikrarlı hava Sultan İbrahim döneminin başlarında da devam etti. 1645 yılında başlayan Girit Seferi imparatorluğu yıllarca meşgul etti. Bu seferin bütün yoğunluğu ile devlet adamları ilgilenirken, Sultan İbrahim sarayda kendine göre bir hayat tarzı kurmuştu. Yaşadığı sefih

36 *Naîmâ*, II, 574-575, 611.

hayatın masraflarını karşılamak üzere memuriyetler müzayedeye konuyor, bazı valilerden zorla para talep ediliyordu. Bu cümleden olarak Sivas Valisi Varvar Ali Paşa'dan 30 bin kuruş para istenmiştir. Ali Paşa, “*Şerr ile davam vardır*” deyip etrafına reâyâdan binlerce insan topladı. Ezilen reâyânın haklarını savunmak üzere bayrak açmıştı. Sultan İbrahim'in hal ve tavrı bu isyanın başlıca sebebiydi. Celâîleri örnek alarak Üsküdar'a yürümeye başladı. Bu tehlike üzerine İpşir Mustafa Paşa Sivas valisi ve serdar tayin edildi. İpşir Paşa, Varvar Ali Paşa üzerine yürüyerek isyanı büyümeden bastırdı (Mayıs 1648). Anadolu'da Haydaroğlu ve Gürcü Nebi isyanları devam ederken bu isyanın önüne geçilmesi isabetli olmuştur.³⁷

Fener Rum Patriği'nin İhaneti

İmparatorluğun bu sıkıntılı yılları bazı Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının dikkatini çekmekteydi. Fener Rum Patriği artık devletin sonunun geldiğini düşünmeye başlamıştı. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in müsamahası âdeta unutulmuştu. Fatih, Dîvan-ı Hümâyûn ile Fener Rum Patrikhanesi arasında bir denge tesis etmişti. Bu anlayış o zamandan bu yana da korunmuştu. Buna rağmen Fener Rum Patrikliği tarafından, ezelden beri imparatorluğun diğer Müslüman olmayan Sırp, Arnavut, Ulah gibi Ortodoks tebaanın Rumlaştırılması ve Bizans'ın tekrar ihyası amacıyla gizli çalışmalar yürütülüyordu. Patrikler idarenin zaaflarını kollayıp devlet aleyhinde sinsice çalışıyorlardı. Sûret-i haktan görünüp kurnazlıkla gizli faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bu faaliyetler fazla ses getirmediği için üzerinde durulmuyordu. Ancak Patrik III. Parthenios, devletin son yıllardaki zaafını görüp bundan yararlanmayı düşündü. Eflak Voyvodası

37 Ahmet Önal, “Varvar Ali Paşa”, *DİA*, XLII, 530-531; M. Münir Aktepe, “İpşir Mustafa Paşa”, *DİA*, XXII, 375-376.

Konstantin'e gönderdiği mektup ele geçirilmişti. Mektupta, “*müddet-i devr-i İslâm tamam olmağa az kalmıştır... ana göre tedârükte olasz*” gibi ifadeler dikkati çekmişti. Patrik III. Parthenios, Sadrazam Köprülü'nün huzuruna getirilmiş ve hesap sorulmuştu. Patriğin, “*her sene sadaka için böyle kâğıt yazarız*” demesinden sadrazam ikna olmamıştı. Patrik, Parmakkapı'da asılarak idam edildi. İş bununla da kalmadı. Patrikhanede yapılan araştırmada kırk-elli kadar yeniçeri kıyafeti bulundu. İstanbul'daki hadiselerde Rum gençlerinin bunları giyip çarşı pazarı yağma ve tahrip ederek kargaşalığın büyümesine yardımcı oldukları anlaşılmıştı. Hatta yangınlar çıkardıkları da tespit edilmişti.³⁸

Devlete karşı Anadolu'da yıllardır süregelen isyan ve ihtilal olayları, Gayrimüslim halkta imparatorluğun sonunun geldiği intibası uyandırmıştı. Bu intiba, devletin içine düştüğü zaafın ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Kaht-ı Rical Devri

İsabetsiz Sadrazam Tayinleri

IV. Murad'ın idareyi ele almasından itibaren (1632) devlet otoritesinin önemli derecede tesis edildiğini, ancak Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde otorite zafiyetinin tekrar

38 *Naîmâ*, IV, 1730; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, İstanbul 1928, I, s. 68; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 1988, III/1, 374; M. Süreyya Şahin, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi” *DİA*, XII, 342-348; Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, İstanbul 1340, s.103-104. Patriğin Venedik ve Nemçe ile de haberleştiği bulunan mühürlü mektuplardan anlaşılmıştır (*Târih-i Nihadî*, haz. Hande Nalan Özkasap, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 32-33). Mektuplarda, “Osmanlı kemâl-i za'f üzeredir. Heman İstanbul'a azimet üzere olun. Boğazhisar'dan içerü girdikte iş âsândır. Siz taşradan biz içerüden hareket edüp Muhammedileri ortadan kaldıralım” ifadeleri görülmüştür.

başladığını yukarıda belirtmiştik. Bu dönemde tayin edilen sadrazamların makamlarında tutunamadıkları görülmektedir. Bu durumdan uygun adayın bulunamadığı veya ciddiyetten uzak seçim yapıldığı anlaşılmaktadır. Veya tayin makamında bir kusurun olduğu düşünülmelidir. Sultan İbrahim'in ilk dört senelik devri Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın kontrolünde sağlıklı yürümüştü. Ancak sonraki yıllarda yapılan sadrazam tayinlerinde isabetsizlik hâkimdi. Devlet adamları arasında kıskançlık ve iktidar rekabeti alıp yürümüştü.³⁹ IV. Mehmed devrinde de benzer sıkıntılar devam etti. Kösem Sultan ile Turhan Sultan rekabeti bir müddet sürdü. Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamı (1644) ile Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete tayini (1656) arasında on iki yıl vardır. Bu zaman içerisinde sadaret makamı on sekiz kere değişikliğe uğramıştır. İki sadrazam ikişer kere göreve gelmiştir. Bu kadar sık sadrazam değişikliği, idarede kontrolsüzlük ve zafiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bir başka deyimle idare çaresizlik içindedir.

Devlet adamları arasından sadrazam seçimi, devletin geleceği için hiç şüphesiz çok önemliydi. Özellikle buradaki araştırmamızla çok yakından ilgili bulunan sadrazam tayini, imparatorluk bürokrasisinde isabetli kararlar alabilen yetişmiş bir idareci olmalıydı. Devlet idaresinde padişah vekili olarak bulunan sadrazama, vüzerâ ve ümerânın başı olarak büyük sorumluluk yüklenmiştir. Bu yüzden seferlere katılıp asker sevk ve idaresinde tecrübe kazanmış olanların sadarete yükselmesi daha isabetliydi. Zira sadrazamlar aynı zamanda serdar-ı ekrem idi. Diğer taraftan devlet işlerinde silsile-i merâti-be uygun olarak yükselenler bu makama daha elverişli olurdu. İsabetsiz seçimler kırıngnlığa da sebep olabiliyordu. Hâlbuki

39 Burada kısaca izah edilen olumsuzlukları aksettiren bir araştırma için bk. Feridun Emecen, "İbrahim", *DİA*, XXI, 274-281.

bu devirde bazı saray yetkililerinin, Valide Sultan ve ocak ağalarının müdahaleleri sadrazamları bağımsız çalışmaktan alıkoymuştur. Saray dışından gelen söylentiler ve isyan tehditleri de sadrazamın otoritesini sarsmıştır.⁴⁰

Aşağıda, bazı sadrazamların tayin ve azillerinde etraflıca düşünülmeden alınan kararlara temas edeceğiz. Ayrıca sadrazamların hatalı kararlarına da yer vereceğiz.

Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa ve Tuğrakeşlik Davası

Mustafa Paşa, IV. Murad'ın son zamanlarında sadarete tayin edilmiş (1638), bu makama uygun dirayetli bir devlet adamıydı. Sultan İbrahim'in ilk dört yılında makamını korudu. Köklü icraatlarda bulundu. Azak Kalesi'ni Kazaklardan geri almak, Lehistan ile barış yapmak, Zitvatoruk Antlaşmasını yenilemek, Fransa ve İngiltere ile ahidnâmelerin devamını sağlamak gibi dış meseleleri hal yoluna koydu. Bu arada donanmaya yeni gemiler kazandırdı. Yeniçeri ve sipahi mevcudunu üçte bire indirerek tasarruf yaptı. Eyaletlerde vergi tahrirleri yaptırdı. Narh konusuna da el atarak çarşı, pazarda memnunluk sağladı. Bazılarının tepkisini çekse de bütçede denge sağlamayı başardı. Hatta bu icraatlerinde Valide Kösem Sultan'ın da tepkisini çekmiş, buna göğüs germiştir.⁴¹ Ancak bir hatası da oldu.

Mustafa Paşa, taşrada görevli olup da tuğra çekme (*tuğrakeşlik*)⁴² hakkına sahip olan vezirlerin bu haklarını kaldırdı.

40 Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Sadrazam", *DİA*, XXXV, 414-419.

41 Abdülkadir Özcan, "Kemankes Mustafa Paşa", *DİA*, XXVI, 248-250; M. İlgürel, "Kösem Sultan", 273-275.

42 Bir beylerbeyi *tuğrakeşlik* yetkisine sahip ise verdiği emirlerin üzerine padişah namına tuğra çekebiliyordu. Tuğrakeşlik o valiye itibar kazandırır. Pakalın, "Tuğrakeş", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 530.

Bu hakkı IV. Murad'dan almış bulunan Erzurum Beylerbeyi Nasuh Paşazâde Hüseyin Paşa, “*Tuğrakeşliği bana Sultan Murad merhum ısmarladı*” diyerek ayaklandı. Haberi getiren ağaya sadrazama iletmek üzere ağır sözler söyledi ve ümmiliğiyle de alay etti. Sadrazam ise onu Sivas’a tayin etti. Hüseyin Paşa isyan edip üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etti. İstanbul üzerine yürümeye başladı. Böylece idarede oldukça başarılı olan Mustafa Paşa tuğrakeşlik kararında yanılmıştı. Hiç yoktan yeni bir isyana zemin hazırlanmıştı. Bu haberler üzerine payitahtta isyan korkusu başladı. Hüseyin Paşa *hurûc ale’s-Sultân* ile itham edildi. Son bir çare olarak üzerine Anadolu Beylerbeyi Çiftelerli Osman Paşa gönderildi. Ancak Osman Paşa mağlup ve maktul düştü. Bulurlu’ya kadar gelen Hüseyin Paşa, bazılarının da telkinleriyle artık sadaret mührünün kendisine gönderileceğine inanmıştı. Bir müddet sonra çeşitli vaatlerle aldatıldığını farketti. Canını kurtarmak üzere firar etse de yakalanıp idam edildi (1643).⁴³ Bu isyan kısa sürmüş olmakla beraber, bir müddet İstanbul’da ve Üsküdar’da huzursuzluk hâkim olmuştur. Sadrazam Mustafa Paşa’nın hiç lüzumu yokken bir beylerbeyinin tuğrakeşlik yetkisini kaldırması hatalı olmuştur. Kendi durumu da sarsılmıştır.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa icraatlarında başarılı olmuş, fakat bazı düşmanlar da kazanmıştı. Yeniçerileri ayaklandırma töhmeti ile Sultan İbrahim’in hışmına uğradı (1644). Mustafa Paşa ümmî idi. Tevazu gösterip kendisinin sadaret makamına uygun olmadığını ima edip, “*Ben bu makama layık değilim. Nihayet kaht-ı rical olmakla beni nasb ettiler. Zira mansıb-ı sadaretin şartı okuyup yazmaktır, padişah ile vezir arasında esrâra müte’allik nice umûr vardır ki bir kâtib vâkıf olmamak lâzım gelir*”⁴⁴ ifadesi ile de makamın hâlini

43 *Naîmâ*, III, 965-1063. Hüseyin Paşa yıllarca devlet hizmetinde bulunmuştu. Bu yüzden mührün kendisine gönderileceğine güveni tamdı.

44 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, s. 232; *Naîmâ*, III, 987-988.

özetlemiştir. Mustafa Paşa, *kaht-ı rical* ifadesiyle hükûmetin içine düştüğü durumu samimiyetle anlatmak istemiştir. İşaret ettiği devlet adamı kıtlığı kendisinden sonraki yıllarda ziyadesiyle görülecektir.

Sadarete Sultanzâde Mehmed Paşa tayin edildi. Zayıf karakterli, rüşvet ve caizeye düşkün bir sadrazamdı. Zamanında Girit Seferi hazırlıkları başlamıştı. Bunu farkedenden Venedik balyozu, seferi iptal ettirdiği takdirde sadrazama verilecek 60 bin filorilik rüşvet konusunu gizlice gündeme getirmişti. Mehmed Paşa, Sultan İbrahim'e pahalı hediyeler takdim ederek ve sık tayinlerle kesesini doldurarak yirmi iki ay sadarete kalıp azledilmiştir (Aralık 1645). Yerine geçen Salih Paşa da hiçbir varlık gösteremeden tayininden yirmi bir ay sonra padişahın yersiz gazabına uğrayıp boğdurulmuştur (Eylül 1647). Devrinde Girit'te başarılı savaşlar devam etmiştir. Yerine padişahın musahibesi Şekerpâre Hatun'un zevci Kara Musa Paşa tayin edilmişse de beş gün sonra azledilmiştir. Bu tayinler isabetsizdir. İyice düşünülmeden verilen kararlarla gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, devlet kademelerinde de bu önemli makama uygun bir aday da pek bulunmuyordu. Olsa bile rüşvetin ve yolsuzluğun yaygınlaştığı bir ortamda dürüst ve namuslu vezirlerin de sadareti kabul edeceği şüpheli idi. Bu yüzden kaynaklar bu devri *kaht-ı rical devri* olarak nitelendirmiştir.

Ağalar Saltanatı

Sultan İbrahim'in samur ve anber merakının iyice yoğunlaştığı günlerde sadaret makamında Hezarpâre Ahmed Paşa bulunuyordu (tayini Eylül 1647). Padişah devlet ricali ile ulemayı vergiye tabi tutmuştu. Zayıf karakterli bir vezir olan Ahmed Paşa, padişahın her isteğini yerine getirip makamını bu yolla koruyordu. Vergi talebini ocak ağalarına da teşmil etti. Ağalar Kara Murad Ağa'nın etrafında toplanıp sadraza-

mı ortadan kaldırmaya karar verdiler. Şeyhülislâm Hoca Abdürrahim Efendi ve diğer ulema taifeleri ile de görüşüp aynı kararda anlaştılar. Kapıkulu süvariliğinden neşet eden Sofu Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasını sağladılar. Bu topluluk İbrahim'i de tahttan indirmeye karar verdi. Sonunda Sultan İbrahim, Kösem Sultan'ın rızası da alınarak tahttan indirilip hayatına son verildi (1648).⁴⁵

Sultan İbrahim'in oğlu IV. Mehmed tahta cülus ettiği zaman yedi yaşında idi. Sadrazam Sofu Mehmed Paşa iktidarını Büyük Valide Kösem Sultan ile paylaşmak zorunda kaldı. Hazineye askere verilecek cülus bahşisi için para bulunmuyordu. İbrahim devrindeki israf yüzünden hazine boşalmıştı. Padişahın sözde hocası Cinci Hoca'nın haksız yere büyük servet edindiği biliniyordu. İbrahim'den sonra himayesiz kalınca müsadere edilen malıyla cülus bahşisi ödendi.⁴⁶ Ancak cülustan sonra ödenmesi gereken sipahi ulufelerinin ödenememesi ve yedi yılda bir yapılan iç oğlanların sipahi yazılmasının ihmali isyana sebep oldu. Sipahiler ve iç oğlanları Sultanahmed Meydanı'nda Sultan İbrahim'in katlini bahane edip ayaklandılar. İsyan büyümeden âsilerin üzerine ocak ağalarının yönlendirmesiyle yeniçeriler sevk edildi ve isyan bastırıldı (28 Ekim 1648). Bu önemli hadiseden sonra ocak ağaları rakipsiz hale geldi. Devletin her türlü işi onların kontrolüne girdi.⁴⁷

45 F. Emecen, "İbrahim", 274-281.

46 Cinci Hüseyin Efendi medrese tahsilini tamamlayamamış ve sihir işleriyle uğraşarak şöhret sahibi olmuştu. Geçimini bu yolla sağlayan düzenbaz biriydi. Sultan İbrahim'in rahatsızlığı dolayısıyla saraya nüfuz etmişti. İlmiye kadrolarını rüşvet ve açık artırma ile satarak zenginleşmişti. İdarede ve saraydaki otorite boşluğundan yararlanıp, devlet işlerinde dahi nüfuz sahibi olmuştu. Geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Hüseyin Efendi, Cinci Hoca", *DİA*, XVIII, 541-543.

47 Na'imâ, (III, 1264) ağaların her işe müdahalesini "çün ocak ağaları umûr-ı devlete bi'l-küllîye müstevlî olup ratk u fetk-i masalih cümle anların yed-i istiklâlinde idi" ifadeleriyle açıklamıştır. Bu ağalar Kara Murad, Koca Muslihiddin, Bektaş, Çelebi Mustafa (Kethüda Bey) ve Kara Çavuş Mustafa idi.

Sofu Mehmed Paşa, Sultanahmed Vakası'ndan sonra icraata başlayıp önce hazineye tasarruf tedbirleri aldı. Fazla vazifeleri iptal ile gelir ve gideri dengede tutmaya çalıştı. Bu arada Murad Ağa ile Kösem Sultan'ı icraatından uzak tutmak istiyordu. Ancak tasarruf tedbirleriyle onları karşısına almıştı. Azli için bir bahane aranmaya başlandı. 1645'ten beri Girit Seferi sürüp gidiyordu. Adaya ikmal seferleri de yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Bu günlerde Girit'e yardım götürən donanmanın Foça açıklarında Venedik donanmasının baskınına uğrayıp mağlup olması, Sofu Mehmed Paşa'nın hatası olarak görüldü ve azledildi (1649). Bütçeyi rahatlatmak maksadıyla aldığı isabetli kararlar hoşla gitmeyince makamından olmuştur. Yerine Kara Murad Paşa tayin edildi.

Kara Murad Paşa, Yeniçeri Ocağı'ndan yetişme olup Bağdad'ın istirdadında (1638) yararlılığı görülmüş ve bir müddet orada görev yapmıştır. Daha sonra Girit'e gönderilmiş ve Hanya'nın fethinde (1645) bulunmuştur. IV. Mehmed'in cülusunda Yeniçeri Ağası olmuştur. Ağalığı zamanında diğer ağalarla birlikte devlet işlerine müdahaleye başlamıştı. Murad Paşa sadarete geldikten sonra diğer ağalar eski alışkanlıklarına devam ettiler. Bu defa kendisi baskı altında kalmıştı. Haliyle ağalarla arası açıldı. Hatta vaktiyle fikir birliği ettiği Kara Çavuş Mustafa Ağa, Turhan Sultan ile anlaşıp sadarete göz dikmişti. Bu arada Âsi Gürcü Nebi İsyanı devam ediyordu. Çanakkale Boğazı Venedik donanmasının ablukası altındaydı. Bu karışık durum karşısında istifa etti.⁴⁸ Padişaha ve Kösem Sultan'a iyi niyetle ocaktan sadarete tayin yapılmaması temennisinde bulundu. Melek Ahmed Paşa'nın tayininin uygun olacağını belirtti. Kara Murad Paşa kendisini Budin valiliğine tayin ettirip İstanbul'dan uzaklaştı (1650).⁴⁹ Onun ocak ağala-

48 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 395-397.

49 Murad Paşa istifasını sunmak üzere IV. Mehmed'in huzuruna çıkıp, "Şevketlü hünkârım bir memlekette dört veziriazam olmaz, işte mührün bir

rından sadarete tayini önlemesi manidardır. Tavsiyesi üzerine yerine Melek Ahmed Paşa getirildi.

Melek Ahmed Paşa Enderun'da yetişti. Sarayda çeşitli hizmetlerde bulundu. IV. Murad'ın Bağdad Seferi'ne katıldı (1639). Şehrin fethinden sonra Diyarbekir beylerbeyi tayin edildi. Kasrışirin Antlaşması'ndan sonra Musul muhafızı oldu. Sonra Halep mutasarrıfı ve akabinde Şam valisi tayin edildi. Erzurum valisi iken İstanbul'a çağrıldı. IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan ile evlendi. Girit'e asker sevkiyle görevlendirildi. En son Bağdad valisi iken yeniçerilerle bedeviler arasında çıkan hadiseleri bastırdı. Halkın sevgisini kazandı. İstanbul'a dönüşünde kubbe veziri oldu. Sadarete tayin edildi (Ağustos 1650). Aslında bu görevi istememişti. Devlet hizmetinde tecrübe sahibi olan Ahmed Paşa, Valide sultanların ve ocak ağalarının icraatına karışmayacağına dair söz alıp görevi kabul etti. Hatta bir de *hatt-ı şerif* aldı.⁵⁰ Önceki sadrazamların icraatlarını baskı altında yürütmeleri onun dikkatini çekmişti. Bu suretle dirayet göstermişti. Zamanında Girit savaşları devam etti. Avusturya ile barış antlaşması yenilendi. Hazinesinin durumu çok kötüydü. Malî müzayakayı aşmak için aldığı tedbirler muhalefete yol açtı. Verilen söze rağmen ocak ağalarının malî konulardaki hırsı devam ediyordu. Esnaftan alınması planlanan vergiler ve *züyuf akçe* ile *kırkık akçe* konusu esnafın isyanına (*şehirli vak'ası*) sebep oldu. On binden fazla kalabalık saraya yürüyüp padişahı Ayak dîvanına çağırdılar. Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'yi önlerine katmışlardı. Bu

kuluna ver" demiştir (*Naîmâ*, III, 1265). Abdülkadir Özcan, "Kara Murad Paşa", *DİA*, XXIV, 363-365. Ağalar konusuna ileride geniş şekilde temas edilecektir.

50 Fikret Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", *DİA*, XXIX, 42-44. Böyle bir talep sadrazam tayinlerde görülen bir şey değildi. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın bu görevi kabul ederken dört şarta bağlamasında Ahmed Paşa'yı örnek alması ihtimali vardır.

hadiseler Melek Ahmed Paşa'nın mührü iade etmesine sebep oldu.⁵¹ Sadareti on üç aya yakın sürmüştür. Bütçeyi dengede tutmak üzere planladığı ıslahatı uygulamaya imkân bulamamıştır. Bunda ocak ağalarının önemli rolü olmuştur. Mühür Siyavuş Paşa'ya verildi.

Siyavuş Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nın hazinedarı iken IV. Murad zamanında sarayda görevlendirildi. Hasoda'da hizmet etti. Kaptan-ı Derya yapıldı. Azak Kalesi kuşatmasında başarılı olamadığı için kaptanlık görevinden alındı. Kubbe veziri oldu. Safiye Hanım ile evlendi. Bir müddet bazı beylerbeyliklerde bulundu. Silistre muhafızı oldu. Siyavuş Paşa artık sadaret mevkiine aday olarak görülüyordu. Bunu farkedenden Sadrazam Melek Ahmed Paşa onu kaptanlıkla İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Ancak o, Büyük Vâlîde Kösem Sultan ile Şeyhülislâm Bahaî Mehmed Efendi'ye yakın olduğu için İstanbul'da kaldı. Bir müddet sonra ocak ağalarından birinin sadrazam olması telkin edildiyse de Siyavuş Paşa tayin edildi (Ağustos 1651). Bu tayinden ocak ağalarının artık gözden düşmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim ocak ağalarından destek alan Kösem Sultan ile saray ağalarından güç alan Turhan Sultan arasındaki rekabet son haddine varmıştı. Bu manasız rekabetten Turhan Sultan galip çıktı. Kösem Sultan öldürüldü. Akabinde himayesiz kalan ocak ağaları da bertaraf edildi.⁵²

Osmanlı tarihinde padişahın ve sadrazamın sözünün geçmediği takriben üç yıllık devre (Ekim 1648-Eylül 1651) son bulmuş oluyordu. Ağalar idareye el koyarak kendi menfaatlerini düşündüler. Memuriyetleri müzayedeye satışa çıkar-

51 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 250-252; Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *DİA*, XXVIII, 414-418.

52 Mahmut Ak, "Siyavuş Paşa", *DİA*, XXXVII, 310-311; M. İlgürel, "Kösem Sultan", 273-275. Siyavuş Paşa'nın Dârüssaâde Ağası Süleyman Ağa'dan şikâyeti olup, "bu ne asıl vezarettir ki, ben bir arabın mağlup ve mahkûmu olam" demiştir. *Naîmâ*, III, 1365.

dıkları gibi ticarî hayata da el koymuşlardı. Yeniçeri mevâcibinde dahi türlü menfaat oyunları yapmışlardı.⁵³ İstikrarın olmadığı bu kaht-ı rical yıllarında, ağaların hâkim olduğu üç yılda durum daha da kötü olmuştur. Siyavuş Paşa da sadareti devam ettirmeyip beş hafta sonra mührü Gürcü Mehmed Paşa'ya devretmek zorunda kalmıştır. Siyavuş Paşa ileriki bir tarihte tekrar sadrazam oldu ise de sağlığı elvermeyip kısa sürede ölmüştür.

Saray Ağalarının Tahakkümü

Gürcü Mehmed Paşa Enderun'da yetişip seferlerde bulundu. Kısa süreler çeşitli eyaletlerde beylerbeyilik yaptı. Henüz Gürcü'nün sadareti kesinleşmemiş iken Turhan Sultan Kethüdası, Mimar Koca Kasım Ağa'ya "*Gürcü Mehmed Paşa vezarete layık mıdır?*" diye sual edince Kasım Ağa, "*Gürcü Mehmed Paşa bâdiyü'r-rey bir ebleh adamdır. Bu hizmet-i azîmenin uhdesinden gelemes*" diye cevap verince Valide Sultan, "*Şimdilik Gürcü'yü edelim, uhdesinden gelemesze yine tedârük kabildir*" demiştir.⁵⁴ Esasında Mimar Kasım Ağa'nın hatırlardan Köprülü Mehmed Paşa geçmişti. Ancak Dârüssaâde Ağası Süleyman Ağa Köprülü'yü sevmezdi. Onun tayini şimdilik mümkün değildi. Gürcü Mehmed Paşa, yaşı sekse-ne yaklaşmış bir ihtiyar ve üstelik ümmî idi. Her şeye rağmen Ekim 1651'de sadarete getirildi. Anlaşıldığı gibi bu tayinde

53 *Naîmâ*, III, 1343 vd.

54 *Naîmâ*, III, 1367. Kasım Ağa'nın Gürcü Mehmed Paşa hakkındaki ifadesi çok manidardır. Akılsız adam aranıyorsa ilk akla gelen odur demek istemiştir. Turhan Sultan'ın "şimdilik Gürcü'yü edelim" demesi ise görevin önemini kavramamış olmasındandır. Veya dirayet sahibi bir sadrazamın istenmediği de düşünülebilir. Her hâlükârda imparatorluğun içine düştüğü durum ortadadır. Buna rağmen bir meşverette sarfettiği söz manidardır: Ulufe için hazine darlığı konuşuluyorken, "vüzerâ hasları cem'ian ref oluna" fikri ortaya atılınca Gürcü Paşa, "... müslüman olmayan oğlanlar kâfir diyarından gelip, vezir olup, sadarete nâil olup, cihânın malını tasarruf edip..." diyerek düzen hakkında fikrini beyan etmiştir. *Naîmâ*, III, 1294.

bile sağlıklı seçimden iz yoktur. Tayinde “şimdilik” lafı kullanılarak iş hafife alınmıştır. Köprülü gündeme gelebilirdi, fakat Dârüssaâde Ağası engeli vardı. Gürcü Mehmed Paşa gerek Turhan Sultan ile gerek saray ağaları ile iyi geçinip makamını bir müddet muhafaza etti. Rakip gördüğü Tarhuncu Ahmed Paşa’yı bir bahane ile hapse attırdı. Sonra da Yanya ve Selânik sancaklarına tayin ederek İstanbul dışına gönderdi. Boy-nueğri Mehmed Paşa’yı Kanije’ye tayin etti. En çok çekindiği Köprülü Mehmed Paşa’yı tenzil-i rütbe ile Köstendil sancakbeyliğine gönderdi. Bu tayinlerden başka bir marifeti olmayan Gürcü Mehmed Paşa, “âciz ve iş yapamaz” ithamlarıyla azledildi (Haziran 1652).⁵⁵ Yerine Tarhuncu Ahmed Paşa getirildi. Böylece Vâlide Sultan’ın yanlış tercihi ve saray ağalarının tahakkümü ile takriben sekiz ay hiçbir icraat yapılmadan harcanmıştır.

Tarhuncu Ahmed Paşa Enderun’da yetişip sipahilikle çıktı. Kethüdalıklarda bulundu. Mısır muhafızı oldu. En son görevi Gürcü Mehmed Paşa’nın belirlediği Selânik ve Yanya sancakbeyliği idi. Sadrazamdan gizli olarak İstanbul’a çağrıldı. Padişah ve diğer devlet erkânının katıldığı bir meşveret düzenlendi. Girit’e mühimmat sevkindeki zorluklara, ödenmeyen mevâcib ve hazine giderlerine çare bulmak şartıyla sadaret teklif edildi. Tarhuncu Ahmed Paşa, buna karşılık gelirlerin tahsilinde tam yetki ile Gürcü’nün yaptığı bütün tayinleri iptal etme yetkisini istedi. Kabul edildi ve tayin gerçekleşti (Haziran 1652). Tarhuncu sadarete geldiği sırada İstanbul’da ekmek ve et pahalı, bazı önemli ihtiyaç maddelerini bulmak zordu. Bir kısım harcamaları kısmakla işe başladı. Sıkı bir maliye politikası uygulayıp zenginlerden ve devlet erkânından yardım toplama girişiminde bulundu. Bu uygulamaya *imdâd-ı hazîne* adı verilmişti. Ancak saray çevresinde ve dışarıda hoş

55 DİA, “Mehmed Paşa, Gürcü”, DİA, XXVIII, 510-511.

karşılanmıyordu. Hatta Yeniçeri Ağası Süleyman Ağa'dan 150 kese akçe istenince büyük tepki gördü. Bu sırada Defterdar Zurnazen Mustafa Paşa'nın bir meşverette sunduğu lâyiha-da, eyaletlerin gelirlerinin bir kısmının salyâne olarak hazineye gönderme zarureti vardı. Bundan başka has, zeâmet ve paşmaklıkların gelirlerinin bir kısmının hazineye intikali de bulunuyordu. Tarhuncu kendi haslarından 20 bin kuruşu hazineye bağışladı. Fakat bunlar kabul görmüyordu. Tersâne'de yapılan bir toplantıda da tersâne ve donanma harcamaları görüldü. Bütçe açıkları ve karşılanamayan ihtiyaçlar hakkında raporlar hazırlandı. Sadrazamın bizzat kendisi gece gündüz çalıştı. İflas halindeki Osmanlı maliyesi için çok önemli bir çalışma yapıldı ve sadrazam tarafından padişaha takdim edildi. Tarhuncu'nun hazırlıkları âdeta malî bir reform idi. Muhalifleri ve çıkarları zedelenenler aleyhinde çalıştılar ve küçümse-diler. Valide Sultan'ı etkileyip azline ve idamına sebep oldular (Mart 1653).⁵⁶ Tarhuncu dokuz ay kadar sadarete kalabilmiştir. Onun uygulanamayan reform niteliğindeki bu hazırlıkları ileriki tarihlerde gündeme gelmiş ve uygulanmıştır. Tarhuncu Ahmed Paşa doğru ve dürüst bir devlet adamıydı. Bu devirde tayin edilenlerin en değerlisi idi. Kimseye taviz vermezdi. Hatta Valide Sultan'ın dahi her isteğini kabul etmezdi. Kısa süren sadaretinde birçok düşmanı olmuştu.

Derviş Mehmed Paşa, Tarhuncu'dan sonra sadrazam oldu. Önceki sadrazamlardan Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın kethü-dası olarak Revan Seferi'ne katıldı. Musul muhafızlığına tayin edildi. Şam beylerbeyi oldu. Bağdad Seferi'ne katıldı (1638). Diyarbekir beylerbeyi oldu. Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Venedik donanmasına karşı karadan yaptığı tahkimat

56 Erol Özvar, "Tarhuncu Ahmed Paşa", *DİA*, XL, 20-22; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 404-406. Geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Ankara 2018, s. 292-295.

ile donanmanın geçişini sağladı (1649). Celâîlilere karşı Bursa'nın muhafazası görevini yerine getirdi. 1653'te Kaptan-ı Derya oldu. Bütçe açığını kapatamayan Tarhuncu üzerine sadrazam olmak zordu. Derviş Paşa da bütçe açığını kapatmada çok zorlandı. Müsaderelere başvurdu. Mansıp satışları huzursuzluk yarattı. Makamını, saraya hediyeler takdimiyle muhafaza ediyordu. Soruşturmalar ve tartışmalar yüzünden Derviş Paşa hastalanıp felç oldu. Ekim 1654'te azledildi. Sadareti yirmi bir ay sürmüştür. Hazineyi rahatlatacak olumlu bir icraatı görülmemiştir. Derviş Mehmed Paşa hayatı boyunca büyük bir servet edinmişti. Bağdad beylerbeyiliği sırasında Hindistan ve İran'dan getirttiği mal ve mücevheratı satarak kazanç sağlamış, koyun ticareti yapmış, fırınlar yaptırarak ekmek sattırmıştır. Yöredeki bataklıkları kurutup ziraata açmış, Bağdad'ın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ölümünde çok para ve mücevheratı ve nadide eşyası çıkmış olup hepsi hazineye kaydolunmuştur.⁵⁷

Yerine İpşir Mustafa Paşa tayin edildi. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın yeğenidir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya intisap etmiş, Bağdad Seferi'ne katılmış, Budin ve Şam eyaletlerinde bulunmuştur. Halep valisi olmuş ve Anadolu beylerbeyi iken Varvar Ali Paşa'nın hakkından gelmiştir. Anadolu'da asayişsizlik hüküm sürüyordu. Kendisi de hükûmete karşı pervasız idi. İkinci defa Sivas valiliğine tayin edildi. Bu sırada isyan halinde olan Abaza Hasan Ağa üzerine görevlendirildiyse de ırkî yakınlığı düşünülerek vazgeçildi. Katırcıoğlu Mehmed Paşa'nın Abaza Hasan üzerine gönderilmesine kızarak Abaza'dan yana oldu. Onunla birlikte Ankara ve Eskişehir'e girdi. Şehrin ileri gelenlerini öldürttü. Etrafa mütesellimler tayin edip tuğralı emirler gönderdi. Zaaf içinde

57 Mehmet İpşirli, "Derviş Mehmed Paşa", *DİA*, IX, 193-194; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 406-408.

olan İstanbul hükûmetinin alacak bir tedbiri olmayınca Anadolu'da herkes İpşir'e itaat ediyordu. Nihayet İpşir Paşa'ya Halep valiliği, Abaza Hasan'a da Türkmen ağalığı verilerek hadise yatıştırıldı. İpşir Mustafa Paşa Halep'te törenle karşılandı. Yeniçeri ve sipahileri barıştırdı. Bir *nizamnâme* hazırlattı. Buna göre; hiçbir makam ehil olmayana verilmeyecek, rüşvet ve caize kaldırılacak, beylerbeyi, bey ve kadılar üç yıl hizmet edecek, sikke tashihiyle din ve devlet işleri şer ve kanuna uygun olarak icra edilecekti. Toplantıda, yeniçeri ve sipahilere *nizamnâme* şartlarına dair yemin ettirildi.

Nizamnâme dikkat çekicidir. Böyle isabetli kararlar İstanbul'da alınamıyordu. İpşir Paşa bu düzenlemeyi yapmış, kendisinde daha büyük işler yapabileceği kanaati uyanmıştı. Nitekim Bağdad, Diyarbekir, Erzurum, Sivas, Karaman ve Anadolu'daki beylerbeyilere *ıslah-ı âlem* için 1652 baharında Maraş Çayırı'nda toplanılması çağrısında bulundu. İpşir Paşa'nın İstanbul hükûmetinin haberi ve izni olmadan pervasızca kararlar alması dikkat çekicidir. İstanbul'dan haber alındığı zaman sadarete Tarhuncu Ahmed Paşa bulunuyordu. Kapı halkından bir kısmını derhal dağıtması bildirildi. Celâlî Reisi Abaza Hasan ile iş birliği yapmış olmaktan dolayı suçlu muamelesi göreceğini biliyordu. Bir müddet sonra, Derviş Paşa'nın hastalandığı haberi ile sadaret mührü kendisine gönderildi (Ekim 1654). Bu suretle Anadolu'da büyüme ihtimali bulunan Celâlî ayaklanmasına mani olunmak istenmişti.

İpşir Mustafa Paşa sadarete tayininin bir tuzak olabileceğini düşündü. Anadolu'daki karışıklıklara bir çekidüzen verdikten sonra İstanbul'a gitmeyi düşündüğünü bildirdi. Davetler artınca İstanbul'a gitmeye karar verdi. Türkmen Ağası Abaza Hasan ile Halep'ten ayrıldı (Aralık 1654). Antakya, Adana, Karaman ve Konya tarikiyle tedbirler alarak ve bazı kadıları değiştirerek İstanbul'a ulaştı. Kendisine güven gelmesi için

padişahın halası Ayşe Sultan ile evlendirildi. Sadrazam icra-ata muhaliflerini azl ve katl ile başladı. Hazine darlığından sipahilerle yeniçerilerin ulufeleri ödenemeyince sadrazama cephe alındı. Kaptan-ı Derya Kara Murad Paşa, aleyhinde çalışmaya başladı. Kendi adamı Kürt Mehmed ve Abaza Hasan dahi ondan uzaklaştılar. Kara Murad Paşa'yı sadarete getirmeye karar verdiler. Askerin ayak diremesinin isyana dönüşme ihtimali üzerine İpşir azl ve idam edildi (Mayıs 1655).⁵⁸ Sadaret müddeti altı buçuk ay kadar sürmüştür. İpşir Mustafa Paşa ümmî idi. İsyankâr tavırlarıyla ve sert tutumuyla sesini duyurmuş, belki faydalı olur ümidiyle sadarete düşünülmüştü. Olumlu hiçbir icraatı olmamıştır. Ancak Anadolu'da, devlet lehinde düşünerek birtakım tedbirler ve toplantılar planlaması dikkati çekmiştir.

Yeni Bir Buhranlı Dönem

İpşir Mustafa Paşa'dan sonra Kara Murad Paşa ikinci defa sadarete getirilmiş, fakat üç ay sonra hiçbir varlık gösteremeden ayrılmıştı. Yerine Malatyalı Süleyman Paşa tayin edildi. Bu zor şartlarda görev yapacak nitelikleri taşııyordu. Hazineadaki sıkıntıyı gidermek için kapıkulunu azaltacak gücü de yoktu. Nüfuzlu kimseleri tayin etmekten aciz kaldığını ifade etmişti. Malî sıkıntıları gidermek için iki-üç yıllık vergilerin peşin para ile iltizama verilmesine ve Yahudi sarraflardan alınan züyuf akçenin kapıkuluna ulufe olarak dağıtılmasına çaresiz devam edildi. Memuriyetlerin altı-yedi ayda bir satılması önlenemedi. Sağlam paranın sarraflara verilip çingene akçesi, meyhâne akçesi, kırkık akçe veya kızıl akçe ile değiştirilmesi yüzünden piyasada düzen kalmamıştı. Esnafla asker arasında hadise eksik olmuyordu. Süleyman Paşa bu vaziyet

58 M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", 375-376; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 408-410.

karşısında azlini istedi.⁵⁹ Mühür Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi. Kendisi gelinceye kadar Zurnazen Mustafa Paşa Sadaret Kaymakamı oldu. Ancak mühür Girit'e ulaşmadan Mustafa Paşa sadrazam tayin edildi. Böylece Hüseyin Paşa haberi olmadan tayin ve azledilmiş oldu. Yine etraflıca düşünmeden sadaret gibi önemli bir makama tayin yapılmış, sonra da geri adım atılmıştı. Üstelik tayin edilen, deniz aşırı bir adada sorumluluğu pek fazla olan bir kumandan idi. Bu tayinlerde Valide Sultan veya padişahın oyundan ziyade saraydaki nüfuzluların rolü olmuştu. Yeni Sadrazam Zurnazen Mustafa Paşa, Sultanahmed Meydanı'nda isyan halinde olan ocaklılar tarafından istenmedi. Askerden çekinildiği için mühür dört saat sonra ondan alındı ve Siyavuş Paşa'ya verildi. Sadarete ikinci defa geliyordu. Ancak bir ay yirmi iki gün sonra hastalanıp öldü.

Durum vahimdi. Hazinesinin iflasını bu şartlar altında ıslah etmek mümkün görünmüyordu. Tam bu sırada Girit'ten gelen yeniçeriler dokuz kıst mevâciblerini istediler. Durum daha da kötüleşti. Mevcut yeniçeriler, Girit'ten gelen yeniçeriler ve sipahiler birleştiler. Saraya bir çekidüzen vermek üzere anlaşıp ayaklandılar. Her işe ve tayine müdahale eden ve zenginleşen saray ağalarının kellelerini istediler. İsteklerinde muvaffak olan âsiler, kendilerine teslim edilenleri Sultanahmed Meydanı'ndaki çınar ağacına astılar (Çınar Vak'ası, *Vak'a-i Vakva-kiyye*, Mart 1656).⁶⁰ Sadarete Boynueğri Mehmed Paşa uygun görüldü. Çınar Vakası ile saray ağalarının tahakkümü de son bulmuştur. Bunların içinde çeşitli milletlerden zararlı insanlar, kara derili hadım ağaları da bulunuyordu. Bu konuya ilerde geniş şekilde temas edilecektir.

59 Bekir Kütükoğlu, "Süleyman Paşa, Malatyalı", *DİA*, XXXVIII, 98-99.

60 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 290-293.

Boynueğri Mehmed Paşa İran seferlerinde bulunarak başarılar kazanmış, Halep ve Şam beylerbeyliklerinde bulunmuştur. Sonra Anadolu beylerbeyi oldu. Âsi Katırcıoğlu'nun üzerine gönderildi. Hakkından gelemeyince halka zulmetti. Katline emir çıkmış iken Köprülü Mehmed Paşa'nın ricası üzerine affa uğradı. Köprülü araya girmeseydi, asker toplayıp isyan edecekti. Akabinde Kubbe veziri oldu. İpşir Paşa ile Abaza Hasan'ın âsi tavrı takınmaları üzerine, bunlara nasihat etmesi için Anadolu'ya gönderildi. Bu hizmetinde başarılı oldu. Sonra Şam'a gönderildi. Akabinde sadarete tayin edildi (Nisan 1656).⁶¹ Bu sırada Bozcaada, Limni ve Semadirek adaları Venedik donanmasının işgaline uğramış, Boğaz geçişi tehlikeye girmişti. Girit ile de istihbarat kesilmişti. Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa, Boğaz'ı açmak yerine Venedik donanmasının İstanbul'a gelmesi ihtimaline karşı surları badanalatmıştı. Böylece sağlam ve bakımlı görünmesini düşünmüştü. Sadrazamın en önemli icraatı bu oldu. Adı rüşvet ve yolsuzluk iddialarına karışınca azledildi (Eylül 1656).⁶² Sadareti dört buçuk ay kadardır. Bu zaman zarfında kayda değer bir icraat yapamamıştır. Zaten tayin edilirken ondan ciddi bir icraat da beklenmiyordu.

Devlet ve Halk Münasebetleri

Sultan İbrahim'in saltanatından beri özellikle Anadolu'da devlet otoritesinin zayıfladığı, kontrol gücünün gevşediği bir gerçektir. Devletin resmî görevlilerinin (*ehl-i örf*)⁶³ köyler

61 Boynueğri Mehmed Paşa hem hazinenin durumuna çare bulacak hem de Boğaz'ı zorlayan Venedik donanmasını oradan defedecek vasıflar taşııyordu. Şeyhülislâm Mesud Efendi'nin tayin hususunda fikri sorulduğunda, "müşârunileyh sâde-dil bir Türkmen âdemisi olup, aslında devlet kapısında hizmetkârlık ile evkat-güzâr olmuş kimsedir, onu kabza-i tasarrufa almak âsândır" demiştir. *Naîmâ*, IV, 1673.

62 Abdülkadir Özcan, "Boynueğri Mehmed Paşa", *DİA*, VI, 316-317.

63 Padişahın idarî, icraî ve askerî yetkilerini taşrada temsil eden görevliler. Yetkileri kanunnâme ve adaletnâmelerde tespit edilmiştir. Ehl-i örf ile reâyâ

üzerine salgün yapmaları, devre çıkmaları, teftiş bahanesiyle zulmetmeleri Celâlîliğin gelişmesine zemin hazırlıyordu. Bunlar beylerbeyi, sancakbeyi ve voyvodalar olup 200-300 atlı ile dolaşıp zulmederlerdi. Reâyâdan en çok talep edilen at, katır, deve, buğday, arpa, saman ve diğer gıda maddeleriydi. Bu yüzden köyler boşalır, arazi terkedilirdi. Bu yerlerin ehl-i örf tarafından sahiplenildiği vaki idi. Devletin reâyâdan normal olarak istediği *tekâlif-i şakka* (yasal olmayan vergiler) bahanesiyle de çeşitli zulümler uygulanmaktaydı. Kadıların da mal ve para tahsiline çıktıkları, bazen de *mehâyif teftişi* (adlî soruşturma) adı altında reâyâyı mağdur ettikleri görülüyordu. Bu durum reâyâda bezginlik yaratıyor, hükûmete karşı güveni sarsıyordu. Hâlbuki hükûmet halkı himaye için azamî dikkat sarfediyor, zecrî tedbirler alıyordu. Ancak İstanbul'da zaman zaman ortaya çıkan idarî zafiyet yüzünden bu tedbirler Anadolu'da âdeta kâğıt üzerinde kalıyordu. Devletin uygulamaya koyduğu, reâyâyı korumak üzere hazırlanmış olan adaletnâmeler⁶⁴ bu bakımdan önemlidir. Adaletnâmeler bir çeşit padişah fermanıdır.

Girit Seferi'nin uzayıp gitmesi, Çanakkale Boğazı'nın Venedik donanmasının tehdidi altında bulunması yüzünden Batı Anadolu sahilleri de daima tehdit altında kalmıştır. Celâlî isyanları da daha ziyade bu bölgeyi etkiliyordu. Nitekim Merkezin yazıları genellikle bu bölge şehirlerine müteveccih olmuştur.⁶⁵ Buralarda sahipsiz, serseriyâne dolaşan yeniçeri taslakları, sipahi taslakları, leventler, suhteler reâyâyı taciz

arasında hassas bir denge bulunuyordu. Devlet reâyâyı ehl-i örf zulmünden korumada daima ısrarlı olmuştur. Geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, X, 519-520.

64 H. İncalcık "Adaletnâmeler", *Belgeler*, s. 122-133. XII, XIII ve XIV numaralı adaletnâmeler bu devre ışık tutmaktadır. Ayrıca bk. s.72-73 ve 77; Ayrıca bk. Aynı müellif, "Adaletnâmeler", *DİA*, I, 346-347.

65 Çağatay Uluçay, eserinde (*Saruhan*) yer yer buna temas etmiştir.

etmekteydi. Bazen *hüccet akçesi*, *sicil akçesi* ve *resm-i kismet* adı altında para istemekteydiler.⁶⁶

Meselâ Adala ahalisi İstanbul'a müracaat ederek kadıdan şikâyet etmişlerdi. Kadı Süleyman maiyeti ile devre çıkıp halktan kendileri ve hayvanları için yiyecek gasbettikleri gibi *bî-namaz teftişi* diye para da almıştı.⁶⁷

Eşkuya taifesi Gemlik'e bağlı Engirücek Köyü'ne baskın düzenleyip, Abaza isyanı için çıkarılan nefir-i âmma uymadıklarını iddia etmişler ve köylüye baskı uygulamışlardı.⁶⁸

Bazı mütesellimlerin eşkıyalık yaptıkları görülmekteydi. Meselâ Karesi sancağı mütesellimi Yusuf, devre çıkmak yasak olmasına rağmen bir yılda üç defa köylüler üzerine giderek zulmetmişti. Bunun üzerine merkezden müfettiş gönderilmiştir. Müfettiş, Yusuf'u kadı huzuruna çıkarmak ve köylülerden gasbettiği otuz bin akçeyi geri almakla görevliydi.⁶⁹

Voyvodaların da aşiretlere baskı yaptığı vâki idi. Bu dönem şikâyet defterlerinde tespit edilen hükümlerden aşiretlerin çok eziyet gördüğü anlaşılmaktadır. Bunlardan Danişmentli cemaatine bağlı aşiretlerin voyvodası baskı yaparak paralarını ve hayvanlarına el koymuştur.⁷⁰

66 *Naîmâ*, IV, 1838; Bu konuda şikâyetler çoktur. Mesela, "Ağlasun kazası ahâlîsi arz-ı hâl edüp kazâ-i mezbûrda sâkin Hatiboğlu Mustafa nâm kimesne kendü hâlinde olmayup ... tekâlif-i mirî cem'ine gelenlerin yanlarına varup dâimâ mirî hizmetler üzerine alup lâkin şer' u kanun ve defter mûcibince cem' u tahsîl etmeyüp nice ta'addî vü tecâvüz..." Cumhuriyet başkanı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Şikâyet Ahkâm Defterleri (A.DVNS.ŞKT.d.), nr. 3, s. 74.

67 Uluçay, *Saruhan*, vsk. 112.

68 "... siz niçün şakî-i mezbûrlar ile harb ü kutâl eylemediniz, sizi ahz ve erzâkınızı aluruz" BOA, Bâb-ı Âsafi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d.), nr. 92, s. 62, h. 293.

69 "Karesi Sancağı Mütesellimi Yusuf nâm kimesne işbu bin altmış iki senesinde (1652) üç def'a devr nâmıyla karyeleri reâyâsının otuz bin akçelerin alup zulm ü ta'addî ve tecâvüz..." *Balıkesir Şerîyye Sicili*, nr. 701, vr. 43b.

70 "Karaman beylerbeyisine ve Konya mollasına ve kadısına ve ol cânibde olan

Anadolu'da otorite zafiyeti sonucu yer yer isyan ve itaatsizliğin yaygınlaştığı yıllarda Girit Seferi'nin başlaması (1645), halkın altından kalkamayacağı vergilerin gelmesine sebep oldu. Üstelik adada ve denizde sürdürülen mücadelelerden kesin sonuç alınamıyordu. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesiyle (Eylül 1656) Venedik donanması üzerine yapılacak yeni sefer için Anadolu eyaletlerinden sürsat zahiresi talebi, zaten yoksulluk ve zaruret içinde olan halkı perişan etmişti. Reâyâ İstanbul hükûmetine öfkeliydi.⁷¹ İş bununla da kalmamıştı. Sadrazamın Erdel Seferi için *bedel-i nüzûl* emri çıkardığı görülmektedir. Emirde, "*ziyade hazine lâzım*" ifadesi dikkat çekmektedir.⁷²

Köprülü'nün sadarete tayini ile artan askerî ihtiyaçlar yanında, hükûmetin halktan talepleri de öyle artmıştı ki Balıkesir'e sadece bir ayda dört farklı emr-i şerif gönderilmişti.

kethüdayerine hüküm ki: Danişmendlü cemâ'atine tâbi' Hereklü ve Şerefli ve Kaşıkçı ve Mırlı ve Boynuenlü ve Barmaklu ve Kurşunlu ve Sanduklu ve Tamanlu ve Gölegir ve Cevanşir Südde-i sa'âdetime arz-ı hâl sunup; bin altmış senesinde voyvodaları olup firar eyleyen Siyavuş hilaf-ı şer' u kanun ve defter ziyâde akçelerine ve at ve deve ve koyun ve sâir eşyâların cebren alup ziyâde zulm ü ta'addî vü tecâvüz etmekle..." (Aralık 1654) BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3, s.117.

71 "... veziriazamım ve serdâr-ı ekremim ile karadan ve deryâdan sefer-i hümâyûnuma memur olan asker-i nusret-encâmım mühimmâtıyçün hazîne ve zahîre tedârükü ve ihzârı umûr-ı mühimme-i dîn ü devletimden olmağla, üslûb-ı sâbık üzere memâlik-i mahrûsemde sürsat bedeli zahiresi ihrâcî ve irsâli lâzım u mühimm olmağın..." (Nisan 1658), *Trabzon Şerriyye Sicili*, nr. 1836, vr. 59a-b.

72 "... sefer-i hümâyûnum mühimmâtıyçün ziyâde hazîne lâzım ve tedârükü ehemmi-i umûrdan olmağla, livâ-i mezbûrda vâkı' iki bin dört yüz otuz altı ve rub'-ı avarızhânelerinin bin altmış sekiz senesine mahsûb olmak üzere mukaddemâ tahsîl olunan üç yüz akçe bedel-i nüzûllerinden ... altışar yüz akçe varınca her bir hânesinden tekmili içün lâzım gelen üçer yüz akçeyi dahi irsâl olunan mühürlü ve nişanlı Mevkufat Defteri mûcibince mu'accelen tahmîl ve ber-vech-i ta'cîl Ordu-yı hümâyûnuma irsâl..." (Mart 1658) *Balıkesir ŞS*, nr. 701, vr. 69a-b.

Celâlî isyanlarının ateşli silahların halk arasında yaygınlaşmasına sebep olduğu bilinmektedir. Hatta ateşli silahlara sahip olan reâyâ da Celâlîliği artırıyordu. Hükûmet bunun farkında olduğundan birkaç yılda bir *tüfeng teftişi* yapılır, reâyânın elindeki tüfekler müsadere edilirdi. Fakat son yıllarda bu teftiş ihmal edilmişti. Bu yüzden reâyânın elinde tüfek artışı olmuş, Celâlî endişesinden bu artış hızlanmıştı. Zira herkes nefis-i müdafaa durumunda idi. Hâlbuki reâyânın tüfek sahibi olması kanunen menedilmişti.

Bu arada reâyâ can korkusundan sağa sola savrulmuş, yerini yurdunu terketmek zorunda kalmıştı. İnsanlar şehirlere ve hatta İstanbul'a göç etmişti. Toprağını bırakıp göç edenler (*çiftbozan reâyâ*) hem terkettikleri yerlerde boşluğa hem de hazinenin zararına neden oldular. Aynı zamanda, yerleştikleri bölgelerde darlık ve buhranlara yol açtılar. Bu durum çiftbozan reâyâ için perişanlık olduğu gibi hazine için de kayıptı. Bazıları da Celâlîlere katılıyordu. Bu yüzden Celâlîler on binlerle ifade ediliyordu. İleride bu konulara geniş bir şekilde temas edilecektir.

İktisadî Hayat

XVII. yüzyılın ortalarında Anadolu halkı büyük ekonomik sıkıntılarla boğuşmak zorunda kaldı. Bunun başlıca sebebi İstanbul'daki idarenin zaaf içinde olmasıydı. Bu hal Anadolu'da eşkıyalığa ve Celâlîliğe zemin hazırlıyordu. Reâyâda huzur ve güven kalmamıştı. Burada, İstanbul'daki dağınıklığın reâyâyı nasıl etkilediğine temas edilecektir.

İmparatorlukta para düzeni de bozulmuştu. Kalpazanlar Osmanlı piyasalarına bol miktarda sahte para sürmekteydi. Çok defa gümüş paranın kenarından bir miktar kesilip alınıyor (*kırkık akçe*) veya avarı düşürülüyordu. Züyuf akçe de de-

nilen bu paranın askere ulufe olarak dağıtılması İstanbul'da kargaşalığa sebep oluyordu. *Çınar Vak'ası* (1656) denilen önemli hadisenin başlıca sebebi malî bozukluk idi. Külçe gümüşü toplayıp İran'a veya başka ülkelere kaçırmak suretiyle, kıymetli madenin kıtlaşmasına yol açan yerli ve yabancı bezirgânlar Osmanlı piyasasını zora sokuyordu.⁷³ Para kıymetinin sabit kalamaması ve daima düşüş kaydetmesi halkın satın alma gücüne darbeler indiriyordu. Bu şartlar altında halkın satın alma gücü zayıflıyordu. Sadrazamların bu duruma çare aramaları netice vermiyordu. Bazıları liyakatsiz olup bazıları da makamında kalamıyordu. Görülen bir kısım gayretler de bozuk düzen içinde azille son bulmuştu.⁷⁴

Hazinenin iflasına bir sebep de yıllardır Anadolu'da hüküm süren Celâlılık ve eşkıyalık hareketleriydi. Bir bölgede eşkıya yürüdüğü zaman, hükûmete ait mal ve emlakın geliri toplanamadığı gibi toplanan hazine de yolda yağmalanıyordu. Ayrıca bu kargaşa ortamında reâyânın vergi ödeme imkânı da çok sınırlıydı.⁷⁵

Hâlbuki bu yıllarda Avrupa ülkeleri Otuz Yıl Savaşları sonunda imzaladıkları Vestfalya Barışı (1648) ile gelişme yakalamış bulunuyordu. Otuz Yıl Savaşları'nın, Avrupa'nın sanayi bakımından gelişmesine büyük katkısı olmuştu. Savaş malzemeleri ile silah imalatı, savaştan sonra diğer mamul mad-

73 Bekir Sıtkı Baykal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", *TTK Belgeler*, IV/7-8 (1967), s. 49.

74 Halil Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayıcı", *Belgeler*, I (1965), s. 2. 1652-1653 (H.1063) malî yılında bütçe açıklarının sebep ve çarelerini araştırmakla görevli bir komisyonda bulunan Kâtib Çelebi eserinde on yıllık bilançoların sonuçlarını vermektedir. Kâtib Çelebi, *Düstûrül-amel li-İslâhi'l-halel*, İstanbul 1280, s. 134-135.

75 Kâtib Çelebi, *Düstûrül-amel li-İslâhi'l-halel*, s.137'de durumu şöyle ifade etmektedir: "El-hâletü hâzihi hazinenin killeli ve askerin vefreti ve masarifin kesreti ve reâyânın za'fı gavâilini mümkün olduğu merteye def'in ilâcı budur ki reâyâdan hazine tahsiline mecâl yoktur."

delerin de imalatına zemin hazırladı. Gelişmeler üzerine Avrupa devletleri haliyle pazar aramaya başladı. Zaten Osmanlı pazarları ile ticaret devam ediyorken bu ivme daha da arttı. Ticaret genellikle ülke menfaatlerini umursamayan Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarları aracılığıyla yapılıyordu. Osmanlı limanlarına devamlı ticarî eşya geliyor, hazine zarara uğruyordu. Hollanda parası olan *esedî kuruş* Osmanlı piyasasını işgal etmişti. İspanyol parası *riyal* de geçerliydi. Avrupa'da bu gelişmeler olurken Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir gelişme olmuyordu. Bir zamanlar topçulukta iyi durumda olan Osmanlı Devleti, bilgi üzerine yeni bilgi koyamamıştı. Bu konuda eğitim de yoktu. Kuzeyde ise büyüyen ve gelişen Rusya dikkati çekiyordu. Tam bu sırada Sultan İbrahim'in samur kürk merakı, büyük miktarda paranın Rusya'ya akmasına sebep oldu.⁷⁶ Bunun bir diğer örneği ise Anadolu pazarlarında yabancı malların satışıydı. Mesela Balıkesir Çarşısı'nda Fransız çuhası ve İran kumaşları satılıyordu. Bu malların bir kısmı gümrükten geçmeyen kaçak mallardı.⁷⁷

Ehliyetsiz ellerde ülke idaresi tamamen çığırından çıkmıştı. Mansıp satışı artık aleni yapılır hale gelmişti. Rüşvet alıp verme ise meşru veya müktesep hak gibi görülmeye başlanmıştı. Bu yüzden XVII. yüzyılın genel karakteri *rüşvet iktisadı* deyimiyle ifade olunmuştur.⁷⁸ Bu hali çağdaş müellif ve Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, memuriyetlerin Defterdar kapısında müzayede ile âşikâre satılır olduğundan

76 Osmanlı topçuluğu için bk. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 415. Kürk merakı için bk. Naîmâ (III, 1144), padişahın samur merakını anlatıp "Moskof kâfiri bu vesile ile bî-had samur kürk gönderüp bir nice Mısır hazinesi kadar mal almış idi" demektedir.

77 Kâmil Su, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul 1937, s. 67-68.

78 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, Ankara 1969, s. 85.

bahsedip, sonra da “*bu alıcılar verdikleri rüşvetin fazlasını reâyâdan almak için zulmederler*” demektedir.⁷⁹

Böyle bir zulme örnek, Sadrazam Hezarpâre Ahmed Paşa'nın (tayini Eylül 1647) Celâlî Reisi Haydaroglu'ndan 30 bin kuruş alıp bir sancak vermesidir. Haydaroglu, diğer bir Celâlî Katırcıoglu ile birleşip verdiği parayı çıkarmak için tüccar kervanlarını soymuştur. Hatta hacca gitmekte olan Bosnalı hacı adayları da bundan nasibini almıştır.⁸⁰

Bu durumda mansıp satışları âdeta meşru hale gelmişti. Zira hazinenin ihtiyacını mutlaka karşılamak gerekiyordu. Sadrazam Melek Ahmed Paşa (tayini Ağustos 1650) çaresizdi. Rüşvet işini hazinenin menfaati için daha teşkilatlı bir hale getirmeğe gayret etti. Bir kalem-i mahsus teşkil ettirerek satışı meşrulaştırdı.⁸¹ Böylece bir ilk yaşanıyordu. Bu, reâyâyâ zulmü de meşru hale getirmektir.

İstanbul'da idare, içinden çıkılması zor bir bataklığa saplanmıştı. Anadolu'da ise idare kontrolden çıkmış, reâyânın güveneceği bir merkez kalmamıştı. Celâlî ve eşkıya⁸² taifesinden korku ve endişe şehirlere bile ulaşmıştı. Reâyâ son zamanlarda mansıp sahiplerinden de çekinir hale gelmişti. Nitekim rüşvet verip mansıbı ele geçiren doğru Anadolu'ya

79 *Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003, s. 184, 214; Naîmâ ise (III, 1143), “... rüşveti bir mertebe meşhur ettiler ki, cümle menâsıb-ı ilmiye ve seyfiye ... âşikâre satılıp herkes mansıba ne kadar rüşvet verdiği âmmenin belki ehl-i sükun mesmû'u olup...” demektedir.

80 *Naîmâ*, III, 1179.

81 Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, X (İstanbul 1337), s. 170.

82 Genel olarak soygun yapıp halkın malına ve canına kasteden, etrafı haraca kesen işsiz gruplar. Bunlar köylere ve ticaret kervanlarına saldırırlardı. Eşkaylık hareketleri Anadolu'da ve Rumeli'de zaman zaman yoğunlaşmıştır. Cumhuriyet devrine kadar görülmüştür. Geniş bilgi için bk. Mücteba İlgürel, “Osmanlılarda Eşkaylık Hareketleri”, *DİA*, XI, 466-469.

gidiyor, ödediği paranın reâyâdan tahsilini planlıyordu. Bu hal farklı bir soygun ve zulüm idi. Böyle bir zulüm karşısında reâyâ kendisini savunamaz hale gelmişti. Gençler Celâli reislerinin etrafında toplanmaya başlamıştı.

Bu arada İstanbul halkının durumu da hiç iç açıcı değildi. Halk çarşı ve pazarda başlıca gıda maddelerini bulmakta zorlanmaya başlamıştı. Zaten halkın alım gücü çok zayıflamıştı. İstanbul halkı o zamana kadar böyle bir kıtlık ve pahalılıkla karşılaşmamıştı. İhtikâr ve karaborsa alıp yürümüştü.⁸³

Bu devirde peş peşe tayin olunan sadrazamların akıbetleri genel olarak idam veya sürgün oluyordu. Ekserisinin mallarının müsadere edildiği görülüyordu. Hâlbuki çoğu zengin olma, *cem'-i mâl* isteklerini tatmin için bu makamı arzulamışlardı. Bu kısa zamanda sadaret, paraya düşkünler için cazip bir mevki ve liyakat sahiplerinin kaçındığı bir makam olmuştu.

Faiz ise reâyâyı etkileyen bir konu olmuştur. Yıllardır süregelen faizle borç alma işi incelediğimiz yıllarda hem artmış hem de kötü sonuçları reâyâyı ağır bir şekilde rahatsız etmiştir. Yüksek faizle tefecilerden borç para alan köylü, zamanı gelince borcunu ödeyemediğinden çok defa tarla veya bağını elinden çıkarıyordu. Böylece elindeki araziye kaybeden reâyâ, *çiftbozan reâyâ* durumuna düşüyordu. Bunların bir kısmı ır-gadlığı bir kısmı da Celâlîliği tercih ediyordu.⁸⁴

Askerî Teşkilat

İncelediğimiz bu devirde devletin zaaf içinde bulunması, tımarlı sipahilerle kapıkulu ocaklarını da etkilemişti. Girit Seferi dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'ndaki artışlar ve kanun hilâfına

83 Sabri Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul 1951, s. 52.

84 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 62-65.

üç yıllık hizmet görmeden binlerce kişinin kapıkulu sipahileri arasına yazılması (1651) Ocağın düzenini bozmuştu. Bunu önlemesi gerekenler veya işin sahipleri âdeta inzivaya çekildiler. Tek düşünceleri mansıbları idi. Naîmâ'nın kaydına göre sorumlular, "*vaktimizi hoş geçirelim, fesâd-ı âlemi biz mi ıslah etsek gerek, oluruyla görelim*" deyip görevlerini ihmal ettiler demektedir.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin en önemli askerî gücü olan timar teşkilatı da eski ihtişamını kaybetmişti. Dirliklerin layık olmayan kimselere verilmesi, hükûmete olan güveni sarstı. Bu da timarlı sipahi mevcudunun azalmasına sebep oldu. Böylece kapıkulu ile timarlı sipahi arasındaki denge bozuldu. Girit Seferi sırasında daha da bozulmuştu.⁸⁶ Bu arada hazine açığını azaltmak için *bedel-i timar* adıyla yeni bir vergi konuldu (1650). Hatta bu verginin Girit'te seferde bulunan timar erbâbına da teşmili asker arasında hoşnutsuzluğa ve itaatsizliğe sebep oldu. *Bedel-i timarın* yarattığı olumsuz hava Anadolu'da etkisini gösterdi.⁸⁷ Celâlîlere katılmalar arttı. Bazı timar sahipleri seferden firar etmeye veya hiç gelmemeye başladılar.⁸⁸ Belirtilmesi gereken bir husus da timar sahiplerinin fakirleşmiş olmasıdır. Uzak ve masraflı seferlere katılmaları zorlaşmıştı. Böyle timarlar devlet tarafından *mahlûl* sayılmıştı. Timarsız kalan gruplar da Anadolu'da sürmekte olan Celâlîlik veya eş-

85 Naîmâ, III, 1375-1376. Müellif, "Devlet-i aliyyenin sâir kanunları bu vakitlerde ilga olunduğu gibi bu hususta dahi beşbin neferi Girid bahânesiyle kanun-ı kadîme mugayir deftere kaydettiler" demektedir.

86 Ömer Lûtfi Barkan, "Timar", İA, XII/1, 319-323; H. İnalcık, "Timar", DİA, XLI, 168-173 (özellikle bk. Tablo III).

87 Hammer, X, 170.

88 Barkan, "Timar", 327-328. Buna örnek bir hadise şudur: "... Bozok sancağında ... dokuz yüz akçe timara mutasarrıf olan Hüseyin, memur olduğu Girid Seferi'ne gelmeyip ve sâir hizmetlerde mevcûd bulunmayup timârı ol vechile mahlûl olmağla..." (Temmuz 1655) BOA, İBA, nr.632.

kıyalık hareketlerine katıldılar.⁸⁹ Timar teşkilatındaki bu aksaklıklar Abaza Hasan Paşa İsyanı'nın bastırılmasından sonra Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından giderilmiştir.

Kanunî devrinde, Şehzade Mustafa'nın katlinden (1553) sonra Anadolu'da hâsıl olan hoşnutsuzluğu bertaraf ve timar erbâbını merkezî otorite karşısında bir tehlike olmaktan çıkarmak gayesiyle Âsitâne yeniçerilerine zeametler ihsan edilmişti. Bu suretle timar erbâbının yüksek dirliklere kavuşma imkânı elinden alınıyor, kapıkuluna yeni imtiyazlar tanınıyordu. Anadolu'da dengeler bozuluyor, timar erbâbı hırpalanıyordu.

Durum böyle iken Şehzade Bayezid'in saltanat davasıyla ayaklanması (1559), çiftbozan reâyâyâ ulufe verip *yevmlü* nâmıyla asker yazması ve timarlı sipahiden büyük destek görmesi Kanunî'yi tedbirler almaya sevketmişti. Zira yapılan yevmlü teftişi ve timar yoklaması uzun müddet halk üzerinde bir tedhiş hareketine sebep olmuş ve bu da Anadolu'da yeniçerilerin yerleşmesini sağlamıştı.

Hadiseler kul taifesinin Anadolu'da reâyâ üzerinde üstünlük kazanmasına zemin hazırladı. Kapıkulu yavaş yavaş mahallin asayiş işlerine dahi el atmağa, bir müddet sonra da vergi tahsili işlerinde çalışmaya başladılar. Bu hal askerî düzeni dejenere ederken reâyâyâ da zarar veriyordu. Nitekim kul taifesinin reâyâ üzerindeki baskısı son haddine varmıştı. Timarlara müdahale etmek, köylere devre çıkmak, salgın salmak bu grubun marifetlerindendi. Devlet adaletnâmeler yayınlarak olumsuzlukları tamir yoluna gitmişti. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın yeniçeri düşmanlığı buna dayanıyordu. Kısa zamanda etrafına 30 bin sekban toplayabilmişti. Bu gruplar incelediğimiz devirde Celâlî haline gelmiştir.⁹⁰

89 Y. Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyona ...", s. 692.

90 A. Özcan, "Sekban", s. 326-328. Bu konuya yukarıda da temas edilmişti.

Anadolu'nun her köşesinden hükûmet merkezine şikâyetler yağıyordu. Bu devre ait Mühimme ve Şikâyet defterlerinde bu neviden kayıtlar bulunmaktadır.⁹¹ Sahillere yerleşmiş yeniçeri ve sipahilerin zararlı faaliyetlerinden biri de ecnebi tüccarlara zahire satmalarıdır.⁹² Devletin iki muharip sınıfı tüccarlaşmış, savaş kabiliyetini yitirmiştir.

91 BOA, *A.DVNS.MHM.d.* 92, h. 214; *A.DVNS.MHM.d.* 93, h. 312; *A.DVNS.ŞKT.d.* 3, s. 6, 107.

92 *Balıkesir ŞS*, nr. 701, vr. 48b. Şubat 1652 tarihli hüküm.

İKİNCİ BÖLÜM

ABAZA HASAN AĞA'NIN HİZMETLERİNİN GÖZ ARDI EDİLMESİ

Abaza Hasan Ağa'nın İlk Devirleri

Mütesellimlik Görevi

Atalarının Kafkaslardan geldiği tahmin edilmektedir. Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'ya olan yakınlığı da bunu teyit etmektedir. Nitekim ileride kaderlerinin kesişmesi bunu gösterir. Kaynaklarda Abaza Kara Hasan olarak da anıldığı bilinmektedir. O, silahdar bölüğüne (*zümre-i silahdaran*) mensup kapıkulu süvarilerinden idi. İtibarlı kimselerin çocukları bu bölüğe alındığına göre, Hasan Ağa tanınmış birinin oğlu olmalıdır. Zira bu görevliler cizye, âdet-i ağnam, mukataa gibi mîrî emvalin tahsilinde görevlendirilirlerdi. Abaza Hasan'ın böyle bir görevde bulunduğu anlaşılıyor. Hakkında ilk haberi Evliya Çelebi vermektedir. Onun ifadesine göre Abaza Hasan 1647 yılında Azaz ve Kilis Ağası idi. Bu sırada Kilis'te ikamet ediyordu. Onun daha önce Köprü Ayanı olduğuna dair rivayet de vardır.⁹³

93 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 208. Evliya Çelebi Abaza Hasan'ın yakından tanımış, müteaddit defalar onunla görüşmüştü. Silahdar bölüğü hakkında bk. Şerafettin Turan, "Silâhdar", *DİA*, XXXVII, 191-193. *Amasya*

Abaza Hasan Ağa 1648 yılında Isparta'ya gelerek Hamid Sancakbeyi Hacı Sinanzâde Mehmed Paşa'nın mütesellimi oldu.⁹⁴ Bu yıllarda bölgedeki durum âsi Kara Haydaroğlu İsyanı'ndan dolayı hiç de iç açıcı değildi.

Abaza Hasan'a Haydaroğlu İsyanı'nı Bastırma Görevi

Âsi Haydaroğlu Mehmed, bir kadıyı öldürüp takibata uğrayınca âsi ilan edilen Kara Haydar'ın oğludur. Babası öldürülünce intikam almak üzere eşkıyalığa başlamıştı. İsyanın bir sebebi de devletten bir mansıp koparmaktı. Nitekim Sadrazam Hezarpâre Ahmed Paşa'dan böyle bir talepte bulunmuştu. Ancak diğer Celâlî reislerine örnek olur endişesiyle talep dikkate alınmamıştı.⁹⁵

Haydaroğlu, Eskişehir'in kuzeyinde Söğütdağı'nı merkez tayin edip Celâlîlik faaliyetlerini Ankara, İzmir, Manisa, Hamid-ili'ne kadar genişletmişti. Yanına yol kesip kervan soyan,

Tarihi müellifinin (Hüseyin Hüsameddin, IV, İstanbul 1928, 108, 112) kaydına göre Abaza Hasan Ağa, Köprü Ayanı olarak görev yapmıştır. Müellif, Hasan Ağa'yı sâbık Türkmen Ağası olarak zikretmektedir. Bu ayanlık görevi önceki vazifesi olmalıdır. Ancak müellif kaynak ve tarih belirtmemektedir. Köprülü Mehmed Paşa bir müddet Amasya sancakbeyliği yapmış, hatta Köprü kasabasında bulunmuştur. Köprülü Amasya'da iken bölgede şiddet uyguladığı bilinmektedir. Hasan Ağa ile Köprülü arasındaki münafaret bu tarihlerden başlamış olabilir (Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, XXVI, 258-260).

94 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2009, s.15; M. İlgürel, "Abaza Hasan", *DİA*, I, 10-11. Hasan, Sinanzâde Mehmed Paşa yerine Isparta'yı yöneten bir vekil idi.

95 Uluçay, *Saruhan*, s. 51; *Naîmâ*, III, 1115. Haydaroğlu'nun sadrazama bir sancak için otuz bin kuruş gönderdiği rivayeti vardır. Sadrazam Hezarpâre, Haydaroğlu'ndan şimdiye kadar yağmaladığı hazineleri hangi dağlara gömdüğünü veya hangi şehirlerde sakladığını sordu ise de cevap alamamıştır. *Seyahatnâme*, II, 255. Evliya Çelebi, Haydaroğlu'nun idamını IV. Mehmed'in cülusundan beri ikinci gazası olduğunu ifade etmiştir. Birinci gazası ya sipahilerin tenkili veya Cinci Hüseyin'in katli olmalıdır.

katliam yapan diğer eşkıya liderlerini de toplamıştı.⁹⁶ Bunlardan en azılısı Katırcıoğlu Mehmed idi. Katırcıoğlu, babası ile nakliyatçılık yaparken bir hadiseden dolayı itham edilmişti. O da âsi tavrı takındı. Bu yüzden Katırcıoğlu'na etrafta başıboş dolaşan sarıca, sekban ve kapısız levend gibi silahlı gruplar katılmıştı. Kalabalık eşkıya grubu ile geniş bir bölgede yağma ve soygun yapıyordu.⁹⁷

Bu sırada Karaman beylerbeyi bulunan İpşir Mustafa Paşa, Haydaroğlu'nun üzerine görevlendirildi. Âsi, Söğütdağı'nda kuşatıldı ise de sonuç alınamadı (Mart 1648). Asker arasındaki sarıca ve sekban taifesi devlet ordusundan ümidi kesip Haydaroğlu'nun safına geçti. Böylece isyan daha tehlikeli bir hal aldı. Bu, payitahttaki otorite boşluğunu ifade ediyordu. Sultan İbrahim tahttan indirilmiş (1648), yedi yaşındaki IV. Mehmed tahta çıkmıştı. Diğer taraftan Girit Seferi yıllardır devam ediyor, askerin imkânsızlıklar içinde olduğu haberleri geliyordu. Büyük Valide Kösem Sultan ve Sadrazam Sofu Mehmed Paşa Anadolu'daki bu karışık duruma bir çare bulmaya çalışıyorlardı. Nihayet Haydaroğlu'nun üzerine Ketenci Ömer Paşazâde Mehmed Paşa Anadolu beylerbeyi tayin edilip

-
- 96 Haydaroğlu'nun soygun yaptığı yollar İzmir Limanı'na bağlanıyordu. O zamana kadar en canlı devrini yaşayan İzmir, Avrupa limanlarına bağlıydı. Yılda bin gemi geliyor, bin gemi gidiyordu. Arap ve Acem diyarından nice yüz bin deve, at ve katır gelir giderdi. Bk. Zeki Arıkan, "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15 (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), İstanbul 1997, 29-47. Haydaroğlu'nun babası Kara Haydar da vaktiyle bu yollarda eşkıyalık yapıyordu. Bk. Halil İnalçık, "Haydaroğlu Mehmed", *DİA*, XVII, 36.
- 97 Mücteba İlgürel, "Katırcıoğlu Mehmed Paşa", *DİA*, XXV, 35-36; Evliya Çelebi'nin kaydına göre üç eyalet yerle bir olmuş idi. Isparta Mutasarrıfı Topal Mehmed Paşa, Katırcıoğlu'nu şehir civarında mağlup etmişti (Uluçay, *Saruhan*, s. 50-51, 57). Abaza Hasan Isparta'ya gelip mütesellim olunca ona katıldı. Topal Mehmed Paşa daha sonra Kaptan-ı Derya oldu. Limni adasını Venediklilerden aldı. Abaza Hasan'a yakınlığı dolayısıyla Köprülü tarafından burada halka zulümle itham edildi (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV, 171).

gönderildi. Mehmed Paşa geniş yetkilerle donatılmıştı. Artık isyanın bastırılacağına inanılıyordu. Mehmed Paşa'nın bu göreve getirilişine dair 1 Ramazan 1058 (19 Eylül 1648) tarihli fermanda isyanın son bulmasının *aksâ-yı murâd-ı hümâyûn* olduğu belirtilmişti.⁹⁸

Anadolu'da sükûnet temin edilemezken, bir müddettir İstanbul'da kargaşalık hâkimdi. *Sultanahmed Vak'ası* denilen hadisede (28 Ekim 1648) sipahiler Sultan İbrahim'in intikamını almak üzere ayaklanmışlardı. İsyanı bastırmak üzere Yeniçeri Ocağı görevlendirildi. Sipahiler mağlup oldu. Ancak ocağın itibarı arttı. Ocak ağaları idarenin zafiyetinden yararlanıp kontrolü ele geçirdiler. İdarenin her türlü icraatına karışır oldular. Sadarete Sofu Mehmed Paşa bulunuyordu. Bu günlerde hükûmet merkezine dikkat çekici bir mektup geldi. Mektup Afyonkarahisar'a bağlı Çay kasabasında oturan sâbık Talimhânegibâşi İsa Ağa'dan geliyordu. İsa Ağa durumun vahametini görüp, Haydaroğlu İsyanı'nın son bulması için Celâlî reisine bir mansıp gönderilmesini tavsiye ediyordu. Zira son zamanlarda halk arasında, babasının kanını dava edip dağa çıkan bir halk kahramanı gibi görülmeye başlandığını belirtiyordu. Her türlü devlet işine el atmış bulunan ocak ağaları, bu tavsiye üzerine fikir teatisinde bulundular. Eşkıyaya tuğ ve sancak verilmesinin sonucunu tartıştılar. "*Eşkıyaya bu yol ile mansıba nâil olma kapısı açılırsa sonu nereye varır*" kararı çıktı.⁹⁹ Böylece Haydaroğlu İsyanı'nı bitirecek teklif reddedildi. Muhtemelen olumlu bir sonuç alınabilecekti. Anadolu'daki durumu layıkıyla kavrayamayan ağalar, İsa Ağa'nın tecrübesini dikkate almadılar. Mansıp verilmesi tavsiyesini "*şerrin büyüğü budur*" deyip teklifi reddettiler. Koca Muslihiddin

98 H. İncalcık, "Haydaroğlu Mehmed", s. 36.

99 *Naîmâ*, III, 1196-1197; *Hammer*, X, 141. Talimhaneci için bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 226 vd.

Ağa'nın baskısı diğer ağaları etkilemiştir. Ağalar buna benzer bir tutumu Abaza Hasan Ağa'nın Yeni-il voyvodalığına tayininde de sergilemişlerdir. Bu konuya ileride temas edilecektir. Esasen bu çalışmanın ana konusu da budur.

Bir müddet sonra Haydaroğlu Afyonkarahisar'ı basıp birçok insanı katlederek çarşı ve pazarı yağmaladı. Üzerine gönderilen Küçük Çavuş Ahmed Paşa'yı da mağlup etti. Buradan Isparta'ya yöneldi. Afyonkarahisar'ın akıbetini haber alan şehir halkı Haydaroğlu'na ricacılar gönderip, "*Ne isterse verelim, bize taarruz etmesin*" dediler. Haydaroğlu şehre 3.000 kuruş saldı. Halk, "*Tedarik edelim*" deyip Celâlî reisinin gururunu okşadı. Haydaroğlu 200 kadar adamı ile bir köyde konaklayıp tedbirsiz eğlenceye dalmış, paranın toplanmasını bekliyordu.¹⁰⁰ Yanında Oynağanlıoğlu adında bir Celâlî reisi daha bulunuyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi Abaza Hasan Ağa, Azaz ve Kilis Ağası iken Isparta'ya gelip Sancakbeyi Hacı Sinanzâde Mehmed Paşa'nın mütesellimi olmuştu. Bu sırada şehirde bulunuyordu. Evliya Çelebi'nin kaydına göre IV. Mehmed'in cülusunun ertesi günü (9 Ağustos 1648 / 19 Receb 1058) Kara Haydaroğlu'nun yakalanıp cezalandırılması için Abaza Hasan Ağa'ya bir hatt-ı hümayûn gönderilmişti.¹⁰¹ Evliya Çelebi'nin Abaza Hasan'a muhabbeti fazla olup ona hayranlık duymaktadır. Ona göre Hasan Ağa, Haydaroğlu'nun kuvvetlerini etrafa dağıttığını kendisinin de civar köylerden

100 Haydaroğlu, Katırcıoğlu ile bir sohbetinde "Allah bizi dağ paşası etti" demiştir (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 253). Haydaroğlu çok genç ve tecrübesiz idi. Bu haliyle mağrur idi. Devlete meydan okumakla bir yerlere gelebileceğini düşünüyordu.

101 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 253. Bu mealde bir hatt-ı hümayûn 1 Ramazan 1058 (19 Eylül 1648) tarihinde Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya gönderilmiştir (Evliya'nın verdiği tarihte gün farkı vardır). "... Şakî-i mezburun başı benim ve malı katleyleyenlerindir ve her kim başını getirir ise ana bir alâ zeâmet verilmek fermanım olmuştur..." Uluçay, *Saruhan*, vsk. 124. Burada Abaza Hasan'ın adı geçmemektedir (Ayrıca bk. vsk. 125).

birinde saklandığını tespit etti. Evliya Çelebi, Hasan'ın bu hazırlıklarına geniş yer vermiştir. Hasan Ağa'nın gayretli bir er oğlu er olduğundan bahsedip, “*şimdiye kadar böyle şeci ve yiğit birini görmedik*” demektedir. Devamla, adamlarını iki gün iki gecede titizlikle hazırladığından, onlara eğitim verdiğinden bahsetmektedir. Her bir adamına da iki at vermiştir. Köye baskının gün ağarırken yapıldığından, Haydaroğlu'nun kaldığı ev aranırken bütün adamlarının uyandığından ve büyük bir mücadelenin başladığından bahsetmektedir. Mücadele üç saat sürdü. Hasan'ın 52 adamı öldü. Haydaroğlu da ağır zayıat vermişti. Hasan'ın attığı bir tüfek kurşunu ile uyluğundan yaralanmıştı. Haydaroğlu, yanında Oynağanoğlu ile Katırcıoğlu'nun adamlarından Akyakalıoğlu olduğu halde Hasan'a zor anlar yaşattılar. Cengi bırakıp firar ettiler.¹⁰²

Abaza Hasan önceki hizmetlerinde başarılı olmuş, bu yüzden mütesellim olarak Isparta'ya gelmişti. Haydaroğlu'nu yenmiş ve yaralamış olmakla beraber onu henüz yakalayamamıştı. Bütün hedefi onu ele geçirip payitahta götürmek ve hizmetinin karşılığını almaktı. Şimdi sıra Haydaroğlu'nu yakalamaya gelmişti.

Abaza Hasan'ın Haydaroğlu'nu İstanbul'a Nakletmesi

Abaza Hasan, yoğun bir mücadeleden sonra yorgun ve çaresiz kalıp Haydaroğlu'nu takip edememişti. O da gidip yaralı halde bir köye gizlenmişti. Hasan, *nefir-i âmm* ilan edip âsiden haber getirene yeminle beş at ile beş kese altın vaadetti. Reâyâyâ zaman tayin edip “*gizlendiği yer bildirilmezse o köyü sakinleriyle yakarım*” tehdidinde bulundu. Nihayet üçüncü

¹⁰² Naîmâ (III, 1197), Haydaroğlu'nun bu cenkte ayağından mızrakla yaralandığından bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin kaydına göre (*Seyahatnâme*, II, 253), Haydaroğlu yaralı iken dahi Hasan'ın adamlarıyla savaşmıştır. Karaçelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 18-19.

gün bir köylü, Haydaroğlu'nun Birgü adlı köyde gizlendiği haberini getirdi. Yanındaki Oynağanlıoğlu ve Akyakalıoğlu adındaki Celâlî bakıyeleri onu yalnız ve yaralı bırakıp firar etmişlerdi. Hatta Katırcıoğlu da yanında iken onu terketmişti. Abaza Hasan adamlarıyla Birgü köyüne baskın yaptı. Haydaroğlu tabanca ve tüfekte savunmaya başladı. Abaza'nın yedi adamını vurdu. Nihayet elinden silahları alınıp esir edildi. Uyluğundaki yarası kötüydü. Hasan etraftan hekimler bulup tedavi ettirmeye çalıştı. Hiç olmazsa acısını azaltmaya çalışıyordu. Onu sağlıklı olarak İstanbul'a teslim etmek istiyordu. Emeginin karşılığını mutlaka alacağını düşünüyordu. Nihayet uzun süren yolculuktan sonra kafilâ Üsküdar Sahrası'na vardı. Bu günlerde Şam'a gitmek üzere askeriyle burada bulunan Murtaza Paşa ile karşılaştı.¹⁰³ Aynı zamanda Abaza, Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'ya adamlar gönderip Haydaroğlu'nun yanında olduğunu, "*huzura nasıl getirelim*" diye haber ilettil. Bu arada Hasan, Murtaza Paşa'yı ziyaret etti. Paşa hizmetlerini takdir edip, "*gazan kutlu olsun*" deyip gönlünü aldı. Abaza da Haydaroğlu ile yaptığı zorlu mücadeleyi teferruatıyla anlattı. Hatta Haydaroğlu ve yanındaki isyancıların mukavemetinden övgüyle bahsetti.¹⁰⁴

Murtaza Paşa'nın yanında Evliya Çelebi de bulunuyordu. Hasan onunla da buluştu. Haydaroğlu'nun akıbetini konuştular. İdam edilme ihtimali belirmişti. Tedavi edilip, affedilip Girit'e Deli Hüseyin Paşa'nın yanına gönderilmesini Evliya Çelebi'ye telkin etti. Evliya'nın burada dinlediklerini eserine kaydettiği anlaşılıyor. Ondan bu konuda aracı olmasını istiyordu. Haydaroğlu âsi de olsa cesur bir askerdi. Anadolu'da-

103 Murtaza Paşa Şam'a gitmek üzere Üsküdar Sahrası'nda hazırlık yapıyordu. Ancak bu tayin sonra Diyarbekir'e tahvil edilmiştir (*Naîmâ*, IV, 1726). Abaza Hasan ile Murtaza Paşa yıllar sonra Halep'te karşı karşıya geleceklerdir.

104 Hasan, Haydaroğlu'nun yarısından dolayı çektiği ıstırabı görüyordu. Belki iyileşir ümidinde idi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 253.

ki şartlar onu isyana itmişti. Payitahtın göremediği, farkında olamadığı sıkıntılar vardı. Yani reâyâ sahipsiz ve mağdur idi. İdare ocak ağalarının eline geçmişti. Her şey onların kontrolünde bulunuyordu.

Hasan, Evliya Çelebi ile Haydaroğlu'nu buluşturdu. Evliya, “*hoş geldin ve safâ geldin*” deyince Haydaroğlu, “*ben nâhoş gelip işte siyâset meydanına geldim*” demiştir. Evliya Çelebi vaktiyle Şam yolunda İshaklı beldesinde, babası Kara Haydar'ın baskınına uğramıştı. O zaman Evliya'nın üzeri aranmış, vaktiyle Kaya Sultan'ın hediyesi olan altın saate Kara Haydar el koymuştu. Saat oğluna intikal etmişti. Haydaroğlu da çıkarıp Evliya'ya geri verdi. Böylece saat eski sahibine dönmüş oldu. Evliya ve Hasan onu teselli ettiler.

Ertesi gün Üsküdar'dan uzman bir hekim bulundu. Haydaroğlu'nun yarasını tedavi etmeye çalıştı. Kemik dahi kırıldığı için iyileşmeyeceği kanaati oluştu. İstanbul'dan haber gelmesi üzerine Haydaroğlu karşıya geçirilip Sofu Mehmed Paşa'nın huzuruna götürüldü. Sadrazam eşkiya reisini azarlayıp idamını emretti. Haydaroğlu, Parmakkapı'da asılarak idam edildi (25 Şevval 1059 / 1 Kasım 1649).¹⁰⁵ Hasan'ın bir âsiyi kurtarmak için uğraşması onun iyi niyetini göstermektedir. Onun nazarında Haydaroğlu genç bir yiğit idi. Hizmetinden yararlanılabiliirdi. Şartlar onu eşkıyalığa yönlendirmişti. İdareye hâkim olan ocak ağaları ise onu ıslah olmaz bir âsi olarak görüyordu.

Çağdaş halk şairlerinden Kâtip Ali, Haydaroğlu'nun isyanı üzerine ona nasihatvâri bir şiir yazmıştır. Kâtip Ali, beş kıtalık

105 Evliya Çelebi bizzat şahit olduğu bu hadiseyi uzun uzun anlatmıştır. *Seyahatnâme*, II, 254-255; *Naîmâ*, III, 1197; Vecihî Hasan Efendi, *Tarih*, Süleymaniye Ktb., Hamidiye, nr. 917, vr.30b; *Fezleke*, II, 1001; Karaçelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 18; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 311-312.

şiiirinde âsiyi âdeta bu isyandan vazgeçirmeye çalışmaktadır. Bu şiir devrin diğer Celâlî reislerini de ilgilendiriyordu.¹⁰⁶

Abaza Hasan'a Hilat Giydirilmesi, Yeni-il Voyvodalığı Tevcihi

Haydaroğlu Mehmed İsyanı Mütesellim Abaza Hasan tarafından bastırılmasaydı, Isparta bölgesi tehlikeli bir hal alabilirdi. Otorite boşluğundan Anadolu'da zaten Katırcıoğlu ve Gürcü Abdünnebi gibi başka Celâlî reisleri de bulunuyordu. Reâyânın durumu ise çok kötü idi. Anadolu'dan şikâyetler payitahta ulaşıyordu. Böyle bir ortamda mütesellim olarak önemli bir isyanı bitirmişti. Onun bu başarısı Sadrazam Sofu Mehmed Paşa ve diğer devlet erkânı arasında memnurluk yarattı. Bu yüzden Hasan'ın taltif edilmesi uygun olurdu. Ancak son günlerde idareye hâkim olmaya başlayan ocak ağalarının bu konudaki tutumu ne olabilirdi. Böyle bir sıkıntı vardı. Buna rağmen Sofu Mehmed Paşa'nın arzusu üzere Abaza Hasan Ağa'ya hizmetine karşılık olmak üzere serâser kaftan giydirildi. Kırka yakın adamı da mükâfatlandırıldı.¹⁰⁷

Sene-i mezbûrun Şevvâl [1058]inde Anadolu'da zuhûr eden şakî-i bed-girdâr Haydaroğlu'nu tutup Âsitâne-i sa'âdete getüren Abaza Hasan Ağa'ya giydirilmiştir.

Serâser kaftan, aded 1

106 Bu şiir Haydaroğlu İsyanı'nın büyüklüğünü, dolayısıyla Hasan'ın başarısını ortaya koymaktadır. Şiir o devirde halk arasında terennüm edilirmiş. Şiirin dördüncü kıtası şöyledir:

*Niçin oturmazsın kendi hâlinde
Şimdi sensin cümle halkın dilinde
Bilmiş ol kim Kara Ali'nin elinde
Türlü türlü azap ile ölürsün.*

Şiirin manidar diğer kıtaları için bk. M. Çağatay Uluçay, "Üç Eşkuya Türküsü", *Türkiyat Mecmuası*, III (1958), s. 87-90.

107 BOA, TSMA, D.1995, vr. 5b,1. Altın ve gümüş işlemeli ipekli kumaştan dikilmiş kaftan (hil'at) olup önemli hizmetler ifa etmiş olan devlet adamlarına giydirilirdi. Sadrazamların bu yetkisi vardı. Bk. Pakalın, "Seraser", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 175-176.

Abaza Hasan'a sonraki günlerde "*Haydaroğlu'nun bakıyeye-i eşkiyasın ahzetme*" görevi de verilmiş ve tekrar serâser kaftan giydirilmiştir.¹⁰⁸

Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'nın Hasan hakkındaki tasarrufu devam ediyordu. Ona ayrıca Yeni-il Türkmen Ağalığı *ber-tahvil* (her yıl berat-ı padişahî tecdîd) üzere ihsan olundu.¹⁰⁹ Bu tayin üç yılı kapsıyordu (Şevval 1058 / Ekim 1648). Yeni yeni idareye hâkim olmaya başlayan Yeniçeri Ocak ağaları müdahale edip, "*Bir sipahi adamı birden Türkmen Ağası olmak ne demektir*" deyip bu tayini uygun görmediler. Ağaların bu düşüncesinde iki ocak arasındaki rekabetin etkisi vardı. Hasan'ın hizmetinin önemini dikkate almıyorlardı. Bu ocak ağaları Bektaş Ağa, Kara Çavuş Mustafa Ağa, Kara Murad Ağa, Kethüda Bey (Ocak Kethüdası), Sarı Kâtip, Deli Birader, Gadde Kethüda, Samsoncu Ömer ve Tezkireci Gınayi idi. Sofu Mehmed Paşa, Hasan'ın hizmetinin çok değerli olduğunu, azılı bir Celâli reisinin hakkından geldiğini, bu tayini hak ettiğini ve tayinden vazgeçmeyeceğini bildirdi. Hatta gerekirse

108 BOA, TSMA, D.1995, vr. 5b,3.

109 *Naîmâ*, III, 1197; *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 18-19. Bir isyanın başlamasına sebep olduğu için Yeni-il Türkmenleri hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. Türkmenler Valide Sultan evkafının reâyâsı idi. Bundan başka Boz-ulus, Kara-ulus, At-çeken ve Üsküdar Türkmen voyvodalıkları da bulunmakta idi. Türkmen Ağası veya Türkmen Voyvodası bu voyvodalıklardan ayrı, onların üstünde bir voyvodalık gibi zannedilmekte ise de bu bir şahsın birkaç voyvodalığı birden nefsinde toplamış olmasından ileri geliyordu. Abaza Hasan Ağa bu şekilde Türkmen voyvodalığını deruhte etmiştir. Bu teşekküller gerek has şeklinde gerekse bir sancağın vergi dairesine dâhil olarak mukataaya verilmek suretiyle idare edilirdi. Görevlendirmeler üç yıllığına oluyordu. Türkmen voyvodalığının hasılatı fazla olup cazip bir voyvodalık idi. Geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, *Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963, s. 15-19. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, Ankara 1972, s. 177-178; İlhan Şahin, *1040 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Yeni-il Bölgesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, 1974; İlhan Şahin, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1980.

mührü dahi bırakabileceğini ifade etti. Sadrazam bu tayin için IV. Mehmed'den hatt-ı hümayûn da ısdar ettirmiştir.¹¹⁰ Sofu Mehmed Paşa, Hasan'ı ileride yararlı olabilecek bir adam olarak görüyordu. Üstelik güveni de tamdı. Ağalar ise fazla ısrar etmeyip kabul eder göründüler. Ancak sadrazam ile ağalar arasında bir rekabet başlamıştı. Sofu Mehmed Paşa'nın sipahi menşeli olması yüzünden de zaten uyuşmazlık bulunuyordu. Ağaların sipahi düşmanlığı Sultanahmed Vakası'ndan (1648) sonra artmıştır. İki ocak arasında zaten münaferet bulunuyordu. İktidarı meşru olmayan bir şekilde ele geçiren ağalar sipahi düşmanlığını devam ettirdiler. Bu yersiz rekabet Anadolu'daki isyanları da etkiliyordu. Zira Celâli reislerinin çoğu ve bunların maiyetleri sipahi menşeli idi.¹¹¹

Hasan Ağa'nın Türkmen voyvodalığına tayinini yakından takip etmekte olan Rumeli Kazaskeri Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Sofu Mehmed Paşa'nın dostu idi. Onu bu tayinde destekliyordu. Nitekim sadrazama, Abaza'ya Türkmen voyvodalığı konusunda daha önce söz verdiğini bir Divân-ı hümayûnda hatırlatmış, sözünden dönmemesini istemişti. Sofu Mehmed Paşa da tayinde ısrar etti. Rivayete göre, ağalardan Murad Ağa'ya altı kese sus payı vermişti.¹¹²

Abaza Hasan Ağa Türkmen voyvodalığına tayin edilmişti. Fakat bu tayini tasvip etmeyenler vardı. Nitekim dört ocak

110 *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 18-19; *Naîmâ*, III, 1197; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 312, 317; Ç. Uluçay, "Abaza Hasan Paşa'ya Dâir Vesikalar", *Gediz* (Manisa Halkevi Dergisi), 54 (Ekim 1941), 1-2. Müellif bu makaleyi tefrika halinde planlanmış olmakla beraber devam etmemiştir.

111 Sipahiler mirî malların (cizye, âdet-i ağnam, mukataa) tahsili ile görevli iken XVII. yüzyıl ortalarında mütevellilik ve voyvodalık görevlerini de ifa etmeye başladılar. Bu değişikliğin ocak ağaları tarafından yadırgandığı düşünülebilir. Erhan Afyoncu, "Sipahi", *DİA*, XXXVII, 256-258.

112 *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 19; *Nihadî*, s. 11-12. Müverrih, ağaların onu katlettirmeyi dahi düşündüklerini, sonra vazgeçtiklerini, bundan da Abaza Hasan'ın haberi olduğunu bildirmektedir.

ağası sadrazam aleyhinde faaliyete geçtiler. Hasan'ı bu görevde üç yıl tutacakları şüpheliydi. Çocuk padişahın ise hiçbir şeyden haberi yoktu. Valide Turhan Sultan'ın da sözü geçmiyordu. Sofu Mehmed Paşa her icraatını ağalara rağmen sürdürüyordu. Bir yandan da onları tasfiye etmek için fırsat kolluyordu. Ağalar ise her icraattan haberdar olmak istiyor, ancak sadrazam engeli ile karşılaşıyorlardı. Bu günlerde, çıkmaları geciken iç oğlanları isyan ettiler. Sultanahmed Vakası ve sipahilerin tenkili olarak anılan hadise vuku buldu (28 Ekim 1648/10 Şevval 1058). Bu isyanın bastırılmasında Yeniçeri Ocak ağalarından yardım alan Sofu Mehmed Paşa, onlara borçlandı.¹¹³ Diğer taraftan Büyük Valide Kösem Sultan ile de arası açılmıştı. Sadrazam defterdarlıktan gelme olduğu için hazineye yararlı icraatta bulunuyordu. Ancak 21 Mayıs 1649'da sadareten azledildi. Böylece Sofu Mehmed Paşa, Abaza Hasan'ın Türkmen Ağalığına tayininden yedi ay sonra azledilmiş oluyordu.

Abaza Hasan'ın Voyvodalık Görevinin Elinden Alınması

Hasan, Türkmen voyvodalığı görevini yerine getirmiş, gereken süreyi tamamlamıştı. Kanun gereği ferman olunan meblağı İstanbul'dan gönderilen mübaşire teslim etmişti. Bunu, Hasan'ın mühürlü ancak tarihsiz iki arizasından anlıyoruz. Gönderilen meblağın bir yıllık olduğu göz önünde bulundurulursa, belgelerin Kasım-Aralık 1650 tarihlerine ait olabileceği düşünülebilir. Bu sırada sadarete Kara Murad Paşa bulunuyordu. Arizada görüldüğü gibi, Hasan'ın uhdesinde bulunan görev, birinci arizada *Yeni-il Türkmân-ı Halep hasları* olarak anılmaktadır. Ayrıca Abaza Hasan'ın zimmetinde vakf-ı

¹¹³ Yukarıda da temas edildiği gibi Ocağın itibarı arttı. Ocak ağaları da bu fırsatı değerlendirdi. İbrahim devrinden beri devlet işlerine el atmış olan ağalar bu hadiseden sonra daha da güçlendiler. Hasan'ın elinden Türkmen ağalığını almak üzere faaliyete geçtiler. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 395-397.

şerîf akçesi de bulunuyordu. Bu meblağı da eksiksiz olarak göndermiştir. Devlet erkânına rüşvet kabilinden hediyelerin de gönderildiği anlaşıyor.¹¹⁴ İkinci arizada ise Abaza Hasan'a bir mektup ile yeni bir emrin gönderildiği kaydı vardır. Anlaşıldığına göre her türlü meblağ İstanbul'a ulaştırılmıştır.¹¹⁵

Sadrazam Kara Murad Paşa, Mayıs 1649'dan itibaren ocak ağalarıyla durumu gönülsüz idare etti. Kendisi de eski bir ocak ağası olup onlarla mesai arkadaşı idi. Gürcü Abdünnebi İsyanı ile Gazzaz Ahmed galesi sona erdirilmişti. Katırcıoğlu Mehmed İsyanı da bir sonuca bağlanmıştı. Büyük Valide Kösem Sultan ile arası iyi idi. Bir denge tesis etmişti. Bu zaman içinde Hasan'ın Türkmen ağalığında bir sıkıntı yaşanmamıştı. Ancak bu böyle devam etmedi. Ağaların her icraata karışmaları üzerine onlarla arası açıldı. Murad Paşa istifa etti. Budin

114 "Sa'âdetlü ve devletlü ve âlî-himmetlü ve bu kullarına merhametlü Sultânım ... bundan akdem bir vakt-i mübâreke taraf-ı Saltanat-ı aliyeden emr-i şerîf-i âlî-şân birle mürüvvetlü Sultânımın mektûb-ı şerîf-i vâcibü't-teşrif vârid olup mazmûn-ı sa'âdet-meşhûnunda uhdemizde olan Yeni-il ve Türkmân-ı Haleb haslarının hazineye irsâl olunmak fermân buyrulmağın, cem' u tahsil olunup gelen mübâşir kullarınız ile mu'temed âdemlerimiz ta'yîn edüp Âsitâne-i sa'âdete irsâl kılındı. Benim mürüvvetlü Efendim, bundan sonra zimmetimizde bir mikdâr vakf-ı şerîf akçesi kalmışdır. Himmet-i hü mâ-hemtâların berakâtiyle anı dahi tedarük eyleyüp hedâyâmız ile irsâl olunur. Bâkî fermân ve lutf u ihsân mürüvvetlü berekâtım hazretlerindir. Bende Hasan" TSMA, E.3446/1 (640/33). Gönderilen hazineyi getiren Hasan'ın adamlarına Kuyumcubaşı vasıtasıyla dört adet kaftan giydirilmiştir. TSMA, D.1995, vr. 23b, 5.

115 "Sa'âdetlü verif'atlü ve mürüvvetlü âlî-himmetlü Sultânım hazretlerinin hâk-pây-ı şeriflerine yüzler sürdükten sonra ... Sultânım hazretlerinin mektûb-ı şerifleri ile emr-i şerîf gelüp ... fermân-ı şerifleri üzerine hazîne cem' edüp ... irsâl olunmuştur... Bâkî fermân sa'âdetlü Sultânım hazretlerindir. Bende Hasan. Voyvoda-i Türkmân hâlâ." TSMA, E.3446/2 (640/33). Hasan, gönderdiği hazineyi ayrı olarak padişaha da hediyeler göndermiştir. Hediyeleri getiren Hasan'ın altı adamına kaftanlar giydirilmiştir. "Türkmen Voyvodası Abaza Hasan Ağa'dan Rikâb-ı hü mâ-yûna bazı hediyeler geldikde ... mezbûrdan gelen âdemlere giydirilen kaftanlardır..." TSMA, D.1995, vr. 25a, 12.

beylerbeyiliğine gönderildi. Sadarete Melek Ahmed Paşa tayin edildi (7 Şaban 1060 / 5 Ağustos 1650). Yeni sadrazam kendisine karışılmamak kaydıyla görevi kabul etmişti. Ağalara karşı tavrı ile tanınıyordu. Hatta bu hususta bir de hatt-ı şerif almıştı.

Melek Ahmed Paşa, durumunu güçlendirmesine rağmen en büyük sıkıntı olan malî müzayakanın hafifletilmesinde başarılı olamadı. Ağalar müdahalelerine tekrar başladılar. İlk iş olarak, Abaza Hasan'ın elinden Türkmen voyvodalığını aldılar. Ak Ali adında birine verdiler. Ak Ali'nin ise mîrîde parası kalmış, mağdur olmuştu. Kethüda Bey diye bilinen ocak kethüdasının adamlarından Deli Birader dedikleri Ahmed Ağa'nın damadı olup, aynı zamanda önceki sadrazamlardan Salih Paşa'nın adamlarındandı.¹¹⁶ Bu tayini Kethüda Bey istemiş, ocak ağaları da kabul etmişlerdi. Aslında ağalar, Sofu Mehmed Paşa zamanından kalma öfkelerini şimdi ortaya çıkarmışlardı. Hasan, voyvodalık görevlerini hakkıyla yerine getirmiş, emr-i şerif üzere her yıl hazineyi de göndermişti. Şimdi görevinin uzatılması için payitahtta bulunuyordu.

116 Ak Ali Ağa eski bir eşkıya sergerdesi idi. Diğerleri de bu düzen içinde devlet malına el uzatmış, zorba takımından insanlardı. Bk. *Naîmâ*, III, 1309; *Fezleke*, II, 371; *Hammer*, X, 199. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, III, 158-159, 290)'ye göre Ak Ali Ağa bu kadar münakaşalı bir görevi almakta tereddüt etti. Hasan'dan korkuyordu. Bunun üzerine eski sipahilerden Dasni Mirza ve Hanefi Halife talip oldular. Ancak geçmişlerindeki suçlardan dolayı takibata uğramaktan korkup 600 atlı ile Abaza Hasan'a katılmak üzere yola çıktılar. Ağalar bunların katli için sadrazam vasıtasıyla bir hatt-ı hümayûn çıkarttılar. Üç bin atlı peşlerinden gönderildi. İleride bu konuya yer verilecektir. Bir müddet sonra Türkmen voyvodalığı farklı bir hal aldı. Naîmâ'nın kaydına göre (III, 1358) Türkmenler Ak Ali Ağa'yı istemediler. O da İpşir Mustafa Paşa'ya gidip yardım istedi. İpşir araya girip Türkmenleri razı etti. Ak Ali Ağa göreve başladı. Türkmenlerden tahsil ettiği on bin kuruşu İpşir'e hediye etti. Böylece hem makam sahibi oldu hem de Hasan'ın hışmına uğramaktan kurtuldu.

Abaza Hasan'ın İsyana İtilmesi ve Nizâm-ı Âlem Fikri

Hasan, uğradığı bu haksızlık üzerine ağaları birer birer do-laşıp, “*hizmetim mukabilinde hatt-ı hümayunla aldığım bu makamı elimden alıp cevr ü ta'addî eylemeyin*” deyip ricada bulundu. Ağalar Hasan'ı dinlemek dahi istemediler.¹¹⁷

Abaza Hasan Ağa, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın hu-zuruna çıkıp Haydar'ın yakalanmasındaki hizmetinden, Ka-tırcıoğlu'na üç tuğ verilmesinden bahsedip, “*hâlâ mîrîye alt-mış bin gुरुşum geçti ve bu kadar harc ve masrafım gitti... hânedân-ı aliiyenin bendesi ve kadîmî perverdesi olmak suç mudur*” diye feveran etti. Ağaları kastederek, “*yine voyvoda-lığı, âhir dünyanın malın cem' edip doymayan tama'kâr-lar alıp beni hâkle yeksân etmek isterler*” diyerek dert yan-dı.¹¹⁸ Hasan'ın bu haklı şikâyetleri yerindeydi. Bu sözler dev-lete hizmet etmiş ve yine sadakatle hizmete talip bir sipahinin çılgınlığıydı. Sadrazam Melek Ahmed Paşa yapılan haksızlığın farkındaydı. Ancak ağaları aşır Hasan'ı himaye etmesi müm-kün değildi. “*Hasan sözü uzatma, ahvaline bir sûret verilir*” demekle yetindi. Hasan'ın ağır ithamları bununla kalmadı, devam etti. Sonra huzurdan çıkarıldı. Peşinden, “*Bugün bu şehirde durmayıp vilayetine gidesin*” yazılı bir kâğıt gönde-rildi. Aslında Anadolu'dan başka gidecek yeri yoktu. Hasan'a, ağaların kendisini öldürtmek niyetinde olduklarına dair ha-ber ulaşınca derhal Üsküdar'a geçti. Hasan, denizi aşır Üskü-

117 Hadiseleri yakından takip eden Karaçelebizâde'nin kaydına göre (*Razatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 61), ağalar dâhil devlet erkânı Abaza'dan hediyeler almıştı. Melek Ahmed de görevinin uzatılması ile ilgili beratını Hasan'a vermişti. Bektaş Ağa araya girince durum değişti. Naîmâ'nın kaydına göre (III, 1310) Hasan ağalara itiraz edince, “sana voyvodalığı Sofu Mehmed Paşa verdi, bizim alakamız nedir?” diyerek umursamamışlardı. Ayrıca bk. *Fezleke*, II, 371; *Hammer*, X, 241.

118 Katırcıoğlu'na önce Beyşehir sonra Karaman beylerbeyliği verilmiştir. Hasan'ın bu ifadelerinden 40 yaşlarında olduğu tahmin edilebilir.

dar'a geçince canını kurtardı. Deniz, Anadolu'ya geçenler için önemli bir sınırdı. Hasan'ın Üsküdar'a geçişi hakkında kesin tarih bilinmiyor. Takribi tarih Şaban 1061/Ağustos 1651'dir. Bu tarih isyanın başlangıcı olarak kabul edilmelidir.¹¹⁹

Naîmâ, yıllar sonra Hasan'ın uğradığı bu haksızlığa tekrar temas etmiştir. Hasan'ın Sadrazam Melek Ahmed Paşa'ya tekrar tekrar müracaat ettiğini, fakat görevine iade edilmediğini belirtmiştir. Hatta Hasan'ın üzerindeki bir miktar paraya da el konulmuştur. Kendisine öldürüleceğine dair haber ulaşınca, “Üsküdar'da beş-on kisem dahi vardır, varıp getireyim” deyip soluğu Üsküdar'da almıştır. Bu ifadesinden Hasan'ın İstanbul'da âdeta gözaltında tutulduğu anlaşıyor. Hasan Anadolu'ya geçip İpşir Paşa ile buluşunca başına gelenleri anlattı. İpşir Paşa Hasan'ı dinleyince, edindiği tecrübelerle istinaden fikir teatisinde bulundular. İdareye güvensizlikten dolayı *nizâm-ı âlem* fikri doğdu. İpşir Paşa'nın bundan sonraki hedefi sadareti ele geçirmek olmuştur.

İpşir Mustafa Paşa yıllarca devlet hizmetinde bulunup bilgi ve tecrübe sahibi olmuştu. Dürüst ve idealist idi. İdarenin liyakatsiz insanların elinde perişan olduğunu görüyordu. İdareye bir çekidüzen verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Hasan'ı dinledikten sonra bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğunu farketti. Bunun için *sâhib-i devlet* olmak gerekiyordu. Bu ko-

119 Buradaki “vilayetine gidesin” sözü Hasan'ı aşağılamak için söylenmişti. Zira o, Isparta'daki görevi çoktan aşmıştı (*Naîmâ*, III, 1310; *Fezleke*, II, 1040-1041). Hasan'a öldürüleceği haberini bir sarraf Yahudi vermiş (*Naîmâ*, IV, 1587). *Nihadî*'nin kaydına göre (s. 12), meçhul biri Hasan'a “zinhar Vezir Sarayına varmayasın, işin biter” ifadeli bir kâğıt göndermiş. Hasan bu hadiseyi daha sonra İpşir Mustafa Paşa'ya, “Türkmen ağalığımı elimden alıp, Ocak ağaları ve Gadde kethüdası iğvalarıyla ağalığım Ak Ali Ağa'ya verüp kisem Kapı arasında kaldı. Yine böyle iken beni Üsküdar'da katletmeğe sipah ocağı ağaları ile Zühdü Efendi'sini gönderip beni nâhak yere katletse gerek idi. Biz dahi Üsküdar'dan firar ettik” diye anlatmıştır. *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 290.

nuda en güvendiği insan Hasan idi. Fakat şimdilik yapacak bir şey yoktu. En uygun zaman için sabırlı olmak gerekiyordu.

Abaza Hasan'ın hizmetlerine rağmen hakları gasbedilmişti. Bu uygunsuz işi yapanlar, hükûmette gayr-ı meşru yoldan hâkimiyet tesis etmiş olan ağalardı. Kimse bu bozuk düzene müdahale edemiyordu. Zaten Melek Ahmed Paşa da yetkisini kullanamayıp aczini ifade etmişti. Hasan idareye küskündü. Karşılaştığı bu zulme meydan okumak üzere, ifade edildiği gibi Üsküdar'a geçti. Artık kendisini güvende hissediyordu. Şahsını düşünmüyor, hizmetkârı olduğu devleti düşünüyor-du. Padişah sekiz yaşını aşmış bir çocuk idi. Büyük Valide Kösem Sultan ocak ağalarına, Turhan Sultan ise saray ağalarına güveniyordu. Valideler arasındaki rekabetin meydana getirdiği siyasî yetersizlik sürüp gidiyordu.

Diğer taraftan bu düzenin başka mağdurları da vardı. Ulu-felerinin verilmemesi veya mağşuş akçe olarak verilmesinden şikâyetçi olan sipahiler Defterdarlık binasını taşlamışlardı. Defterdar Emir Mustafa Paşa, ocak ağaları gibi gözünü mal ve para hırsı bürümüş bir kimseydi. Sipahiler çıkan arbedede bazı arkadaşlarını kaybetmişlerdi. Abaza'nın yanına koştular. Sipahi ileri gelenlerinden ve namlı sergerdelerden Konyalı Hadım Ali Ağa, kardeşi Hasan Ağa, Kürd Mehmed ve Cündi Yusuf da Üsküdar'a geçip Abaza Hasan'ın etrafında birleştiller. Kendilerini onun yanında güçlü hissediyorlardı. İstanbul'a haber gönderip ocaktan bazıları ile defterdarın başını istediler. Ağalar da Üsküdar'a haber gönderip, kinayeli bir şekilde "... şimden sonra aramızı kılıç fasleder" deyip Hasan ve yanındaki sipahileri korkutmaya çalıştılar. Hasan'a "göçüp gidesin" diye buyruldu gönderdiler. Hasan ağalara son bir teklifte bulundu: "Ya voyvodalığımı verirsiniz yahut mîrîye ve sâireye geçen akçemi verirsiniz" dedi. Ağalar ise sadece

otuz kese gönderip onu avutmaya çalıştılar. Hasan son bir haber gönderip, “*Bizi mahzun ve mağdur yollayıp ol vilayetlere acımazlar mı?*” diyerek bir kere daha şansını denedi. Ağalar ise “*Bundan kalkıp gitsinler, isterlerse Anadolu’yu âteşe yak-sınlar*” ifadesiyle isyan ateşini yaktılar.¹²⁰

Ağalar böyle bir sorumsuzlukla imparatorluğun kaderiyle oynadılar. Abaza’nın meseleye suhuletle yaklaşmasına rağmen onları hafife aldılar. Büyük bir isyanın müsebbibi oldular. Hasan voyvodalığını isterken otuz kese para göndermeleri, onun ve reâyânın gücünü bilmemelerinden ileri geliyordu. Anadolu’daki zulme uğramış reâyânın gücünü hesaba katmıyorlardı. Esas karar mercii olan sadrazam ise tehlikeyi farket-tiği halde müdahale edememişti. Hasan artık bir Celâli reisi idi. Kendisi gibi mağdur edilmiş birçok görevli yanında-ydı. Sipahiler, sarıca ve sekban taifesi ile idareden memnun olma-yan reâyânın gençleri onun cemiyetinde birleştiler.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi’nin Öngörüsü

Abdülaziz Efendi Rumeli Kazaskeri iken Mayıs 1651 tari-hinde şeyhülislâm tayin edildi. Sadarette Melek Ahmed Paşa bulunuyordu. Ağaların devlet işlerine müdahaleleri karşısın-da acz içinde idi. Abaza Hasan’ın elinden Türkmen voyvoda-lığının alınıp mağdur edildiğini öğrenince, ileride bir isyan hareketi olabileceğini tahmin etti. Bu haksız tasarrufa karşı koymaya karar verdi.

Bir müddettir İstanbul hadiselerine müdahil olmuş, bazı olumsuzlukları önlemeye gayret etmişti. Şimdi de Hasan’ın

120 *Naîmâ*, III, 1311; *Fezleke*, II, 1041. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi’nin kaydına göre (*Rauzatü’l-ebâr Zeyli*, s. 80), ağalar kendi mallarından biner kese ortaya koyup, kuvvet tedarik edip Abaza Hasan üzerine göndermeyi planlamışlar. Ayrıca bk. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 96.

maruz kaldığı haksızlığa el koyuyordu. Hasan'ın Türkmen voyvodalığındaki görevine devamına muhalefet eden ağaları ikna etmeyi vazife bildi. Dikkate alınacağını düşünüyordu. Bu mağduriyetin, ağaların en yaşlısı Bektaş Ağa'dan kaynaklandığını tespit etti. Onunla birlikte diğer ağalara da tavsiye ve temennilerde bulundu. Sözlerinde nasihat havası vardı. Yol yakınken hatadan dönülmesini istedi. Nitekim *“Hasan'ı yakınmalarına rağmen, onu âdeta sürgün ettiniz. Bu tavrınız ‘var git Celâlî ol’ demek değil midir?”* diye sual etti. *“Anadolu'ya geçip etrafına Celâlîleri toplayıp reâyâyâ zarar verirse hakkından gelemezsiniz”* diyerek ikazda bulundu. Abdülaziz Efendi sözlerinin devamında, *“eğer şer'an ve kanunen cezalandırılması gerekiyorsa ne için salıverdiniz? Hak ettiyse idam dahi edebilirdiniz. Suçsuz ise günahsız bir insanı yanlış yola sevkettiniz”* sözleriyle ağaları bu hatalı karardan vazgeçirmeye çalıştı. Abdülaziz Efendi'nin bu sözleri fayda etmedi. Ağalar hep birlikte gülerek, *“Efendi hazretleri; merak etmeyiniz, nereye giderse gitsin ve murad ettiği kadar eşkıya cem' etsün, bir nesneye kâdir olamaz. Devlet-i aliyye'nin ummânında toz gibi erirler”* dediler.¹²¹

Abdülaziz Efendi ağalara söz geçirememişti. Onları Anadolu ahvaline bigâne bulmuştu (Receb 1061/Temmuz 1651). *“Reâyânın Celâlîlerin elinde perakende ve perişan olacağı tahmin olunmalıydı”* diyerek üzüntüsünü belirtmiştir. Karaçelebizâde müderrisliklerde ve kadılıklarda bulunmuş, İstanbul kadısı iken IV. Murad'ın idam emrinden kurtulmuştu. Devlet tecrübesi olan bir şeyhülislâmdı. Hadiselerin en iyi görgü şahidiydi. Ağaları uyardığı zaman 59 yaşında bulunuyordu. Abdülaziz Efendi ağaların bu tutumunu beğenmediği gibi başka bir hadise dolayısıyla eserinde, *“Ocak ağaları be-*

121 *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 61-62.

dhâh-ı devlettir” ifadesine yer vermiştir.¹²² Ayrıca ağaların bu hallerini bir deve hikâyesiyle anlatmış ve yanıldıklarını ortaya koymuştur: Arap sahrada develerine sahip çıkmayıp dizginlerini salıvermiş, sonra da develerini zabt u rabt altına almak için bulurum ümidiyle çölde dolaşır olmuş. Karaçelebizâde, “*Böyle vükelâ-yı Devlet-i aliyyeye taraf-ı saltanattan ne cefa olsa revadır*” demektedir.¹²³

Karaçelebizâde, burada zikredilen *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*'ni Bursa'da sürgünde iken kaleme almıştır. Eser, IV. Mehmed'in cülus tarihi olan 18 Receb 1058/8 Ağustos 1648'den vefat tarihi 6 Rebîülâhir 1068/11 Ocak 1658'e kadar geçen on yıllık hadiseleri ihtiva eder.¹²⁴

Katırcıoğlu ve Gürcü Abdünnebi İsyanı, Devleti Bölme Gayretleri

Abaza Hasan, Haydaroğlu'nu İstanbul'a getirip hükûmete teslim etmişti. İsyan, Hasan'ın gayreti ile geçirtilmişti. Ancak diğer Celâlî reisleri olan Katırcıoğlu ile Gürcü Abdünnebi isyanları devam ediyordu. Bunlar azılı Celâlî reisleriydi. Bu isyanlar Abaza'nın voyvodalık için mücadelesi paralellik arzeder.

Katırcıoğlu Mehmed'in, gençliğinde babası ile katır nakliyatçılığı yaparken bir hadise üzerine takibata uğradığı yukarıda belirtilmişti. Yanında on beş binden fazla eşkıya güruhu ile Haydaroğlu safına katıldı. Etrafı yağma ve talan ile reâyâyâ büyük eziyet ettiler. Üzerlerine Anadolu Beylerbeyi Küçük Çavuş Ahmed Paşa gönderildi. Katırcıoğlu ve Haydaroğlu, Ahmed Paşa'yı mağlup edip katlettiler. Sonra aralarında anlaşmazlık çıktı. Abaza Hasan, Haydaroğlu'nu Isparta civarında

¹²² *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 92.

¹²³ *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 62.

¹²⁴ Bk. Nevzat Kaya, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *DİA*, XXIV, 381-383; Ayrıca bk. *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, XIII-XXVIII.

pusuya düşürdüğü sırada Katırcıoğlu onu yalnız bırakıp kaçmıştı. Katırcıoğlu daha sonra Kazzaz Ahmed adlı Celâlî lideri ile birleşti. Bu günlerde sipahi zorbalarından olup taşra memuriyetlerinde halktan gasbettiği paralarla zengin olan Gürcü Abdünnebi, Niğde ve Bor civarında isyan halindeydi.¹²⁵ Katırcıoğlu ile birleşti. Yanında Kazzaz Ahmed adlı bir eşkıya reisi de bulunuyordu. Hedefleri Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade edip hâkimiyet tesis etmekte. Sultanahmed Vakası'nda (10 Şevval 1058/28 Ekim 1648) öldürülen sipahilerin kanını dava etmek gibi bir bahaneleri vardı.¹²⁶

Gürcü Abdünnebi İstanbul üzerine yürümeye karar verdi. Yanında kendisine bölükbaşı tayin ettiği Çomar adında azılı bir Celâlî reisi daha vardı. Diğer taraftan Katırcıoğlu ile Kazzaz Ahmed, Bursa ve Balıkesir taraflarını yağmalayıp servet toplayacaklardı. Bu haberler İstanbul'a ulaşıyordu. Hükûmet ve halk endişe içindeydi. Şehrin savunması yeniçerilere kalmıştı. Devletin iki grup askeri birbirine daha kavi düşman olmuştu. Yeniçeri Ocağı toplanıp, Abdünnebi'nin *hurûc ale's-Sultân* üzere olduğunu ve elbette şehri savunacaklarını belirttiler. Hükûmet kanadında yapılan bir meşverette de Gürcü'nün ve Katırcıoğlu'nun *hurûc ale's-Sultân* suçunu işledikleri kanaatine varıldı. Haklarında fetva alındı ve *nefir-i âmm* ilan edildi.

125 Abdünnebi, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa ile Adana Valisi Cafer Paşa'nın akrabası idi. Bu yüzden nüfuzlu ve güçlüydü. Haksız yere mal edinmişti. Safed voyvodahgını yüz doksan bin kuruşa satın aldı. İstanbul'a gönderdiği taksitin gelişi IV. Mehmed'in saltanatının ilk günlerine tesadüf etmişti. Bir karışıklık olmuş, tekrar istenmişti. Bu durumda mağdur olan Abdünnebi isyana meyilli olan sipahileri davet etti. Sipahiler, "biz de mağduru"z" deyip geldiler. Abdünnebi'den tekrar para istenmekle yanlış yapılmıştı. Adeta isyana teşvik edilmişti. Anadolu'daki başboşluk da işini kolaylaştırmıştı. Artık sipahiler onun himayesindeydi. Gürcü'nün durumu da Celâlîlik için bir örnek teşkil eder. *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 28-30; *Hammer*, X, 150; Uluçay, *Saruhan*, s. 55.

126 *Naîmâ*, III, 1222-1224, 1229-1230; *Ravzütü'l-ibrâr Zeyli*, s. 29; *Fezleke*, II, 1013.

İstanbul'da ağalar saltanatı başlamış bulunuyordu. Kara Murad Paşa sadrazam idi. Sivas Valisi İpşir Mustafa Paşa Celâlîler üzerine görevlendirildi. Her ihtimale karşı Tavukçu Mustafa Paşa da serasker tayin edilerek Üsküdar'a geçirildi. Paşa oradan İzmit'e varıp Celâlîlere karşı hendekler kazdırdı. Katırcıoğlu yeniçerilere adamlar gönderip onları savaşmaktan vazgeçirdi. Böylece yeniçerilerin samimiyetine gölge düşmüş oldu. Abdünnebi de Tavukçu Mustafa Paşa'ya haber gönderip onu korkuttu. Durum otoriteden ve disiplinden uzak bir hale geldi. Bu gelişmeler üzerine Sadrazam Kara Murad Paşa duruma el koyup Üsküdar Bulgurlu'da istihkâmlar hazırlattı.¹²⁷ İstanbul'un da tehlikede olduğunu gören çok kimse ve esnaf taifesi yeniçeri yazıldılar. Esnafın ocağa kaydolması ilk oluyordu. Katırcıoğlu Mehmed, Gürcü Abdünnebi'ye yardıma geldi. Abdünnebi İstanbul'a haber gönderip savaşa taraftar olmadığını, kendisine Halep eyaletinin verilmesini istedi. Kabul olunmadı ve savaş başladı. Bulgurlu denilen mahalde yoğun bir mücadele yaşandı. İki tarafta da ateşli silah bulunuyordu. Göğüs göğüse savaş oldu. Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, Murad Paşa'nın kuvvetleri Celâlîler içine *aç kurt koyuna girer gibi* dalıp galip geldi.¹²⁸ Savaşta, İstanbul'a zarar gelmesini istemeyen esnaf ile yeniçerilerin önemli rolü olmuştu. İki taraf da ağır kayıplar vermişti.

Sadrazam Kara Murad Paşa galip gelmekle beraber Abdünnebi'yi takip edemedi. İstanbul'a dönmeye mecbur kaldı. Abdünnebi bu yüzden kendisini güçlü hissediyor, Anadolu'dan toplayacağı sarıca sekbana güveniyordu. Murad Paşa ise pâyitahta döndükten sonra tedbirler almakta gecikmedi. Eyalet merkezlerine nefir-i âmm emirleri gönderildi. Emirlerde, "*malı sizin başı benim*" ifadeleriyle Celâlî avı teşvik ediliyordu.¹²⁹

127 Prof. Abdülkadir Özcan, "Anadolu'daki İsyanların Batı Ucu: Üsküdar" adlı bir makale (*Üsküdar Sempozyumu*, IV, İstanbul 2006, 91-106) yayınlıyıp Üsküdar Sahrası'nda vuku bulan mücadelelere yer vermiştir.

128 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 52-53.

129 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 53.

Gürcü Abdünnebi ise İzmit'e varıp eşkıya reisi Kazzaz Ahmed ile buluştu. Etrafa birkaç bin kişiyi *mâl-i eman* için saldıılar. Halkın boyun eğmekten başka çaresi yoktu. Gürcü Abdünnebi hem sadrazamın kendisini takip edememiş olmasından hem de topladığı servetten iyice şıarmıştı. Reâyânın kendi safında olduğunu düşünüyordu. Sipahiliğin verdiği gayretle padişaha ve Sadrazam Murad Paşa'ya, "*Ba'de'l-yeum Anadolu bizim Kütahya'da otururuz, Rumeli sizin*" olsun gibi haberler gönderdi.¹³⁰ Benzer bir tehdit yıllar önce Kalenderoğlu ve diğer Celâlî reisleri tarafından da yapılmıştı. Osmanlı topraklarını bölme hayali tekrar gündeme geliyordu. Bu tehdit Anadolu'nun ne derece sahipsiz kaldığını göstermektedir. Üsküdar'dan Boğaz'ı aşip payitahta ulaşamayan Celâlî reislerinin bu tehdidini gözdağı olarak yorumlamak da mümkündür. "*Kütahya'da otururuz*" ifadesi, şehrin farklı bir önemine işaret etmektedir. Ocağın kuruluşundan itibaren sipahilerin Anadolu'da en fazla ikamet ettiği şehirlerden biri Kütahya idi.¹³¹ İleride görüleceği üzere sipahi asıllı Abaza Hasan da aynı tehditte bulunup Kütahya'yı işaret edecektir. Gürcü Abdünnebi devletin zayıf anında bu sözleri sarfetmiştir. Arkasında hırpalanmış Anadolu halkının olduğunu düşünüyordu. Zira istediği zaman reâyâdan *mâl-i eman* toplayabiliyordu. Bundan başka Anadolu'dan levent, sarıca ve sekban hatta sipahi bulmak zor bir iş değildi.

Sultanahmed Camii Vakası

İsyanın başlangıcında dikkat çeken bir husus, Sultanahmed Camii Vakası'nda (1648) sipahi teşkilatının büyük bir darbe alışdır. Bu hadisede isyan eden sipahilere karşı yeni-

130 *Naîmâ*, III, 1231. Müverrih bu ifadeyi münasebetsiz (*haliyata müteallik*) olarak telakki etmiştir. Bk. Abdülkadir Özcan, "Anadolu İsyanlarının Batı Ucu: Üsküdar".

131 Erhan Afyoncu, "Sipahi", 256-258. Muhtelif tarihlerde Kapıkulu sipahi mevcudu için bk. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, 213-217.

çeriler kullanılmıştı. Bu uygulama ile kapıkulu arasına ikilik girmiştir. Sipahiler yeniçeriler tarafından tedip edilince mağdur duruma düştüler. Bu tarihten sonra intikam almak, hak aramak için serkeşliğe başladılar. Sipahilik, Celâlî sergerdeliğinin kaynağı oldu. Nitekim Gürcü Abdünnebi bu vakayı bahane ederek isyan etmiştir.

Abdünnebi ile Katırcıoğlu Celâliliğe devam ettiler. Bir müddet sonra aralarında anlaşmazlık çıktığı için yolları ayrıldı. Abdünnebi, Mudurnu taraflarında yağma ve katliamlar yapıyordu. Kadınlara dahi tasallut haberleri gelmeye başlaması payitahtta rahatsızlık yarattı. Yakalanması için etrafa kesin hükümler gönderildi. Kırşehir Sancakbeyi İshak Bey tarafından gafil avlanıp idam edildi. Kazzaz Ahmed ise Akşehir'de yakalanıp İstanbul'a getirilmiştir.¹³²

Katırcıoğlu Mehmed, Celâlilikle bir yere varılamayacağını anlamıştı. Eski bir yeniçeri ve talimhâ necibaşı olan İsa Ağa vasıtasıyla Sadrazam Murad Paşa'ya ulaşmış ve kendisini affettirmiştir. Padişahın dahi huzuruna çıkmayı başardı. Önce Beyşehir sonra Karaman beylerbeyi tayin edilmiştir. Bu görevde iken isyan halinde olan Abaza Hasan Ağa üzerine gönderildi. Ancak yenilgiye uğrayıp Konya'ya sığındı. Daha sonra çeşitli görevlere tayin edildi. Hükûmette Abaza Hasan cemiyetine katılabilir endişesi vardı. İpşir Mustafa Paşa sadrazam olunca (1654-1655), onu Anadolu'dan uzaklaştırmak için Girit'e gönderdi. Burada Venediklilere karşı büyük yararlılığı görüldü. Fazıl Ahmed Paşa'nın yanında bulundu. Kandiye kuşatmasında metris savaşlarında şehit oldu (1668).¹³³

132 Naîmâ (III, 1235), Vecihî'den naklen "İshak Bey'e bu önemli hizmetinden dolayı Karaman eyaleti verilmiştir" demektedir.

133 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, türlü yerler; *Naîmâ*, III, 1249; M. İlgürel, "Katırcıoğlu Mehmed Paşa", 35-36.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AĞALARIN SONU, ABAZA HASAN VE İPŞİR İŞ BİRLİĞİ, ISLAH-I ÂLEM KARARLARI

Abaza Hasan'ın İlk İsyanı

Hasan'ın Mağduriyeti ve Üsküdar'a Geçişi

Hasan'ın tam bir mansıp mağduru olduğu ve bütün haklarının elinden alındığı önceki bölümde anlatılmıştı. Hükûmete hâkim olan ağaların Hasan'a ve taraftarlarına “*Bundan kalkıp gitsinler, isterlerse Anadolu'yu âteşe yaksınlar*” şeklindeki tehlikeli ifadeleri isyan ateşini yakmaya yetmişti. Ağaların bu tutumu Abaza Hasan'ı isyana sevkederken, burada söz sahibi olması gereken Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın yetkisini kullanamadığı belirtilmişti. Otorite boşluğunun ileride tehlikeli bir duruma dönüşebileceğini farkedenden Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin ağaları uyarması da netice vermemişti. Böylece Hasan, kızgın ve küskün olarak “*vebâli boynunuza*” deyip Üsküdar'a geçti.

Hasan artık bir Celâlî reisi idi. Anadolu'ya geçip İstanbul'daki meşru olmayan idare ile hesaplaşacaktı. Onun hesabında, idareyi ocak ağalarına kaptırıp acze düşen düzen ve peş peşe tayin edilip icraat yapamayan sadrazamların sahipsiz

düzeni bulunuyordu. Hasan'ın bir talihsizliği de padişahın çocuk yaşta olmasıydı. Kendi çapında yaptığı hizmet ve iyi niyetlerine rağmen onu dikkate alan olmamıştı. Gelişmeler Büyük Valide Kösem Sultan'ın pek umurunda değildi. Çünkü sırtını ocak ağalarına dayamıştı. Daha da güçlendiğini düşünüyordu. Hasan ise ağalardan tamamen ümidini kesmemişti. Bir müddet Üsküdar'da bekledi. İstanbul'dan olumlu bir haber gelebileceğini düşünüyordu. Ancak söylenenler ve gelen haberler Hasan'ı daha da üzmekteydi.

Abaza Hasan'ın Karakteri

Abaza Hasan Ağa'nın nasıl bir ortamda yetişip devlet hizmetine girdiğini burada incelemeye çalışacağız. Onun devlete sadık bir görevli olduğunu, iyi hizmetlerde bulunmak üzere gayret ettiğini gördük. Haydaroglu'na tavrı ve onu devlet hizmetine kazandırmak için gayret göstermesi iyi niyetinin işaretidir. Hedefinin isyan değil hizmet olduğunu kolayca anlayabiliriz. Ayrıca isyan etmemek için defaatle ağalara müracaat etmesi de bu fikri teyit eder mahiyettedir.

Onun yapısında olan isyan ateşi hadiseler yüzünden ortaya çıkmıştır. Ayrıca yıllardır Anadolu'da meydana gelen isyanların Hasan'a örnek teşkil ettiğini de belirtmekte yarar vardır. Hasan, isyan ettiği zaman haklı davasında başarılı olacağına inanıyor, kendisine ve gücüne güveniyordu. Güvenmese zaten isyan etmezdi. *“Hiç kimse kaybedeceği savaşı başlatmaz”* düşüncesindeydi. Hedefi idareye hâkim olan İstanbul'daki bozuk düzendi, saltanat değildi. Görevde iken tahsilatı zamanında yapıp hazineyi zamanında göndermiş, hediyeleri de ihmal etmemişti. Haksızlığa isyan ediyordu. Görüldüğü gibi bidayette hedefi idareye çekidüzen vermektir. İsyan büyüyünce, Köprülü'nün otoritesi artınca *“Anadolu bizim...”* deme gafletinde bulundu. Sonunda, ıslah etmeye çalıştığı devlet düzenine mağlup oldu.

Kaynaklarda Abaza Hasan'ın ilk devirleri hakkında tamamlayıcı bilgi pek bulunmamaktadır. Hasan, Kafkas menşeli olup kendisi gibi düzene karşı âsi tavır takınan İpşir Mustafa Paşa ile hemşehriliği ve akrabalığı bulunmaktadır. Her ikisinin de II. Osman'ın kanını dava ederek isyan eden Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa ile yakınlığı vardır. Bu suretle İstanbul hükûmetine çekidüzen verme gayretleri, Osmanlı vatandaşı Kafkas menşelilerde başlamıştır. Her üçü de sipahi olarak eğitilmişler ve devlet hizmetine girmişlerdi. Diğer bir deyimle, Kapıkulu ocaklarının süvari kısmını teşkil eden Kapıkulu Süvarileri veya Altı Bölük Halkı diye de anılan askerî gruba mensuptular. Bu askerler, yetiştirilmeleri ve aldıkları görevler sebebiyle itibarlı bir sınıftı. Devşirmelerden seçilip alınmışlardı. Saray ve saraya bağlı kurumlarda özel olarak yetiştirilirdi. Hazarda ve seferde padişahın yakınında ve devlet büyüklerinin korumasında bulunurlardı. Uygun görülenlere voyvodalık, tevliyet (vakıf görevi), mütesellimlik gibi görevler verilir. Arpalık sahibi olup yetkilerle donanırlardı. Çoğu taşrada ikamet eder, seferde göreve çağırılırlardı.

Hasan'ın İstanbul'a nasıl geldiği bilinmemekle beraber, tahminen Kafkas kökenli bir paşanın maiyetinde İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Abaza önce Köprü ayanlığı, Kilis ve Azaz ağalığı ve Hamid sancağı mütesellimliği görevi ile bir miktar idarî tecrübeye sahip olmuştu. Haydaroğlu'nu yaralı bir halde Üsküdar'a getirmesi, tedavisi ile uğraşması ve iyileşince Girit'te görevlendirilmesi teklifi, onun devlet tecrübesi ve iyi kalpliliğinden mütevellit olmalıdır. Hasan'ı en iyi tanıyan Evliya Çelebi'dir. Yanında bulunmuş, seyahat etmiş ve fikir teatisinde bulunmuşlardır. Evliya onu bir âsi ve Celâlî reisi olarak görmemiştir. Onu iyi bir teşkilatçı, yol erkân bilir bir adam olarak anlatmıştır. Kara Haydaroğlu'nun affedilip Girit'e gönderilmesi için Evliya'dan aracılık etmesini istemesi de dikkat

çekicidir. Bu yüzden Evliya, Hasan'ı “*Kendisi Abaza taifesinin en şeci' ve bahadırı olup gayûr, mağrur bir er oğlu er*” olarak tanıtmıştır.¹³⁴

Bu devri idrak etmiş bulunan Kâtib Çelebi (ö.1657), onun *nefsinde yarar* bir devlet görevlisi olduğunu belirtmiştir.¹³⁵

Yine çağdaş bir müverrih olan Vecihî Hasan Efendi (ö.1661), Abaza Hasan için “*mezkûr mukaddemâ Anadolu'da bazı hizmetler zabt edüp nâmdâr ve hizmet uhdesinden gelmeye iktidarı olduğundan...*” demektedir.¹³⁶ Nihadî ise eserinde, “*Nice kelâm bu cem'iyet biraz zamân karar-dâde olup lâkin kimseye zulm ve ta'addî olunmayup re'âyâ rencide olunmadı*” diyerek Hasan'ın bidayette reâyâyâ zarar vermek istemediğini, mağduriyetini giderecek haberler beklediğini ima etmiştir.¹³⁷

Naîmâ ise “*Abaza yine ricâl-i devlet ile mahlût, ahvâl bilir âdem idi*” deyip, devlet ricâlinden dostlarının olduğunu ifade etmiştir.¹³⁸ Boynueğri Mehmed Paşa ikinci defa Şam valisi iken 81 yaşında sadarete tayin edilmiştir. Devlet tecrübesi olan, savaş meydanlarında bulunmuş bir vezirdi. İstanbul'a gitmek üzere yolda iken yetkisini kullanıp Abaza Hasan'ı Diyarbekir eyaletine tayin etti. Hasan, ikinci defa elde ettiği Türkmen voyvodalığında bulunuyordu. Sadrazam onun merkeze daha yakın bir yerde bulunmasını düşünmüştü. Hasan önce kabul etmedi, sonra Diyarbekir'e razı oldu. Ancak Boynueğri'nin adamları, “*Abaza'ya Diyarbekir'i vermek doğru*

134 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 253-254; *Amasya Tarihi* müellifinin (Hüseyin Hüsameddin, IV, 108, 112), Abaza Hasan Ağa'nın bir vakitler Köprü Ayanı olduğu hakkında bilgiler verdiği önceki bölümde ifade edilmişti. Ancak kaynak ve tarih belirtilmediği için şüphe uyandırmaktadır.

135 *Fezleke*, II, 1040.

136 *Vecihî*, vr. 58b.

137 *Nihadî*, s. 12.

138 *Naîmâ*, IV, 1601.

değildir” deyince Boynueğri, “*Siz bilmezsiniz, Abaza işe yarar adamdır. Rütbe-i eyalete nâil olduktan sonra ferman-ı pâ-dişâhîye muhalefet eylemez*” demiştir. Esasında Hasan, isyan ederek ikinci defa Türkmen voyvodalığını elde etmişti. Yani onun Celâlîlik tavrı biliniyordu. Sadrazam eyalet tevcihi ile Hasan’ın gönlünü hoş tutup Anadolu’da bir ayaklanmayı önlemeyi düşünmüştü. Zira Boynueğri, Hasan’ın kalabalık cemiyetini göz önünde bulundurarak bu tayin kararını almıştı. İhtiyar sadrazam İstanbul’a varınca tayin kabul edildi.¹³⁹

Vaktiyle İpşir Paşa, Halep valisi iken sadrazam olmuştu. İstanbul’a gelmeden devlet erkânı kendisini Üsküdar’da karşılamıştı. Burada bir ziyafet tertip edildi. Şeyhülislâm Ebu Said Efendi, İpşir’in yanında oturuyordu. Abaza Hasan’ı ona takdim edip, “*Efendi, bu Hasan Ağa bir yarar ve bahadır kimesnedir, bilirsiniz*” demiştir. Ebu Said Efendi, İpşir Paşa’ya Hasan hakkında mukabil güzel sözler söylemiştir.¹⁴⁰

Bu arada Abaza Hasan devlet ricaline hediyeler gönderip onları etkilemeye çalıştı. Turhan Valide’yi de ihmal etmez, ona da hediyeler gönderirdi.¹⁴¹

İleride görüleceği üzere, Abaza Hasan ile İpşir Mustafa Paşa Eskişehir Sahrası’nda kurdukları dîvanda önemli kararlar aldılar. Bu kararlar arasında yeniçerilerle sipahiler arasındaki düşmanlığa son verilmesi ve sipahilerin hizmetlerinin ellerinden alınmaması vardı. İstanbul hükûmetinin yapamadığı, istese de kolay kolay yapamayacağı düzenlemeyi Abaza Hasan düşünmüştü. Bir mağdur olarak bu işi ele almıştı. Bundan şu sonuç çıkar ki Hasan bozulan düzeni tamir etmeye

139 *Naîmâ*, IV, 1681-1682; A. Özcan, “Boynueğri Mehmed Paşa”, 316-317.

140 *Naîmâ*, IV, 1583.

141 Eremya Çelebi, *Rûznâme 1648-1662*, Kudüs 1939, s. 324 (Bu Ermenice eserin muayyen yerlerini tercüme eden Hocam Hrand D. Andreasyan’a (ö.1978) teşekkür ederim.)

çalışan bir sipahi idi. Bunu bir görev biliyordu. Bu toplantıda *veledeş* maddesi de ele alınmıştı.¹⁴²

Çağdaş müverrihler, Abaza Hasan'ın Celâlî olarak reâyâyâ verdiği zararı da anlatıp onu kötülemeyi ihmal etmemişlerdir. Nitekim Mehmed Halife, eserinde Hasan hakkında ağır ithamlarda bulunmuştur: "*Hikmet-i Bârî böyle bir kavî fitne-engiz ve hîle-bâz Celâlî Devlet-i Osmaniye'de gelmiş değildir. Her kim üzerine vardı ise mağlup olup, münhezim olmuştur.*"¹⁴³ Mehmed Halife bu suçlamaları yaptığı sırada sarayda görevli ve IV. Mehmed'in yakınında bulunuyordu.

Yine Vecihî Hasan Efendi de benzer ithamlarda bulunmaktadır. "*Şakî-i bed-nihâd mâil-i zulm ü fesâd olup celb-i emvâl için reâyâyâ-yı memâlike ettiği cevır ü ta'addî icmâlden yazılmak iktizâ etse mufasssal bir kitâb olurdu*" diyerek Anadolu halkına yaptığı zulme ve talanına yer vermiştir. Bu isyanın Anadolu'daki tahribatını ifade etmek için *-mufasssal bir kitap-* örneği manidardır.¹⁴⁴

Abaza Hasan'ın Anadolu'ya Yönelişi

Abaza Hasan Üsküdar'a geçtikten sonra civardaki kervansaray ve hanlarda ikamet edip İstanbul'daki olayları takip eden bütün sipahileri yanına çağırdı. Gelmek istemeyenler de Hasan'ın tehditleri karşısında mecbur kaldılar.¹⁴⁵ İzmit'e yürüdüler. Yolda etraftaki sipahilere haberler gönderen Hasan,

¹⁴² *Silahdar*, I, 5, 9.

¹⁴³ *Târîh-i Gilmânî*, s. 55.

¹⁴⁴ *Vecihî*, vr. 58b. Bu eseri kaynak olarak kullanan Naîmâ (IV, 1784) ve Behcetî (*Tarih-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Ktb., Hafız Ahmed Paşa Ktb., nr.212, vr. 38b) gibi müellifler de bu ifadeye yer vermişlerdir. Ayrıca bk. Abdülkadir Özcan, "Silsiletü'l-âsafîyye", *DİA*, XXXVII, 207-208.

¹⁴⁵ *Vecihî*, vr. 36b. XVII. yüzyıl ortalarında Üsküdar ve civarında birçok kervansaray ve han bulunuyordu. İstanbul'dan gelenler veya Anadolu'dan gelip İstanbul'a geçecek olanlar buralarda konaklardı. Celâlılik devirlerinde hanlar dolu olurdu. Bk. M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", *DİA*, XLII, 364-368.

onları da cemiyetine kattı. Birçoğu şaşkın ve tereddüt içinde idi, zorla katıldılar. Bir miktar da sekban yazıp İzmit civarına yerleştiler. Yeniçeri serdarı yanındakilerle firar etmişti. Şimdiden Hasan'ın yanında 10 bin civarında taifesi olmuştu. Bu sırada Abdülkerim adında bir kadı, bir tüccar kervanıyla İstanbul'a gidiyordu. Kervan yağmalandı. Abaza'nın ilk Celâlik işi bu oldu. Sayısı gittikçe artan kuvvetiyle Bolu'ya doğru ilerlemeye devam etti. Yol üzerindeki köylere baskınlar yapıyordu. En önemli ihtiyaç maddesi yiyecek idi.

Hasan'ın etrafında artık 10 bini aşan bir Celâli kalabalığı oluşmuştu. Yavaş yavaş baskın ve yağma hareketlerine başvuruluyordu. Bolu ve Gerede arasında Ağalar saltanatının başı, eski Yeniçeri Ağası Bektaş Ağa'nın kervanı ile karşılaşıldı. Kervan Ankara'dan geliyordu. Kervanda bulunan 30 bin kurş ile deve ve atlar yağmalandı. Hasan bu yağmadan kazançlı çıktı. Kervanda Bektaş Ağa'nın mirâhuru Ahmed Ağa da bulunuyordu. Vaktiyle Kilis Türkmenlerine eziyet etmişti. Hasan onu tanıyınca kendi elleriyle katletti. Bu hususu bizzat ağalara yazıp meydan okudu. Artık tam bir Celâli reisi olmuştu. Yaptıklarını zafer olarak telakki ediyordu. Kendisine güveni artmıştı.¹⁴⁶

Köleoğlu Hadisesi

Son zamanlarda Bolu'da otorite boşluğundan istifade ile isyan bayrağını çeken Köleoğlu adında bir eşkıya reisi türemişti. Yanında çok sayıda adamı vardı. Köy köy dolaşp reâyâyâ zulmettiği gibi Bolu sancakbeyinin muhafızlarıyla subaşılarını dahi katletmişti. Köleoğlu, Abaza'nın Bolu taraflarına gelmekte olduğunu duyup onu karşıladı ve ordusuna iltihak etti. Kendi hesabına reâyâyâ saldırılarına devam ediyordu. Hasan tasvip etmese de çaresiz kalmıştı. Bu günlerde Bolu'da sakin

146 *Naîmâ*, III, 1311; *Hammer*, X, 199; *Fezleke*, II, 1040-1041.

olan Bolevî Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa azatlılarından kahramanlığı ile meşhur Süleyman Ağa, Köleoğlu'nun peşindeydi. Nihayet onu bir köyde kısırdı. Çıkan çatışmada Köleoğlu yaralandı. Kırk-elli kadar adamı öldürüldü. Köleoğlu İstanbul'a getirilip Parmakkapı'da idam edildi.¹⁴⁷

Köleoğlu'nun Abaza'ya katılması bir tesadüf eseri olmuştu. Onun başına buyruk bir âsi olması ve köylere baskınlar düzenlemesi Hasan'ın pek tasvip etmediği hareketlerdi. Hasan reâyâyâ zulmeden bir Celâlî reisi gibi görünmek istemiyordu. Veya zulmedenleri cezalandırıp kendi yaptıklarını gölgelemek istiyordu.

Ağaların Abaza'ya Karşı İlk Tedbiri

Vaktiyle Abaza Hasan'ın Anadolu'da tehlikeli olamayacağını, kaybolup gideceğini düşünen ağalar yanıldıklarını anladılar. Hasan'ın üzerine gitmek şartıyla, Benli Hasan diye anılan Canbolatlı Deli Hasan Üsküdar Sahrası'nda tuğlar dikerek ordusu için asker toplama faaliyetine girişti. Benli Hasan asker tedarikinde zorlanıyordu. Adamlarından bir kısmı gece vakti tuğları kaldırıp Abaza Hasan'ın yanına firar ettiler. Canbolatlı Deli Hasan halkın dilinde, "*A Benli Hasan tuğlar nice oldu*" diye türkülerde dile getirilmiş, alay konusu olmuştur.¹⁴⁸ Bu garip durum, ağaların idaresindeki hükûmeti halkın nazarında küçük düşürmüştür. Ayrıca hükûmete de güven kalmadığı için kimse Abaza üzerine gitmek istemiyordu.

Hasan, Köleoğlu hadisesinden sonra Kastamonu'ya ilerledi. Eflani nahiyesinde rastladığı yeniçerilerin burun ve ku-

147 *Naîmâ*, III, 1311-1312; *Hammer*, X, 199; *Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi*, III/1, 319.

148 *Naîmâ*, III, 1312, 1314-1315, 1362; *Fezleke*, II, 1041. Hammer'in kaydına göre (X, 199) Benli Hasan, Abaza Hasan'ın eski bir dostu imiş. Zaten hasta imiş, tayin de geri kalmış. Bolu sancakbeyliğine Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa tayin edilmiştir.

laklarını keserek yeniçeri düşmanlığına yol verdi.¹⁴⁹ Böylece Sultanahmed Vakası'nda katledilen sipahilerin intikamını hatırlatmış oluyordu. İlk defa yoğun bir yağma ve katliam hareketine girildi.

Abaza'nın Ankara'ya El Atışı, Kadı Kederoğlu Hadisesi

Abaza Hasan, Eflani'den sonra Kastamonu'ya gelerek (Evâil-i Şaban 1061/20-29 Temmuz 1651) şehri kuşattı. Vali Ali Paşa şehri savunmaya çalıştı ise de mağlup ve perişan oldu.¹⁵⁰ Abaza burada fazla kalmayıp Anadolu içlerine ilerlemeye karar verdi. Anadolu'da Abaza Hasan yürüyüşünün tehlikeli bir hal almaya başladığını haber alan ağalar önce İpşir Mustafa Paşa'yı sonra Katircioğlu'nu onun üzerine tayin ettiler. Bu günlerde Hasan kalabalık askeriyle Zile civarına gelmişti. Etraftan katılmalar olduğu gibi İstanbul'dan dahi gelenler oluyordu.

Bu günlerde Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın adamlarından olup firar eden Şahin Ağa, Hasan'a geldi. Ağalardan şikâyetçi olup onların yolsuzluklarından bahsetti. Hasan onu kullanmak istedi. Ankara civarında Bektaş Ağa'nın bir çiftliğinin olduğunu biliyordu. Şahin Ağa'yı o çiftliği yağma ile görevlendirdi. Çiftlikte çok sayıda at bulunuyordu. At Celâlîler için çok önemliydi. Şahin Ağa, emrine verilen bir bölük eşkıya ile Ankara'ya gitti. Çiftlik kethüdası, Şahin Ağa'nın hareketini haber alıp akşamları atları Ankara Kalesi'nde korumaya almak istedi. Bu sırada Ankara Kadısı sâdâtтан Kederoğlu diye tanınan Seyyid Mehmed Efendi idi. Bu zat Halep mevleviyeti pâyesiyile oraya tayin edilmiş, çevreden hürmet gören bir zattı. Atlar kaleye alındığı takdirde civardaki köy ve mezraaların

149 *Naîmâ*, III, 1311.

150 *Fezleke*, II, 1042.

baskına uğrayabileceğini düşünerek bunu kabul etmedi. Kederoğlu bir müddet tereddütten sonra kabul etmek zorunda kaldı. Mesele İstanbul'da Bektaş Ağa'ya ulaştırılmıştı. Bektaş Ağa, Kederoğlu'nun katli için emir çıkarttı ise de bu emir uygulanmadı. Âyân-ı vilâyet, kadılar ve diğer ileri gelenler onu korumaya aldılar. Bektaş Ağa bunların da katli için yeni bir emir çıkarttı ise de yerine getirilmedi.¹⁵¹

Bektaş Ağa, Kederoğlu'nun kendisine karşı takındığı tavır unutmadı. Abdullah Bey adında meşhur bir eşkıya liderini Ankara sancakbeyliğine tayin ettirdi. Ancak bu tayinde Kederoğlu'nun katli şartı vardı. Abdullah Bey elinde ferman ile Ankara'ya vardı. Kederoğlu onu karşılayıp ikramda bulundu. Abdullah Bey Ankara'ya yerleşince onu öldürtmüştür.¹⁵² Bektaş Ağa'nın atlarını Abaza'dan kaçırmak üzere düşünülen tedbir kadının katline sebep olmuştur. Bir müddet sonra da Abdullah Bey aynı akıbete uğrayacaktır.

İpşir Mustafa Paşa'nın Abaza Hasan Üzerine Tayini

Abaza cemiyetine büyük katılımlar olmaya başlayınca ağalar yukarıda görüldüğü gibi Canbolatlı Deli Hasan'ı tayin etmeyi planlamışlardı. Ancak o etrafına asker toplamayı başaramayınca, elinde hazır askeri bulunan İpşir Mustafa Paşa'yı Abaza üzerine serdar tayin etmeye karar verdiler. İpşir bu sırada Şam'dan mazulen Göksun yaylasında bulunuyordu. Ağalar uygun serdarı bulduklarını düşündüler. İpşir'i önce Sivas valisi tayin edip sonra da Abaza üzerine serdar yaptılar. Şeyhülislâm Karaçelebizâde'den, "*Katl ve izaleleri lâzımdır*" diye fetvâ-yı şerif alındı. Anadolu'da bulunan mîrimîrân ve

¹⁵¹ Naîmâ, III, 1312.

¹⁵² *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 66-67. Kederoğlu 90 yaşında, çevrenin hürmet ettiği bir ihtiyardı.

ümerra taifesine, serdarın sancağı altında toplanmalarına dair menşurlar gönderildi.¹⁵³

Hasan bu sırada Anadolu'da eşkıyalık yapan sipahi sergerdelerinden bazılarını yanına almıştı. Bunlar; Konyalı Hadım karındaşı Hasan, Kürt Mehmed, Cündi Mehmed, Cündi Yusuf ve Kulaksız Şahin adında sipahilerdi. Kalabalık cemiyetleri vardı. Etraftan levent ve sekbanlar da katıldılar. Durumun iyice kötüye gittiğini anlayan ağalar bizzat kendi çaplarında da asker yazmaya karar verdiler. Hüdavendigâr, Saruhan, Karesi, Hamid ve Aydın sancaklarındaki kethüdayeri ve mütesellimlere emr-i şerifler gönderildi. Bu emr-i şerifler evâhir-i Receb 1061 (10-19 Temmuz 1651) tarihli olup, "*Mûcebince ağalar mektubudur*" başlığını taşıyordu.¹⁵⁴ Bu dikkat çekici-

153 *Rauzatü'l-ebâr Zeyli*, s. 62; *Naîmâ*, III, 1313. Ayrıca çeşitli merkezlere aşağıdaki emir gönderilmiştir: "... hâliyâ husûs-ı mezbûr için cümle Sivas eyaletine mütasarrıf olan... vezirim İpşir Mustafa Paşa... serdar ve serasker tayin olunmuştur. Ana göre vâkif olup... ale't-ta'cil serdâr-ı müşârun-ileyhin yanına varıp zikr olunan eşkıyânın def u refine dikkat ve aralarında vech-i münâsib emredildiği üzere şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe itimâd kılasız. Tahîren fi evâhiri şehri Recebû'l-mürecceb li-sene ihdâ ve sittin ve elf" (Temmuz 1651). *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 30a-b. Aynı mealde olup Temmuz ve Ağustos 1651 tarihlerine ait iki adet emr-i şerif Saruhan sancağı mütesellimine de peş peşe gönderilmiştir (Uluçay, *Saruhan*, s. 320-322, vsk. 133). Bunlar daha geniş kapsamlı olup, mutlaka Celâli Abaza Hasan üzerine gidilmesi için sert ifadeler taşımaktadır.

154 "... hâliyâ sipah nâmında olan... nâm şakiler, hevâlarına tâbi nice eşkıya cem' idüp ve önlerine gelen mâl-ı mirî ve sâir ümmet-i Muhammed'in mâlını ahz ü kabz eyleyüp... emvâl ve erzakların garet eylemeleleriyle faziletli Şeyhülislâm hazretlerinden bilâ-te'hîr katl ve izâleleri lâzımdır deyü fetvâyı şerîf verilüp, ana tâbi' sipah nâmında olan eşkıyâların esâmeleri çalınup, kullukların ihrâc olunup bilâ-tevakkuf haklarından gelinüp... âmme-i fukarâ ve re'âyâ ve ehl-i sük üzerlerinden şerr ü şûrların def olunmak bâbında hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûn mûcibince emr-i şerîf-i âlî-şân sâdir olmağın, amel olunup... taht-ı adâletinizde olan altı bölük yoldaşların bir gün evvel cem' edüp her biriniz neferâtınız ile vâli-i vilâyetiniz olanların yanına âmâde ve hâzır olup üç konağı bir edüp..." *Balıkesir ŞS*, nr. 701, vr. 29b. Burada zikredilen iki belge Balıkesir'e aynı anda gelmiş olmalı. İpşir Paşa'nın tayini deftere bundan önce kaydedilmeliydi. Aynı mealde fakat farklı ifadelerle

dir. “Ağalar mektubudur” kaydı onların idareye ne kadar hâkim olduğuna işaret etmektedir. Kendilerini en yüksek merci olarak görüyorlardı.

Sivas Valisi İpşir Mustafa Paşa’nın sancağı etrafında toplanılması için yukarıda belirtilen merkezlere ayrı bir emr-i şerif de gönderilmiştir.¹⁵⁵ Sicil defterinde emirlerin birbirini takip etmesinden, Balıkesir’de sefere katılmada geç kalındığı anlaşılmaktadır. Nitekim defterde, bir ay aralıkla gönderilmiş aynı mahiyette ve benzer ifadede hükümler bulunmaktadır. Son gönderilen evâhir-i Şaban 1061 (9-18 Ağustos 1651) tarihli tehditvarî hüküm Karesi Sancağı mütesellimi, bölük kethüdayeri ve yeniçeri serdarına hitabendir.¹⁵⁶ Esasında, İstanbul’daki karışık ve kararsız durumdan eyalet ve sancaklardaki sefere katılmalarda tereddütler hâsıl olmuştu.

İpşir’in Görevden Azli ve Katırcıoğlu’nun Tayini

Eyalet ve sancaklarda sefere iştirak etme hususunda bir gevşeklik mevcuttu. İpşir Mustafa Paşa’nın ise Şam’dan mazul olarak Göksun’a geldiği sırada Sivas valiliğine tayin emri

bir ferman Manisa’ya gönderilmiştir. Fermanla haliyle, “mûcibince ağalar mektubudur” kaydı yoktur. Şeyhülislâmdan fetva olunduğu kayıtlıdır. Bircümle görevliler Abaza üzerine tayin olunmuştur. Ayrıca Celâlî reisleri hakkında; ser-i eşkıyâ, menbâ-ı fesâd ve mebd-i fesâd gibi ağır ifadeler de bulunmaktadır. Sivas valisi tayin edilip sonra da Hasan üzerine serdar olan İpşir Mustafa Paşa burada da zikredilmektedir. Bk. Uluçay, *Saruhan*, s. 320-321, vsk. 133.

155 “Sipahiler için emr-i şerîfdir... vusûl buldukda, bu bâbda sâdır olan fermân-ı celîlü’l-kadrim ve müşârün-ileyhim taraflarından verilen mektûb mûcibince siz ki kethüdâyerlerisiz; her biriniz neferâtınızı bir gün mukaddem cem’ edüp ve bayrağınız ile ma’an önlerine düşüp ve altı vilâyet olanlar ile merkum şakilerin üzerlerine varup fetvâ-yı şerîfe mûcebince haklarından gelüp cem’iyetlerin dağıdup fesâdların def’ u refe takayyüd ve ihtimâm eyleyesiz.” (Tarihsiz). *Balıkesir ŞS*, nr. 701, vr. 29b.

156 “... sâdır olan emrim üzere amel edüp dahi bir an tevakkuf etmeyüp, başın sana gerek ise tavâif-i mezbûr ile iki konağı bir ederek...” *Balıkesir ŞS*, nr. 701, 30b.

ile birlikte Abaza üzerine sefer emrini de aldığı yukarıda belirtilmişti. Mustafa Paşa serdarlık için tereddüt geçirdi. Hasan ile hemşehriliği yanında eski hukuku da vardı. Üstelik voyvodalığının ağalar tarafından elinden alınmasından dolayı görevine iadesi için padişaha bir arzı da vardı. İpşir'in, Hasan'ın mağduriyetinin giderilmesi hakkında padişaha yazdığı anlaşıyordu. Diğer taraftan Abaza'nın gücü de hatırı sayılır derecede artmıştı. İpşir, emri yerine getirme hususunda tereddüt geçirdiği sırada serdarlıktan azledildi.¹⁵⁷ Ağalar onu Hasan ile hemşehriliği ve eski hukuku yüzünden azletmişlerdi.

Devlet, Celâli reisi üzerine bir valiyi serdar tayin edip sonra da vazgeçiyordu. Bu isabetsiz tayin küçük düşürücüydü. Böylece serdarlık İpşir Paşa'nın uhdesinde -şeriyeye sicillerindeki kayıtlara göre- takriben bir ay kadar kalmış oluyordu. İpşir, ağalara güven vermemişti ancak bunu geç farkettiler. Kala-balık bir ordusu olduğu gibi gerekirse etrafına binlerce adam toplayabilecek güçteydi. Onu Anadolu'dan uzaklaştırmayı uygun buldular. Ortada Abaza Hasan tehlikesi varken İpşir'den çekindiler ve onu Bağdad'a vali tayin ettiler.¹⁵⁸ Sivas beylerbeyliğine de Mehmed isminde birini atadılar. Bu Mehmed, Katircioğlu ile birlikte Abaza Hasan üzerine tayin olunmuştur.

İpşir Mustafa Paşa, İstanbul'un tayin emrini dinlemeyip Bağdad'a gitmedi. Abaza Hasan ile kuvvetlerini birleştirmeyi tercih etti. Zaten *nizâm-ı âlem* düşünceleri vardı. Ağalar ise onun Bağdad yolunda olduğunu düşünüp Karaman Beylerbeyi

157 İpşir Mustafa Paşa'nın bu arzı Münir Aktepe tarafından yayınlanmıştır. Bk. "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", *Tarih Dergisi*, S. 24 (1970), s. 45-58. *Fezleke*, II, 1042; *Silahdar*, I, 19; *Naîmâ*, III, 1314-1315.

158 "... hâliyâ bilcümle Bağdad eyaleti düstûr-ı mükerrerem vezirim İpşir Mustafa Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehûya ihsânım olmağla, kalkup Bağdad'a gitmeğe memûr olmuştur..." Ramazan 1061 (Ağustos 1651). Bk. Uluçay, *Saruhan*, s. 321-322, vsk. 134; *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 32a; *Vecihî*, vr. 38b.

Katırcıoğlu Mehmed Paşa'yı Abaza üzerine tayin ettiler.¹⁵⁹ İpşir Mustafa Paşa cemiyeti ile Abaza cemiyeti Orta Anadolu'da büyük bir Celâlî ordusu oluşturmuştu.¹⁶⁰ İpşir, Katırcıoğlu'na bir mektup yazıp işin barış yolu ile halledilmesini arzu ettiklerini belirtti ve hiçbir teşebbüste bulunmamasını tavsiye etti. Fakat Katırcıoğlu tavsiyeyi dikkate almayıp sefer hazırlığına devam etti. Zile civarında iken Abaza üzerine bir bölük asker gönderdi. İki tarafın kuvvetleri Aksaray civarında karşılaştı. Katırcıoğlu hezimete uğradı. Mağlup halde Konya'ya çekildi. Haberi alan ağalar Celâlî ordusunu bölmek üzere İpşir'i tekrar Bağdad eyaletine tayin ettiler. Ancak o yine gitmedi. Ağalar bu haberleri aldıkça kendi akıbetlerinden endişe etmeye başladılar.

Büyük bir kuvvet haline gelen Abaza cemiyetine bazı paşalar da katılmaya başladı. Bunlar umumiyetle Abaza gibi haksızlığa uğramış görevlilerdi. Aralarında Tayyar Mehmed Paşazâde Ahmed Paşa, Topal Mehmed Paşa, Çavuşoğlu Mehmed Paşa bulunuyordu. Uzun yıllar devlete hizmet etmişlerdi. Her biri devletten umdukları alakayı görememiş, sahipsiz kalmış insanlardı. İdareden memnun olmayan işsiz kimseler de katılıyordu. İstemeyerek can korkusuyla katılanlar da mühim bir yekûn tutuyordu.

159 "... Karaman Beylerbeyisi Katırcıoğlu Mehmed Paşa ile Sivas Beylerbeyisi Mehmed... tayin olunmağın, imdi başın ve canın sana lâzım ise emr-i şerifim sana vâsıl olduğu saat..." Evâil-i Ramazan 1061 (Ağustos 1651). *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 32a.

160 Bir rivayete göre Abaza'nın etrafında 50 bin kişilik bir kalabalık vardı. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekay'i'nâmesi*, s. 42; Silahdar'ın kaydına göre (I, 5); 50 bayrak sarıca ve sekbandan başka mazul vüzera, mirimîrân ve ümera ve her diyarın kethüdayerleri ile sipahiler 40-50 bin kadardı. Bu kargaşalıkta İpşir Paşa'nın askerleri Konya'da katliam yapmışlar. Çok kan dökülmüş. Valide Turhan Sultan, Konya'dan gelen şikâyetleri Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'ya böyle bildirmiş. Erhan Afyoncu-Uğur Demir, *Turhan Sultan*, İstanbul 2016, s. 77, 257.

Bu arada, ağalar isyanının bastırılması için çareler düşünürken Bektaş Ağa'nın tavsiyesiyle isyan elebaşlarının birbirine düşürülmesine karar verildi. Bu cümleden olarak Tayyar Mehmed Paşazâde Ahmed Paşa ve Çavuşoğlu Mehmed Paşa'ya ayrı ayrı İpşir'in katli için mektuplar gönderildi. İpşir'e de bir mektup gönderilip Abaza'yı öldürtmesi istendi. Paşalar, *"bugün size ise yarın bizedir"* diyerek mektupları İpşir'e verdiler. Tabiatıyla bir netice alamadılar. Şer güçlerin daha da güçlenmesine zemin hazırladılar.¹⁶¹

İpşir ve Abaza emrindeki düzensiz ordu savunmasız halka zulmediyordu. Yağma ve katliam olayları ile yüz kızartıcı hadiseler iyice artmıştı. Reâyânın şikâyet edebileceği bir makam da bulunmuyordu. Ağaların hâkimiyeti hem payitahtta hem Anadolu'da otorite boşluğu yaratmıştı.

İpşir Mustafa Paşa ile Abaza Hasan iş birliği Katırcıoğlu'nun mağlubiyeti ile sonuçlandı. Katırcıoğlu Konya'ya çekilmek zorunda kaldı. Onu mağlup etmek İstanbul'daki meşru olmayan hükûmeti mağlup etmek gibiydi. Bu yüzden mağrur idiler. Her ikisi de muzaffer bir eda ile Ankara'ya yönelip şehri işgal ettiler (1 Şevval 1061/17 Eylül 1651). Bektaş Ağa'nın adamı ve Kadı Kederoğlu'nun katili Sancakbeyi Abdullah Bey'i huzurlarına davet ettiler. Hakaretlerden sonra kale dizdarı ile bazı ileri gelenlerle beraber idam ettiler. Böylece Kederoğlu'nun intikamı alınmış oldu.¹⁶²

Eskişehir Toplantısı, Siyavuş Paşa'nın Abaza Hasan'a Mektubu

Ağaların ve bilhassa Bektaş Ağa'nın yanlış ve bencil tutumu Orta Anadolu'da ve Ankara'da hadiselere sebebiyet ver-

161 *Naîmâ*, III, 1358.

162 *Naîmâ*, III, 1359-1360.

miştir. İpşir'in Abaza Hasan üzerine serdar tayini, onların beraber hareketine zemin hazırlamıştı. Ayrıca İpşir'in Bağdad'a tayin edilip gitmemesi de merkezi küçük düşürmüştü. Merkezin zaafından doğan bu hareketler Anadolu'da Celâliğin daha da artmasına neden olmuştur. Bu hali Naîmâ dahi yadırgayıp, “*ağaların bu makule rüsvaylıklarına nihayet yok idi*” demiştir.¹⁶³

Ankara Sancakbeyi Abdullah Bey'in ve adamlarının idamıyla hem Kadı Kederoğlu'nun intikamı alınmış hem de Ankara ele geçirilmişti. Şehirde bir miktar yeniçeri bulunuyordu. İpşir ve Abaza bu defa yeniçeri düşmanlığını *eman-bahâ* (kurtuluş akçesi)'ya çevirip “*ya verirler ya cümlesi katl olunur*” diye tehdit ettiler. Yeniçeriler de istenen 15 bin kuruşu verip canlarını kurtardılar.¹⁶⁴ Bu para İpşir ve Abaza'nın güçlerine güç kattı. Bu hareketle yeniçeri düşmanlığı açıkça ortaya konduğu gibi İstanbul'daki rakip ocağa da gözdağı veriliyordu.

Bundan sonra başta Eskişehir olmak üzere bazı merkezlerle mütesellimler tayin ettiler. İpşir Mustafa Paşa, kendisinin tuğra çekmeğe (*tuğrakeşlik*) yetkili olduğunu ilan edip emirler göndermeğe başladı. İstanbul hükûmetinin gidişatını beğenmiyordu. İpşir, Abaza ile Orta Anadolu'da hâkimiyet tesis etmek niyetiyle bazı taleplerde bulundu. Zira Anadolu'da otorite boşluğu ve siyasî yetersizlik devam etmekteydi. Bu talepler üç maddeden ibaretti:

163 Naîmâ, III, 1361.

164 “Ankara kazasında nâibü's-şer' olan Mevlânâ'ya hüküm ki: Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân () zîde kadruhû Südde-i sa'âdetime arz-ı hâl edüp, mukaddemâ İpşir Paşa ve Abaza Hasan Ağa Ankara kazasına geldiklerinde kazâ-i mezbûrede sâkin olan yeniçeri taifesi kendülerin hıfz için ve âhardan bir ferd kendülerine ve mallarına dahl ü ta'arruz etmemek üzere a'yân-ı vilâyet marifetleriyle mabeyne girüp birkaç akçe cem' olunup verilmesi ahsen görülmekle, kazâ-i mezbûrede Sipahiler Kethüdayeri Ali mübâşeretile herkes tahammüllerine göre kendü dahi hüsn-i ihtiyâriyle birkaç akçe cem' olunup...” Evâsıt-ı Rebûlevvel 1062 (Şubat 1652). BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 2, s. 9; Naîmâ, III, 1360; Ravzatü'l-ebrâr Zeyli, s. 101.

1. Ağaların devlet işlerine karışmalarının önlenmesi.
2. Şam Dürzilerinden intikam alınması (İpşir Mustafa Paşa Şam valisi iken Dürzi reisleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek istemiş, halkın işe karışması üzerine mücadelede yenilip yaralanmıştı.)
3. Sipahilerin haklarının korunması (Ağaların düşmanlığı yüzünden sipahilerin hakları gözetilmiyordu. Bazı vezirler ve sipahi ileri gelenleri İpşir'i sadarete aday görüyorlardı.)

Bu kararlar İpşir'in Eskişehir Sahrası'nda kurulu otağında alındı. Bu günlerde Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın araya girmesiyle Eskişehir'de bir dîvan topladılar.

İstanbul bu günlerde esnaf ayaklanmasıyla sarsıldı. Züyuf akçe yüzünden ayaklanan esnaf Şeyhülislâm Karaçelebizâde'yi önlerine katıp, saraya yürüyüp Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın azlini istediler. Esnaf, ağaların da idamını istiyordu. Melek Ahmed Paşa azledilip Kubbealtı vezirlerinden Abaza asıllı Siyavuş Paşa sadarete getirildi (21 Ağustos 1651). Yeni sadrazamın ilk icraatı Abaza Hasan'a bir mektup yazmak oldu. Paşa, Anadolu isyanının bitmesini istiyordu. Hemşehrilik gayreti ile sözüne riayet edileceğini düşünüyordu. Mektubunda;

Sen ki Hasan Ağa'sın; elbette cem'iyeti dağıtıp seni bir eyu eyâlete munassab edelim ve eğer böyle Celâlîlik edersen, mukaddem zuhûr eden Celâlîlerin hâli neye müncer oldu, mülâhaza edesin...

diyordu.¹⁶⁵ Bu mektup Abaza tarafından açılıp sipahi ileri gelenlerinin yanında okundu. Mecliste 50-60 kişi bulunuyor-

¹⁶⁵ *Naîmâ*, III, 1360. Bu mektup iyi niyetlerle kaleme alınmıştı. Uygulanması zayıf ihtimal de olsa Abaza ve adamları dikkate aldı. Cevap da yazıldı. Ancak Siyavuş Paşa'nın ilk günlerinde ağalar devlet idaresinden kovulup idam edilmiş, Dârüssaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa'nın hâkimiyeti başlamıştı. Bu da yeni bir sıkıntıydı. Siyavuş Paşa sadarete bir ay bir hafta kalabilmiştir.

du. Mektuptaki Celâlîlik ifadesine sinirlendiler. Hasan müdahale edip, “*bu ifadeler ağaların telkiniyle yazılmıştır*” deyip sipahileri yatıştırdı. Aslında Abaza’nın ve maiyetindeki sipahilerin reâyâyâ yoğun bir baskısı olmuyordu. Esasında reâyâyâ zulmeden, köyleri yağmalayan, binlerle ifade edilen disiplinsiz ordu idi. Ancak bu Abaza’nın ordusuydu. Bu sipahiler İpşir Mustafa Paşa’yı sadarete aday görmekteydiler. İpşir de böyle düşünüyor, Abaza ile kendisini güçlü hissediyordu.

Siyavuş Paşa’nın mektubuna hemen bir cevap yazıldı. Gelen adamın yanındaki deftere de sekiz ağanın adları ilave edilip, “*bunların katli murâdımızdır*” kaydını düştüler.¹⁶⁶ Mektup Siyavuş Paşa’ya ulaştı. O da padişah ve ağalar dışında bazı güvendiklerine bu mektubu gösterdi.

Târih-i Nihadî’de (s.12), Abaza Hasan’ın bu günlere ait olması gereken, sadrazama yazılmış, muhtemelen başka bir mektuptan bahis vardır. Mektupta ağalar itham edilmektedir. Hasan bu mektubunda şöyle demektedir:

Bizim kimesnenin helâkına rızamız yoktur. Lâkin fitneye bâ’is olan anlardır ki her kişinin rüşvetin alup menasib-ı pâdişâhîyi pulluk pulluk satarlar... heman maksudumuz budur ki ba’d-e’l-yevm mezbûrlar Ocaktan çıkup yerlerine müstakim âdemler geleler. Âlem nizâm üzre ola.

166 Hammer, X, 200-201. Bir müddettir devlet idaresine hâkim olan ve adları çeşitli yolsuzluklara karışan ağalar bunlardır: Bektaş Ağa, Kara Çavuş (Mustafa Ağa), Kethüda Bey (Mustafa Ağa), Sarı Kâtib, Deli Birader, Gadde Kethüda, Samsoncu Ömer ve Tezkireci Gınâ’î. Aynı liste *Naîmâ*’da da bulunmaktadır (III, 1321, 1360). Keza *Fezleke*, II, 1047-1049. Evliya Çelebi’nin kaydına göre (*Seyahatnâme*, III, 164) Abaza Hasan ve İpşir Paşa, Melek Ahmed Paşa’nın azliyle Siyavuş Paşa’nın tayinini istedikleri gibi 150 kişinin isimlerini defter edip payitahta göndermişlerdi. Bunlar arasında Kösem Valide Sultan da bulunuyordu.

Anlaşılaçağı üzere Hasan, mağduriyetinin ve fitnenin müsebbiplerinin ağalar olduğunu ifade etmektedir. Hatta çareyi de söyleyip, ağaların devlet idaresinden ve ocaktan atılmasını istemektedir. Hasan'ın bu talepleri Anadolu'da güç kazandığını da göstermektedir.

Abaza ve Dasni Mirza Paşa Vakası

IV. Murad'ın Bağdad Seferi'nde (1638) yararlığı görülen Dasni Mirza'ya Musul eyaleti verilerek taltif edilmişti. Bir müddet görev ifa edip azledildikten sonra yeni bir görev için İstanbul'da bulunuyordu. 40-50 adamıyla Üsküdar'da oturuyordu. Müteaddit defalar ağalara müracaatla Boz-ulus, Kara-ulus, At-çeken ve Üsküdar Türkmen ağalıklarından birine talip oldu. Dasni Mirza Paşa ile birlikte Hanefi Halife, Nesimî Efendi ve Aydınlı Yeğen Bey gibi üst düzey sipahi ileri gelenleri de görev bekliyorlardı. Her biri imparatorluğun çeşitli yerlerinde hizmet etmişlerdi. Bu kadar kıdeme ve hizmete rağmen ağaların aksi tutumları yüzünden kendilerine görev yeri gösterilemiyordu. Üstelik son zamanlarda hazinedeki darlık bahanesiyle ulufelerini dahi alamıyorlardı. Adamlarıyla açlıkla mücadele eder duruma düşmüşlerdi. Bu durumda Abaza Hasan'ın akıbetine uğradıklarını düşündüler. Hasan, öldürölme ihtimali üzerine İstanbul'u gizlice terketmişti. Aynı şeyin kendi başlarına da gelme tehlikesi vardı. Dasni Mirza ve sipahi ileri gelenleri bir gece Üsküdar'dan Anadolu'ya hareket ettiler (Evâhir-i Şaban 1061 / 9-18 Ağustos 1651). Abaza Hasan ile Dasni Mirza ekibinin Anadolu'ya geçişleri arasında takriben bir ay vardır. Ağaların henüz bundan haberi yoktu.

Dasni Mirza ve kalabalık sipahi grubunun gizlice Anadolu'ya hareket ettikleri haberi ağalara ulaşınca telaşa kapıldılar. Derhal Sadrazam Melek Ahmed Paşa'ya koşup durumun vahim olduğunu, Hasan'ın yanına ulaşırlarsa daha kötü olaca-

ğını anlattılar. Sadrazam ağalara sinirlenip, Hasan'ı kastedip “hizmeti elinden alıp... göz göre göre bir adamı Celâlî ettiniz... vallâhi yakın zamanda ben de sizin âteşinize yanarım, ammâ sizler yanıp kebab olursuz” diyerek endişelerini belirtti.¹⁶⁷ Böylece bir müddet evvel işledikleri hatayı yüzlerine vurdu. Ağalar için gelişmeler hayra alâmet değildi.

Ağalar endişelerinde haklıydılar. Zira bu usta sipahiler İpşir ve Abaza yanına ulaşırlarsa Anadolu'da büyük bir Celâlî ordusu oluşur, durum çok daha kötü olabilirdi. Derhal ocaklardan adam toplama işine başlandı. Kısa zamanda 3 bin asker toplandı. Bu günlerde Evliya Çelebi İstanbul'da olup hadiseleleri yakından takip ediyordu. Askerin başına serdar olarak Abdullah Paşa tayin edildi.¹⁶⁸ Süratle hareket edip Dasni Mirza askerinin güzergâhı olan Gebze'ye, oradan Dil İskelesi ve İzmit'in nahiyesi Derbend'e vardılar. Aralarında iki günlük mesafe olduğunu, asker toplayarak ilerlediklerini öğrendiler. Bu arada Dasni Mirza ve yanındakiler atların yorgun düşmesiyle yoldan kalmaya başladılar. Söğüt istikametine yöneldiler. Abdullah Paşa peşlerinden yetişti. Dasni Mirza Paşa ile yanındaki yüzlerce askeri katliama uğradı. Bir kısmı firar edebildi. Eskişehir'e kadar civardaki 12 kadılığa buyruldu yazılıp, firarilerin yakalanıp teslimi istendi. Celâlîlerin bir kısmı İstanbul'a getiriliyorken Sadrazam Melek Ahmed Paşa'dan gelen bir emirle yolda katledildi ve 814 kelle İstanbul'a taşındı.¹⁶⁹

167 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 159; Önceleri Karaçelebizâde de aynı endişeyi ağaların yüzüne karşı söylemişti. Şimdi de Sadrazam Melek Ahmed Paşa aynı şeyi yapıyordu.

168 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 159. Dasni Mirza'nın yanında Gürcü Mehmed Paşa'nın yeğeni Aydınlı Yeğen Bey ile Karaman defterdarlığından mazul Nesimi Efendi de bulunuyordu. *Naîmâ*, III, 1316. Kâtib Çelebi (*Fezleke*, II, 1043)'ye göre askerin başında serdar olarak Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa bulunuyordu.

169 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III, 159-163; *Fezleke*, II, 1043; *Hammer*, X, 200.

Dasni Mirza Paşa ve yanındaki sipahi ileri gelenleri Abaza Hasan ordusuna katılabilselerdi, Anadolu'da çok daha tehlikeli bir Celâlî ordusu olabilirdi. Ağalar Hasan'ı takibte ihmal gösterince yanıldıklarını farkettiler. Bu kez Dasni Mirza olayında işi sıkı tuttular. Böylece ağalar canlarını ve servetlerini kurtarmak, Sadrazam Melek Ahmed Paşa da devleti kurtarmak için mücadele kapısını açmışlardı.

Ağaların Sonu

Ağalar yüzünden İstanbul'da huzurun kalmadığı günlerde Anadolu'da da Mustafa Paşa ile Abaza Hasan ittifak içinde İstanbul ahvalini görüşmekteydi. Züyuf akçe konusu en çok İstanbul esnafının işini bozmuştu. Esnaf vergisini ödeyemeyen, ağalar da İstanbul dışından gelen emtia ve gıda vergilerine el koymuştu. Ağalar askerin ulufesine de göz dikmişti. Her ulufe tevziinde 50 bin kuruşa el koyup hisseleşirlerdi. Bıçak kemiğe dayanmış, ağaların idamı isteniyordu. Bu durum Anadolu ahvalini de etkilemeye başlamıştı. Esnafın Sadrazam Melek Ahmed Paşa'ya müracaatları bir çare olamayınca, Şeyhülislâm Karaçelebizâde'ye gittiler. O da elinden bir şey gelmeyeceğini söyleyip tekrar sadrazama gitmelerini tavsiye etti. Esnaf onu zorla saraya, padişahın huzuruna yönlendirdi. Bir çare olur ümidiyle Sadrazam Melek Ahmed Paşa azledilerek Siyavuş Paşa tayin edildi. Ancak esnafın ve halkın öfkesini yatıştırmak mümkün değildi. Ağaların idamı talebi devam ediyordu. Büyük Valide Kösem Sultan, ağaların koruyucusu olarak Sadrazam Siyavuş Paşa ile Şeyhülislâm Karaçelebizâde'yi halkı dağıtmakla görevlendirdi. Onlar da halka, ağalar konusunun ertesi gün halledileceği vaadinde bulundular. Bu sırada çok önemli bir gelişme yaşandı. Turhan Sultan ve saray ağalarının ittifakıyla Kösem Sultan öldürüldü. Ağalar himayesiz kaldı ve ertesi gün bir halk ayaklanmasıyla sekiz elebaşı

ortadan kaldırıldı (3 Eylül 1651/17 Ramazan 1061).¹⁷⁰ Bu hadise çok önemli bir gelişmedir. Yeniçeri Ocak ağaları 2 yıl 10 ay kadar devlet işlerine müdahale etmişler, çeşitli yolsuzluklara karışmışlardı. Gözlerini para hırsı bürümüşü. Hazineye el koyarak sağlam akçeyi züyuf akçe ile değiştirip ve onu da altına tahvil edip İstanbul piyasasını işlevsiz hale getirmişlerdi. Askerin ulufesi züyuf akçe ile ödenince hayat pahalılığı artmış, çarşı pazar karışmış, halk zaruri ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmişti. İstanbul piyasasında büyük bir enflasyon ortaya çıkmıştı. Ocaklı dahi ağaların yanlış tutumlarından şikâyetçi olmuş, kendi ağalarının izalesi için açılan sancak-ı şerif altındaki toplantıya katılmışlardı.¹⁷¹

170 Erhan Afyoncu, *Muhteşem Valide Kösem Sultan*, İstanbul 2015, s. 157-165; M. İlgürel, “Kösem Sultan”, 273-276. Kösem Sultan’ın katli konusunda dikkat çekici ifadeler kullanan Derviş Abdullah (Cengiz Orhonlu, “Derviş Abdullah’ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariyye fi Ahvâl-i Darüssaade”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara 1988, s. 225-249) zenci kara hadımları ağır bir şekilde itham etmektedir: “... ol kara kâfir hadımlar ümmü’l-müminîn olan vâlide sultan hazretlerini şehid edip nice cevâhirlerin yağma eylediler. Uzun Süleyman dedikleri kara kâfir ve münafık hadımın nifakıyla ne kadar fitne ve fesad zuhur eylediği kütüb-i tevarihde musarrahdır. Lâkin eshâb-ı tevârih bunda gaflet edüp mezbûr münâfıkın nifakını ve kizbini gerçek anlayıp kitâblarına tahrîr ve gayr-i güne ta’bir ile vâlide-i şehideyi suçlu eylemiştir.”

171 *Naimâ*, III, 1343 vd. Ayrıca bk. IV, 1751-1752; *Fezleke*, II, 1047-1048; *Ravzatü’l-ibrâr Zeyli*, s.81-83; *Silahdar*, I, 61; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 256-259. Ağaların en zengini Bektaş Ağa idi. 1 Numaralı *Ahkâm-ı Şikâyet Defterindeki* 254 numaralı ve 1059 (1649) tarihli hükümden anlaşıldığına göre Basra’dan gelen bir kervanda Bektaş Ağa’ya ait emval, erzak, nukud ve atlar bulunuyordu. Kervan Tosya’dan geçerken sahibi burada ölmüş ve Bektaş Ağa’nın her şeyi Tosya kadısının eline geçmişti. Haber İstanbul’a ulaşınca kadiya bir hükümle adamlar gönderilip istenmiştir. *Naîmâ* (s. 1317) Bektaş Ağa’yı anlatırken, “âlemin nakdin cem’ etmekle kârûn-ı vakt olup” demektedir. Bundan başka Dürzi Şeyhi Mülhem de Bektaş Ağa’ya hediyeler ve para göndermişti (s. 1370). Kâtib Çelebi (*Fezleke*, II, 1048) ağaların âkibetlerini, “Hadden tecavüz eden bâgilerin hakkında âdetullah böyle olagelmıştır” veciz cümlesi ile ifade etmiştir.

Ağaların en kötü icraatı, Abaza Hasan'ın memuriyetinin elinden alınarak burada incelediğimiz isyanına sebep olmalarıydı. Bunun gibi Dasni Mirza Vakası da ağaların diğer bir kötü icraatıydı ve yukarıda ifade edildiği gibi diğerine nazaran ucuz atlatılmıştı. Bu devri yaşamış olan Osmanlı tarihçisi Vecihî'nin, ocak ağalarının hâkim olduğu devri ifaden eden “*Âl-i Osman Devleti düşmüş ocağa, yanıyor*” cümlesi ülkenin bunlar devrinde içine düştüğü kötü yılları anlatmaktadır.

Siyavuş Paşa'nın Abaza Hasan'a İyi Niyet Elçileri

İstanbul'da esnaf ve halk ayaklanmasıyla çıkan kargaşa (21 Ağustos 1651) sonunda Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın azledilerek yerine Siyavuş Paşa'nın tayin olunduğundan bahsedilmişti. En önemlisi ağaların ortadan kalkmasıyla şehirde sükûnet geri gelmiş, halk kısmen rahatlamıştı. Ancak Anadolu'daki karışıklıklar sıkıntı vermekteydi. Zaten Siyavuş Paşa'nın Abaza'ya isyan hazırlıklarını bırakması hakkındaki yukarıda bahsedilen mektubu da bu yüzdendi. Anadolu'dan İstanbul'a İpşir Mustafa Paşa ve Abaza Hasan'ın büyümekte olan ordusu hakkında mübalağalı haberler geliyordu. Celâlî cemiyetine son zamanlarda Tayyar Mehmed Paşazâde Ahmed Paşa, Topal Mehmed Paşa, Çavuşoğlu Mehmed Paşa gibi değerli kumandanlar katılmıştı. Ayrıca bazı mazuller ve küskünlerin de katıldığı haberleri halkı tedirgin etmekteydi. Celâlî cemiyetinin hedefinin payitaht olduğu halk arasında yayılmıştı.

Sadrazam Siyavuş Paşa, Anadolu'daki Celâlî cemiyetini suhuletle dağıtmak için tekrar nasihat yolunu tercih etti. Zaten bundan başka yapacak bir şey de yoktu. Yeni Şeyhülislâm Esad Efendizâde Ebu Said Mehmed Efendi ile meşveret edildi. Şeyhülislâm, ulemadan birinin nasihat etmek üzere Abaza'ya gönderilmesini teklif etti. Sadrazam, ulemadan birini göndermek “... *şân-ı ta'zîmdir, ru'ûnet ve tekebbürü artırır*”

deyip bir mektup yazmaya karar verdi. Siyavuş Paşa, Abaza ve adamlarının katillerini istediği sekiz ağayı kastedip;

İşte katillerin iltimas ettiğiniz ol sekiz âdemin müte'ay-yinleri katl olundular. Ba'de'l-yevm tecemmü' ve fitne-den el çekip dağılasız.

nasihatini havi mektup hazırlayarak Tatar Süleyman Ağa ile Hasan'a gönderdi.¹⁷² Artık ağalar olmadığına göre sadrazam ve devlet erkânı ile yazışmalar usulüne uygun olarak yapılabilirdi. İpşir Paşa, Hasan'ın cemiyetine güvenip Dürzi davasının intikamını almak üzere kendisine Şam beylerbeyliğini, dilediği bir adamına da Trablus'un verilmesi hakkında bir mektup yazıp kethüdası Bayram Ağa'yı Süleyman Ağa ile gönderdi.

Eylül 1651 (evâil-i Şevval 1061)'de Siyavuş Paşa, Şeyhülislâm Ebu Said Mehmed Efendi ile tekrar fikir teatisinde bulundu. Bir de hatt-ı hümayûn gönderilmesine karar verildi. Hatt-ı hümayûn, "*cemiyeti dağıtmak şartıyla isteklerinize müsaade olunur*" ifadesini taşıyordu. Vezirin telhisçisi Bayram Ağa ile gönderildi. İpşir Paşa bu gidip gelmeleri hakaret olarak görüp, "*bana bir bostancı ve telhisîden gayrı gönderecek zîşan adam yok mudur*" deyip adamları İstanbul'a geri gönderdi. Bu suretle İstanbul'a meydan okuyordu.

Devlet erkânı Celâlî cemiyetinin dağılması için mutlaka bir çare bulunmasını istiyordu. Padişahın huzurunda tekrar meşveret meclisi toplandı. Sadrazam, şeyhülislâm ve ileri gelenlerin kararıyla, hizmetlerinin verilmesine dair hatt-ı hümayûn gönderilmesine karar verildi. "*Ve illâ yine muhalefet edip inadlarında ısrar ederlerse gayr-ı vechile hareket olunup cezaları verilmek emr-i sehldir*" konusunda padişahın rızası

172 Naîmâ, III, 1360-1361; Hammer, X, 201.

alındı. Anadolu Beylerbeyi Boynueğri Mehmed Paşa, Silahtar Ağası Parmaksız Hüseyin Ağa ve Samsoncubaşı Mustafa Ağa, İpşir ve Abaza ile görüşmek üzere gönderildi.¹⁷³ Bu suretle önemli şahsiyetlerden müteşekkil bir heyeti görevlendirmekle fedakârlık yapılmıştı. İpşir ve Abaza için bu son şans idi.

Hükûmet, Anadolu'da büyüme istidadı gösteren tehlikeyi iyi niyetlerle bir çözüme ulaştırmaya çalışıyordu. Bu sırada İpşir Paşa'nın, cemiyeti ile Bursa'ya yöneldiği haberleri şayi oldu. İstanbul'a kaçan bir sipahiye sadrazamın huzuruna çıkardılar. Sipahi, İpşir'in Eskişehir Sahrası'ndaki otağından çıkıp Bursa'ya yürüdüğü haberlerini doğruladı. Sadrazam sipahiye, "*niçin İpşir'in cemiyetine katıldın*" diye sorduğunda sipahi, "*İpşir taraf-ı saltanattan Abaza üzerine tayin olunup Anadolu'da ne mikdar sipahi ve sair eyalet askeri var ise İpşir'in yanına cem' olun deyü emr-i şerif gelmişti. Fermana itaat ettik. Sonra duyduk ki Katırcıoğlu serdar olmuş, Abaza ile İpşir kuvvetlerini birleştirdiler.*" Bunu dinleyen Siyavuş Paşa, "*Sû-i tedbîrin neticesi böyle olur, sakat iş idi*" diye teessüf etmiştir.¹⁷⁴ Sadrazamın bu ifadesi devletin içine düştüğü vahim durumu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda yanlış tutumlar yüzünden iki devlet görevlisinin nasıl Celâlî reisi olduğunu göstermektedir. Reâyâ ise payitahttan ümidini kesmiş, Abaza ve İpşir ordusuna meyletmeye başlamıştı. Devlet şimdi bunlarla müzakere için ortam arıyordu.

Yakalanan sipahinin, Celâlîlerin Bursa'ya yürüyecekleri sözleri üzerine endişeler artmış, Bursa'nın muhafazası gündeme gelmişti. Silistre'den mazul Derviş Mehmed Paşa'ya Anadolu eyaleti verildi ve iki binden fazla kuvvetle Bursa'ya gönderildi. Şehirden ve köylerden üç binden fazla kuvvet yaz-

173 *Naîmâ*, III, 1361-1362; *Hammer*, X, 201.

174 *Naîmâ*, III, 1362.

makla da görevlendirildi. Kebeci Ali Ağa'ya da ocaktan 68. Orta, emrine verilip gönderildi. Derviş Mehmed Paşa bu sırada Silistre'den geliyordu. Aldığı emir üzerine İstanbul'a uğramadan Çanakkale Boğazı'ndan geçip Bursa'ya yöneldi. Ayrıca Bursa etrafında hendekler kazılmaya başlandı.¹⁷⁵ Hadiselerin farklı gelişmesiyle bu savunma hazırlıklarına ihtiyaç kalmamıştır.

Siyavuş Paşa'nın Abaza Hasan'a Celâliliği bırakması konusundaki teşebbüsleri sonuç vermedi. Aslında Abaza Hasan'da İpşir Mustafa Paşa ile ortak hareket etme, ağalardan sonra hükûmeti dize getirme düşünceleri daha da güçlenmişti. Zaten ağaların ortadan kaldırılmasını da sahiplenmişlerdi. Şimdi Orta Anadolu'da kendilerini güçlü hissediyorlardı. Zor durumda olan reâyâdan da destek vardı. Reâyânın tek düşüncesi yağma ve kıtal olmaması, ihtiyaçların para karşılığında alınmasıydı. Gerek İpşir Paşa ve gerekse Abaza Hasan reâyâyâ güven vermeye çalışıyorlardı.

Eskişehir Sahrası'nda Dîvan Kurulması ve Alınan Kararlar

Gerek İpşir Mustafa Paşa ve gerek Abaza Hasan, Katırcıoğlu'nu mağlup etmenin gururu ile Eskişehir Sahrası'na gelmişlerdi. Ankara işini de hale yola koymuşlardı. Ocak ağalarının ortadan kaldırılmasında kendilerinin önemli payı olduğunu düşünüyorlardı. Diğer taraftan cemiyetleri günden güne genişliyordu. İdareye küskün bazı paşaların da saflarına katıldığından bahsedilmişti. Orta Anadolu'da bazı vali ve sancakbeyleri de onlara tabi olmak zorunda kalmıştı. Bu gelişmeler İpşir Paşa'nın işine geliyordu. Zira sipahi ileri gelenleri onu

¹⁷⁵ *Naîmâ*, III, 1361-1362; *Hammer*, X, 201; *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s.101. Karaçelebizâde'ye göre Bursa'ya sevkedilmek üzere İstanbul'dan Üsküdar'a toplar da geçirilmişti. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 42; M. İpşirli, "Derviş Mehmed Paşa", 193-194.

sadarete aday göstermeye devam ediyordu. Bu haberler Siyavuş Paşa'ya ulaşmış, o da “*Dağlar başında mühür istenmez; eğer mühre talip ise buraya gelsin*” diye haber göndermişti.¹⁷⁶ Bu onlar için ciddiye alınacak bir söz değildi.

Siyavuş Paşa, Abaza Hasan cemiyetinin daha da tehlikeli bir hal aldığına dair haberler üzerine tekrar bir meşveret meclisi topladı. Şeyhülislâm ve devlet erkânı IV. Mehmed'in huzurunda tartıştılar. Celâlî reislerine rütbelerine göre mansıp ve hizmetler verilmesine karar verdiler. Bu kararların bir hatt-ı hümayûn ile bildirilmesi de uygun görüldü. Ayrıca meclisten;

Ve illâ yine muhalefet edip, inatlarında ısrar ederler ve gayri vechile hareket olunup cezaları verilmek emr-i sehldir.

kararı çıktı.¹⁷⁷ Meşveret meclisinin bu kararında tehdit havası vardı. Ancak hükûmetin bir ordu düzenleyip Celâlî üzerine sevketmesi mümkün değildi. Sadece gözdağı veriliyordu.

Padişahın emri ve meşveret meclisinden çıkan karar üzerine Kubbe vezirlerinden Boynueğri Mehmed Paşa, Silahdar Ağası Parmaksız Hüseyin Ağa, ocaktan Samsoncubaşı Mustafa Ağa Eskişehir Sahrası'ndaki Celâlî reisleriyle görüşmek üzere yola koyuldular. Heyet vardığında hatt-ı hümayûn ve mektupları Abaza ve İpşir'e teslim ettiler. İpşir, tecrübesiyle büyük bir dîvan toplamıştı. Dîvanda İpşir ve Abaza'dan başka sipahi ağaları ile kethüdayerleri ve diğer ileri gelenler bulunuyordu. Ayrıca etraftan zorla getirilmiş birkaç kadı da hazır durumdaydı. Celâlî reisleri bu kadılarla toplantıya resmîyet

¹⁷⁶ Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 101), Eskişehir Sahrası'nda en az 50 binden fazla asker olduğunu, bu haberlerin devlet erkânını rahatsız ettiğini nakleder. *Naîmâ*, III, 1361; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 320; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi*, s. 42.

¹⁷⁷ *Naîmâ*, III, 1361.

kazandırmak istemişlerdi. İstanbul'dan getirilen Yeniçeri Ocağı'ndan samsoncu ağalar da hazırды. İpşir ve Abaza'nın niyeti, hükûmet temsilcilerine dîvanın azametini göstermekti. Bu suretle Celâli cemiyetinin büyüklüğüne de yer veriliyordu.

Kubbe veziri ve hükûmet temsilcileri ile Boynueğri Mehmed Paşa riyasetindeki heyet toplantıya suhuletle başladı ve mansıplara tayinler konusunu ele aldı. Liderlere birer mansıp ve diğerlerine de birer hizmet verileceğı kesinleşti. Bundan sonra Yeniçeri Ocağı ile sipahi ocağı arasında yıllardır süregelen düşmanlık görüşülerek iş tatlıya bağlandı. Müzakere-ler uzun sürmüş, müteaddit şartlar görüşülmüştür. Sonunda *Hüccet-i Tavîlü'z-Zeyl* adında dört maddelik bir belge ortaya çıktı. Buna göre;

- Yeniçeri Ocağı'ndan mansıp ve hizmetler ile mukataa ve tevliyetlere müdahale olunmayacaktır.
- Sipahilerin devam edegelen hizmetleri ellerinden alınmayacaktır.
- Veledeşleri (oğulun sipahi bölüğüne alınması) ihsan olunacaktır.
- Ulufe yeniçeriye olduğu gibi üç ayda bir düzenli verilecektir.

Bunun benzeri iyileştirici, eksik ve kusurları ortadan kaldıran hususlar madde madde ortaya konmuştur.¹⁷⁸

Sonuç olarak, Kanunî dönemi şartlarına uygun düzenlemeler yapıldı. Ayrıca bundan böyle yeniçerilerle sipahiler arasında *nizâ* ve *cidâl* olmaması, buna riayet etmeyenlerin

178 *Naîmâ*, III, 1362; *Rauzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 101; Kâtib Çelebi (*Fezleke*, II, 1049) de bu hüccete kısaca yer vermiştir. Hüccetin bürokrasideki yeri hakkında bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 350 ve diğer sayfalar.

hakkından gelinmesi hususunda ayrı bir hüccet daha hazırlandı.¹⁷⁹ Sipahilerin isim yapmış olanları ki bunlar arasında kethüdayeri olanlar ile önemli hizmetlerde bulunmuş olanlar vardı. Bunların kalabalık maiyetleri bulunuyordu. Sayıları iki yüzü aşan bu meşhur sipahilerin isimleri hüccete kaydedildi.¹⁸⁰

Hükûmetin görevlendirdiği Kubbe veziri ve temsilci Boy-nueğri Mehmed Paşa'nın riyasetindeki heyetle birlikte Eskişehir Sahrası'nda önemli kararlar alındı. Kararların en önemlisi yeniçerilerle sipahilerin barışması ve bundan sonra sipahilerin hizmetlerinin ellerinden alınmaması idi. Bu kararın Abaza Hasan'ın telkiniyle alındığına şüphe yoktur. Eskişehir Sahrası'nda kurulan dîvan, İstanbul hükûmetine karşı bir merkez gibi olmuştu. Civardan katılan kadıların da imzalamasıyla kararlar resmîyet kazandı. Ancak bu kararlar Celâlî gücü ile alınmıştı. Hükûmet hadise çıkmasın diye tavizkâr davranarak geri adım atmıştı. Bu durum padişahın hâkimiyet haklarının başkaları tarafından kullanılması demek oluyordu. Sadrazam'dan bu kadar geniş müdahalelere tepki gelmiyordu. Zaten durumu sallantıda idi. Şimdi önemli olan, Eskişehir Sahrası'nda alınan kararların hükûmet tarafından onaylanması idi. Böylece başta Hasan olmak üzere diğerlerinin tayinleri de gündeme gelecekti. Bu günlerde Orta Anadolu'daki Celâlî tehlikesini anlatan Karaçelebizâde, "... *etbâ' u ahhâbı vardıkça izdiyâd ve âten-i zebân-keş-i fitne vü fesâd bizzarûre iştîdâd bulup...*" ifadesiyle durumu izaha çalışmıştır.¹⁸¹

179 *Naîmâ*, III, 1362-1363.

180 *Naîmâ*, III, 1363. Bu hüccet Köprülü Mehmed Paşa'nın eline geçmiş, saklamıştı. Sadrazam olunca hüccette isimleri yazılı sipahileri buldurup, "Devlet-i aliyye'ye meydan okumak nice olur" deyip birer ikişer hepsini öldürtmüştür.

181 *Rauzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 101.

Sadrazam Siyavuş Paşa ciddi kararlar alabilecek bir devlet adamı değildi. Kibirli ve zalimdi. Ocak ağalarından sonra Dârüssaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa her türlü icraatında kendisine engel teşkil ediyordu. İstanbul'da tam bir kaos ortamı vardı. Hiçbir ciddi icraat yapamadan azledildi (15 Şevval 1061/1 Ekim 1651). Sadareti beş hafta sürmüş ve bu süre zarfında önemli hadiseler vuku bulmuştur.

Abaza Hasan'ın Türkmen Voyvodalığına Tayini

İmparatorluğun zayıf anından faydalanmasını bilen Abaza Hasan ve İpşir Mustafa Paşa ile diğer Celâlî reisleri, kendilerini hükûmet ayarında görerek bazı kararlar almışlardı. Her şeyden önce arzu ettikleri bir heyeti Eskişehir Ovası'na getirterek İstanbul hükûmetini küçük düşürmüşlerdi. Bu heyetin başında Kubbe Veziri Boynueğri Mehmed Paşa bulunuyordu. Bu onların gururunu okşamıştı. Esasında Mehmed Paşa bu göreve kendisi talip olmuştu. Aslında tavizkâr davranıp isyanın büyüyüp yayılmasını önlemek istiyordu. Bir gün sadrazam olurum ümidiyle de hareket etmekteydi. Zaten yapacak başka bir şey de bulunmuyordu. Düzenlenen hüccet, hükûmetin gıyabında hazırlanıp müzakeresiz kabul edilmişti. Üstelik alınan kararların hepsinin uygulanacağı şüpheliydi. Esasen her iki tarafın da birbirlerine güveni yoktu. İsyanın geçici bir süre için durduğu anlaşılıyordu. Zira Orta Anadolu'da isyana meyilli potansiyel güç yerinde durmaktaydı. Ancak Celâlî reisleri yerinden oynatılmıştı.

Asrın başından beri Anadolu'da meydana gelen isyanlar askerî tedbirlerle sonuçlandırılmayınca iş tatlıya bağlanır olmuştu. Celâlî reislerine birer memuriyet verilmesi, kötü örnek de olabiliyordu. Bu pratik çare zamanla devletin başına türlü sıkıntılar da açmıştı.¹⁸² Buna idareye hâkim olan ağaların

¹⁸² Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyanları", *DİA*, VII, 252-257. Ayrıca bk. M. İlgürel, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", s. 466-469.

çarpık uygulamaları sebep olmuştu. Şu halde bunun telafisi, istenen tayinlerin yapılmasıydı. Tam bu sırada sadarete getirilen Gürcü Mehmed Paşa (30 Ekim 1651) yaşı sekseni aşmış, ümmî ve idareden âciz bir vezirdi. Yine hatalı bir tayin yapılmıştı. Saray ağalarının kontrolünde mevkiini muhafaza etmeye çalıştı. Kayda değer bir icraatı görülmedi. Ancak Siyavuş Paşa'nın sadaretinde planlanan tayinlerin bir kısmı yerine getirildi.

İşyana meyilli Celâlî reislerine gelince, devlet onlara cömert davrandı. İpşir Paşa'ya Halep eyaleti, Abaza Hasan Ağa'ya Yeni-il ve Halep Türkmen voyvodalığı,¹⁸³ Topal Mehmed Paşa'ya Karaman eyaleti, Kürd Mehmed'e Konya, Hadım Karındaşı Hasan Ağa'ya Bozulus voyvodalığı verildi. Diğer sipahi ileri gelenlerine de birer voyvodalık ve hizmetler verildi. *Def-i fitne* olarak telakki edilen bu tayinler hüccete birer birer kaydedildi. Mevcut kadılar tarafından imzalanıp belgeye resmîyet kazandırıldı. Hüccet İstanbul'a gönderildi. Kazaskerler ve şeyhülislâm tasdik ettiler. İmza gerekçeleri *def-i fesâda müteallik* olması idi. Hüccetin sureti İstanbul'da kalıp İpşir Mustafa Paşa'ya gönderildi. Ayrıca İpşir'e ve Abaza Hasan'a tayin fermanları da gönderildi.¹⁸⁴

183 BOA, Bâb-ı Âsâfî Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d.), nr. 1524, s. 36. "Voyvodalık-ı Türkmân-ı Yeni-il ve Türkmân-ı Halep hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûnla iki sene zabt etmek üzere Abaza Hasan Ağa'ya verilmek. Fî 15 Şevval sene [10]61 (1 Ekim 1651)". Bu tayinler gerçekleşmişti. Ancak Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa tarafından takip edildiler. Her ikisi hakkında İstanbul'a haberler geliyordu. İpşir Paşa ise padişah ve valide sultanın gönlünü kazanmak üzere hediyeler gönderiyordu. Hatta ceyb-i hümayûn ve Haremeyn-i şerîfeyn için para gönderdiği gibi malî sıkıntı içinde olan hazineye de bir miktar göndermişti. Bk. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 77-79.

184 *Naîmâ*, III, 1363, 1442; *Vecihî*, vr. 38b; *Hammer*, X, 201; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 42. Henüz haklarından gelinemeyen üç ocak ağası kalmıştı. Hüccete bunların adları da kaydedilmişti. Bu en başta Abaza Hasan'ın öfkesini ifade ediyordu. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 320.

Eskişehir Toplantısı Sonrası

Anadolu'da sükûnet kısmen avdet etmişti. Geçen senelerde Türkmenlerden toplanan meblağ Kayseri Kalesi'nde tutuluyordu. Güvenliğin sağlanmasıyla İpşir ve Abaza, Kürd Mehmed'i parayı almak üzere Kayseri'ye gönderdiler. Fakat halk Celâlîliğe adı karışmış birine parayı teslim etmedi. Beylerbeyiliklerde bulunmuş Kayserili Çerkes Dilaver Paşa'nın araya girip kefil olmasıyla meblağ teslim edildi. Bu para Eylül başlarında katledilen Kösem Sultan'ın beş hassından biri olan Kilis Türkmenlerinden tahsil edilmişti. Miktarı 48 bin riyal kuruş idi. Eskişehir Sahrası'nda iki taraf arasında iyi niyet hâkim olunca Boynueğri Mehmed Paşa ve yanındakiler İstanbul'a döndü. Mezkûr para da Kethüda Bayram Ağa'ya teslim edilip onlarla İstanbul'a gönderildi.¹⁸⁵ Para Haremeyn kasasına intikal etti. İpşir ve Abaza bu önemli paraya el sürmeyip aynen İstanbul'a gönderilmesini sağlamışlardı. Bu davranışla, elde ettikleri mansıplardan dolayı memnuniyetlerini ifade etmek istemişlerdi.

Abaza ve İpşir ile birlikte onlara yakın adamlarına da birer voyvodalık ve hizmetler verildi. Ancak yüreklerde endişe ve tereddütler vardı. *"Merkezden uzak bir yerde her istediğimizi aldık, bu işin içinde bir iş olmasın"* diye düşünmeye başladılar. Sipahilerin bir kısmını ulufe almak üzere İstanbul'a gönderdiler. *"Biz sizin peşinizden geleceğiz"* dediler. Üsküdar'a ulaşan ve oradan İstanbul'a geçen sipahi cemiyeti ile ilgilenen olmadı. Üstelik Abaza ve İpşir de peşlerinden gelmediler. Almaları gereken hizmet ve gulamiyelerini hatta ulufelerini alamadılar. Ancak veledişlerin devamı hakkında Siyavuş Paşa'ya

¹⁸⁵ *Naîmâ*, III, 1329, 1364, 1397; Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", *Tarih Dergisi*, S. 21 (1966), s. 83-94; BOA, Evkaf-ı Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d), nr. 5493. Bu harç Hasan'ın mağdur edilip görevlendirilmediği yıla ait olmalıdır.

arzuhal verebilmişlerdi. Devlet erkânının kapılarında şanslarını denediler. Ancak “*Sizin talebiniz ile bu iş bitmez, bu ulufede sabredin, birkaç eyyamdan sonra kariha-i padişahîden olmak üzere zuhur etsin*” gibi nasihat aldılar. Bir zaman evvel Defterdar sarayını taşıyan sipahileri hayal ettiler.¹⁸⁶ Yıllardır süregelen hazine darlığı devam etmekteydi.

Eskişehir Sahrası’nda alınan kararların her biri uygulamaya konulamadı. En başta veledüş konusu, “*bu cemiyet ile olmak reva değildir*” çekincesi ile sonraya bırakıldı. Diğer taraftan Eskişehir Sahrası’nda Celâlî reislerine tavizkâr davranmakla suçlanan Boynueğri Mehmed Paşa Kaniye eyaletine tayin edildi. Devlet erkânı arasında bu tayin bir ceza ve sürgün olarak telakki olundu.¹⁸⁷

Ocak ağalarının ortadan kaldırılması ve Celâlî tehlikesinin yatıştırılması önemli bir başarı olarak görülüyordu. Hükûmet rahat bir nefes almıştı. Valide Turhan Sultan gelişmelerden memnundu. Dârüssaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa bu olumlu havadan nasiplenmeyi düşündü. Eskişehir toplantısını adeta sahiplendi. Böylece idarede nüfuz kazanmayı planlıyordu. Bu yüzden ağalar gibi her işe müdahale etmeye başladı. Hâlbuki Sadrazam Siyavuş Paşa icranın başı olarak isyanın önlenmesinin kendi sevk ve idaresinin ürünü olduğunu düşünüyor-du. Diğer taraftan Boynueğri Mehmed Paşa da isyan ateşinin söndürülmesinde kendi payı olduğunu ilan etmişti. Nitekim bunun karşılığında ya Şam eyaletini veya Kubbe vezirliğini istiyordu. Tam bu günlerde payitahta, ağalar devrinden canları-

186 *Naîmâ*, III, 1364. Ağalardan kalan dört adamın kellelerini istemekten vazgeçmek zorunda kaldılar.

187 Boynueğri vaktiyle Katircioğlu üzerine tayin edildiği zaman hem başarısız olmuş hem de reâyâyâ zulmetmişti. Bu yüzden adı Celâlîye çıkmıştı. Köprülü Mehmed Paşa’nın tavassutu ile affedilmişti. *Naîmâ*, III, 1250-1251; *Fezleke*, II, 1050. Ayrıca bk. A. Özcan, “Boynueğri Mehmed Paşa”, 316-317.

nı kurtarmış olan dört adamın başlarını istemek haberi geldi. Haber İpşir ve Abaza tarafından gönderilmişti. Ocak ağaları ortadan kaldırılırken bu dört kişi ortadan kaybolmuştu. Esasında bunların kellelerini istemek, İpşir ve Abaza tarafından ulufe almak üzere İstanbul'a gönderilen sipahilere havale edilmişti. İşler ters gidince onlar da bu işten feragat etmişlerdi. Araya zaman girince bu adamlar çeşitli yollarla canlarını kurtardılar.¹⁸⁸ Böylece Abaza ve İpşir'in bir talebi daha yerine getirilmedi.

Diğer Celâli Reisleri

Abaza ve İpşir cemiyetinin Celâlî tehlikesi şimdilik giderilmiş olmakla beraber, yer yer eşkıyalık ve Celâlîlik hareketleri devam etmekteydi. Mesela Bağdad'dan gelen İlyas Ağa Anadolu'da sarıca eşkıyasının saldırısına uğramıştı. Yanındaki yeniçeri askerleri telef olmuştu.

Yine bu günlerde Adana Valisi Kara Hasan Paşa payitahta arzlar gönderip Suhte Mahmud Paşa ve Emir Paşa adlarındaki Celâlî reislerinden şikâyetçi olmuştu. Suhte Mahmud'un 1700 kişilik bir cemiyeti bulunuyordu. Emir Paşa da etraftan yanına topladığı il erleri ve sarıcalarla reâyânın üzerine gidiyor, yağma ve katliam yapıyordu. Bu il erleri yoldan çıkmış, görevlerini suiistimal edenlerdi. Bunlar takibata alınıyor ise de başarılı olunamıyordu.¹⁸⁹ Suhte Mahmud Paşa Adana ve Tarsus havalisinde zenginliği ile şöhret bulmuştu.¹⁹⁰ Etrafta hâkimiyet tesis etmeye çalışıyordu. İstanbul'a karşı pervasızdı.

¹⁸⁸ *Naîmâ*, III, 1369-1370.

¹⁸⁹ Mücteba İlgürel, "İl erleri", *DİA*, XXII, 59-61.

¹⁹⁰ Suhte Mahmud Paşa, Adana Valisi Sevündük Mehmed Paşa'nın kethüdasıydı. Vaktiyle bir köylü Tarsus'da büyük bir define bulmuş. Bunu haber alan Sevündük Paşa bu zengin defineye el koymuştu. Daha sonra Kethüda Mahmud, Sevündük Paşa'ya damat olmuş, o ölünce de hazineye sahip olmuştu. *Naîmâ*, III, 1386-1387.

Köylere baskınlar yapıp reâyâyâ zulmediyordu. Abaza Hasan Türkmen voyvodası olunca onunla temasa geçti. Hatta İpşir Mustafa Paşa Halep'e giderken Mahmud Paşa'ya uğramıştı. Ondan iltifat görmüştü. Bu buluşma Celâlîler arasında geleceğe yatırım yapmak manasına geliyordu. Onların düşüncesine göre, İstanbul'daki hükûmete güven olmadığı için Celâlîlik davasını ayakta tutmak gerekiyordu. Hâlbuki İpşir Paşa'nın düşüncesi devlete çekidüzen vermektir. Sadarete göz dikmişti. Anadolu ahvalini ondan iyi bilen yoktu. Her şeyden önce niyeti eşkıyalığı önlemek, Anadolu'da yol emniyetini sağlamaktır.

Son yıllarda yollar tehlikeli ve güvensizdi. Eşkıya cemiyetlerinin tüccar kervanlarının yolunu kesip (*kuttâ-i tarîk*) yağmalama hadiseleri artmıştı. Ankara Kadısı Şeyhzâde Mehmed Efendi'nin İstanbul'a gönderdiği 20 Cemâziyülevvel 1062 (29 Nisan 1652) tarihli arzından anlaşıldığına göre, Hasan ve Ruşen adlı bölükbaşılar Beypazarı civarında develerle Kayseri'ye gitmekte olan elli kişilik Ermeni tüccar grubunu sarıca ve sekbanlarla basmışlar, eşyalarıyla hayvanlarını yağma etmişlerdi. Belgeden anlaşıldığına göre bölgede başka eşkıya grupları da bulunmaktadır. Bunlar takibata alınmaya çalışılmaktadır.¹⁹¹ Develerle Kayseri'ye giden bu Ermeni grup muhtemelen büyük çapta Ermeni tüccarlar idi. Yolların güvensizliği sebebiyle korumalarla seyahat ediyorlardı. Bütün ticaret kervanları silahlı korumalarla Anadolu'yu katederlerdi. Ücretli kervan koruyucuları vardı.

İpşir'in Halep Toplantısı, İslah-ı Âlem Kararları

Halep eyaletini elde eden İpşir Mustafa Paşa, mükemmel kapısı halkı ile şehre varınca sevgi gösterileriyle karşılandı. Halkta biraz da endişe ve korku vardı. Bu yüzden İpşir'e para

¹⁹¹ TSMA, E.1068.

ve hediyeler takdim edildi. İpşir çok memnun olup halkı hoş tuttu. Fakirleri gözetti. Bu sayede daha da ilgi topladı. *Fukara babası* diye anılmaya başlandı. Gönünde sadaret arzusu bulunuyordu. Bu konuda Abaza Hasan'a sonsuz güveni vardı. Onu yardımcısı gibi görüyordu. Desteğinden şüphesi yoktu. Halep'in ileri gelenleriyle halktan destek almak için bütün şehir halkının katıldığı bir ziyafet düzenledi. Ziyafette eşraftan ve askerden kimseler de bulunuyordu. Niyeti Eskişehir Sahrası'nda alınan kararların bir benzerinin burada da alınmasını sağlamaktı. Planlı hareket eden Mustafa Paşa halka hitap ederek, İstanbul'da hükûmetin zaafa düştüğünü, reâyâyâ zulmedildiğini, bu yüzden reâyânın perişanlığının yıllardır devam ettiğini belirtti. Cümlemiz bu devlet sayesinde *hoş hâl* iken deyip meramını madde madde sıraladı:

- Vükelâ-yı devletin garaz ve tama'ları yüzünden devlet za'fa düştü.
- Cenâh-ı devletin arasına ikilik girdi.
- Valiler, askerîler, kadılar birbirinin düşmanı oldu.
- Reâyâ perişan olup zulme maruz kaldı.
- Memleket alt üst oldu.
- Rüşvet ortadan kaldırılmazsa reâyâ kendine gelemes.
- Biz bu işe gönüllü olmuşuz.

“*Siz de destekleyin*” deyip sipahi ve yeniçerilere dönüp, “*geçenden geçip barışasız*” deyip bir yeniçeri ve bir sipahiyi temsilen öpüştürdü.¹⁹² Sonra Sultan Süleyman Kanunu üzere *amel-i düstûrî'l-amel* etmeğe halkı davet edip bir *kanunnâme* kaleme alındı:

192 M. Aktepe, “İpşir Mustafa Paşa”, 375-376.

- Hiçbir mansıp nâ-ehle verilmeye.
- Rüşvet ve caize alınmaya.
- Ümera ve valiler ve kadılar üçer seneden önce azl olunmaya.
- Sikke tashih oluna.
- Din ve devlet işleri şer ve kanun üzere düzenlenip ayıklanmalı.

Eskişehir Sahrası'nda alınan kararlarla benzerlikler bulunuyordu. Orada bulunan ileri gelenler *Kur'an*, kılıç, ekmek ve tuz üzerine yemin ettiler.¹⁹³

İpşir Mustafa Paşa Halep beylerbeyi olarak işi gayet ciddi tutmuştu. Halkı kendisine bağlamış, güvenini kazanmıştı. Ancak onun da güvendiği Abaza Hasan ve cemiyeti idi. Bu yüzden Halep'i kendisine bir merkez gibi düşünüyordu. Bölgede keyfi hareket etmeye başladı. Kendi başına kararlar alıyor, İstanbul'u umursamıyordu. Artık müstakil hareket etmeye karar verdi. Vilayet merkezlerine Halep toplantısı kararlarını tebliğ eden mektuplar gönderdi. Bu mektuplar Diyarbakir, Bağdad, Erzurum, Sivas, Karaman başta olmak üzere diğer Anadolu vilayetlerine gönderilmiştir. Ümera ve beylerbeyiler 1062 senesi Rûz-ı Hızır'da (6 Mayıs 1652) Maraş Çayırı'nda toplantıya (*encümen-gâh*) davet ediliyordu. Kanuna uygun olarak *ıslah-ı âlem* için kararlar alınacağı belirtiliyordu. Tehditvarî ifadeler taşıyan mektuplarda, emirlere riayet etmeyen-

193 *Naîmâ*, III, 1387-1388, 1466-1467; *Hammer*, X, 202-203; M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", s. 45-58. İpşir'in bazı tuhaf halleri vardı. Haftada iki gün oruç tutuyor, geceleri vaktini ibadetle geçiriyor, altın yüzük, kemer ve saat kullanmıyor, tütün içmiyor, kahve yerine ancak sıcak süt içiyordu. Ancak kapı halkı sarıca ve sekbanları besleyebilmek için etraftaki köy ve kasabalara baskınlar düzenletiyordu. Bu durumda şikâyetler İstanbul'a ulaşıyordu. Ayrıca bk. *Sicill-i Osmanî*, I, 166.

lerin hakkından gelineceği de kayıtlıydı.¹⁹⁴ Mektubu alanlardan davete icabet edeceklerine dair cevap da bekleniyordu. Bu durumda İpşir Paşa davete katılmayı mecbur tutuyordu. Bu mektuplardan biri de Katırcıoğlu'na ulaşmıştı. Katırcıoğlu, İpşir ve Abaza Hasan'ın kendisini mağlup edip Konya'ya çekilmeye mecbur ettiklerini hatırladı. Mektubu getiren adamlara toplantıya katılmayacağını, cevap da vermeyeceğini belirtip onları huzurundan kovdu.

Sonuç olarak denilebilir ki İpşir Mustafa Paşa bütün kararlarını daha önce olduğu gibi Abaza Hasan'a güvenerek almıştı. Halep'te valilik yetkilerini aşarak *ıslah-ı âlem* iddiasıyla imparatorluğa çekidüzen vermeye teşebbüs etmişti. Eskişehir Sahrası kararları aşırı iken Halep'te daha da ileri gidilmişti. Vilayet merkezlerine mektuplar yazıp toplantı haberi vermek ve katılmaya mecbur etmek ancak padişahın yetkisindeydi. Diğer taraftan Eskişehir Sahrası'nda alınan kararlarda Kanunî devri şartlarına uygun düzenlemeler yapılmıştı. Halep'teki kararlarda da "*Sultan Süleyman Kanunu üzere*" ifadesiyle bir *Kanunname* yazılmıştı. Aşağı yukarı yüz yıl öncesi işaret ediliyordu. Bu, geçmişe hayranlıktan başka bir şey değildi. Osmanlı cemiyetinde hiç mi gelişme olmamıştı? Gönderdiği mektuplar, emir ve tehditleri içerdiği için âdetâ bir ferman havası taşıyordu. İpşir Paşa yeri geldikçe idarecileri kötülüyor, onların devlet çarkını döndürmekten âciz kaldıklarına işaret ediyordu. Reâyânın durumuna da temas edip, ancak sadarete geçtiği zaman kendisinin çare olacağı intibahı uyandırıyor. Geleceğe bir çeşit yatırım yapıyordu. Müstakbel sadrazam olarak şöhreti halk arasında yayılıyordu.

194 *Naîmâ*, III, 1388; *Hammer*, X, 203; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 321-322. İpşir'in merkezlere mektuplar gönderdiği haberleri İstanbul'a ulaşmıştı. Önce sadareten mazul Siyavuş Paşa'nın teşvikiyle gönderildiği düşünülmüştü. Hatta cezalandırılması gündeme gelmişti. Sonra düşünüldüğü gibi olmadığı anlaşılmıştı. Bu sırada Gürcü Mehmed Paşa sadarete idi.

İpşir Paşa'nın bu kanunsuz daveti valiler tarafından benimsenmedi. Valiler onun planlarının nereye varacağını farketmişlerdi. Davete katılmanın İpşir ve Abaza'nın Celâlî cemiyetine katılmak gibi olacağını anlamışlardı. Bu yüzden Maraş Çayırı toplantısı gerçekleşmedi. Davetli valiler İstanbul'a sadakati tercih ettiler. Bütün bunlara rağmen İpşir'in sadaret planları bir müddet sonra tahakkuk edecektir.

Hasan'ın Voyvodalık Harçlarını Göndermesi

Abaza Hasan Yeni-il voyvodalığına tekrar tayin edildikten sonra görevini sadakatle yerine getirmiştir. Bu arada Halep'te İpşir Mustafa Paşa ile de teşrik-i mesaide bulunuyordu. Voyvodalık göreviyle ilgili olarak vergileri tahsil etmiş, İstanbul'a arz tezkiresi ile göndermiştir. Bu tezkire Çağatay Uluçay tarafından yayınlanan *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* adlı eserin vesikalar kısmında (135) bulunmaktadır. Tezkire 1062 (1652) yılına ait olup ay ve gün belirtilmemiştir. Ancak yılsonu olması gerekir. Hasan arzında, Türkmenlerin Adana, Tarsus, Rum, Karaman, Anadolu, Aydın ve Saruhan vilayetlerinde perakende bulunduklarından söz etmiştir. Hasan, tayininden sonra 1062 (1652) senesine mahsup olmak üzere edası gereken *âdet-i ağnam, resm-i bennak, resm-i mücerred* harçlarını kayıtlı bulunduğu defterle birlikte Subaşı Ali Ağa eliyle göndermiştir. Belgede, "*Muhibb-i muhlis Hasan ve Yörükân-ı Yeni-il ve Türkmân-ı Halep hâlâ*" imzası bulunmaktadır.¹⁹⁵ Belgede belirtilen harçlar Kösem Sultan Vakfı'na ait olup Ali Ağa tarafından Üsküdar'da Dârüssaâde Ağası'na teslim edilmiştir. Bu sırada sadarete Derviş Mehmed Paşa bulunuyordu.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Uluçay, *Saruhan*, s.322-323, vsk. 135.

¹⁹⁶ *Naîmâ*, III, 1397. İsabetsiz kararları ve hazine masraflarını artırdığı ithamıyla sadareten azledilen Gürcü Mehmed Paşa (20 Haziran 1652) yerine Tarhuncu

Hasan'ın İstanbul'a sadakati devam ediyordu. Rikâb-ı hümâyûna teslim olunmak üzere 1063 (1 Kasım 1653) yılına ait istenilen meblağ payitahta ulaştırılmıştır. Kösem Sultan'ın öldürülüşünden 20 ay kadar sonra Hasan tarafından, Valide Sultan Evkafına bağlı Yeni-il hasları mahsulünden *ceyb-i şerîf* harçlığı için tespit edilen 30.200 kâmil kuruş gönderilmiştir. Bahsi geçen Enderun Hazine Kethüdası'nın yazısı aşağıdadır:¹⁹⁷

Teslim oldu.

Arz-ı bende-i bi-mikdâr budur ki,

Üsküdar'da merhûme eski Vâlide Sultan Evkafından Yeni-il hasları mahsulünden ceyb-i şerîf harçlığı için tâ'yîn olunan otuz bin iki yüz kâmil kuruş bin altmış üç senesinde voyvoda olan Hasan kulları tahvilinden tahsil olunup Rikâb-ı hümâyûnlarına teslim olunduğu arz olunur. Bâkî emr-i fermân şevketlü pâdişâhım hazretlerininindir.

Fî 19 Zilhicce sene 1063 (1 Kasım 1653)

Kayd şüüd

Hasan'a İstanbul'dan muhtemelen müteakip yıl (tarihsiz) bir emr-i şerif gönderilmiştir. Hasan'ın uhdesinde olan Yeni-il ve Türkmân-ı Halep haslarının hasılatının hazineye gönderilmesi istenmiştir. Hasan hasılatı tahsil edip hazırlamış ve İstanbul'dan gelen mübaşirlere ve kendi adamlarına emanet

Ahmed Paşa tayin edilmişti. Tarhuncu, Gürcü Mehmed Paşa'yı bir müddet Yedikule'de hapsedti. Hammer (*Historie de l'Empire Ottoman*, trc. Hellert, X, Paris 1837, 317), hatalı olarak Abaza Hasan'ın Yedikule'de hapsedildiğini belirtmiştir. Bu hatanın tekrarlanması için bk. CL. Huart, "Abaza Hasan", *İA*, I, 5-6; EI ve EI2. Mehmed Atâ bu hatayı tekrarlamamıştır. Bk. Hammer, X, 211. Hatanın tashihi için bk. *Naîmâ*, III, 1405, 1421; *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 115.

197 TSMA, E.528. Kösem Sultan'ın Üsküdar'da vakıfları bulunmaktadır. Bk. M. İlgürel, "Kösem Sultan", 273-275.

edip göndermiştir. Hasan devamla, zimmetinde bir miktar vakf-ı şerîf akçesinin kaldığını, onu da tedarik edip hediyeleriyle göndereceğini beyan etmektedir.¹⁹⁸

Hükûmetin Yeni Bir Hatalı Tutumu: Usta Rıdvan Hadisesi

Abaza Hasan'a Türkmen voyvodalığı verilirken Hadım karındaşı Hasan Ağa'ya da Bozulus voyvodalığı verilmişti. Hasan Ağa Konya ayanından olup sipahilerin ileri gelenlerindendi. Üç oğluyla hareket ediyordu. Aynı zamanda Abaza Hasan'ın yakın adamlarındandı. Celâlîlik onun da ruhunda vardı. Reâyâyâ zulmediyordu. Bozuluslu Türkmen ileri gelenlerinden Yusuf İstanbul'a gelip Hasan Ağa'dan şikâyetçi oldu. Konu iyice tahkik edilmeden Bozulus voyvodalığı Hadım Karındaşı'ndan alınıp Usta Rıdvan diye tanınan birine verildi. Usta Rıdvan bölgenin zenginlerindendi. Hazine darlığı yüzünden ondan önemli miktarda para alınmıştı. Bu suretle mansıp satışı yapılmıştı. Ağalar zamanında Hasan'a yapıldığı gibi bu da yanlış bir tayindi. Rıdvan ise bu işe uygun biri değildi.¹⁹⁹

198 "... taraf-ı saltanat-ı aliyeden emr-i şerîf-i âli-şân birle mürüvvetlü sultanımın mektûb-ı şerîf-i vâcibü't-teşrîf vârid olup mazmûn-ı sa'âdet-meşhûnunda uhdemizde olan Yeni-il ve Türkmân-ı Haleb hâslarının hazîneye irsâl olunmak ferman buyrulmağın, cem' u tahsîl olunup mübâşir kullarınız ile mu'temed âdemleriniz ta'yîn edüp Âsitâne-i sa'âdete irsal kılındı. Benim mürüvvetlü efendim, bundan sonra zimmetimizde bir mikdâr vakf-ı şerîf akçesi kalmışdır, anı dahi tedârük eyleyüp hedâyamız ile irsâl olunur. Bâkî ferman ve lutf u ihsân mürüvvetlü Sultanım hazretlerindir. Bende Hasan." TSMA, E.640/33. Elimizdeki bu belge ile müşterek tarafları olan iki belge daha bulunmaktadır. Bunlara göre Şevval ayında (11-12 L 1063) Hasan'dan padişaha hediyelerle birlikte Türkmen hazinesi gelmiştir. Hazineyi ve hediyeleri getiren görevlilere kaftanlar giydirilmiştir. TSMA, D.1995, vr. 27b, 7.

199 Usta Rıdvan, Kubbe-nişin Vezir Çavuşoğlu Mehmed Paşa Kethüdası iken meşru olmayan yollardan zengin olmuştu. Görevinden atılmıştı. Mehmed Paşa, Usta Rıdvan'ın Bozulus voyvodalığına tayinini tasvip etmeyip onun hakkında, "bir zehir zakkum habistir" ifadesini kullanmıştır. *Na'imâ*, III, 1442.

300 kişilik taifesini Bozulus'un zaptı için Konya'ya gönderdi. Hadım Karındaşı Hasan önce direndi. Voyvodalığın kendisine üç yıllığına verildiğine dair hatt-ı hümayûnu gösterip çekilip gitmesini istedi. Rıdvan'ın adamı da emr-i şerifi gösterdi. İki taraf arasında Haymana içinde bir çarpışma vukua geldi. Rıdvan'ın 150 kadar adamı kırıldı. Kendisi de yaralanıp Ankara'ya firar etti. Usta Rıdvan burada binden fazla adam topladı. Ayrıca durumunu İstanbul'a bildirip hakkını aradı. Hadım Karındaşı Hasan Ağa da kendi durumunu İpşir Paşa ile Abaza Hasan'a bildirdi. Onlar da derhal harekete geçtiler. Piyade ve süvarilerle birlikte levent ve Türkmenlerden birçok adam topladılar. Usta Rıdvan ise on sekiz bayrak açmış, her bayrak altına yüzer adam koymuştu. Rıdvan bu adamlarıyla Konya'ya yürümeye başladı. Etrafta yağma ve tahribat yapıyorlardı. Reâyâ İstanbul'a şikâyet mektupları göndermeye başladı. İki Celâlî cemiyeti Konya civarında karşılaştı. İki taraftan da önemli sayıda adam kırıldı (1063/1652-1653).

Bu hadiseler İstanbul'da sipahiler ve yeniçeriler tarafından dikkatle takip ediliyordu. İpşir ve Abaza'nın Eskişehir Sahrası'nda önyak olduğu, hatta Halep'te de tekrarlanan iki askerî sınıf arasındaki barışıklık etkisini göstermişti. Hadım Karındaşı Hasan'a yardımcı kuvvet gönderildi. Bu arada hükûmet de savaşın daha da büyümemesi için Katırcıoğlu'nu Usta Rıdvan'a yardıma memur etti.²⁰⁰ Sadarette Gürcü Mehmed Paşa bulunuyordu. Etraflıca düşünülmeden yapılan bir tayin yüzünden Orta Anadolu'da Celâlîlik olayları artmış, reâyâ tekrar perişan hale düşmüştü. Hadım Karındaşı Hasan, Katırcıoğlu'ndan çekindiği için geri çekildi. Tam bu günlerde İstanbul'dan gelen bir emirle Türkmen Ağalığı Hasan'ın üzerinde bırakıldı. Bu kadar hadiseden sonra yanlıştan dönüldü.

200 Katırcıoğlu Mehmed Paşa bu sırada Hamid sancakbeyi bulunuyordu. M. İlgürel, "Katırcıoğlu Mehmed Paşa", 35-36. Kâtib Çelebi bu hadiseyi özetleyerek 11.1064 yılı içinde vermiştir. *Fezleke*, II, 1072.

Hükûmet Usta Rıdvan'a başka bir memuriyet verseydi, bu kadar çatışma olmayacaktı. Fakat bu düşünülmemiştir.

Tersâne Bahçesi'nde Meşveret Meclisi

Anadolu'da Celâlîlik ve eşkıyalık faaliyetleri yüzünden reâyânın perişanlığı daha da artmıştı. İstanbul'a devamlı şikâyet mektupları geliyordu. Anadolu ahvali böyle iken hazinenin durumu da hiç iç açıcı değildi. Diğer taraftan Girit Seferi devam ediyor, hazine ve asker temininde sıkıntılar yaşanıyor. Bu konuları görüşmek üzere Tersâne Bahçesi'nde padişahın riyasetinde bir meşveret meclisi toplandı (19 Rebîülâhîr 1063/19 Mart 1653).²⁰¹ Toplantıda Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa, Şeyhülislâm Bahaî Mehmed Efendi, Defterdar Zurnazen Mustafa Paşa, Kaptan-ı Derya Derviş Mehmed Paşa, Sadreyn Efendiler ve diğer devlet erkânı bulunuyordu. Önce hazinenin durumu görüşüldü. Hazinenin birkaç yıllık irad ve masraflarının yoklanmasına karar verildi.²⁰² Sadrazamın tedbirleri bazı kimselerin menfaatine dokunduğu için bütçe lâiyhaları yürürlüğe konulamadı. Saray mensuplarının on seneden beri devam eden savruk harcamaları önlenemiyordu. Bu durum Tarhuncu'nun azl ve katline sebep oldu.

Bir müddettir Anadolu'da devam eden Usta Rıdvan hadisesi bu toplantıda görüşülmüştü. Neticede Bozulus Türkmen Ağalığının Hadım Karındaşı Hasan Ağa'da devam etmesi kararı bu toplantıda alınmıştı.²⁰³

201 *Naîmâ*, III, 1443-1444; M. İpşirli, "Derviş Mehmed Paşa", 193-194.

202 Kaptan-ı Derya Derviş Mehmed Paşa, Defterdar Zurnazen Mustafa Paşa'dan bir müddettir para istemekteydi. Bu toplantıda, "mutlaka para vermelisin" diyerek talebini tekrarlayınca Defterdar Paşa, "sana parayı taştan kesecek değiliz" cevabını vermişti (*Hammer*, X, 214, 216). Girit Seferi devam ederken, donanmanın paraya çok ihtiyacı olduğu halde bu söz hazinenin feci durumunu aksettirmektedir.

203 Bu meşveret meclisinde Kâtib Çelebi de bulunuyordu. Bütçe açığının sebeplerini ve telafisini açıklayan *Düstûrül'-amel li-İslâhi'l-halel* adlı

İpşir Paşa'ya Nasihatnâme ve Onun Abaza Hasan Örneği

İpşir Mustafa Paşa'nın Halep halkına ziyafeti ve hitabeti hoş olmakla beraber, zulmü uzun süre hatırlarda kalmıştır. Halka yaptığı zulüm ve baskı ile topladığı mal ve para hiçbir devirde olmamıştı. Bazıları onun samimi bir Müslüman olduğunu, fakat adamlarının halka zulmettiğini iddia etmişlerdir. Derviş Mehmed Paşa sadrazam olmadan önce Kaptan-ı Derya iken İpşir Paşa'ya hemşehriliğine istinaden bir *Nasihatnâme* yazıp Halep'te haddinden fazla levent ve sarıca bulundurduğuna dair haberlerin İstanbul'a ulaştığını, bu kadarının hiç uygun olmadığını belirtmiştir.²⁰⁴ İpşir Paşa, Derviş Paşa'ya yazdığı cevabî mektubunda, "*yanımda fazla adam olduğu gerçektir. Ancak Abaza Hasan'a ağalar devrinden itibaren yapılan haksızlık ve öldürme teşebbüsleri bize ders olmuştur. Bunların bir kısmı canlarını kurtarmak üzere yanımıza gelmiş olan mazlumlardır*" deyip haklılığını ifade etmiştir.²⁰⁵ Abaza Hasan örneği onun haklılığını göstermekle beraber, sadrazam olunca bu kalabalık cemiyet onun aleyhine dönecektir. Zira cemiyetin taleplerini karşılaması mümkün olmayacaktır. Burada dikkat çeken bir husus, Abaza Hasan'ın mağduriyetinin yarattığı havanın halen devam ettiğiidir. Bu mağduriyet, ağaların devlet idaresine el koyup sürdürdükleri

meşhur eserini kaleme almıştı. Müellif, toplantıda bulunanları kabil-i hitap bulmadığı için eserinin muhteviyatını açıklamamıştır. Daha sonra eser IV. Mehmed'e okunmuştur. Kâtib Çelebi'nin meclis hakkındaki bu teşhisi manidardır.

204 İpşir Mustafa Paşa, Abaza Hasan'ın cemiyetine güvenmekle beraber kendisi de üç yüz iç oğlanı ve iki yüz bayrak sarıca ve sekban kapı halkı besliyordu. Ağaları her gittiği yerden dört-beş kese almadan dönmüyordu. Esasında zulüm bundan kaynaklanıyordu. M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", s. 45-58.

205 İpşir Paşa'nın koruduğu mazlumlara da onu hükümet aleyhine teşvik ediyorlardı. Ona *ıslah-ı âlem* fikrini aşıl原因lar da bu insanlardı. M. Aktepe, *aynı makale*, s. 45-58; *Naîmâ*, III, 1466-1467.

meşru olmayan icraatın bir parçasıdır. İpşir ile Abaza'nın yakınlığı da öfkenin devamına sebep oluyordu.

Abaza Hasan'ın İstanbul'a Geliş ve Yeniden Tayini

Abaza Hasan Ağa'nın son zamanlarda Anadolu'daki muhalif hareketlerine dair haberler İstanbul'a kadar ulaşıyor, halk arasında söylentilere sebep oluyordu. Güya Hasan sipahilerden bir ordu kurup devlete musallat olanları ortadan kaldırmayı planlıyordu. Bozuk düzenden rahatsız olan halk, Hasan'ı bir kahraman gibi görmeye başlamıştı. Zaten sipahiler de ulûfelerini almak üzere gelmekteydi. Ağalar devrinin sarsıntıları hâlâ devam ediyordu. Nitekim sipahi zorbabaşlarından Cündi Yusuf'un Üsküdar'a geldiği haberleri İstanbul'a ulaştı. Haber üzerine Kızıl Bayrak Ağası Şaban Ağa üç yüze yakın silahlı adamıyla Üsküdar'a geçirildi. Cündi Yusuf'a baskın yapıldı. İstanbul'a getirilip sadrazamın emriyle idam edildi (3 Şevval 1063 / 27 Ağustos 1653).²⁰⁶

Hasan bu sırada Gebze'de idi. Cündi Yusuf acele edip Hasan'dan ayrılıp Üsküdar'a gelmişti. Yakın adamının katledildiği haberini aldı. Buna rağmen Gebze'den hareketle üç gün sonra İstanbul'a geldi. Söylendiği gibi yanında binlerce sipahi yoktu. Derviş Mehmed Paşa onu himayesine almış, padişahın ricada bulunmuştu. Hasan, Derviş Paşa'nın huzuruna çıkıp hediyeler takdim etti. Maksudı daha yüksek bir makama tayin olmaktı.²⁰⁷ Türkmenlerden çok şikâyet vardı. Sadrazam, Hasan hakkındaki şikâyetleri görmezden geliyordu. Bu biraz da Derviş Mehmed

206 Cündi Yusuf, Hadım Karındaşı Hasan Ağa ve Kör Mehmed azılı Celâli reislerindendi. Abaza Hasan'ın yakın adamıydı. Böylece Hasan bir yakını kaybetmiş oldu. *Naîmâ*, III, 1487; *Hammer*, X, 220. *Naîmâ*'ya göre Cündi Yusuf'tan başka bir de Yusuf Ağa vardır ki muhtemelen aynı şahıstır. Cündi Yusuf Üsküdar'dan kaçıp Eskişehir'de yakalanıp orada idam edilmiştir. *Naîmâ*, III, 1425.

207 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 158. Hasan'ın tayin işi ileri bir tarihe bırakıldı.

Paşa'nın rahatına ve keyfine fazla düşkün olmasından kaynaklanıyordu. Onun bu müsamahası devlet erkânı arasında olumlu karşılandı. Zira Hasan'ın ağalar tarafından mağdur edilmesi ona itibar kazandırmıştı. Ağalar saltanatının son bulması da buna bağlanıyordu. Bu yüzden Naîmâ, "*ona binâen cürmü iğmaz olunup ikrâma mazhar kılındı*" demiştir.²⁰⁸ Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Diyarbekir, Halep, Anadolu, Bosna ve Bağdad valiliklerinde bulunmuş, devlet idaresinde tecrübeli bir devlet adamıydı. Abaza Hasan'ı hoş tutarak Anadolu'da sükûnetin devamını sağlamaya çalışmıştı.²⁰⁹

Hasan'a daha yüksek bir mansıbın verilmesi mümkün olmayınca, başka yere tayini ileri bir tarihe bırakılmıştı. Bu arada Hasan'dan boşalan Yeni-il voyvodalığına Eyyubî Ali Ağa tayin edildi. Ancak Ali Ağa'nın önceki görevini teslimde aczi ortaya çıkınca tayinden vazgeçildi. Voyvodalık Hasan'a verildi. Hasan ise Amasya Köprü kasabasındaydı. Görevi kabul etmek zorunda kaldı.²¹⁰ Hasan'ın istemese de işinin başına döndüğü anlaşıyor. Voyvodalığı ciddiyle idare etmiş, tahsilatı yapıp Ramazan 1064 (Temmuz 1654)'te voyvodalık hazinesini göndermiştir. Hazineyi getiren Hasan'ın adamlarından dört kişiye kaftan giydirilmiştir.²¹¹

Bu arada Hasan'a İstanbul'dan peş peşe iki hüküm gönderilmiştir. Bunlar Ramazan 1064 (Temmuz 1654) tarihlidir.

208 *Naîmâ*, III, 1488. Buna rağmen Abaza Hasan'ın Türkmen Ağalığı görevini kabul etmediği anlaşıyor. Ayrıca Turhan Valide de bu tayine razı olmamıştır (*Naîmâ*, aynı yer). Abaza Hasan gücenik olarak İstanbul'dan ayrılmış ve Köprü kasabasına giderek oturmuştur (*Naîmâ*, IV, 1562). Nitekim Hüseyin Hüsameddin, kısa süre Köprü'de bulunduğuna yer vermiştir. *Amasya Tarihi*, IV, 108.

209 M. İpşirli, "Derviş Mehmed Paşa", 193-194; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 406-408.

210 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 160, 229. Karaçelebizâde, Yeni-il voyvodalığı yerine Yeni-il zabıtlığı demektedir.

211 TSMA, D.1995, vr. 30b, 13.

Birinci hükümde; Türkmen taifesinden Salur cemaatinden bazı kimseler İstanbul'a şikâyetle bulunmuşlardı. Başka bir Türkmen taifesi baskın yapıp para, erzak ve emval çalıp zulmetmişlerdi. Hasan baskın yapanların üzerine görevlendirilmiştir.²¹²

Hasan'a gönderilen diğer hüküm; Danişmendli Türkmenlerinden Kaşıkçı cemaatinden bazı kimseler İstanbul'a şikâyetle bulunmuşlardı. Başka bir cemaat baskın yapıp koyun, kuzu ve dana ile gümüş ve bakır evanilerini çalmışlardı. Hasan failleri bulup çalınan malları almakla görevlendirilmiştir.²¹³

Hasan görevini layıkıyla yapıp İstanbul'a itaatkâr olduğunu göstermek istemektedir. Nitekim Hasan, 26 Zilhicce 1064 (7 Kasım 1654) tarihinde Rikâb-ı Padişahîye hediye olarak bir miktar at göndermiştir. Atları getiren Hasan'ın beş adamına kaftanlar giydirilmiştir.²¹⁴ Hasan bu günlerde Halep Valisi İpşir Mustafa Paşa'nın sadarete tayinini haber almıştır. Onun yanına gitme hazırlığındadır.

Hadım Karındaşı Hasan Hadisesi

İstanbul'da süregelen otorite zafiyetinden dolayı Anadolu'da da haliyle başıboşluk hâkimdi. Taşra idarecileri merkezin haberi ve izni olmadan tasarrufta bulunabiliyordu. Usta Rıdvan hadisesine benzer yine Konya'da bir hadise vukua geldi.

Hadım Karındaşı Hasan Ağa, Abaza Hasan'ın maiyetinde olup onun âdeta sağ koluydu. Yanında üç oğlu da bulunuyordu. Abaza'ya Türkmen voyvodalığı verilirken ona da Bozulus Türkmen voyvodalığı verilmişti. Konya'da oturuyordu. Önceki bahiste de ifade edildiği gibi Celâlîlikten ve reâyâyâ baskıdan

²¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3.

²¹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3.

²¹⁴ TSMA, D.1995, vr. 31b, 7.

vazgeçmemiştir. Etrafa saldırılarını artırmış, nüfuzunu Konya civarına yaymıştı.²¹⁵ Daha önce Usta Rıdvan meselesinde galip gelmişti ve bundan dolayı da mağrur idi. Vali Mahmud Paşa onun bu nüfuzunu kırmak için eski düşmanı ve rakibi Helvacı Mehmed'i Hadım Karındaşı'nın üzerine sevketti. Mahmud Paşa da kuvvetleriyle Hasan'ı evinde bastı. Hasan'dan şikâyetçi olan Konya halkı da baskına katıldı. Mücadele gündüz başlayıp akşama kadar sürdü. Hadım Karındaşı evden kaçmayı başardı. Helvacı Mehmed Konya'da yakalanıp Ilgın'da katledildi. Helvacı Mehmed Karaman defterdarı olup Abaza Hasan ile aralarında eskiye dayanan bir düşmanlık bulunuyordu.²¹⁶

Sadrazam Derviş Mehmed Paşa her şeye rağmen Hadım Karındaşı'na sahip çıktı. *İstimaletnâme* gönderip İstanbul'a davet etti. Kapıcıbaşılık vererek onu Konya'dan uzaklaştırmak istedi fakat o kabul etmedi. Sadrazam Mehmed Paşa söz alıp onu tekrar Bozulus Türkmen Ağalığına tayin etti.²¹⁷ Sadrazam Derviş Mehmed Paşa mülayim davranıp sükûneti sağlamak istiyordu. Bu hadisede Vali Mahmud Paşa İstanbul'u dikkate

215 Türkmenler Hadım Karındaşı'nın baskı ve zulmünden şikâyetçiydi. İstanbul'a müteaddit şikâyet mektupları göndermişlerdi. Şikâyet defterinde (BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 3, s. 24-26) evâsıt-ı Ramazan 1064/Temmuz 1654 tarihli üç hüküm bu şikâyetleri aksettirmektedir. Hadım Karındaşı'nın reâyâdan gasbettiği malın bir kısmı Halep'te isyan bitirildikten sonra Murtaza Paşa tarafından iade edilmeye çalışılmıştır (Muharrem 1072/Ağustos 1661). BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.) 4880-6.

216 Bosnalı Sarı Mehmed, vaktiyle İstanbul'da İhtisap Ağalığı yapmış, Hadım Karındaşı'nın hizmetine girip onunla Konya'ya gelmişti. Helvacı Mehmed diye tanınıyordu. Ashında bir sipahi sergerdesi idi. Defterdar olduğu halde rüşvet alıp vermekle iş bitiren, tefecilik yapan biriydi. Zamanla Hadım Karındaşı Hasan ile arası açılmıştı. Vali Mahmud Paşa, Hasan'ın nüfuzunu kırmak için Helvacı Mehmed'den istifade etmeyi planladı. *Naîmâ*, IV, 1567; *Fezleke*, II, 1072; *Silahdar*, I, 5.

217 *Naîmâ*, III, 1512; *Fezleke*, II, 1080. İpşir Mustafa Paşa sadrazam olunca Abaza Hasan'ın da muhtemelen baskısıyla Mahmud Paşa'yı Adana'da hapsedmiştir. *Naîmâ*, IV, 1567; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I/1, 320.

almadan iki tarafı birbirine düşürüp Hadım Karındaşı Hasan'ı tasfiye etmek istemişti.

Deli Sipahi Hadisesi

Deli Sipahi aslen Niksarlı'ydı. Koca Sipahi diye şöhret bulmuştu. İş bilir, kurnaz ve müfsit biri olarak tanınıyordu. Aynı zamanda tehlikeli bir adamdı. Devlet erkânına nüfuz etmişti. Dedikodu yaparak insanları birbirine düşürürdü. Bu kötü şöhreti Abaza Hasan'a kadar ulaşmıştı. Görevliler arasında dolaşarak menfaat sağlardı. Geçimini bu yolla temin ediyordu. Zaman zaman Anadolu'ya da geçer, muzırlıklarına orada da devam ederdi. Abaza Hasan İstanbul'a geldiği zamanlarda defalarca onunla karşılaşmıştı. Aralarında münakaşalar olurdu. Bir keresinde Deli Sipahi, Hasan'a *“senin halin malum, çoktan hakkından gelinirdi ya, sadrazama dua et”* diyerek onu tahkir etmişti. Hasan bu sözlere çok içerlemiş ve unutmamıştı. Burada kastettiği sadrazam, Hasan'a iyi davranan Derviş Mehmed Paşa'dır. Hasan görev için Anadolu'ya giderken sadrazamı ziyaret etmiş, Deli Sipahi'nin hakkından gelmek için izin istemişti. Bunun üzerine Hasan'a izin verilmişti. Hasan maiyeti ile Üsküdar'dan ayrıldıktan sonra Deli Sipahi'yi soruşturmuş ve onun Niksar'da olduğunu öğrenmişti. Bir bölük tayin edip yakalatıp getirtmişti. Kutsal şeylere küfrettiği gerekçesiyle hapse atılmış, sonra da öldürülmüştür.²¹⁸ Böylece Hasan görevi dışında yararlı bir iş yapmış oluyordu.

İpşir Mustafa Paşa'nın Sadarete Tayini, Yapılan Hatalar

İpşir Mustafa, II. Osman'ın katli (1622) hadisesi üzerine Erzurum'da isyan eden Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın yeğeniydi. Abaza Paşa isyan ettiği zaman genç Mustafa yanın-

²¹⁸ *Naîmâ*, III, 1512; *Hammer*, X, 228. Kâtib Çelebi bu hadiseyi özetleyerek vermiştir. Deli Sipahi'ye Niksarlı Kilerci Veli demektedir (*Fezleke*, II, 1072).

da bulunuyordu. O çağda bir isyanla tanışmıştı. Abaza Paşa 1629 yılında Bosna valiliğine tayin edilince İpşir Mustafa da onunla gitti. Abaza Paşa, takip eden yıllarda Budin, Silistre, Özi ve Hotin’de, Kamanice ve Turla boylarında görev yaptı. İpşir Mustafa da onun yanında bulundu. Hatta Lehistan akınlarına katıldı.²¹⁹

İpşir Mustafa, Abaza Paşa’nın katlinden (1634) sonra Kemankeş Kara Mustafa Paşa’ya intisap etti. IV. Murad’ın Revan ve Bağdad seferlerine katıldı. Daha sonra vezaretle Budin, Silistre, Maraş, Musul, Karaman ve Tımsıvar valiliklerinde bulunarak devlet tecrübesini artırdı. Varvar Ali Paşa ve Haydaroğlu üzerlerine serdar oldu (1648). Gürcü Nebi İsyanı’nı bastırmakla görevlendirildi. Sonra Şam ve Halep eyaletlerine ve Sivas valiliğine tayin edildi. Abaza Hasan Ağa’nın ilk isyanı üzerine serdar tayin olunduğunu, sonra vazgeçildiğini daha önce belirtmiştik. İpşir Mustafa Paşa Halep valisi olurken²²⁰ Abaza Hasan da yeniden Türkmen Ağası olmuştu. Bundan sonra güçlerini birleştirip birlikte hareket ettikleri görülecektir.

İpşir Mustafa Paşa’nın, devlet hizmetinde bulunduğu yıllara ve edindiği tecrübelerle dayanıp *ıslah-ı âlem* gibi birtakım idarî reformlara giriştiğine yer vermiştik. Çevresinin telkinleriyle de kendisini sadarete aday görüyordu. Bunda Abaza Hasan’ın yönlendirmesinin de payı vardı. Sadrazam Derviş Mehmed Paşa’nın ağır hastalığı yeni bir sadrazam tayinini gündeme getirmişti. Bu konuda uzun görüşmeler yapılmış, tercihler İpşir Mustafa Paşa üzerinde olmuştu. Anadolu’nun durumu daima göz önünde bulunduruluyordu. İpşir’e mührün gönderilmesinin en önemli sebebi, başına topladığı binlerce levend

219 *Naîmâ*, IV, 1617-1618; *Silahdar*, I, 18-19; M. İlgürel, “Abaza Paşa”, 11-12.

220 İpşir Paşa’nın Halep’in gelişmesinde önemli hizmetleri olduğu ve bu devirde şehrin nüfusunun 100 bine yaklaştığı hakkında bk. Bruce Masters, “Halep, Osmanlılar Dönemi”, *DİA*, XV, 244-247.

ve sekbanın yürümesi idi. Zaten Orta Anadolu'dan uzaklaştırılıp Halep'e vali tayin edilmesi de bu yüzdendi. Hasta bulunan Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın temayülü de İpşir Paşa idi. Bundan başka, Sultan İbrahim'in kızı Ayşe Sultan'ın baş lalası Mercan Ağa da bu tercihte bulunmuştu. Nitekim İpşir Paşa İstanbul'a gelişinde Ayşe Sultan ile nikâhlanmıştı.²²¹ Dârüssaâde Ağası ile Şeyhülslâm Ebû Said Mehmed Efendi de İpşir Mustafa Paşa tarafını tuttular. Böylece sadarete uygun görülen İpşir Paşa'ya mühür gönderildi (16 Zilhicce 1064/28 Ekim 1654).

İpşir Mustafa Paşa'da karar kılınmıştı. Ancak bu tercih *ehven-i şerr* kabilinden olmuştu. Daha önce de belirtildiği gibi İpşir Paşa önemli zaafı olan bir insandı. Aslında daha uygun bir aday da bulunmuyordu. Bu devir kaynaklarda *kaht-ı rical* devri olarak anılmaktadır. İpşir Mustafa Paşa saf, cahil ve ümmî idi. Şöhret düşkünüydü. Yardım yapar, mutlaka karşılığını beklerdi. Halep'te fakir halka yardım etmiş, sonra da onları kullanmıştı. Başkalarının sözüne itibar etmez, hatalı kararlarında ısrar ederdi. Bulunduğu yerlerde halka zulmetmiş, çok mal toplamıştı. Servete düşkündü. Buna rağmen her fırsatta yolsuzluğa, rüşvete ve mansıp satışına karşı olduğunu ilan eder, tenakuza düşerdi. İpşir Mustafa Paşa ile Abaza Hasan'ın ortak tarafı reâyâyâ merhametsiz olmalarıydı.²²² Hâlbu-

221 M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", 375-376; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 272-273. Sadrazam Derviş Mehmed Paşa devlet adamlığından ziyade servet edinme hırsı ile şöhret sahibi olmuştu. Bu yüzden büyük bir servete sahipti. Sadareten azli sebep-i mevdi olmuş, terekkesinden büyük bir servet çıkmıştır. Ölümünden sonra mallarının listesi yapılmış, 95.000 filori altın, 800 kese esedî kuruş, mücevherler, altın ve gümüş evani, murassa kılıçlar, iki sandık kıymetli eşya, kürkler ve kumaşlar müsadere edilip hazineye intikal ettirilmiştir.

222 Onu en iyi tahlil eden Karaçelebizâde olmuştur. *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*'nde (s.189) şu ifade dikkat çekicidir: "taraf-ı saltanat-ı aliyyeden memûr olduğu hizmetlerde pür-kusûr olup belki her maddede taraf-ı hilâfda bulunduğu"; Ayrıca bk. *Hammer*, X, 234-236, 247n; *Naîmâ*, IV, 1617; *Silahdar*, I, 4-5.

ki zulmettikleri reâyâ toprağa bağı ve fakirdi. Celâli eşkıyası karşısında çaresizdi. Aslında bu durum idareden kaynaklanan zaaf ve çaresizliğin bir göstergesiydi.

İpşir Paşa'nın İstanbul için Hazırlıkları

İpşir Paşa sadarete tayin emri ile vezaret mührünü alır almaz hazırlıklara başladı. Önce Abaza Hasan'a sadarete tayin haberini müjdeleyip yanına davet etti. Hasan bu sırada vaktiyle ayanlığını yaptığı Amasya Köprü'de bulunuyordu. Muhtemelen ilk görev yeri Köprü'ye daha uygun bir mansıp beklemek üzere gelmişti.²²³ İpşir Paşa ile Hasan'ın aralarında hem hemşehrilik hem de müşterek faaliyetleri dolayısıyla bir yakınlık bulunuyordu. Aralarında karşılıklı bir sözleşme (*mu'âhede-i sâbika*) vardı. Paşa buna dayanarak onu yardımcısı, devlet işlerinde tedbir almaya yetkili tayin (*müdebbir ve cümletü'l-mülk ittihaz*) etti.²²⁴ Abaza Hasan'dan başka kethüdası Salih Ağa, baş tezkerecisi Hayreddinzâde Mehmed Efendi, Kürd Mehmed ve Beyzâde Alisi gibi sipahi ileri gelenlerini de yanına topladı.

Abaza Hasan Ağa ve diğer yakınlarının da telkiniyle uzun zamandır hayal ettiği mührü kavuşan İpşir Mustafa Paşa tedbiri elden bırakıp hemen İstanbul'a gitmeyi mahzurlu gördü.²²⁵ Anadolu'da yer yer devam etmekte olan asayişsizlik gibi bir bahanesi vardı. İstanbul'daki nüfuzluların tahakkümü altına girmek istemiyordu. Bu yüzden durumunu sağlamlaş-

223 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, IV, 108.

224 *Naîmâ*, IV, 1562. İpşir Paşa, Abaza Hasan'a bu yakınlığı gösterirken diğerlerinden ayırmıştır. İkisi arasında karşılıklı bir sözleşme olduğu anlaşılıyor. Elbette bu kâğıda dökülmüş bir şey değildi. Silahdar (I, 5), aralarındaki bu anlaşmayı *müsteşar ve mütemen* olarak belirtmektedir. Eserde bu sayfadaki Abaza Hüseyin, Hasan olmalıdır.

225 Karaçelebizâde, (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 189), İpşir Paşa'nın sadaret emrini aldıktan sonra bir aydan fazla Halep'te oyalandığını bildirmektedir. Zaten yanına çağırıklarını da beklemek zorundaydı.

tırdıktan sonra payitahta varmak niyetindeydi.²²⁶ Bir müddettir toplantılar düzenleyip memleket ahvaline çareler üretmek gibi bir düşüncesi vardı. Yetkiler eline geçtiği halde yine bir toplantı düzenlemeye karar verdi. Kendince memleketin durumunu iyi görmüyor, bozulmuş olan düzeni, ortaya attığı *ıslah-ı âlem* planlarıyla yoluna koyacağına inanıyordu. Yıllardır zalimliği ve yağmacılığı ile reâyâyâ dünyayı dar ettiği halde yakınlarına, “*Bu dünya ma’mûr olursa bizim elimizle olur ve devlete nizâm verirsek biz veririz*” diyerek niyetini belli ediyordu.²²⁷ Bu planları yaparken Abaza Hasan’ı daima yanında düşünüyordu. Onun cemiyetini ve gerektiğinde binlerce sergerdeyi başına toplayabilecek güçte olduğunu da göz önünde bulunduruyordu.

Gerçekleşmeyen Konya Toplantısı için Planlanan Kararlar

İpşir Paşa sadaret mührünü alınca, bütün kalbiyle ülkeye çekidüzen verebileceği hayalini kurmaya başlamıştı. Kendince planlar yapıyordu. Başta Abaza Hasan olmak üzere güçlü bir kadroya sahip olduğunu düşünüyordu. Ona göre Suriye, Mısır, Bağdad ve Anadolu bütün ihtilal içindedir. Buralara gereği gibi nizam verdikten sonra İstanbul’a gidip saray içindeki ve dışardaki uygunsuzlara haddini bildirmeliydi. Bütün bu tedbirlerin görüşüleceği bir toplantı düzenlemeye karar verdi. Bu toplantının ilkbahar başlarında Konya’da yapılması uygun görüldü. Bütün alaybeylerine, sancakbeylerine, yeniçeri ve sipahi zabitlerine *tahrîrât-ı umûmiye* gönderildi.²²⁸ Buna göre;

226 İpşir’in mahrem-i esranı olan müsteşarları bazı nasihatlerde bulunup temkinli olmasını tavsiye ettiler: Yıllardır “velvele-i kâzibe ile ecnâs-ı haşerâtı üzerimize üşürdün, yanlış tasarruflarla İstanbul’da bu kadar düşman sahibi olduk, ortalık sükûnet bulmadıkça oraya adım atıp yakayı ele vermeyelim” kabilinden ikazlarda bulundular. *Naîmâ*, IV, 1559.

227 *Naîmâ*, IV, 1560.

228 *Hammer*, X, 235; *Naîmâ*, IV, 1562 vd. Konya toplantısı İstanbul’da duyulunca *ricâl-i devlet ziyade müteallim* olmuşlar, bundan sonra yazışmaları kesmişler (*Naîmâ*, IV, 1567).

- Rüşvet ortadan kaldırılacak.
- Mezalim kaldırılacak.
- Memuriyetler ve gedikler rüşvetle satılmayacak.
- Sipahilerin çalıkları tashih olunup, gulamiyeleri ödenecek.
- Yeniçerilere kanun üzere kullukları verilecek.
- Ulufeler, altın yüz yirmi akçe, kuruş seksen akçe ve çil akçenin de onu bir dirhem olmak üzere tediye edilecek.²²⁹

Bu maddelerin tespitinde isabet vardı. Devletin içinde bulunduğu sıkıntıları ortaya koyuyordu. Ancak hazinenin durumu göz önünde bulundurulmadan kararlar alınmıştı. İpşir Paşa'nın *nizâm-ı âlem* iddiasından kaynaklanan iyi niyeti hâkimdi. Sadece ilk iki madde hazine ile doğrudan alakalı değildi. Bu maddelerin Halep'te tespit edilmiş olması da uygulanabilirlik ihtimalini zayıflatıyordu.

İpşir Paşa'nın Halep'ten ayrılmakta gecikmesi İstanbul'da tedirginlik yaratmaktaydı. Tam bu sırada Halep'te idarî tasarruflarda bulunmak üzere kararlar alındığı ve Konya'da vali ve mütesellimlerin katılacağı bir toplantı planlandığı haberleri İstanbul'a ulaştı. Herkes hayretler içinde kaldı. Şimdiye kadar böyle bir hadise vuku bulmamıştı. İpşir'in sadarete tayininde hata yapıldığı konuşulmaya başlandı. Onu sevmeyenler tekrar Celâlî olacağı söylentilerini etrafa yaymaya başladılar. Yanında Abaza Hasan'ın da bulunması bu düşünceleri güçlendiriyordu. Bu haberler İstanbul halkı arasında da yayılmıştı. Halkta endişeli bir bekleyiş başlamıştı. Sadrazamın binlerce Celâlî kalabalığı ile Üsküdar'a geleceği, İstanbul'u tehdit ede-

229 M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", s.45-58. Rüşvet konusunda bk. Saffet Köse, "Rüşvet", *DİA*, XXXV, 303-306.

ceği söylentileri halk arasında yayılmıştı. İpşir Mustafa Paşa'nın sadarete tayininde etkili olan Şeyhülislâm Esad Efendizâde Ebu Said Efendi töhmet altında kaldı, mahcup duruma düştü. Davetler gönderilip en kısa zamanda İstanbul'a görevi başına gelmesi isteniyordu.²³⁰

İpşir Paşa'nın Halep'ten Ayrılışı

Nihayet İpşir Mustafa Paşa, yanında en yakın ve en güvendiği Abaza Hasan Ağa ile her biri Celâlî reisi olarak bilinen kethüdası Salih Ağa, Baş Tezkirecisi Hayreddinzâde Mehmed Ağa, Kürd Mehmed ve Beyzâde Alisi olmak üzere 1654 yılı Aralık ayı başlarında (evâhir-i Muharrem 1065) Halep'ten ayrıldı.²³¹

Sadrazam İpşir Mustafa Paşa yanında levend ve sarıcalar-dan müteşekkil kalabalık cemiyeti ile Antakya, Adana, Karaman, Konya, Lâdik (Kadınhanı), Bolvadin (Karahisar-ı sâhib) ve Çobanlı'ya geldi (18 Rebûlevvel 1065/26 Ocak 1655). Bu güzergâhta Halep, Şam, Erzurum, Diyarbakir ve Karaman vilayetlerinin 1655-1656 yılları mukataalarının daha önce İstanbul'da para karşılığı tayinleri yapıldığı halde, İpşir Paşa kendi adamlarına peşin paralarla daha ucuza verdi. Bu suretle Anadolu'da güçlenmeyi planlıyordu. Bu mükerrer tayinler şikâ-

230 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 273. Son mektup Haseki Ağa ile geldi. İpşir Paşa Halep'te bir dîvan toplamıştı. Ağaya dîvanda Anadolu'nun durumunu açıklayan manidar sözler söyledi: "Anadolu ve sâir bilâd umûmen pür fitne vü ihtilâldir... bunlara gereği gibi nizâm verip ba'dehu varırım. İştittim padişahımın devletine içerüden ve taşradan nice kimseler müstevli olmuşlar... cümle menâsıb ve hizmeti rüşvete verirler imiş..." *Naîmâ*, IV, 1558. İpşir Paşa samimi olmakla birlikte bu devâsâ sıkıntıları çözecek gücünün olmadığını farkında değildi.

231 *Naîmâ*, IV, 1562; *Hammer*, X, 236; M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa", 375-376; Karaçelebizâde (*Rauzatül'-ebrâr Zeyli*, s. 229), İpşir Paşa'nın Halep'te dört sene kadar görev yaptığını belirtip "bu zaman içinde halka zulmedip şehri yağmalamıştır" demektedir.

yetlere sebep oldu. Daha sonra da İpşir'in tayinleri geçersiz kaldı.²³²

Diğer taraftan İpşir Paşa eski dostu Maraş Valisi Seydî Ahmed Paşa'yı Anadolu eyaletine tayin etti. Yanındaki levend ve sarıca taifesinin bir kısmını ona devretti. O da bu cemiyet ile reâyâyâ zulmetmeye başladı.²³³ İpşir Paşa yanındakilerin bir kısmını Seydî Paşa'ya devrederken, "... bu levendâtı gözet, bir vakitte bunlar bize lâzım olur" demiştir. Onun bu sözleri bazı endişeler taşıdığına delalet etmektedir. Ancak Seydî Ahmed Paşa bu görevde fazla kalamamıştır. İpşir Paşa'nın zaten kendine ait elli bayrak sekban ve sarıca kuvveti vardı. Halep'ten ayrıldıktan sonra mazul vüzera ve mîrimîrân ve ümera ve etraftan katılan kethüdayerleri ve sipahi taifesi toplanmıştı. Gelenlerin de yanlarında kalabalık cemiyetleri vardı. Bunlar cem'an kırk-elli bin kadardı.²³⁴ Bu kadar kalabalık cemiyet, ileride isyan edecek olan Abaza Hasan'a güç ve cesaret verecektir.

Bu arada, Anadolu'daki Celâlî reisleri arasındaki gergin havayı azaltacak bir gelişme yaşandı. İstanbul'dan Kaptan-ı Derya Murad Paşa'nın yönlendirmesiyle Hamid Sancağı Mutasarrıfı Katırcıoğlu Mehmed Paşa, İsaklı menzilinde İpşir Paşa'nın yoluna çıktı. Katırcıoğlu yeni sadrazam ile dostluk tesis edip eski hesapları unutmak istiyordu. Vaktiyle Katırcıoğlu-

232 M. Aktepe, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler", s. 45-58.; *Naîmâ*, IV, 1562-1563.

233 İpşir Paşa, yanındaki kuvvetlerin bir kısmını Seydî Ahmed Paşa'ya devretmesine rağmen güzergâhta yeni katılmalar oluyordu. Bunlar veledes ve gulamiye vaatlerine kananlardı. *Târîh-i Gilmânî*, s. 40; *Naîmâ*, IV, 1597; *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 228; *Silahdar*, I, 5. Bu cümleden olarak Şehsuvaroğlu Şah Gazi Paşa'ya Şam eyaleti, Tayyaroğlu Ahmed Paşa'ya Halep eyaleti verilmiştir.

234 *Silahdar*, I, 5. Bu rakamın mübalağalı olduğu anlaşılıyor. Ancak İpşir Paşa'nın, kuvvetleri parça parça bazı merkezlerde bıraktığı düşünülebilir. *Naîmâ* (IV, 1582), sadrazamın yirmi bin kişiyle Üsküdar'a geldiğinden bahsediyor.

lu'nun hem İpşir Paşa ile hem de Abaza Hasan ile aralarında düşmanlık vardı. Buna rağmen Katırcıoğlu önce Abaza Hasan'ın çadırına gidip durumu görüşmüş, İpşir'in eşref saatini kollamıştı. Sonra Katırcıoğlu huzura gelip İpşir'den af diledi. Murad Paşa aynı zamanda İpşir Paşa'ya da Katırcıoğlu için bir *şefa'atnâme* yazmıştı. Böylece hasımlar arasında barış sağlanmış oldu.²³⁵ Bu buluşma isyana meyilli ve hasım Celâlî reisleri arasında barışıklığın olabileceğine bir örnektir. Burada Kapitan-ı Derya Murad Paşa'nın girişimi çok önemlidir. Her iki tarafa da mektuplar göndermesi isabetli olmuştur. Sadrazam İpşir Paşa İstanbul'a gelince Katırcıoğlu'nu Girit'e tayin etti. Katırcıoğlu adanın fethinde başarılı hizmetlerde bulundu ve orada şehit düştü.

Yukarıda ifade edildiği üzere İpşir Paşa Halep'ten ayrılmadan önce ilkbaharda Konya'da toplantı yapılacağına dair mektuplar göndermişti. Fakat İstanbul'dan gelen yoğun davetler ve şartların elvermemesi üzerine Konya toplantısından vazgeçti. Hâlbuki İpşir Paşa sadrazam olarak bu toplantıya çok önem veriyordu. Önce Anadolu'da asayiş sağlanacak, sonra sıra İstanbul'a gelecekti. Tayinleri de bunun için yapmış, taraftar kazanmıştı. Çaresiz İstanbul'a yöneldi. Kütahya'ya gelindiğinde mazul olarak Köprü kasabasında oturan Köprülü Mehmed Paşa ile karşılaştı. Köprülü bilhassa gelmişti. İpşir Paşa Köprülü'ye iltifat etti. Onunla memleket ahvali hakkında uzun uzun sohbette bulundu. Yaşı ve tecrübesi dolayısıyla ona hürmet etti. Sadrazamlık yetkisini kullanarak Trablusşam valiliğine tayinini gerçekleştirdi.²³⁶

235 *Naîmâ*, IV, 1574-1575; *Hammer*, X, 238.

236 *Naîmâ*, IV, 1568; *Hammer*, X, 237; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, 416. Köprülü oğulları ile Trablusşam'a giderken, İpşir Paşa'nın kısa süre sonra idamı üzerine tayin iptal olunmuştur. *Hammer*, valiliğin daha önce başkasına verildiğini söylemektedir.

İpşir Paşa İstanbul Yolunda

Kütahya'dan İznik'e, oradan da İzmit'e gelen sadrazam kalabalık cemiyeti ile reâyâyâ baskı ve zulüm uygulayarak ilerliyordu (Şubat 1655 başları). İpşir Paşa'yı sevmeyenler IV. Mehmed'e baskı yaparak aleyhinde bulundular. Mührün ondan alınıp Moralı Defterdar Mustafa Paşa'ya verilmesini istediler. Fakat Kaptan-ı Derya Murad Paşa, İpşir Paşa'nın cemiyetinden endişe ederek padişahı ve Valide Turhan Sultan'ı ikna etti.²³⁷ İpşir Paşa casusları ve taraftarları vasıtasıyla İstanbul'da olan biteni takip ediyor, ona göre tedbirler alıyordu.

Şeyhülislâm Ebu Said Efendi, İpşir'in elinden mührün alınmasının onu isyana itebileceğini tahmin ederek bilakis sahip çıkılmasını istedi. Bunun üzerine padişahın hocası Reyhan Ağa bir hatt-ı hümayûn ile İzmit'te konaklayan İpşir Paşa'ya gönderildi.²³⁸ Paşa her konuda olduğu gibi Abaza Hasan, Kürd Mehmed, Kâtip Hayreddinzâde ve diğer yakınları ile görüştü.²³⁹ Onların da olurunı aldı. Ayrıca Reyhan Ağa da padişahın kendisine sonsuz güveni olduğuna dair haberler verdi. Bu suretle İpşir Paşa'ya güven geldi. İzmit'ten hareketle Gebze ve Tuzla yoluyla Maltepe'ye gelindi.

İpşir Paşa'nın Maltepe'ye gelip İstanbul'a yaklaşması önemli bir hadise olarak telakki edildi. İstanbul'dan gelen devlet erkânı tebrik edip bağlıklıklarını bildirdiler. Aralarında Gümrük Emmini Hasan Ağa da bulunuyordu. Kıymetli hediyeler ile içleri filori dolu kesecikler getirmişlerdi. Önce İpşir Paşa'nın gönlü hoş edildikten sonra Abaza Hasan'a Üsküdar'da on keselik mükellef bir saray hibe edildi. Satma veya elde

²³⁷ *Hammer*, X, 239.

²³⁸ Reyhan Ağa saraydaki diğer ağalara benzemeyip eğitilmiş, kendini güzel ifade eden güvenilir bir zattı. Çocuk padişahın kararlarında yardımcı oluyordu. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekiyi'nâmesi*, s. 72-74; *Naîmâ*, IV, 1577.

²³⁹ *Naîmâ*, IV, 1577.

bulundurma hücceti de kendisine verildi. Kürd Mehmed ile Beyzâde Alisi'ne birer atlas kese içinde ikişer yüz filori hediye edildi. Diğerlerine de rütbelerine göre altın ve para dağıtıldı. Hasan'ın, İpşir'in müsteşarı ve eski bir Celâlî reisi olmasından dolayı ona en büyük pay verilmişti. Hazinesin kaynak sıkıntısı çektiği sıralarda bu kadar para levend ve sarıca taifesiyle hazole takımının dikkatini çekti. Ülke çıkarları düşünülmeden âdeta yağmacılık yapılmıştı. Zira bu zevatın içinde *–hazinesin durumu ve müzayakası ileride nereye varacaktır–* diye düşünen yoktu. Bunların başında Abaza Hasan, Kürd Mehmed ve Beyzâde Alisi gibi müfsitler geliyordu. Hazinesin dolu olduğunu düşünüyor, keselerini doldurmayı planlıyorlardı. Sadrazamın en yakınında olan bu Celâlî reisleri avuçlarını ovuşturarak fırsatı ganimet bilip, *bundan sonra çevremizi genişletip devlet ricalini himayemize alıp kesemizi dolduralım* sevdasına düştüler. Hatta kim hangisini himayesine alacak planlarına başladılar. Bu durum aralarında rekabete ve düşmanlığa kadar gitti. Bu işin sonunun nereye varacağını kavrayamadılar. Abaza Hasan, Kürd Mehmed ve Beyzâde Alisi, İpşir'e yaklaşp iltifata başladılar. Bir gün Gümrük Emmini Hasan Ağa'yı İpşir'in huzuruna getirdiler. İpşir Paşa ona, *“İstanbul'a gidip beş yüz kise altın hazırla”* deyip gönderdi.²⁴⁰ Bu gelişmeler daha başlangıçta hoş değildi. Gümrük Emminin bu kadar para dolu keselerle İstanbul'dan gönderilmesinin arkasında Celâlî korkusu vardı. Zaten gönderilen para son sermaye idi.

İpşir Paşa'ya Büyük İlgi

Sadrazam İpşir Mustafa Paşa Maltepe'den Üsküdar'a geldiği zaman ilgi çok artmıştı. Halk arasında, ülkeyi içinde bulunduğ durumdin onun kurtaracağına dair yaygın bir

240 Naîmâ, IV, 1578-1579.

kanaat oluşmuştu. En büyük sıkıntı hazinenin zor durumda oluşuydu. Şimdilik bunu kimse umursamıyordu. Sadrazamın yanında Üsküdar'a kadar getirdiği yağmacı yirmi bin kadar cemiyeti ise ulufe alacağını umuyordu.²⁴¹ İstanbul için bir sadrazamın böyle bir cemiyet ile gelişi duyulmuş değildi.

İpşir Paşa kalabalık maiyeti ile Üsküdar'a geldiği zaman (Şubat 1657) bütün devlet erkânı istikbale geldiler. Herkesin içinde hem korku ve endişe hem de bu güçlü adamın hazineyi ve bozuk düzeni bir hale yola koyacağı ümidi vardı. Bu yüzden büyük itibar gösteriliyordu. Üsküdar'da bir ziyafet düzenlendi. Bütün bu toplantı ve protokollerde İpşir'in yanında Abaza Hasan, Kürd Mehmed ve Beyzâde Alisi bulunuyordu. İpşir Paşa ziyafet esnasında sağında oturan Şeyhülislâm Ebu Said Efendi'ye Abaza Hasan ve diğerlerini takdim etti. Sadrazam Paşa şeyhülislâma, *"Efendi, bu Hasan Ağa bir yarar ve bahadır kimesnedir, bilir misiniz?"* diyerek diğerleriyle birlikte onun elini öpmelerini sağladı. Bu suretle sadaret konusundaki minnettarlığını ifade ederken güçlü ekibini de göstermek istemişti. Ebu Said Efendi de *"Sultanım, bu şahbâz ağaların şeci' ve bahadır olduklarına sultanımın şehâdeti kâfidir. Böyle mültefet ve manzûrunuz oldukları istidadlarına delâlet eder, heman berhurdar olsunlar"* dedi.²⁴² İki yetkili arasındaki bu mükâleme çok şey ifade ediyordu. Önce sadrazam devlet katında söz sahibi şeyhülislâma maiyetini takdim edip gövde gösterisi yapmıştı. Diğer taraftan birkaç yıl önce

241 İpşir'in yirmi bin kişiyle Üsküdar'a geldiği duyulunca, bundan en çok endişeye kapılan Yeniçeri Ocağı ihtiyarları hemen meşveret edip, "Bu nasıl vezirdir ki Âsitâne'ye yirmi bin adam ile gelir ve bunun muradı bizi sipaha kırdırıp Atmeydanı intikamını almaktır. İstanbul'a geçerse alay ederiz..." deyip savunma tedbirleri almışlardır (*Naîmâ*, IV, 1582). Silahdar (I, 5), bu rakamı katılmalarla çok yüksek göstermişse de İpşir Paşa'nın cemiyetin bir kısmını bazı merkezlerde bıraktığı düşünülebilir. Ayrıca bk. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 115 vd.

242 *Naîmâ*, IV, 1583; E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 116 vd.

mağdur edilip İstanbul'dan gönderilen Hasan'ın da gönlü hoş tutulmuş oluyordu.

Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'ya gerek Üsküdar ve İstanbul'da ve gerekse Eyüp Sultan'a gidiş gelişte çok yoğun bir ilgi vardı. Halk ve asker yollara dökülmüştü. Önceki sadrazamlarda böyle tezahürat olmamıştı. Yeni sadrazamdan çok şey bekleniyordu. Bu törenlerde Abaza Hasan, Kürd Mehmed ve Beyzade Alisi de mutlaka İpşir'in yanında idiler. Eyüp Sultan ziyaretinde Katırcıoğlu Mehmed Paşa ve Seydî Ahmed Paşa da bulunmuşlardı. İpşir ve şeyhülislâm birlikte yürüdüler. Her ikisi de beyaz libaslar içindeydi.²⁴³ Bu görkemli yürüyüş özellikle icra ediliyordu. Bir müddet evvel İpşir Paşa Anadolu'da ayaklanırken hakkında "*Celâli oldu*" dedikodusuna mukabil yapılıyordu. Devlet erkânı İpşir Paşa'nın yüklü bir hazine ile payitahta geldiğini, artık devletin kara taliinin değişeceğini düşünüyordu. İpşir'in ıslahatçı planları devlet erkânı arasında biliniyordu. İsyankâr tavrı ise ona itibar kazandırmıştı.

İpşir Paşa'nın Göreve Başlaması ve Muhalefet

İpşir Paşa sadrazamlık görevine başlayınca (Şubat sonu 1655) askerin ulufesinin ödenmesi gündeme geldi. İlk işi Defterdar Moralı Mustafa Paşa'yı çağırıp ondan para istemek oldu. Moralı Defterdar, sadaret mührü İpşir'e gönderildiği halde mühre talip olmuş ve bundan da İpşir haberdar edilmişti. Defterdar, İpşir Paşa'ya para olmadığını söyleyince yolsuzlukları ortaya çıkarıldı. Müsadereler yapılarak hazineye kazandırıldı.

Sadrazam İpşir Paşa Halep'ten İstanbul'a gelirken taraftarlarını da önemli yerlere yerleştirmişti. Anadolu beylerbeyiliği Seydî Ahmed Paşa'ya (sonra Kör Hasan Paşa'ya), Şam

²⁴³ *Naîmâ*, IV, 1584; *Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları*, I, 348.

valiliği Tayyar Paşazâde Ahmed Paşa'ya ve Bolu sancak iken voyvodalık haline getirilip Kürd Mehmed'e verildi. Kürd Mehmed Bolu'da fırsatı değerlendirip halktan baskı ve korkutma ile çok para ve ganimet aldı. Öyle baskı uyguladı ki beş yüz kadar reâyâ bölük bölük İstanbul'a şikâyetle koştı. Hadise İstanbul'da halk arasında duyuldu. Sadrazamın itibarı sarsıldı. Bunun üzerine Kürd Mehmed voyvodalık görevini bırakmak zorunda kaldı.²⁴⁴ Anadolu'dan İstanbul'a şikâyetçi akını durmak bilmiyordu. İpşir Paşa'nın Anadolu'nun nazik durumu hakkındaki tasavvurları bir bakıma doğruduydu. Ancak şu anda yapacak bir şeyi yoktu. Diğer taraftan yanında getirdiği yirmi bin kişilik levend, sekban ve sarıca taifesi umduklarını bulamayınca şimdi ona düşman olmuşlardı. Zaten devlet erkânı arasında mevcut olan düşmanları da ortaya çıktı. Bunların hepsi söz birliği edip şu ifadeleri kullandılar:²⁴⁵

Bu herif bizim kuvvetimiz ile vezir oldu... Padişah kılıcından ve a'dası şerrinden bizim himâyemizle necât buldu. Bizim için ne iş başardı. Ve bu kadar va'di var idi, hangisine vefâ etti. Abaza [Hasan] ve Kürd Mehmed ve sâir şerrinden havf ettiği gidilere, mansıblar ve voyvodalıklar verdi. Anlar vilayetleri yıkıp mâl-i firâvân kazandılar. Biz bunda aç ve muhtâc bekleriz...

Sadrazam İpşir Paşa yanına getirdiği sipahilere gulamiyelerini, veledişlerini vermek ve hizmetlere tayin etmek gibi vaatlerini hazinedeki para kıtlığından dolayı veremiyordu. Şikâyetçileri kabul dahi etmiyor, gözden uzak tutuyordu. Hatta bu şikâyetçiler Abaza Hasan'a ve Kürd Mehmed'e dahi ulaşmışlar, sonuç alamamışlardı. Ancak söyledikleri bazı imalı sözler Abaza Hasan'ın ve Kürd Mehmed'in dikkatini çekti:²⁴⁶

244 Naîmâ, IV, 1597-1598; Hammer, X, 244.

245 Naîmâ, IV, 1599.

246 Hammer, X, 244; Naîmâ, IV, 1601.

Sizler her biriniz nâil-i mansıb ve mâl oldunuz, biz umumen böyle mahrum kaldık. Yarın başınıza bir hal geldikde yine biz sizlere lâzım olmaz mıyız?

Sipahilerin bu imalı sözleri Hasan'a ve Kürd Mehmed'e bir ikazdı. Hemen sadrazama gittiler. Olanları anlatıp, "*taleplerini karşılayalım, sabırları son haddine ulaşmış, isyan etmelerinden korkarız*" dediler. İpşir Paşa, "*sizin savunduğunuz adamlar padişaha kadar ulaşmış üç-dört adamı şikâyet etmişler*" dedi. Sabretmelerini istedi.²⁴⁷ Bu sözler üzerine İpşir Paşa'dan uzaklaştılar. Ondan ümidi kestiler. Bir daha yanına gitmek istemediler. Zira kendi hayatlarını tehlikede gördüler. Şimdilik Üsküdar'a geçtiler.

Bu günlerde Üsküdar hanlarında kalmakta olan sipahilerle sarıcalar arasında kavga çıktığı haberleri geldi. İstanbul'daki sıkıntılar oraya da sirayet etmişti. Sadrazam İpşir Paşa'nın Üsküdar'a müdahale edecek hali yoktu. Gün geçtikçe durumu kötüleşiyordu. Hazine darlığına bir türlü çare bulunamıyordu. Önemli bir gelişme oldu. Katırcıoğlu Mehmed Paşa dört yüz sarıca taifesiyle Girit'e gönderildi. İstanbul'da kısmî bir rahatlama oldu.²⁴⁸ Katırcıoğlu mansıp mağduru olarak azılı bir Celâlî reisi idi. Sonra Hamid sancağı mutasarrıfı oldu. Kaptan-ı Derya Murad Paşa'nın *şefaatnâmesi*, Abaza Hasan'ın aracılığı ve İpşir Paşa'nın anlayış göstermesiyle Katırcıoğlu kazanılmıştı. Katırcıoğlu'na ilgi gösterilmeseydi, sonraki tarihlerdeki Celâlî isyanlarında yer alması ihtimal dâhilindeydi.

²⁴⁷ *Naîmâ*, IV, 1601, 1605; *Hammer*, X, 244; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 279. Hasan ile Kürd Mehmed, bahsedilen üç-dört adamın kendileri olduğunu vehmettiler. Şüpheler kendileri üzerinde toplanıyordu. Sadrazamın kendilerini tasfiye niyetinde olduğunu düşündüler.

²⁴⁸ *Naîmâ*, IV, 1601-1602; *Hammer*, X, 244; M. İlgürel, "Katırcıoğlu Mehmed Paşa", 35-36.

İpşir Paşa'ya Karşı Sipahi ve Yeniçeri İttifakı ve İpşir'in Sonu

İpşir Paşa Halep'ten ayrıldıktan sonra yakın adamlarını belli başlı merkezlere yerleştirerek İstanbul'da kendisini sağlamlaştırmak istemişti. Ancak bu adamlar reâyâyâ zulmettikleri için şikâyetler gelmeye başlamıştı. Bunlardan Anadolu Beylerbeyisi Seydî Ahmed Paşa'nın reâyâyâ uyguladığı mezalim haberleri padişaha kadar ulaşmıştı. Padişah onun İstanbul'a getirilmesini istediye de İpşir Paşa Kütahya'da oturtup padişahı oyalandı. Üsküdar'daki sipahi, levend ve sekbanların sadrazamdan ümitlerinin iyice azaldığını, onun aleyhine döndüklerini, Abaza Hasan ve Kürd Mehmed'in bunu farkedip İpşir Paşa'ya naklettiklerine temas edilmişti. Sipahiler Yeniçeri Ocağı'na müracaat ederek müşterek hareket teklifinde bulundular. Ancak ocak ihtiyarlarının karşı çıkmasıyla bir anlaşma şimdilik önlendi. Buna rağmen İpşir'e karşı müşterek öfke devam ediyordu.

Kaptan-ı Derya Kara Murad Paşa yıllar önce sadrazamlık yapmış, devlet tecrübesi olan bir devlet adamı idi. Sözüne güvenilir, itidal sahibi idi. Sarayda da itibarı yüksekti. İpşir Paşa İstanbul'a gelmekte gecikince, azli konuşulurken önlemiş, beklenmesini tavsiye etmişti. Padişah da ona güvenmişti. Şimdi ise İpşir Paşa onu kendisine rakip görüp donanma ile İstanbul'dan göndermek istiyordu. Bu yüzden sadrazam, hatalı tutumuyla Murad Paşa'nın düşmanlığını kazandı. O da İpşir Paşa aleyhinde çalışmaya başladı. Önce sarıca, sekban ve levendleri casuslar vasıtasıyla isyana teşvik etti. Sadrazam aleyhinde kullanılmaya müsait Kürd Mehmed ile temas kurdu. Kürd Mehmed zaten İpşir'e gücenik Üsküdar'da idi. Onu bir gece gizlice Tersâne'ye çağırdı.²⁴⁹ Beş yüz altın verdi.

²⁴⁹ *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 196; *Na'imâ*, IV, 1605. *İsâ-zâde Târîhi'nde (Metin ve Tahlil*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 1996, s. 13), Kürd Mehmed'in güvenilir bir zorba-başı olduğu kayıtlıdır. Ayrıca bk. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 117 vd.

Kendisinin donanma ile şehirden ayrıldıktan sonra İpşir'in sipahileri ortadan kaldıracığını telkin etti. Kürd Mehmed de Abaza ile birlikte sipahilerin şikâyetleri için İpşir'e gittiklerinde bunu sezdiklerini söyledi. Murad Paşa daha sonra çeşitli vesilelerle mîrîde paraları kalan Deli Birader, Ak Ali, Mimar Mustafa, Gümrük Emmini Salih Efendi gibi yetkilileri gizlice çağırıp, sadrazam aleyhinde çalışırlarsa paralarının tahsiline imkân sağlayacağı taahhüdünde bulundu. Onlar da bu teklifi derhal kabul ettiler. İpşir'e iki yüz kese para kaptıran Yeniçeri ağalığından mütekait Kara Hasanoğlu Hüseyin Ağa'dan iş birliği söz aldı. Valide Turhan Sultan'a da gizlice haber ulaştırıldı.²⁵⁰ Görüşmeler çok gizli yürütülüyordu. Böylece köşebaşları tutuluyordu. Abaza Hasan'ın İpşir'in en yakını ve müsteşarı olması yüzünden ona haber verilmiyordu. Son zamanda Hasan da İpşir'e karşı idi. Buna rağmen eski bağlılığı hesaba katılmıştı.

Kara Murad Paşa'nın gizli gizli çalışması ile sadrazamın sonu hazırlanmıştır. Kasıtlı olarak sadrazamın yanında getirdiği ve halen Üsküdar'da bulunan "*sipahi, sekban ve sarıcaları İstanbul'a geçirip yeniçerileri kırdırarak*" şayiaları yayıldı (1 Receb 1065 / 7 Mayıs 1655). Kürd Mehmed sinsi sinsi çalışıyordu. Rüşvet aldığı Kara Murad Paşa'nın emrine girmişti. Beş yüz sipahi ile İstanbul'a geçti. Abaza Hasan ise Üsküdar tarafında bulunuyordu. Gelişmelerden hâlâ haberi yoktu.

Kürd Mehmed sipahileriyle Atmeydanı'na geldi ve "*Nizâm-ı devlete ve ref'-i mezâlîme müte'allik söyleşecek sözlerimiz vardır, yeniçeri yoldaşlar gelsinler*" dedi. Önceden haberleri alan bütün yeniçeri askeri Sultanahmed Meydanı'nda toplandı. Yoğun bir halk kitlesi de vardı. Kısa zaman önce sipahilerin teklifine olumlu cevap vermeyen yeniçeriler bu

250 *Naîmâ*, IV, 1605-1607; *Hammer*, X, 245; A. Özcan, "Kara Murad Paşa", 363-365.

defa koşup geldiler. İstanbul'da büyük bir kargaşalık çıktı. Sokaklar İpşir'in katli için bağrıışan askerlerle doldu. İstanbul tarihinde şimdiye kadar böyle yoğun bir kalabalık olmamıştı.²⁵¹ Kürd Mehmed bu kargaşalıkta tam bir kışkırtıcı rolü oynadı. İki grup askere hitaben, "*Din ve devlet umuruna nizâm vereceğiz*" sözleriyle barışıklık ortamı yarattı. İki ocağın zabiteleri ve ağaları bir araya gelip dostluk ilan ettiler. Anadolu'da reâyânın maruz kaldığı zulmü Sadrazam İpşir Paşa'nın üzerine yıktılar.²⁵² Kürd Mehmed işi o raddeye getirdi ki "*Bilâd ü ibâdı tahribe sebep olan vezire şer'an ne lâzım gelir*" deyip, "*ulemadan fetvalar aldık*" diye ilan etti. Şuursuz toplum iyice İpşir düşmanı oldu. Kürd Mehmed iki tarafın ittifakıyla *sâhib-i kelâm* tayin olundu. Ayrıca *sadr-ı meclis* de tayin²⁵³ edilip her hususta fikir beyan etme yetkisi verdiler. Bu yetkilerden şımaran Kürd Mehmed bir grup adama, "*Şeyhülislâmı buraya getirin*" diye emir verdi. Adamlar Şeyhülislâm Ebu Said Efendi'yi bulup Kürd Mehmed'in huzuruna getirdiler. Onu da "*İpşir Paşa'yı bulup getir*" diye gönderdi. Şeyhülislâm sadrazama gitti ise de onu âsilere götürmeye muvaffak olamamıştır. Bu suretle şeyhülislâm da âsileri nazarında suçlu duruma düşmüştür.

251 Hadiselerin tanığı olan Mehmed Halife (bk. Bekir Kütükoğlu, "Mehmed Halife", *DİA*, XXVIII, 489-490), "... vezir ile gelen Anadolu sipah ile yek-dil ve yek-cihet olan... Kul taifesi ayağa kalkup şol mertebe cem'iyet eylemiş ki bir tarihte olmuş değildir" (*Târîh-i Gilmânî*, s.40-41) diyerek o günkü hadisenin büyüklüğünü ifade etmiştir. Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 200) ise "sair zamanlarda olan fitne vü fesâda mümâsil olmayup beş-on mertebe ziyâdedir" demektedir. Ayrıca bk. *İsâ-zâde Târîhi*, s. 17-18.

252 Kürd Mehmed'in gayretleriyle İpşir Paşa haksızlığa uğruyordu. Gerçi zalimliği vardı ama bu ağır bir ithamdı. Kaldı ki İpşir Paşa zulmü bertaraf etme hazırlıkları yapıyordu. Halep'te iken mezalimin kaldırılması için bir toplantı bile düzenlemişti. Gerçi yapılamamıştı ama programında vardı. Kürd Mehmed vaktiyle yanına sığındığı İpşir'e ihanet ediyordu.

253 *Naimâ*, IV, 1609.

Bir müddet sonra öfkeli kalabalık İpşir Paşa'nın sarayını yağma ve talan etti.²⁵⁴ Bu yağmadan Ebu Said Efendi'nin konağı da nasibini aldı.²⁵⁵ İpşir Mustafa Paşa sadareten azl ve katl olundu (5 Receb 1065 / 11 Mayıs 1655).²⁵⁶ İpşir Paşa'nın bu kötü akıbeti devletin itibarını iyice zedelemişti. Askeri isyana teşvikle sadrazamı katletmek devlet için kötü olmuştur. Sadaret makamı yara almış, korkulu bir makam haline gelmiştir. Hadiseler idarenin iyice kontrolden çıkmış olduğunu gösteriyordu. Bu gelişmenin iki mimarının olduğu anlaşılıyor. Bunlardan biri İpşir Paşa aleyhinde gizlice çalışmalar yürüten Murad Paşa ile onun rüşvetle yönlendirdiği Kürd Mehmed'dir. Burada idarenin olmayışını ve saray otoritesinin gevşekliğini de hesaba katmak gerekir. Kürd Mehmed bu boşluktan istifade ile sipahileri tarafına celbetmek için velediş konusuna sahip çıktı. Sipahiler de artık Kürd Mehmed'in emrindeydi.²⁵⁷ Abaza Hasan ise sipahilerin öfkesini zaten biliyordu. Ancak hazırlıklardan habersizdi. Murad Paşa sadarete geçince, altı-yedi bin kadar velediş vaadi padişahın fermanı ile gerçekleşti. Ancak hazine de tamamen boşaldı.²⁵⁸

İstanbul'u sarsan bu önemli hadisede Anadolu'dan gelen sipahiler ile yeniçerilerin iş birliği yapmaları dikkat çekicidir.

254 İpşir Paşa'nın her türlü değerli eşyası ve parası yağmalanmıştır. *Naîmâ*, IV, 1612; *Hammer*, X, 247, not 1.

255 Esad Efendizâde Ebu Said Mehmed Efendi, *Tacüt-tevârih* müellifi Hoca Sadeddin Efendi'nin torunudur. Asiler onun da idamını istemişlerse de önlenmişti. Ancak konağı yağmadan kurtulamamıştır. Aile yadigârı kıymetli eşyasıyla kütüphanesi yağmalanmıştır. *Naîmâ*, IV, 1612-1613.

256 *Naîmâ*, IV, 1607 vd.; *Silahdar*, I, 9, 18-19; *Ravzatül-ibrâr Zeyli*, s.202), dört ay gecikme ile İstanbul'a gelmesini "nâmus-ı saltanatı ihlâl... dahi nice mahzûr vardır. Hakkâ bu cümlelerin zuhûru İpşir'in vezir olmasından" demektedir. İpşir Paşa'nın katlinde ocak ihtiyarlarından, sözüne itibar edilen Kara Hasanzâde Hüseyin Ağa'nın katkısı olmuştur. Bk. *Naîmâ*, IV, 1751-1752.

257 *Ravzatül-ibrâr Zeyli*, s. 200; *Naîmâ*, IV, 1607.

258 *Silahdar*, I, 11.

Genellikle aralarında anlaşmazlık bulunan bu iki askerî sınıfı bir hedefte birleştiren, hazine müzayakası ve sipahilerin istekleridir. İpşir Paşa bu kargaşalığın ortasında kalıp kurban edilmiştir. Hâlbuki İpşir Paşa'nın tayini sırasında yapılan görüşmelerde hazine müzayakasına çare bulabileceği ve iki asker arasındaki münafereği ortadan kaldıracığı kanaati oluşmuştu. Makamında samimi ve iyi niyetli idi. Devlete çekidüzen verip *nizâm-ı âlem* planını yıllar içinde gerçekleştirebileceğine inanıyordu. İki askerî grubu barıştırma niyeti isabetliydi. Ancak bozuk düzenin bu tutuculuğu gelişmelere hazımsızdı.

Karaçelebizâde'nin Uyarıları

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, İpşir Paşa'nın sadarete tayinini uygun bulmamıştı. Fikrini beyan edecek bir hali de yoktu. Zira Bursa'da sürgünde idi. İstanbul'daki hadiseleri yakından takip ediyor, yorumlar getiriyordu. Bu sırada 63 yaşındaydı. İki grup askerinin bir araya gelip İstanbul'da büyük bir isyan çıkarmalarını bu isabetsiz tayine ve İpşir'in dört ay gibi uzun bir zaman Anadolu'da oyalanmasına bağlamaktadır. Devlete kayda değer bir hizmetinin olmadığını, her işinde ihmal ve kusur bulunduğunu ifade etmiştir. Kendisi, İpşir Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle meydana gelen bu ihtilalin öncekilere benzemeyip beş-on mertebe fazla olduğunu da belirtmiştir. Karaçelebizâde, Devlet-i aliyye'nin son senelerde çok yıprandığını, eski halini bulabilmesi için zamana ihtiyaç olduğu tespitinde bulunmuştur. Bunun için alınması gereken tedbirleri on madde halinde özetlemiştir. Müellif daha önce belirtildiği gibi "*hükûmete hâkim olan ağalara yanlış tutumunuzla Abaza Hasan'ı isyana teşvik ediyorsunuz, vazgeçin*" demişti. Şimdi de idarecilere tavsiye ve temennilerde bulunarak bütün hata ve kusurları, eğer dikkat edilmezse olabilecekleri gözler önüne sermektedir. Esasında *Ravzatü'l-ebrâr*'da çok yerinde,

devlet adamlarını eğitici ifadeler bulunmaktadır. Müellif bu uyarıları zikretmeyi bir görev olarak kabul etmiştir.²⁵⁹

1. Karaçelebizâde yeniçerilerle sipahilerin birleşmesini savunmaktadır. Zira sipahiler saltanata bağlılıklarını yitirmiştir. Yeniçeriler vaktiyle sipahilerle mücadeleye girişselerdi, sipahilerin fesadı kırılırdı. Şimdi bu ihtimal kalmamıştır.
2. Öfke ile katl olunan vüzeranın mal ve parasına saltanat tarafından meşru veya gayr-i meşru el konulması hazine sıkıntısına bir çare olurdu. Şimdi ise yağmacılık gündeme geldi.
3. Şeyhülislâm dinimizin direğidir. Ona kem gözle bakanın gözlerini çıkarırlar. Şimdiye kadar hürmet edilirken, başı kesilmek teklif olunup hanesi yağmalandı. İmam-ı Âzam (Ebu Hanife) mümkün olup da tekrar hayata gelse, halkın gözünde itibarı düşük olup saygı göstermezler.
4. İşin sonunda yağma kapısı açıldı. Bundan sonra Payitahtta can, mal ve ırz güvenliği imkânsız hale geldi.
5. Hazine müzayaka bu kadar aşikâr iken lüzumsuz harcamalar iki misli zaafa sebep olur.
6. İpşir Paşa sadrazam olarak Anadolu'da İstanbul yolunda iken 1065 (1655) senesi vergisini toplatıp 1066, 1067 senelerine müdahale olunmamak kararını vermişti. Şimdi ise reâyâdan birkaç senelik peşin vergi talep etmek büyük bir fesada yol açmaktadır.
7. Veledeş konusu her tarafa yayılınca ölümler dahi diri gösterilip çöl kumu kadar hazine olsa kifayet etmez. Aksi takdirde ayda bir sadrazam katl olunur. Bir şeyhülislâmın serveti de yağmacıların elinde yok olur.

259 *Rauzatü'l-ibrâr Zeyli*, s.200-202.

8. Yeniçeri ve sipahi zabitlerinden mahlûl istemek yanlış olur. Hazineye tahmil olunan terakkilerin tenezzülü hususuna güç yetmez.
9. Binlerce sarıca ve sekban Anadolu'da her köşeye yayılırsa Celâlî zuhuru ihtimali kuvvetlenir.
10. İstanbul'da böyle fitne ve fesad ortaya çıkınca devlet adamlarına telaş hâkim oldu. İdare zaafa düştü. Donanma-yı hümayûn mühimmatı tedarik olunup vaktinde harekete imkân olmadığından, bu sene gemilerin Boğaz'dan çıkışı mümkün olmadı. Yararlı bir hizmet de beklenemez. Düşman donanmasının denizlerde faaliyet ve zararları artar. Peş peşe gelen sıkıntılar ve gaileler herkesi aciz bırakır. Ancak Allah Osmanlı Devleti'nin koruyucusu olup kıyamete dek yaşayacaktır.²⁶⁰

Karaçelebizâde tanınmış bir ulema ailesine mensup olup, çok iyi eğitim alarak yetişmişti. Müderrislik, kadılık ile Anadolu ve Rumeli Kazaskerliğinde bulundu. Bu hizmetleri daima yoğunluk içinde geçti. Devlet tecrübesi kazandı. Mekke Kadılığında da bulunarak deneyimlerini artırdı. İstanbul Kadılığında iken IV. Murad'ın hışmına uğradı. Sonra kurtuldu. Şeyhülislâm tayin edildi. Sakız'a sürgüne gönderildi. Sonra Bursa'ya sevk edildi. Emekli olup köşesine çekilmedi. Eser telifini hiç bırakmadı. İstanbul hadiselerini ve Anadolu'da reâyânın durumunu takip ediyordu. Gidişattan endişeliydi.

Devlet ve Halk Münasebetleri

Yukarıda görüldüğü üzere Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin uyarılarında isabet vardır. Bu konuda fikir beyan edebi-

²⁶⁰ Karaçelebizâde bu uyarılarına ilave olarak benzer uyarılarda daha bulunmuştur. Burada ilave etmekte yarar vardır (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 221): "İlâc kabul etmez bir derd dahi mansıbların tez tez tebdil olunduğudur... Tahammülünden birkaç mertebe ziyade rüşvet ile mansıb verilmek bitariki'l-edille emvâl-i re'âyâya yağmaya izin değil midir? Verdikleri mâl-i rüşvet merâbihlerden biri bine alınmış akçadır."

lecek en yetkili şahsiyetti. Nitekim onun da ifade ettiği gibi en büyük zararı toprağın esas sahibi olan reâyâ görüyordu. Zira reâyâ Celâlî ve eşkıya taarruzları karşısında savunmasızdı. Zaten devlet tarafından pek umursanmıyordu. Ayrıca reâyâ, ehl-i örf taifesinin köyler üzerine salgun yapmalarından, devre çıkmalarından, teftiş bahanesiyle zulmetmelerinden ve ziyade vergi tahsilinden şikâyetçiydi. Buna rağmen İstanbul hükûmeti bütün Anadolu'ya yayılmış olan bu tecavüzlere karşı adaletnâmeler yayınlayabilmişti. Ancak arzulanan sonuca ulaşamıyordu. Tabiatıyla bu durum reâyâdaki bezginliği artırıyor. Hükûmete olan güven sarsılıyordu. Bu ciddi bir kırılma ve siyasî yetersizlikti. Devlet idaresinin pek tanınmadığı bu devirde her şehir, kasaba ve köyde serkeş yeniçeri, sipahi ve levant taslakları, suhteler ve vergi ödemeyenler kanunsuz hareketlerde bulunuyorlardı.²⁶¹

Kanun uygulayıcı oldukları halde kadı ve naiblerin de reâyâyâ zulmettikleri vaki idi. Devre çıkıp halktan kendileri ve hayvanları için yiyecek maddesi gasbettikleri ve *bî-namaz teftişi* olarak para aldıklarına dair şikâyetler vardı.²⁶²

Zaman zaman yapılan eşkıya ve silah teftişi de bu kabil-den devlet hizmetlerinden idi. Bazen gönderilen müfettişlerin suçluları aramada halka fazla eziyet ettikleri de oluyordu. Tabiatıyla bu da şikâyetlere yol açıyordu. Geniş yetkilere sahip

261 *Naîmâ*, IV, 1838. Bu hususta evâsıt-ı Receb 1064 (Haziran 1654) tarihli belge şöyledir: "... ber-vech-i arpalık Hamid sancağına mutasarrıf olan Mehmed dâme ikbâlehûya ve Ağlasun kadısına hüküm ki: Ağlasun kazâsı ahâlisi arz-ı hâl edüp; kazâ-i mezbûrda sâkin Hatiboğlu Mustafa nâm kimesne kendü hâlinde olmayup şerîr ve gammâz olmağla, tekâlîf-i mirî cem'ine gelenlerin yanlarına varup dâimâ mirî hizmetler üzerine alup lâkin şer' ve kanun ve defter mücebince cem' ve tahsîl etmeyüp nice ta'addî ve tecâvüz..." BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.* 3, s. 74.

262 Uluçay, *Saruhan*, vsk. 112.

müfettişlerin haklarını fazlasıyla kullanmaları iyi netice vermemiştir.²⁶³

1645'te başlayan Girit Seferi için talep edilen *tekâlif-i örfiyye* ve *avâriz-ı dîvâniyye* de reâyâ üzerinde olumsuz tesirler yaratıyordu. Adada savaşın devam etmesi, ihtiyaçların artmasına ve hükûmetin de ister istemez halkı zorlamasına sebep oluyordu. Böylece Girit Seferi halkın altından kalkamayacağı vergilerin gündeme gelmesine zemin hazırladı. Üstelik deniz aşırı savaş uzadıkça uzuyordu.

Hal böyle iken Celâlî ve eşkıya tehlikesini de düşünmek gerekiyordu. Reâyânın karşılaştığı yağma ve kıtal hadiseleri bitip tükenmek bilmiyordu. Celâlî geldiği zaman reâyânın ambarı boşalıyor, hayvanları alınıyor, bazen de evi tahrip ediliyordu. Bu yüzden reâyâ için çıkar yol, yerini yurdunu terketmek yani *celâ-yi vatan* (terk-i diyar) etmekte.²⁶⁴ Surlarla çevrili şehirlere sığınmak reâyânın hayaliydi.²⁶⁵ İstanbul dahi reâyânın hayalindeydi.²⁶⁶ Şehirlere göç eden yığınlar çoğaldıkça hem terkettikleri yerlerde boşluğa ve hazinenin zararına, hem de yerleşme bölgelerinde darlık ve buhranlara sebep oluyordu. Bunun en belirli örneğini iâşe buhranlarının teşkil ettiği aşikârdır. Tabiatıyla bu da kıtlığı ve fiyat yükselişlerini getiriyordu. Kıtlık şehirler için tehlikeli idi.²⁶⁷

263 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. By V. L. Menage, Oxford 1973, s. 213-214, 228-229. Bu meyanda Abaza İsyanı'nı fırsat bilen bazı Gemlik ileri gelenleri Engürücek köyüne baskınlar düzenleyip, Abaza Hasan İsyanı için gönderilen nefir-i âmma uymadıklarını iddia ile "... siz niçün şakî-i mezbûrlar ile harb ü kıtal eylemediniz, sizi ahz ve erzâkınızı aluruz..." diyerek köylüye eziyet ettikleri anlaşılmıştır.

264 M. İlgürel, "Celâ-yi Vatan", 238-240.

265 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993, s. 334; Hülya Taş, *XVII Yüzyılda Ankara*, İstanbul 2006, s. 106, 108, 195.

266 "... Celâlîler zuhuru ili reâyâyâ za'f gelüp terk-i diyar ve karyelerden şehre firar ettiler. Hâlâ İstanbul etrafı bile doldu." Kâtib Çelebi, *Düstûr-ül-amel li-islâhi'l-halel*, s. 127.

267 S. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 46-47.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÖPRÜLÜ'NÜN SADARETİ, ABAZA HASAN PAŞA'NIN ERDEL SEFERİ'NE DAVET EDİLMESİ

Seydî Ahmed Paşa ve Konya Hadiseleri

Seydî Ahmed Paşa Kafkaslı bir köle olup sarayda görevli iken Maraş beylerbeyiliğine tayin olunmuştu. Paşa Maraş'a giderken İpşir Paşa ile buluştu. Hemşehriliği dolayısıyla onunla ilgilenen İpşir Paşa sadrazamlık yetkisini kullanarak onu Anadolu beylerbeyiliğine tayin etti.²⁶⁸ Yanındaki kalabalık cemiyetinden bir kısım levend ve erâzil takımını da Seydî Paşa'ya devretti. Böylece İpşir'in Anadolu'da güvendiği bir adamı daha oluyordu. Seydî Ahmed Paşa sadrazama güvenilecek ve biraz da devrin geleneğine uyarak reâyâyâ zulmetmeye, mallarını yağma ve talana başladığı ifade edilmişti.²⁶⁹ Bu yüzden İstanbul'a şikâyetler geliyordu. Hele Kütahya ve havalisinden İstanbul'a gelen şikâyetçiler bir gün İpşir Paşa'nın atının yularına yapışarak, “*Bu zalimi vilayetimize sen musal-*

268 *Naîmâ*, IV, 1563-1564; *Hammer*, X, 249-250. Naîmâ'nın kaydına göre İpşir Paşa, Ahmed Paşa'ya iltifat edip “Maraş sana uygun değil, sen Anadolu'ya layıksın” deyip bu tayini yapmıştır.

269 Bu tayini hiç uygun bulmayan Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 228), Seydî Paşa için “... emvâl-i reâyâyâ dest-i ta'addîyi dirâz ve her cânibde bir bahane ile gâret ü yağmaya âgâz ettiler” demektedir. *Silahdar*, I, 20.

lat ettin” diyerek hesap sordular. Bu feveran padişaha kadar aksetti (1065/1655). Bunun üzerine denizciliği ile de bilinen Seydî Ahmed Paşa Boğazhisar (Çanakkale) muhafızlığına tayin edildi. Girit Seferi devam ediyordu. Bu görevde iken Venedik donanması Boğaz’dan uzaklaştırıldı. Artık Orta Anadolu’da hükmü kalmamıştı. Ancak bir müddet sonra Karaman’a döndü.²⁷⁰

İpşir Paşa’nın azl ve katlinde Kara Murad Paşa ile gizlice iş birliği yapan Kürd Mehmed, Abaza Hasan’ın eski görevi olan Yeni-il voyvodalığına tayin edildi. Naîmâ’nın kaydına göre Kürd Mehmed voyvodalığa kendisini mükâfat olarak tayin ettirmiştir. Hatta isteğine uygun *evâmir-i aliyye* de almıştır.²⁷¹ Gelişigüzel yapılan bu tayinle yine hatalı bir adım atılmıştı. Vaktiyle Abaza Hasan’dan esirgenen bu tayin yeni bir isyanın başlangıcı olmuştur. Ancak ileride görüleceği üzere tayin yarıda kalmıştır.²⁷²

Bu günlerde İpşir Paşa’nın katlinden sonra Üsküdar’da bulunan Abaza Hasan, adamlarının başında olarak Anadolu’ya yürüme hazırlıklarına başladı. İpşir Paşa’nın küskün

270 *Naîmâ*, IV, 1631; *Silahdar*, I, 20.

271 *Naîmâ*, IV, 1631; *Nihadî*, s. 20.

272 Sadrazam İpşir Paşa katledildikten sonra Kürd Mehmed kahraman edasıyla Üsküdar’a geçip Abaza Hasan’ın yanına gitmiş, “işte işi bitirdik, hemen bizimle olmadığın kaldı” deyince Hasan sinirlenip yüzüne tükürmüştür. Hasan devamla, “yüzün mor olsun, iyi iş gördün, hemen bildiğinden kalma” demiştir. “yüzün mor olsun” ifadesi boğularak ölesin bedduasıdır. *Naîmâ*, IV, 1621-1622; *Hammer*, X, 248; *Ravzatü’l-ebrar Zeyli* (s. 199-200)’ne göre Hasan, Kürd Mehmed’in İpşir Paşa aleyhindeki gizli faaliyetlerini haber almıştı. Bu yüzden ona öfkeliydi. Hasan şöyle devam edip, “... bu vakte dek bize az lutf etmedi, ne rica eyledik ise müsa’ade eyledi. Sayesinde bu kadar mal ve kuvvet sahibi olduk, sana Bolu sancağını vermedi mi? Vilâyeti yıktırıp yüz bin gurusı almadın mı? Bundan sonra bu herifin zevâline sa’y etmek veled-i zinâlıktır” demiştir. *Naîmâ*, IV, 1621. Hasan bu sözleriyle Kürd Mehmed’in kötü niyetini yüzüne çarpmıştır. Hasan, idareye çekidüzen vermek üzere İpşir’in yanında bulunduğunu beyan etmektedir.

ve sahipsiz kalan binlerce adamı da Hasan'a katıldı. Hasan, İpşir Paşa'nın müsteşarı ve mü'temen adamı olması dolayısıyla bunu memnuniyetle karşıladı. Kendisinin binden ziyade tûfeng-endâz adamı vardı. İpşir Paşa'yı sevenler Abaza'nın etrafında birleştiler.²⁷³ Abaza Hasan bu kalabalık cemiyeti ile Anadolu'ya yürüyüşe geçti. Bu haberler İstanbul'da huzursuzluğa sebep oluyordu. Hazineadaki darlık ise devam etmekteydi. Birtakım vaatlerle sadarete geçen İpşir Paşa'dan çok şey beklenirken daha karışık bir döneme girilmişti. Abaza Hasan'ın yürüyüşe başlaması, tekrar isyan edeceği haberlerinin devlet erkânı ve halk arasında yayılmasına sebep olmuştu. Sarayın ise bu yürüyüşü durduracak hiçbir gücü kudreti yoktu.

İstanbul'dan ayrılıp kalabalık cemiyeti ile yürüyüşe geçen Abaza Hasan, Seydî Ahmed Paşa'nın Karaman eyaletine tayin edildiğini ve Çanakkale'den Konya'ya doğru ilerlemekte olduğunu haber aldı. Onunla mektuplaştı. İpşir Paşa'nın katlinden dolayı dostluklarını pekiştirdiler. Kürd Mehmed casusları vasıtasıyla bu haberleşmeleri öğrendi.

Mektup teatilerinden özellikle kendisi için endişe eden Kürd Mehmed tedbir almakta gecikmedi. Vaktiyle yakın dost olan Abaza Hasan artık en kavi düşmanı idi. Durum böyle iken Kürd Mehmed bu ikisinin Konya'da ittifak etmelerinin tehlikeli olacağını düşünüp oraya gitti. Yeni-il voyvodalığına gitmekten vazgeçti.²⁷⁴ Konya'da şehrin ileri gelenlerine baskı yaptı. Seydî Paşa'nın şehre girmesini önlemeye çalıştı. Üç bin sipahi ile Konya'da savunma tertibatı aldı.²⁷⁵ İstanbul hükû-

²⁷³ *Silahdar*, I, 16; *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 199-200.

²⁷⁴ *Silahdar*, I, 21. İpşir Paşa'nın katli dolayısıyla Hasan'ın ona düşmanlığı devam ediyordu. Şimdi ise onun eski görevine tayin edilmişti. Haliyle Hasan'dan çekiniyordu. Ayrıca Hasan'ın binlerle ifade edilen Celâli cemiyeti vardı.

²⁷⁵ Kürd Mehmed Konya halkına Seydî Paşa'nın ne kadar zalim ve gaddar olduğunu hatırlattı. İpşir Paşa'nın onu Anadolu eyaletine tayin ettiği

metnin bu gelişmelerden haberi yoktu. Sadaret değişikliği olmuş, Süleyman Paşa tayin edilmişti. İstanbul'da idarî boşluk hâkimdi. Kürd Mehmed bir kurnazlık daha yapıp Konyalıların ağzından Seydî Ahmed Paşa'ya, "*Seni vilayetimize istemiyoruz*" ifadeli mektup gönderdi.²⁷⁶ Böylece Kürd Mehmed'in tahrikleriyle Orta Anadolu'da önemli bir sıkıntı meydana geldi. Üstelik görüşmelerden payitahtın sonradan haberi oluyordu.

Abaza Hasan ve Seydî Ahmed Paşa Hadisesi

Konya'da başlayıp Orta Anadolu'da hissedilen hadise, Kürd Mehmed'in tahrikleriyle meydana gelmişti. Kürd Mehmed hem eski dostlarını hem de maiyetindeki eşkıya taifesini kaybetmişti. Taraftar kazanmak için Konya'yı ve halkını seçmişti. Seydî Ahmed Paşa, Kürd Mehmed'in bu hazırlıklarını haber alıp öfkelenmişti. "... *Bana padişahın verdiği mansıbı zabt ettirmeyiz demek ne herze yemektir.*" diyerek asker toplama-ya başladı. Abaza Hasan'a haber gönderip yardım istedi. Hasan iki bin kadar tüfeng-endâz yolladı.²⁷⁷ Seydî Paşa ise üç bin kadar asker toplamıştı. Beş bin kişilik kuvvetle Konya üzerine yürüdü. Kürd Mehmed kendi askeri ve şehirlinin atlı askeriyle şehir dışında Seydî Paşa'yı karşıladı. Üç saat süren savaşta Kürd Mehmed mağlup oldu. Bu savaşta Abaza Hasan'ın gönderdiği tüfeng-endâz kuvvetlerin büyük payı olmuştu. Bu mücadelelerde artık bol miktarda tüfek kullanılıyordu.²⁷⁸

zaman reâyâyâ uyguladığı zulmü anlattı. Seydî'nin azli için padişaha arz ve mahzarlar yazmalarını tenbihledi. "Vilâyeti şu zâlimin elinden halâs edelim" telkininde bulundu. *Naîmâ*, IV, 1631.

276 *Hammer*, X, 249; *Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi*, III/1, 322-323.

277 *Naîmâ*, IV, 1631-1632; *Silahdar*, I, 21-22.

278 Tüfek, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Celâlîler tarafından kullanılıyordu. Celâlîlerin elinde süratle yayıldı. Bunlar yeni mamul fitilli tüfeklerdi. Osmanlı ordusunda bu kadar çok tüfek olmayabiliyordu. Geniş bilgi için bk. Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *Tarih Dergisi*, S.32 (1979), s. 301-318; Ayn. mü., "Osmanlı İmparatorluğu'nda

Anadolu'daki bu gelişmeler haber olarak İstanbul'a ulaşıyor, fakat müdahale edilemiyordu. Zaten idare de zafiyet içinde idi. Sadarete getirilen Kara Murad Paşa bu görevi gönülsüz kabul etmişti (Mayıs 1655). Üstelik bu onun ikinci sadaretiydi. İpşir Paşa'nın azl ve katlinin perde arkasında düzenleyicisi olduğu halde sadaretin başkasına verilmesini istiyordu. Zira hazinenin durumundan dolayı vaatlerini yerine getiremeyeceğini biliyordu. İpşir Paşa aleyhinde çalışırken devlette parası kalanlara bol keseden vaatlerde bulunmuştu. Yine sipahi oğullarını Ocağa kaydettirip (veledeş) giderlerin en az bir misli artmasına sebep oldu. Ayrıca *çalık* konusu (esamisi defterden çıkarılan sipahilerin göreve iadesi) da çözülecekti.²⁷⁹ Hatta Sadrazam Kara Murad Paşa'yı bağlayıcı bir *mukavelenâme* de tanzim edilmişti.²⁸⁰ Ayrıca tayinler için saraydan sık sık tezkireler gelmesi onu zor durumda bırakıyordu. Diğer taraftan Anadolu'dan gelen Abaza Hasan, Seydî Ahmed Paşa ve Kürd Mehmed'in sebep oldukları haberler ile reâyâ şikâyetleri ona soruluyordu. Üç aydan biraz fazla sadarete kalarak istifa etti ve kendisini kurtardı. İpşir aleyhinde çalışarak sebep olduğu ihtilalin hesabı sorulamadı.²⁸¹

Kara Murad Paşa'nın azlinden sonra sadarete Kubbe Veziri Süleyman Paşa getirildi (Ağustos 1655). Osmanlı Devleti'nin

Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askerî Tarih Semineri* (Ankara, 24-27 Mayıs 1983), II, Ankara 1983. Bu konuda önemli bir çalışma için bk. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, İstanbul 2017.

279 A. Özcan, "Kara Murad Paşa", 363-365; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 82.

280 Hammer, X, 248. Bunun için bir merasim de düzenlenmişti. Kürd Mehmed nezaret ediyordu.

281 Kara Murad Paşa Şam beylerbeyiliğine tayinini istemiş, giderken yolda sıtmadan ölmüştür. *Naîmâ*, IV, 1632; *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 200, 206; A. Özcan, "Kara Murad Paşa", 363-365. *Naîmâ* (IV, 1626), Murad Paşa'nın israfını "su-i tedbiri ve Devlet-i aliyyeye zarar-ı azîmi bir cürm-i kebir idi ki kabil-i afv değildir. Askerin ziyadeliğine ve masrafın teksirine..." olarak ifade etmiştir.

bu buhranlı günlerinde ciddi bir icraat yapacak çapta idareci değildi. Askerin mevacibini, müsadere ve borçla kapatmaya çalıştı. Yetmeyince züyuf akçe darbına girişti. Bu durumda Süleyman Paşa'nın başarılı olamayacağı anlaşıldı ve azledildi (3 Cumâdelulâ 1066/28 Şubat 1656). Sadareti üç aydan biraz fazladır.

Askerin İkazları,²⁸² Çınar Vakası

İpşir Mustafa Paşa'nın idamından sonra İstanbul'da idarî bir boşluk hüküm sürerken Anadolu'da da Abaza Hasan Ağa'nın ikinci defa isyan edeceği ihtimali günden güne kuvvetleniyordu. Reâyâ ise korku ve endişe içindeydi. Seydî Ahmed Paşa ve Kürd Mehmed hadiseleri de zaten bunu işaret ediyordu. Devletin bu durumundan en çok rahatsız olan yeniçeriler ve sipahilerdi. Bu rahatsızlık iki ocağı birbirine yaklaştırdı. Sarayı ikaz etmeye karar verdiler. Bu ikazlar genel olarak hazinenin durumu ile mağşuş akçe, yolsuzluklar, reâyânın perişanlığı, Girit Seferi ve padişahın olaylar hakkında bilgilendirilmemesi idi. IV. Mehmed bu sırada 15 yaşın içinde bulunuyordu.

Süleyman Paşa'nın azliyle mühür Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi. Bu tayinle sarayın ne kadar şaşkınlık ve acz içinde olduğu anlaşıyordu. Çok uzaklarda Girit'ten medet umuluyordu. Bu tayinde Kara Hadımlar Ağası gibi uygunsuz kimselerin tercihleri etkili olmuştu.²⁸³ Nitekim birkaç gün sonra hatadan dönüldü. Payitaht ağır bir buhranın içine sürüklenmişti. Yıllardır süren hazine müzayakası, Kara Mu-

²⁸² Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 238), askerin ikazlarını *müdde'â* olarak vermiştir.

²⁸³ Hammer (X, 251), "Padişahın ve Valide Sultan'ın mahremeleri olan Hadım ağaların reyleri mucibince mühr-i sadaret on seneden beri Girit'de Venediklilerle cenk etmekte olan Hüseyin Paşa'ya gönderildi" diyerek bu garip tayine yer vermiştir.

rad Paşa'nın israfa varan yanlış idaresiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştı. İstanbul piyasası kırkık akçe ve mağşuş akçe istilasına uğramıştı. Askerin ulufesinin bu para ile ödenmesi, esnafın ise bu parayı artık kabul etmemesi yüzünden İstanbul'da esnaf ve asker arasında anlaşmazlıklar sürüyordu. Hazinesin geliri iyice azalırken, gideri günden güne artıyordu. Girit'ten dönen bir kısım yeniçerinin ulufe taleplerine cevap verilemedi.²⁸⁴ Bu yeniçeriler de zaten isyan halinde olan yeniçerilere katıldı. Diğer taraftan sipahiler de bu durumdan şikâyetçiydi. "*Ulufemiz devr olunmaz, nısfımız ulufe almadan defter kapandı*" diyerek isyana katıldılar.²⁸⁵ Böylece yeniçerilere sipahilerin de katılmasıyla büyük bir isyan çıktı.²⁸⁶ *Vak'a-i Vakvakiye* (Çınar Vakası) diye de anılan bu isyan günlerinde (8 Cumâdelulâ 1066/4 Mart 1656) İstanbul'da çarşı pazar kapanmış, hayat adeta durmuştur. Beş gün süren isyanda âsiler padişahdan Ayak dîvanı istediler. Talep kabul edildi. Alay Köşkü'nde yukarıda padişah, yanında vezirler ve ulema, köşk altında âsi asker kalabalığı yer aldı. Sipahi ileri gelenlerinden iç mehterlikten uzaklaştırılmış Mehter Hasan Ağa²⁸⁷ önce padişaha dua ile iyi dilek ve temennilerini bildirdi. Sonra madde madde ikaz mahiyetindeki taleplerini arzetti:

284 Girit'den gelen birkaç yüz yeniçerinin ulufeleri bir müddettir verilemiyordu. Dokuz kıst mevacicbleri birikmişti. Bu yeniçeriler İstanbul sokaklarında bağıra bağıra nümayiş yaptılar. Şikâyetlerini halka da duyurdular. *Naîmâ*, IV, 1649; *Hammer*, X, 252. Hadiselere şahit olan Mehmed Halife, askerin Alay Köşkü altında "Aldıkları ulûfe Çingâne akçesi, safi bakır ve teneke, çarşuda kimse almaz" (*Târîh-i Gilmânî*, s. 45) sözünü işitmiştir.

285 *Naîmâ*, IV, 1649.

286 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 236. Çınar Vakası hakkında derli toplu bilgi için bk. Münir Aktepe, "Çınar Vak'ası", *DİA*, VIII, 301-302.

287 Silahdar, Rum Hasan Ağa demektir (s.29-30). *Kezâ Nihadî*, s. 22. Kaynaklar onu küstah veya nekbetî (uğursuz) olarak anmaktadır. Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 238), Hasan'ın okuduğu metni vermeyip padişah tarafından "müddeâlarına müsaade olundu" demektir; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 85-86.

- Girit'te asker gece gündüz büyük bir fedakârlıkla savaşmaktadır. Karada ve denizde zor durumda kalınmaktadır. Ancak sorumlular padişahımıza bildirmezler.
- Anadolu'da reâyâ perişan haldedir. Her yer harab olmuştur. Reâyânın çoğu dârülharbe (Müslümanların hükmü altına henüz girmemiş topraklar) firar eyledi. Halbuki "padişah kul ile, kul hazine ile kaimdir; hazine reâyâdan hâsıl olur. Reâyâ adâlet ile hoş hâl olur."
- Askerin hâli çok kötüdür. Ulufe yüzü görmüyor. Ulufe diye verilen mağşuş akçe veya bakır para piyasada geçerli değildir.
- Vezirler, defterdarlar devlet malına göz dikenlerin tassallutundan (memuriyetlerin satılması) para tahsil edemezler. Hazine boş ve görevliler mîrî tahsilinde başarısızdır. Hakikat-i hâli size arzedemezler.
- Padişah maiyetinde olan ağalar ve musahiblerin sarayları vardır. Bunlar sayısız atlara, hizmetkârlara sahip olup menfaat için her işe burunlarını sokarlar. Her biri zengin oldu.
- Zikredilen bu ağalar ve musahiblerin yakın adamlarından vergi alınmaz.
- Bunların istekleri doğrultusunda hareket etmeyenler azl ve idam olunur.
- Saray dışında görevli hizmet ehli denilen görevlilerin sarraflara mağşuş ve bakır para hazırlatıp, ihtiyaç halinde defterdara ödünç verip, sonra karşılığında sahte tezkirelerle saf altın ve gümüş alırlar. Hazineye normal yollardan gelecek akçe gelemenden telef olur.
- Böylece hazinede iki senelik açık ortaya çıkmıştır. İki sene sonra hazineye intikal edecek para (bedelât-ı il-

tizâmiye) bugün harcanmaktadır. Bu yüzden hazinenin hâli harabdır. Mehter Hasan, “bize ulufe olarak verilen akçe budur” diyerek bir avuç züyuf akçeyi vermiştir.

- Bütün bunlara sebep olan Enderun ve Bîrûndan otuz kişinin isimleri yazılı liste buradadır.

Hasan listeyi de takdim etti.

Mehter Hasan padişahın huzurunda yaptığı bu açıklamalardan dolayı mahçup olarak, “*bunların izalesi dîn ü devlete nâfi’ ve başka tarîka müracaatın imkânı mefkud olduğu için bu küstahlığa cesaretimizi af buyurunuz*” demiştir.²⁸⁸ Mehter Hasan ön planda olmakla beraber, onu kullanan Şamlı Mehmed Ağa ile Galata voyvodalığından tardedilmiş Karakaş Mehmed ve diğer zorbalar da bulunuyordu. Ancak bu iddialar doğru olup acz içindeki idarenin yetersizliğini ifade ediyordu.

Askerin İkazları Hakkında

Metin, muhteviyatı itibariyle dikkat çekicidir. Maddeler, alâkalı ve bilgili kişiler tarafından dikkat ve itina ile hazırlanmıştır. Yeniçeri ve sipahi askeri ülkenin kötü yönetildiğini görüp padişahı ikaz etmeyi vazife bilmiştir. Bir bakıma asker bu haklı fevranıyla ülkeye sahip çıkmıştır. *Naîmâ Tarihî*’ni kaynak olarak kullanan Hammer, bu ikazlar için “*Devletin o zamanki ahvâlini musavver ve şâyân-ı dikkattir*” demiştir.²⁸⁹ Askerin Girit’ten Anadolu’daki reâyânın perişanlığına kadar ilgilenmesi elbette manidardır. Nitekim asker Anadolu’daki otorite boşluğuna, Celâlî ve eşkıya baskısına, dolayısıyla

²⁸⁸ Bu ikazları (müddeâları) Naîmâ (IV, 1652-1654) ve Silâhdar (I, 28-30) geniş şekilde vermiştir. Nihadî (s. 22-23), Mehmed Halife (s.45-46) ve Hammer (X, 253n.) özetlemişlerdir. Ayrıca bk. M. Münir Aktepe, “Çınar Vak’ası”, *DİA*, VIII, 301-302.

²⁸⁹ Hammer, X, 253n.

reâyânın durumuna dikkati çekmektedir. Anadolu ile daha ilgili olan sipahilerin bu ikazda ağırlığı olduğu tahmin olunabilir. Metinde, Girit'teki askerin fedakârlığına ve donanmanın durumuna temas edilerek padişahın kasıtlı olarak habersiz bırakılmasına yer verilmiştir. Tabiatıyla bazı saray görevlileri itham edilmektedir. Reâyâyâya sahip çıkılması ise çok olumludur. Padişah, kul, hazine ve reâyâ ilişkisi devletin temeli ile ilgilidir. Keza adalet konusuna da temas edilmiştir:

Son yıllarda askere sağlıklı ulufe verilememektedir. Verilen ulufe mağşuş akçe olup çarşı ve pazarda geçersizdir. Bundan esnaf da şikâyetçidir. Görevliler devlet malına göz dikenler yüzünden reâyâdan tahsilat yapamıyor, hazine boş kalıyor. Saraydakiler bunu size arzetmiyorlar. Padişahım, hizmetinizde olan ağalar ve musahiblerin her birinin sarayları vardır. Her işe burunlarını sokarlar. Bunların yakınlarından dahi vergi alınmaz. İstekleri doğrultusunda hareket etmeyenler azl ve idam olunur. Hizmet ehli denilen görevliler sarraflara mağşuş akçe hazırlatıp defterdara ödünç verirler. Karşılığında sahte tezkirelerle saf altın ve gümüş alırlar. Bu yüzden hazinede iki senelik açık meydana gelmiştir.

Bu ayak dîvanı iki askerî grubu birbirine yaklaştırmıştır. Sipahiler yeniçeri odalarında misafir edilmiştir. Bu misafirlik iş birliğini daha da güçlendirmiştir. Osmanlı tarihinde bu kısa dönemde ikinci müşterek harekettir. İpşir Paşa'nın sadareten düşürülmesinde yine birlikte hareket etmişlerdi. Bu cümleden olarak sipahiler Anadolu'daki duruma daha hâkimdiler. Kapıkulu ise idareyi ve sarayı tarassut altında tutuyordu. Bu müşterek hareketin en önemli sebepleri, devlet otoritesinin olmayışından kaynaklanan Anadolu'daki Celâlîler yüzünden reâyânın perişanlığı, yolsuzluk ve hazine müzayakasıydı.

Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya sadaret mührü gönderildiği zaman Sadaret kaymakamı olarak Zurnazen Mustafa Paşa tayin edilmişti. Hüseyin Paşa'dan vazgeçilince mühür haliyle Mustafa Paşa'ya verildi (5 Mart 1656). Bu günlerdeki Ayak Dîvanı ve Çınar Vakası hadiseleri sırasında sadarete ancak birkaç saat kalabilmiştir.²⁹⁰ Bu hadiseler sırasında Mehter Hasan Ağa ve ekibi, Mustafa Paşa'yı istemediklerini, onun başka bir göreve tayin edilmesini ve sadarete Siyavuş Paşa'nın getirilmesini istemişlerdir. Bu istek yerine getirilmiştir. Siyavuş Paşa'nın ikinci sadareti oluyordu. Burada dikkati çeken husus, Mehter Hasan'ın Alay Köşkü altında iyice nüfuz kazandığıdır. Nitekim Zurnazen Mustafa Paşa'nın azledilip Siyavuş Paşa'nın tayininde söz sahibi olmuştur.²⁹¹

Âsiler verilen listedeki ağaların idamlarında ısrarlı idiler. IV. Mehmed ise listedeki isimlerin mallarının müsadere, kendilerinin sürgüne gönderilmelerini uygun görüyordu. Ancak âsiler tavizsiz davrandılar ve idamları hususunda direndiler. Padişahın kabul etmekten başka çaresi yoktu.²⁹²

Böylece Sultanahmed Vakası'nda (10 Şevval 1058/28 Ekim 1648) sipahilerin tenkili ile başlayan Yeniçeri Ocak ağalarının idareyi ele geçirmelerinden, Alay Köşkü Ayak dîvanına kadar (8 Cumadelulâ 1066/4 Mart 1656) geçen takriben 7 yıl 4 aylık zaman, devlet otoritesinin pek hissedilmediği yıllardır. Otoritenin tesisi Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete tayini ile mümkün olacaktır.

290 Abdülkadir Özcan, "Mustafa Paşa, Zurnazen", *DİA*, XXXI, 346-348. Hilekâr ve kurnaz olarak tanınan Mustafa Paşa, askerin idam listesine girme tehlikesi de atlatmıştır. Hatta askerler, "bizi sadrazam olmak için mi isyan ettirdin" diyerek hadiselerde parmağı olduğunu ima etmişlerdir. *İsâ-zâde Tarihi*, s. 24.

291 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 293.

292 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l Fudalâ*, I, 588.

Kadıızâdeliler ve Anadolu Kırında Durum

IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde hüküm süren dinî ve ictimai hareket, Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1635) ile Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid Sivasî arasında fikrî seviyede başlayan tartışmalar sosyal ve dinî hayatı etkilemiştir. Bunun yanında devlet kurumları da bu hareketin etkisi altına girmiştir.²⁹³ Hatta bu hareketin olumsuz etkileri Anadolu'da da hissedilmiştir.

Kadıızâde Mehmed Efendi Balıkesir'de doğdu (1582). Babası kadı olduğu için Kadızâde lakabıyla anıldı. Gençliğinde Birgîvî talebelerinden ders okudu. Sonra İstanbul'a gelerek tahsilini tamamladı. Önce Fatih sonra Ayasofya camilerinde ders ve vaaz vermeye başladı. Kadızâde Mehmed Efendi çok haris ve riyakâr bir şahsiyet idi. I. Ahmed'in ölümünden (1617) sonra buhranlı yılların başlamasıyla çekilen sıkıntıları şeriattan uzaklaşılmasına bağlayıp cahil halk arasında taraftar kazandı. Saraya nüfuz etti. IV. Murad'ın tütün yasağına destek oldu. Bu yasağa kahve de dâhil edildi. Padişah halka sert ve haşin davrandı. Kadızâde Mehmed Efendi ile Abdülmecid Sivasî arasındaki fikir ayrılıkları tartışmalara sebep oldu. Cami kürsülerinde süren tartışmalar, Kadızâde Mehmed Efendi ile özdeşleşmiştir.

Abdülmecid Sivasî Efendi, vaazlarında müsbet ilimlerin tahsilinin günah olmadığını, ezanın güzel sesle ve makam ile okunmasının mümkün olduğunu, devran ve semain câiz olduğunu, tütün ve kahve içmenin haram olmadığını savunmuştur. İki tarafın anlaşılmadıkları daha birçok konu bulunmaktadır.²⁹⁴ IV. Murad, Kadızâdeliler ile Abdülmecid Sivasî ara-

²⁹³ Bu konu ile bağlantılı olarak önceki devirlerdeki tasavvuf cereyanları hakkında bir özet için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 343-354.

²⁹⁴ Kadızâde Mehmed Efendi'nin hiç gereği yokken ortaya attığı konular hakkında bk.; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadıızâdeliler", *DİA*, XXIV, 100-102; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 356-357.

sında denge politikasına önem verdi. Ülke siyasetinin zarar görmemesine dikkat etti. Kadızâde Mehmed Efendi 1635'te öldü. Ancak onun taraftarları ve takipçileri bir kısım vaizler, haram olmadığı kesin delillerle sabit olmayan bazı şeylerin haram olduğu iddiasında bulundular. Aksini iddia edenleri kâfirlikle suçladılar. Diğer taraftan saraydaki baltacılar, bostancılar ve hizmetkârlar bunların vaaz ve derslerine katıldılar. Kolayca etkilendiler. Bu yolla Kızlar Ağası ile Valide Turhan Sultan'a kadar ulaştılar. Siyasî güç sahibi olup devlet işlerine el attılar. Devlet işlerine hâkim olan ocak ağaları gibi her işe müdahale eder oldular.

Bu günlerde Kadızâdelilerin başına geçen vaizlerin en sahtekârı ve riyakârı Üstüvanî Mehmed Efendi'dir. Bu adam Şamlı olup, birini katledip İstanbul'a kaçmıştı. Cahil ve zavallı halk bilmeden ona sahip çıkmıştı. Ayasofya'da direğe yaslanıp vaaz verdiği için *üstüvanî* yakıştırması yapılmıştı. Saray görevlileri onun da derslerinin müdavimi oldular. Bu yüzden Üstüvanî'nin şöhreti Harem-i hümayûna kadar ulaştı. Padişahın hocası Reyhan Ağa onu himayesine aldı. Hasoda'ya kadar gelen Üstüvanî, *padişah şeyhi* oldu. Diğer vaizlerle beraber büyük nüfuz elde ettiler. Menfaatler karşılığında tayin ve azillerde söz sahibi oldular.

Kadızâde Mehmed Efendi yıllar önce *bid'at* konusunu ele alarak ortaya çıkmıştı. Kadızâde ve onun takipçileri Hz. Muhammed devrinden sonra ortaya çıkan bir takım âdet ve uygulamaları *bid'at*²⁹⁵ olarak kabul etmişlerdir. Yani Osmanlı cemiyetine gelişmeler ve yenilikler menedilmek istenmiştir. Hele sarayın etkilenmesi büyük bir talihsizlik idi. Hâlbuki

295 Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan dinî mahiyette görülen amel ve davranışlardan başka, günlük hayatla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikirler, uygulamalar ve âdetler *bid'at* sayılmıştır. Geniş bilgi için bk. Rahmi Yaran, "Bid'at", *DİA*, VI, 129-131.

çağdaş Avrupa’da eğitimde, sanatta ve düşüncede önemli gelişmeler oluyordu. Silah sanayiinde araştırmalar birbirini takip ediyordu. Osmanlı cemiyetinde hiçbir gelişme ve yenilik görülmediği gibi dinle de alakası olmayan sapık düşüncelerle halkı yönlendiriyorlardı. Takipçiler bu anlayışı devletin bütün kademelerine yaymak için çalıştılar. Ortaya attıkları diğer konularda ısrarlarını sürdürürken, bid’at konusu da daima gündemde kaldı. Osmanlı Devleti’nin bunalımlı dönemi olan XVII. yüzyıl ortalarında etkili oldular. Bu ortam, İstanbul’daki idarî krizler, sadaret tebeddülleri, malî güçlükler ve Anadolu’daki karışıklıklar, bilhassa Abaza Hasan’ın isyanlarından zarar gören halk arasında Kadızâdelilerin çarpık düşüncelerinin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu çarpık düşünceler köklü olmamıştır.

Çınar Vakası (1656) ile Kadızâdeliler büyük bir darbe aldı. Saraydaki nüfuzları kırıldı. Zira bu hadise ile saraydaki taraftarları katledildi. Bu sırada sadarete getirilen Boynueğri Mehmed Paşa, tayin işlerinde ulema ve vaizlere danışmayı reddetti. Tayinlerden menfaat sağlayan Kadızâdeliler sadrazam aleyhinde çalışmaya başladılar. Bu günlerde Venedik donanması Çanakkale Boğazı’nı abluka altına almıştı. Kadızâdeliler fırsatı kaçırmadılar. Bunun rüşvetin artmasından, bid’atların çoğalmasından, sadrazam ile şeyhülislâmın tarikat ehlini himayesinden kaynaklandığını vaazlarında dile getirip halkı tahrik etmeye başladılar. Bid’at konusunu tekrar gündeme getirmişlerdi. Bu defa işi o kadar ileri götürdüler ki selâtin camilerinde tek minare kalacak şekilde diğer minareleri yıkmaya karar verdiler. Bu sırada sadarete gelen Köprülü Mehmed Paşa, devrin tanınmış âlimleri ile bir toplantı düzenledi. Toplantıdan, *Kadızâdelilerin iddialarının bâtıl, fitne çıkarırların cezalandırılmasının câiz olduğuna dair karar çıktı. Padişahın onayı alınarak her biri sürgüne gönderildi.*

Kadıızâdelilerin çarpık zihniyetlerini halka telkin etme faaliyetleri beş-altı yıl kadar sürdü. “*Şeriatı uygulayacağız*” iddialarıyla devlet düzenini sarsıp halkın huzurunu kaçırdılar. “*Dinde ıslahat yapacağız, Asr-ı Sa’âdete döneceğiz*” telkinleriyle cahil halk üzerinde bir müddet etkili oldular. Fatih Camii ile Ayasofya Camii’nde verdikleri vaazlarda, İstanbul halkından önemli sayıda taraftar ve sempatizan topladılar. Çocuk padişah henüz hiçbir gelişmenin farkında değildi. Bu yıllarda idarede Yeniçeri Ocak ağaları, daha sonra saray ağaları, Kara hadımlar hâkimiyetlerini sürdürdüler. Onlar kendi çıkarlarını gözetirken, Kadıızâdeliler de halkın hassas olduğu konuları ortaya atıp sömürü tezgâhı kurdular. Anadolu’da ise asayiş kalmamış, reâyâ zor yıllar yaşamıştır. Celâlîlik ve eşkıyalık Anadolu kırında hâkimiyet tesis etmişti. Abaza Hasan itibar kazanmaya başlamıştı. Köyler, kasabalar ve yollar daima tehlikeli idi. Asayişsizlik çeşitli sebeplere dayanmakla beraber Kadıızâdelilerin büyük payı olmuştur.

Osmanlı tarihinde müsbet düşüncenin temsilcisi, çeşitli konularda pek çok eserin müellifi Kâtib Çelebi (ö.1657), Kadıızâde Mehmed Efendi’nin vaazlarını 1628-1629 yılında Fatih Camii’nde dinlemiş, onun münakaşa konusu düşüncelerini *Mîzânü’l-hak fî İhtiyârî’l-ehak* adlı eserinde ele alarak müsbet fikirleriyle okuyucuyu aydınlatmıştır.²⁹⁶

296 Bk. Orhan Şaik Gökyay, “Kâtib Çelebi”, *DİA*, XXV, 36-40; Said Öztürk, “Kâtib Çelebi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi* (ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar) içinde, Ankara 2012, s. 23-31. Kadıızâdeliler hareketi ilmî ve fikrî muhtevası olmayan kaba softalıktan ibarettir. Taraftarlar katı kurallarla halka ve saraya nüfuz ederek menfaat sağlamışlardır. Geniş bilgi için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 2000, s. 84-85.

Seydî Ahmed Paşa ve Halep Hadisesi, Abaza Hasan'ın İşe Karışması

Bir taraftan Konya hadiseleri diğer taraftan İstanbul'da Alay Köşkü Ayak dîvanı ve askerinin ilginç ikazları ile Çınar Vakası birbirini takip ediyordu. Konya'daki karışıklıkları önlemek gayesiyle Karaman eyaletine Kör Hüseyin Paşa tayin edildi. Konya'yı terketmesi için Seydî Ahmed Paşa'ya da Halep eyaleti tevcih edildi. Olayların baş müsebbibi Kürd Mehmed Yeni-il voyvodası tayin edildiği halde görev yerine gitmeyip Konya'da kalmış, hadiselere sebep olmuştu.²⁹⁷ Bunun üzerine Yeni-il voyvodalığı görevinden azledildi. Görev Abaza Hasan'a verildi (1065/1656). Sadarete Kara Murad Paşa bulunuyordu.²⁹⁸ Böylece bir müddettir göz diktiği mansıba ikinci defa kavuşan Hasan, Seydî Ahmed Paşa ile ittifakını geliştirdi. Kürd Mehmed ise mağlup ve yalnız kaldı. Adamları dağıldı. Hasan göreve sahip olunca yılı tamamlayamadığı için herhangi bir ödeme yapamadı. Ancak padişahı memnun etmek üzere İstanbul'a bir miktar at gönderdi.²⁹⁹ Bu azil ve tayinle Anadolu'da mümkün olduğu kadar sükûnet sağlanmaya çalışıldı. Ayrıca İpsir'in intikamını almak için isyan planlayanlar da engellenmek istenmişti.³⁰⁰

Buna rağmen gelişmeler sükûnet yerine karışıklığa zemin hazırlar mahiyette idi. Nitekim Kürd Mehmed herhangi bir yere tayin edilmemişti. Boşta bırakılmıştı. Konya'da çıkardığı fesatta başarılı olamayınca ve elinden voyvodalık da alınınca buna çok içerledi. Bu sırada Seydî Ahmed Paşa'nın Halep'e ta-

297 Kürd Mehmed voyvodalığı önce benimsemiş, Abaza Hasan'dan korktuğu için sonra vazgeçmiştir. *Silahdar*, I, 21.

298 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 229; *Silahdar*, I, 22. Bu tayinle Hasan'ın Seydî Paşa'dan uzaklaşması düşünülmüştü.

299 Atları getiren adamlardan ikisine seraser kaftan, üçüne de kârâne kaftan giydirilmiştir. BOA, TSMA, D.1995, vr. 31b, 7.

300 *Hammer*, X, 249.

yin edildiği haberini öğrendi. Ondan önce Halep'e gitti (Zilhicce 1065/Ekim 1655). Yanında Konya Kethüdayeri Abdurrahman, Arap Selim ve diğer azılı eşkiya reisleri bulunuyordu. Beylerbeyi Kara Mustafa Paşa Halep'ten azlolunmuş iken ondan makamını muhafaza etmesini istedi. Seydî Ahmed Paşa'nın zalim olduğunu, hükûmetin onu istemeyip başından savdığını, zaten Konya halkının da onu şehre sokmadığını söyledi. Çok insan katlettiğine dair mübalağalı haberleri şehre yaydı. Böylece Vali Kara Mustafa Paşa ve halkı inandırdı. Mustafa Paşa ve halk öyle inanmıştı ki, "*Seydî Ahmed Paşa'yı istemiyoruz, gelirse savaşıyoruz*" diye savunma hazırlığına başladılar. Şehre gelen Ahmed Paşa'nın mütesellimini kovdular. Bu gelişme Kürd Mehmed'in Seydî Paşa aleyhinde sebep olduğu ikinci gaile idi. Bunu haber alan Seydî Ahmed Paşa durumu önce hemşehrîsi ve en güvendiği dostu Abaza Hasan'a bildirdi. Hasan bütün kuvvetlerini hazır edip Ahmed Paşa'nın yardımına koştu. Ordusunda çok sayıda tüfekli asker bulunuyordu. Halep muhasara edildi (Haziran 1656). İki taraf arasında şiddetli mücadele oldu. Seydî Ahmed Paşa şehrin suyunu dahi kesip insanları açlığa ve susuzluğa terketti. Muhasara iki ay sürdü. Halk büyük eziyet çekti. "*Bize böyle vali gerekmez*" diye İstanbul'a bildirdiler.

Seydî ve Abaza Üzerine Planlanan, Sonra Vazgeçilen Sefer

Seydî Ahmed Paşa'nın Halep muhasarası, şehir halkının İstanbul'dan yardım istemesi ve Abaza Hasan'ın Yeni-il voyvodlığına tekrar tayini yakın tarihlerde olmuştur. Hatta Anadolu Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın aşağıdaki emirden önce de Halep imdadına tayin edildiği anlaşılıyor. İşte bu yakın tarihlerde Seydî Paşa Sivas'a, Abaza Hasan da Yeni-il voyvodlığına tayin edildi.

Burada Anadolu Beylerbeyi Mustafa Paşa ile Diyarbekir Valisi Ahmed Paşa'nın Seydî Paşa ve Abaza üzerine tayin emirlerini zikretmekte yarar var:

... Anadolu Beylerbeyisi Mustafa dâme ikbâlühû tevki'-i refî'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki, mukaddemâ sana emr-i şerîfîm gönderilüp Anadolu askeri ile Halep imdâdına varup yetişmek fermânım olmuş idi. Hâliya Halep eyaletinden arz u mahzar gelüp Seydî Ahmed'in Abaza Hasan ile tuğyan ve kendüler muhasara ve muztarr kaldığın i'lâm eylemişler. İmdi; sana mukaddemâ gönderilen evâmir-i aliyyem mûcibince bir an ve bir sâ'at te'hîr ü tevakkufu câiz görmeyüp eyâletinde olan tevâif-i askere tarafından âdemler gönderüp dahi kaldırıp ber-vech-i isti'câl Adana'ya varup seninle ma'an memur olan beylerbeyiler ile ittifâk u ittihâd ile dernek ü cem'iyet edüp serdâr ta'yîn olunan Diyarbekir Vâlisi ... Ahmed Paşa ... ile haberleşüp her ne vech ve her ne tarîk ile dernek mümkün olur ise bi-avnillâhi te'âlâ ittihâd ü ittifâkla Halep Kal'a-sı'nın imdâdına yetişüp ...

Evâsıt-ı Safer 1066³⁰¹ (Aralık 1655)

Mustafa Paşa bu emri alır almaz Seferihisar, Ankara, Bepazarı, Kastamonu, Bolu ve Çankırı sancaklarında olan erbâb-ı timar ve alaybeyileri, müteferrika, çavuş ve sair dirlik tasarruf edenleri Abaza Hasan ve Seydî Ahmed üzerine sefere davet etmiştir.³⁰²

Orta Anadolu'da sahihsizlik sürüp gidiyor, reâyâ tam bir perişanlık yaşıyordu. Payitahta devamlı şikâyet haberleri gelmekteydi. Halep halkının şikâyet yazıları ise bitmek bilmiyordu. İstanbul'da ise Celâlî reislerine mansıp verilmesinin hatalı olacağı düşüncesi hâkimdi. Nihayet son çare olarak Seydî Ahmed Paşa'ya Sivas eyaleti verilerek Halep'ten

301 *Ankara ŞS*, nr.41, s. 158.

302 *Ankara ŞS*, nr.41, s. 160.

uzaklaştırıldı.³⁰³ Halep valiliği de Bağdad'dan mazul Murtaza Paşa'ya verildi. Planlanan sefer ise gerçekleşmedi. Abaza Hasan'a daha önce Yeni-il voyvodalığı verilmişti. Ancak Hasan'ın Seydî Paşa ile irtibatı devam etti.

Seydî Ahmed Paşa yeni görev yeri Sivas'a gitmek için Halep muhasarasından ayrılırken, adamlarını Kürd Mehmed'i aramak üzere Anadolu'ya dağıttı. Bu aramaya Abaza Hasan da katıldı. Konya ve Halep'te yaptığı kötülüklerin intikamını almak istiyorlardı. Her ikisi de onu Anadolu için tehlikeli görüyorlardı. Kürd Mehmed isyana meyilli idi. Anadolu'dan etrafına binlerce genç toplayıp isyan edebilirdi. Buna fırsat verilmemeliydi. Hâlbuki o Adana tarafında idi. İki lider Anadolu'yu kendi sahaları olarak görüyordu.³⁰⁴

Kürd Mehmed, Seydî Paşa'nın Halep'i muhasarası sırasında gizlice şehri terkedip halkı çaresiz bırakmıştı. Yanında diğer eşkıya reisleri olduğu halde İstanbul'a gitmek üzere Adana civarında bulunuyordu. İstanbul'a gidip yeni fesat planları peşinde idi. Adana Valisi Cafer Paşa'nın haber alması üzerine yakalanıp adamlarıyla birlikte idam edildi (Kasım 1656). Bu haber İstanbul'da büyük memnurluk yarattı. Cafer Paşa'nın bu hizmeti *hasene-i azîme* olarak kabul edildi.³⁰⁵ Yakalanma-

303 *Naîmâ*, IV, 1633-1634, 1637. Seydî Paşa'ya, "Halep üzerinden kalkıp Sivas'a gidesin, hilâf-ı rızâ-yı hümâyûn hareketin ba'de'l-yevm istimâ' olunmasın" diye tayin emri gönderildi. Emrin etkili olması için Kehleli Ahmed Paşa ile gönderilmiştir. *Hammer*, X, 249; *Ravzatü'l-ebâr Zeyli*, s. 231; *Silahdar*, I, 23; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 82-84.

304 Seydî Paşa ve Abaza Hasan, İpşir'in katli hadisesinde bulunan bazı müfsidler yakalayıp cezalandırdılar. Bunlar arasında zorbabaşlarından Cündi Mehmed de bulunuyordu. *Naîmâ*, IV, 1634; *Silahdar*, I, 24.

305 *Naîmâ* (IV, 1634), onu *müfsid kâfir*, *sa'y-ı bi'l-fesâd* olarak vasıflandırmıştır. Karaçelebizâde (*Ravzatü'l-ebâr Zeyli*, s. 196, 199), onu *zorbabaşı* olarak ifade etmiştir. Silahdar ise (I, 24-25) "... vüçûd-ı habâset-âlûdlarından âlem tathîr..." oldu demiştir. Belgeye göre (BOA, TSMA, E.7002/44), Kürd Mehmed'i Adana Beylerbeyi Seyyid Mehmed katletmiş. Sonra da kendisine

saydı Anadolu'nun bir köşesinde büyük bir isyan çıkarma ihtimali vardı.³⁰⁶ Sadrazam Süleyman Paşa, Vali Cafer Paşa'ya "âferinler olsun" ifadeli *nevâzişnâme* göndermiştir (Ocak 1656).³⁰⁷

Seydî Ahmed Paşa ve Abaza Hasan Ağa Halep'ten ayrıldıktan sonra Anadolu'ya geldiler. Seydî Paşa'nın Sivas'a gitmesi gerekiyordu. Yanlarında binlerce levent ve eşkıya kalabalığı bulunuyordu. Abaza Hasan'ın on binden ziyade levendi bunlara katılmıştı. Önemli bir kısmı tüfekli idi. Halep'ten itibaren geçtikleri yerlerde reâyâyâ zulmedip mallarını yağma ve talan ediyorlardı.³⁰⁸ Kendilerine göre İpşir Paşa'nın katlini bahane edip yakaladıkları sipahilerden güya intikam alıyorlardı. Hâlbuki hâneleri dahi yağma edilen sipahiler İpşir Paşa'nın katlinde bulunmamıştı. Canlarını kurtaranlar ve reâyânın ileri gelenleri İstanbul'a can attılar. Şikâyetlerini padişaha duyurdular. Tam bu sırada İstanbul'da halkın, *Meydan Ağaları* diye adlandırılan yeni bir sıkıntısı ortaya çıktı. Meydan Ağaları sipahilere sahip çıktılar. Hükûmetin aczinden yararlanıp tahakküme başladılar. Reâyânın haline çekidüzen vermek üzere çare ürettiler. "*Seydî Ahmed Paşa ve Abaza Hasan Anadolu'yu harap ediyor, yoldaşlarımızı katlediliyorlar. Padişahın Anadolu'ya sefere çıkmasına ihtiyaç var*" diyerek Meşveret

Çankırı sancağı ihsan olunmuş (BOA, Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE.SMMD.IV), nr.798). Ayrıca bk. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 309. Burada bir uyumsuzluk görülüyorsa da görev ilk olarak Seyyid Mehmed'e verilmiş, sonra ihtiyaç kalmamış.

306 Nitekim Silahdar'ın kaydına göre (I, 34), Halep'ten ayrılma sebebi *ekrâd ve arabdan asker tedariki* imiş. Keza bk. *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli*, s. 230. Kürd Mehmed'in isyan hazırlığı içinde olduğuna dair haberlerin gerçeklik payı vardır. O günkü ortamda asker toplayabilirdi. Bunu bir müddet sonra Abaza Hasan başaracaktır.

307 *Naîmâ*, IV, 1634. Kürd Mehmed'in katli için daha önce Çankırı Sancakbeyi Seyyid Mehmed Paşa görevlendirilmiş. BOA, TSMA. E.7002/44.

308 *Naîmâ*, IV, 1642.

Meclisi kurdular. Meydan Ağaları bu suretle hükûmet otoritesini üslenmişler, reâyâyı sahiplenmişler ve mağdur sipahileri himaye eder duruma gelmişlerdi.

Hal böyle iken sadarete gelenlerin otorite tesis edecek güçleri yoktu. En iyi tedbir, potansiyel Celâlî reisi gibi görülen bu iki tehlikeli liderin Anadolu'nun merkezinden uzaklaştırılması idi. Bu cümleden olarak Seydî Ahmed Paşa'ya vezirlik rütbesi verildi. Abaza Hasan'ın sahip olduğu Türkmen Ağalığı uhdesinde bırakıldı. Her ikisi de Boğazhisar (Çanakkale) ve çevresi muhafızlığına tayin edildiler. Bu tayinler kendi rızalarıyla olmuştu. Yanlarındaki levendler ile sarıca ve sekbanı da götürebileceklerdi.³⁰⁹ Maksat Orta Anadolu'da reâyânın biraz da olsa rahatlamasıydı.

İsabetsiz Sadrazam Tayinleri ve Meydan Ağaları Tahakkümü

Sadrazam Süleyman Paşa'nın malî buhran sebebiyle askerinin mevâcibini züyuf akçe ile ödemek zorunda kaldığı yukarıda belirtilmişti. Hazineadaki para darlığına bir türlü çare bulamamıştı. Azledilip (27 Şubat 1656) mühür Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi. Ancak bu tayin teşebbüs halinde kaldı. Zurnazen Mustafa Paşa'nın sadareti ise askerinin olumsuz tavrı yüzünden birkaç saat devam edebilmişti. Nihayet eski sadrazamlardan Silistre Valisi Siyavuş Paşa üzerinde karar kılındı. İkinci defa sadarete getiriliyordu. Fakat ömrü vefa etmedi, öldü. Yerine Şam Valisi Boynueğri Mehmed Paşa düşünüldü. Yaşı seksen civarındaydı. Bu arada Venedik devletin zafiyetini fırsat bildi. "*Çanakkale Boğazı Venedik donanması*

309 *Naîmâ*, IV, 1642; *Hammer*, X, 250. Seydî Ahmed Paşa kısa zaman önce burada görev yapmıştı. Abaza Hasan ise Türkmen Ağalığının uhdesinde bırakılmasıyla taltif edilmiştir. Ancak bu tayinler bir müddet sonra farklı mecralara sürüklenmiştir.

tarafından kapatıldı. Bozcaada, Limni ve Semadirek adaları da işgal edildi” söylentileri payitahta ulaşmıştı. Boynueğri Mehmed Paşa bu zor günlerde sadarete uygun görülmüştü. Şam’dan İstanbul’a gelmesi bekleniyordu.

Daha önce de ifade edildiği gibi ocak ağaları ve sonra saray ağaları gibi insanlar yetkileri olmadığı halde her türlü devlet işine müdahale ederek idareye zarar vermişlerdi. Şimdi de otorite boşluğundan istifade ile ortaya çıkan *Meydan Ağaları* denilen bir grup sipahi zorbaları devlet erkânını etkilemekteydi. Çınar Vakası’nda ve Alay Köşkü altındaki Ayak dîvanında ön plana çıkan birkaç ağa saraya nüfuz etmişti. Bu temaslarda Hocazâde Mesud Efendi el altından onlara destek verip şeyhülislâm olmuştu. Padişahın huzuruna çıkma becerisini de gösterip iyice şımarmışlardı. İdarenin zaafından ve sâhipsizlikten istifade ile İstanbul’da birer konak edinip etraflarına ellişer-altmışar adam toplamışlardı. Bunlardan Sipahi Rum Hasan³¹⁰ Ağa birkaç defa padişahın huzuruna çıkmış, nüfuz ve itibar kazanmıştı. Şamlı Mehmed, Karakaş Mehmed, Kara Osman ve Yamak Ali Meydan Ağalarının önde gelenleriydi. Yağmacılık ve haksız kazançtan kısa zamanda zengin olmuşlardı. Halk bu zorbabaşılara Meydan Ağaları diyordu. Hiçbir resmî hüviyetleri yoktu.³¹¹ Hükûmetle işleri olanlar önce Meydan Ağalarına dertlerini anlatıp, menfaat karşılığı işlerini yaptırıyorlardı. Ağalar bu yolla iyice zenginleştiler. Bazı hiz-

310 Bu Rum Hasan ilk olarak Anadolu’ya Celâli üzerine sefer hazırlığı için telkinlerde bulunmaya başladı (Receb 1066 / Mayıs 1656). *Ravzatü’l-ebır Zeyli*, s. 255; E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 131-132.

311 Naîmâ (IV, 1655), Meydan Ağaları hakkında “... yağma vü târâcdan maada mâl-i Karun’u tahsil ve her nev’den her biri erbâb-ı ihtîşâmı tekâmîl edüp, İstanbul içinde beyne’l-cumhûr Meydan Ağaları unvanıyla meşhur oldular” ifadesini kullanmıştır. Benzer ifadeler Silahdar Tarihi (I, 39)’nde de bulunmaktadır (s. 48). Meydan Ağalarının hâkimiyetlerinin sürdüğü günlere “eyyâm-ı fitne” demektedir. Naîmâ’nın ifadeleriyle benzerlikler vardır.

met ve tevcihlerde söz sahibi oldular. Öyle ki bu tevcihlerden sorumlular da uygunsuz hallere kolayca alet oldular. Rüşvet aleni alınıp verilmeye başlandı. Bu durumdan büyük rahatsızlık duyup gündeme getiren Reisülküttab Şânîzâde Mehmed Efendi ve Defterdar Sarı Ali Efendi oldular. Sarayı uyardılar.³¹²

Devlet, Süleyman Paşa'nın sadaretinden beri iyice sahipsiz kalmıştı. Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa ise henüz Şam'dan gelip görevi teslim alamamıştı. Devlet erkânından olup da Meydan Ağalarından ve yolsuzluklardan şikâyetçi olanlar, Sadaret Kaymakamı Yusuf Paşa ile Şeyhülislâm Hocaîzâde Mesud Efendi'ye dertlerini anlattılar. Çınar Vakası'nda askerin isteği üzerine şeyhülislâm olan Mesud Efendi Meydan Ağalarını desteklemiş oluyordu. Padişahın ve Turhan Sultan'ın ithamı ile karşı karşıya kalmıştı. Bu töhmetten kurtulmak için çalışmaya başladı. Vaktiyle ocak ağalarının devlet idaresine müdahaleleriyle ne derece büyük tahribat olduğu hatırlarda idi. Bu yüzden vakit geçirilmeden Meydan Ağaları ortadan kaldırılmalıydı. Bunun üzerine Yusuf Paşa, Yeniçeri ağalarından güvendiği Kara Hasanoglu Hüseyin Ağa'yı gizlice davet etti ve birlikte bir durum muhakemesi yaptılar.

Bu günlerde Anadolu'da zor durumda olan reâyâ feryatlarına çare bulunamıyordu. Bundan başka yukarıda da ifade edildiği gibi İpşir Paşa'nın katli ile itham edilen sipahilerin Seydî Ahmed Paşa ve Abaza Hasan tarafından katledildiğine dair haberler ve şikâyetler de gelmeye devam ediyordu. Yeniçeri ve sipahi ocakları zabıt ve ihtiyarlarının talepleri üzerine sarayda bir Meşveret Meclisi düzenlendi. Bu meclise bilhassa Meydan Ağaları da davet edildi. Mecliste Celâlîlerin sipahi-

312 Naîmâ (IV, 1666)'nın kaydına göre, "Ahvâlin bu perişanlığı neye varacaktır? Bu tevcihât umuru ve Maliye ahvâli işbu habislerin hücumu ile harâba vardı, buna çare görülmelidir" diye ikazda bulunuyor.

lere zulmettikleri, reâyânın malını yağmaladıkları, bunların tedibi için bizzat padişahın sefere çıkması gerektiği münakaşa edildi. Bu münakaşa padişahın huzurunda yapılıyordu. Şeyhülislâm Hocaîade Mesud Efendi'den padişahın sefere gidip gitmemesi hususu soruldu. O da padişahın sefere çıkmasına ihtiyaç olmadığını, bunu bir vezirin dahi halledebileceğini ifade etti. Mecliste bulunan Yeniçeri Ağası Kara Hasanoğlu Hüseyin Ağa şeyhülislâma, “*padişaha tahakküm edip devlet ve reâyâ nizamına müdahale edenlerin cezası nedir?*” diye sorunca, “*padişahın kılıcı uzundur*” cevabı üzerine Padişah IV. Mehmed katillerini emretti. Bir müddettir devlet idaresinde hâkimiyet tesis eden Hasan Ağa,³¹³ Şamlı Mehmed, Yamac Ali ve Kara Osman hemen orada idam edildi. İstanbul'da Meydan Ağalarına mensup birçok zalim de yok edildi (Receb 1066/Mayıs-Haziran 1656).³¹⁴ Hadiseleri yakından takip eden Abdurrahman Abdi Paşa, “*Katl-i eşkıyâ oldu gazâ-yı bî-bedel*” şeklinde tarih düşürmüştür. Kendi ifadesine göre padişah tarafından taltif edilmiştir.³¹⁵

Meydan Ağalarının tahakkümü takriben yetmiş gün sürmüştür. Bu zaman zarfında halkın malını yağma ve israf etmişlerdir. Ele geçirdikleri nukud ve eşya iki yüz keseye ulaşmıştır. En çok etkilenen İstanbul halkı oldu. Anadolu'da ise reâyâ otorite boşluğundan büyük zarar gördü. Seydî Ahmed Paşa ve Abaza Hasan'ın baskısı arttı. İstanbul'un Anadolu ile

313 Çınar Vakası'nda Alay Köşkü altında askerin ikazlarını okuyan Mehter Hasan olmalıdır.

314 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 255-256; *Naîmâ*, IV, 1668-1669; E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 132-133; *Hammer*, X, 256-257. Meydan Ağaları konusu bir müddet daha devam etmiştir. Bakiyeleri ortadan kaldırılmıştır. Şehirdeki sipahiler de disiplin altına alınmıştır. Bk. *Turhan Sultan*, s. 138. Meydan Ağaları'nın ortadan kaldırılmasında Kara Hasanoğlu Hüseyin Ağa'nın büyük hizmetleri olmuştur. Bu yüzden *Devlet-i aliyenin sadık bir hayr-hâhı* olarak anılmıştır (*Naîmâ*, IV, 1751-1752).

315 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 92.

irtibatı uzun süre kesildi. Hazine müzayakası ise bu devirde iyice hissedilmeye başlanmıştır. Buna rağmen en büyük tahribat üç bin kadar işe yaramaz muzır adamın Sipahi ocağına kaydedilmesidir. Bunun başında Rum Hasan bulunuyordu. Meydan Ağaları üç bin sipahi ile kendilerine ait askerî bir güç geliştirmişlerdi. Bu gücü gerekirse hem halka karşı hem de Yeniçeri Ocağı'na karşı kullanmayı planlamışlardı. Köprülü Mehmed Paşa sadarete gelince, Ocağa uygun olmayan insanların esamileri defterden tamamen silindi. Her biri yakalanıp haklarından gelindi. Meydan Ağaları Osmanlı devlet merkezi için büyük bir tehlike idi. Gelecekte neler olabileceği farkedilip erken davranılmıştır. Tehlike kökleşmeden ortadan kaldırılmıştır.

Boynueğri Mehmed Paşa'nın Sadareti ve Abaza Hasan'ın Diyarbekir Valiliği

Yukarıda ifade edildiği gibi Seydî Ahmed Paşa'ya vezirlik rütbesi verilerek Boğazhisar (Çanakkale) ve çevresi muhafızlığına tayin edilmişti. Abaza Hasan da yanında olması dolayısıyla onu da Anadolu'dan uzaklaştırmak düşüncesiyle Seydî Paşa ile Çanakkale'ye tayin edildi. Bu tayinler her ikisinin de rızalarıyla olmuştu. Ancak Abaza Hasan ona katılmayıp Türkmen voyvodalığı görevinde kaldı. Bu tedbirler reâyânın şikâyetlerini önlemek maksadıyla alınıyordu. Seydî Ahmed Paşa ise istikametini Boğazhisar'a çevirip beş-altı bin kadar sarıca ve sekban eşkıyası ve bazı mazul beylerbeyiler ile Kütahya civarına gelmişti. Reâyâyâ zulmetmeye devam ediyordu.³¹⁶

316 Seydî Ahmed Paşa görev yerine gitmeyip zulme devam etmesi üzerine artık istenmiyordu. Silistre eyaletine tayin olundu. Yolda tuzağa düşürülecekti. Eski suçluların affolunacağı garantisi de verildi. Ocak ağaları dahi kefil olup mektuplar gönderdiler. Bu teminatlar üzerine Seydî Paşa Trakya'ya geçip Malkara'ya geldi. Venedik donanmasının Trakya sahillerine asker çıkardığı haberleri üzerine emir beklemeden düşman üzerine yürüdü. Venediklileri

Siyavuş Paşa'nın ölümünden sonra sadarete kimin tayin edileceğine dair padişahın huzurunda bir Meşveret Meclisi düzenlendi. Görüşmede Şam Valisi Boynueğri Mehmed Paşa'da karar kılınmıştı (2 Receb 1066 / 26 Nisan 1656). Bu sonuç oybirliğiyle alınmıştı. IV. Murad devrinden beri seferlerdeki kahramanlıkları göz önünde bulundurularak tercih edilmişti. Anadolu'ya çekidüzen vereceği, Celâlî Reisi Abaza Hasan'ı bertaraf edeceği düşünülmüştü. Nitekim Şam'dan hareket eden Boynueğri Mehmed Paşa Halep tarikiyle Diyarbakir'e geldi. Hasan'ı yanına çağırıp iltifat ettikten sonra onu Diyarbakir eyaletine tayin etti.³¹⁷ Hasan Yeni-il voyvodalığını elde bulundurmak isteyince, kethüdasını da oraya tayin etmek zorunda kaldı.³¹⁸ Boynueğri Mehmed Paşa bu tayinle Abaza Hasan'ın isyanına engel olmak istemişti. Aslında bu tayinde isabet vardı. Yeni-il voyvodalığına kethüdasını getirmesi de yerinde idi. Ancak sadrazamın bazı yakınları bu tayinleri hoş karşılamadılar. Boynueğri onlara cevap olarak:

Siz bilmezsiniz, Abaza işe yarar âdemdir, rütbe-i eyâlete nâil olduktan sonra fermân-ı pâdişâhiye muhalefet eylemez.

demiştir. Sadrazam Boynueğri, Orta Anadolu'da kalabalık ve tüfekli bir cemiyeti kontrol eden Abaza'yı etkileyerek kendi tarafına çekmeyi düşünmüştü. Bu yüzden onu Diyarbakir eyaleti gibi önemli bir yere tayin etmişti. Naîmâ, Boynueğri'nin Hasan'dan *gizli bir fâide* umduğunu iddia etmiştir. Sadrazam

sahilden kovdu. Anadolu'da reâyâyâ zulmederken burada düşmanla çarpışması takdir edildi. Yolda tuzağa düşürülmesi planlanırken affedilerek kazanıldı. Kısa süre sonra Kaptan-ı Derya oldu. Sonra Silistre ve Bosna valiliklerinde bulundu. *Naîmâ*, IV, 1673-1674.

317 Bu sırada Diyarbakir'de beylerbeyi olarak Vezir Çil Ahmed Paşa bulunuyordu. Sadrazam onun gönlünü hoş tutmak için kubbe-nişin tayin tayin etti. *Silahdar*, I, 38; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi*, s. 94-95.

318 *Silahdar*, I, 48; *Vekâyi'u'l-Fudalâ*, I, 588.

bunda haklı idi. Zira devletin Hasan ile uğraşacak ne gücü ne de imkânı vardı. Zira devletin başında Girit gailisi devam ediyordu. Son günlerde etrafta, Venedik donanmasının Boğaz önlerine geldiği ve Bozcaada ile Limni'nin tehlikede olduğu haberleri dolaşıyordu. Boynueğri nihayet 3 Temmuz 1656 (11 Ramazan 1066)'da İstanbul'a ulaştı. İlk iş olarak padişahın huzuruna çıkıp Abaza Hasan ve kethüdasının tayinlerini onaylattı.³¹⁹

Yukarıda ifade edildiği gibi Sadrazam Boynueğri, Abaza'nın Diyarbekir'e, kethüdasının da Yeni-il voyvodalığine tayininde her halde *gizli bir fâide* düşünmüştü. Zira bir müddettir sadaret makamı korkulu bir mansıp haline gelmişti. İpşir'in akıbetine uğramak istemiyordu.³²⁰ Bu tayinlerle Hasan'ı kazanmıştı. İstanbul'da işler tersine giderse Hasan'dan destek alabilirdi. İpşir'le Hasan'ın yakınlığı ve Celâlılık mesailerini Boynueğri'nin işine yaramıştı. İstanbul'da Meydan Ağalarının tahakkümü onu da rahatsız etmişti.

Yeni Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa şecaat ve kahramanlığı ile şöhret olmakla beraber, devlet idaresinde başarılı olacağı şüpheliydi. Hele bu karmakarışık idarede hâkimiyet tesis etmesi imkânsız görünüyordu. Esasında tayinini Şeyhülislâm Hocaîade Mesud Efendi istemişti. Onun zamanında devlet işlerine müdahaleye devam etmeyi planlıyordu. Boynueğri İstanbul'a gelip idareyi teslim aldığı zaman Meydan

319 *Naîmâ*, IV, 1681-1682. Hasan, Boynueğri Mehmed Paşa'nun onu Diyarbekir valiliğine tayinle gördüğü iyiliği padişaha hediyeler göndererek karşılık vermeye çalışmıştır: "Mâh-ı mezbûrun fi 25 Zilkade 1066 (14 Eylül 1656) Diyarbekir beylerbeyisi olan Abaza Hasan Paşa Rikâb-ı Padişahîye hedâyâ gönderdikde getüren âdemlerine giydirilen seraser ve kârhâne kaftanlardır. Serâser kaftan aded 3. Alâ kârhâne kaftan aded 7" BOA, TSMA, D.1995, vr. 40a-b.

320 *Naîmâ*, IV, 1682; *Silahdar*, I, 47. Boynueğri, Şam'a da Vezir Haseki Mehmed Paşa'yı tayin etmişti.

Ağaları sıkıntısı sona ermişti. Ancak Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı önünde Girit'e giden ikmal gemilerine engel olması çok önemli bir gaile idi. Venedikliler Avrupa devletlerinden aldıkları yardımlarla güçlü bir donanma meydana getirmişti.

Kaptan-ı Derya Sarı Kenan Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanması ağır bir mağlubiyete uğradı. Bozcaada Venediklilerin eline geçti. Bir müddet sonra da Limni adası işgale uğradı (Ağustos 1656). İstanbul'da iase sıkıntısı başladı. Halk arasında şehrin tehlike altında kalabileceği söylentileri çıktı.³²¹ Diğer taraftan düşmanın Rumeli sahillerine asker çıkardığı haberleri geldi. Abaza Hasan'ın Diyarbekir eyaletine tayininin sonra Silistre eyaletine gitmekte olan Seydî Ahmed Paşa bu haberi öğrenir öğrenmez yönünü değiştirip düşman üzerine yürüyerek engel oldu. Kendisine emir verilmeden düşman üzerine giden Seydî Ahmed Paşa, Kaptan-ı Derya tayin olunarak mükâfatlandırıldı.³²²

Çanakkale Boğazı'nın kapanması üzerine İstanbul'da iase krizi arttı. Halk arasında çeşitli dedikodular yayıldı. Ocak ileri gelenleri IV. Mehmed'e uyarı mahiyetinde arzlar takdim ettiler. Bu arzlarda saltanat değişikliğine dair söylentiler de bulunuyordu. Gelişmeler üzerine vüzera, ulema ve devlet erkânı Yalı Köşkü'nde Meşveret Meclisi'ne davet olundu (15

321 Düşmanın Boğaz'ı geçerek İstanbul önlerine gelmesi ihtimali üzerine, deniz surlarının sağlam ve bakımlı görünmesi için Boynueğri'nin emri üzerine badana yapılmıştır. Bu komik durum yaşlı sadrazam aleyhinde dedikodulara sebep olmuştur. Bk. A. Özcan, "Boynueğri Mehmed Paşa", 316-317.

322 *Silahdar*, I, 51. Anadolu'da iken Abaza Hasan ile reâyâyâ zulmeden Seydî Ahmed Paşa, mansıp sahibi olunca düşman üzerine gitmeyi görev bilmıştır. Seydî Paşa'nın talepleri, affedilip görev verilmesi ve yararlı hizmetlerde bulunması hakkında bk. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 136-138. Seydî Ahmed Paşa'nın bundan sonra âsi tavrı olmamıştır. Bk. *Naîmâ*, IV, Dizin.

Zilkade 1066/4 Eylül 1656). Padişahın huzurunda yapılan görüşmelerde, Batı Anadolu sahillerinin ve adaların muhafazası için kararlar alındı. En önemli karar, katılanlardan *imdadiye* alınmasına karar verilmiş olmasıdır. Bu arada IV. Mehmed, Boynueğri'nin icraatından memnun kalmadığı gibi bazı yol-suzlukları da kulağına gelmişti. Padişahın bizzat sefere katılma niyetine karşı hazine müzayakasını ileri sürerek muhalefet etti. Bir müddet sonra da azledildi (14 Eylül 1656).³²³

Bu günlerde Anadolu'da asayişin daha da bozulduğu haberleri geliyordu. Seydî Ahmed Paşa'nın Anadolu'dan ayrılmasıyla Abaza Hasan Paşa Anadolu'da kontrolü tamamen eline geçirmişti. Yanındaki Celâlî cemiyeti günden güne artıyordu. Levendleri Bursa civarına kadar yayılmıştı.

Abaza Hasan Paşa'nın Leventleri ve Şeyhülislâm Mesut Efendi'nin Sonu

Hocazâde Mesud Efendi müderris olarak çeşitli medreselerde dersler okuttu. Daha sonra kadı olarak görevlerde bulundu. Bursa kadısı iken kanuna aykırı olarak inşa edilen bir kiliseyi merkezin kararı olmadan yıktırdığı için kadılıktan azledildi. Bursa halkı Mesud Efendi'nin görevden alınmasını protesto edip mevcut üç kiliseyi daha tahrip etti. Hükûmet tarafından hoş karşılanmayan bu haberler üzerine Bursa'ya müfettişler gönderildi. Mesud Efendi'nin azli kesinleşti (Şubat 1645). Şöhreti de lekelenmiş oldu. Rumeli'de arpalıklar verilerek Bursa'dan uzaklaştırıldı. Bir müddet sonra Anadolu kazaskeri oldu ise de kadılık imtihanlarındaki uygulamalarından dolayı ulema arasında tenkitlere uğradı. Ancak Valide Turhan Sultan onun Meşveret Meclislerinde söz alıp devlet

323 *Târîh-i Gilmânî*, s.50-51; *Naîmâ*, IV, 1695-1697; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 298-300.

işlerine karışmasını hoş karşılıyordu. Bu arada Çınar Vakası'ndan (1656) sonra idareye hâkim olan Meydan Ağalarının baskısıyla şeyhülislâm oldu. Mevkiini göz önünde bulundurmayan Mesud Efendi yine her işe karışlıyordu. Zaten ortam çok bozuk ve hazine darlığı işleri zorlaştıırken o tayin ve azillerde ön plandaydı. Hatta Boynueğri'nin sadarete tayininde de ona danışılmıştı. Mesud Efendi'nin niyeti Boynueğri zamanında da devlet işlerine müdahaleye devam etmekte. Ancak Boynueğri İstanbul'a gelince Hocasâde'ye yüz vermedi. Bu defa Mesud Efendi, Boynueğri aleyhinde çalışmaya başladı. Padişahı etkileyip Boynueğri'nin yerine bir başkasının bulunmasını gündeme getirdi. Bu durum Padişah ve Valide Sultan'ın dikkatini çekti. Hatta saltanat değişikliği gibi tehlikeli söylentilerin çıkmasına sebep olmuştu. Bu arada Boynueğri'nin gelişmelerden haberi oluyordu. Mesud Efendi'nin bu kadar haris haliyle meşihatta kalması uygun değildi. Diyarbekir arpalığı tahsis edilerek tekrar Bursa'ya gönderildi. Mesud Efendi, Meydan Ağalarının tercihi olması dolayısıyla da gözden düşmüştü. Bu yüzden Padişah ve Valide Sultan dirayet gösterip onu Bursa'dan Diyarbekir'e sürdüler. Mesud Efendi Bursa'dan Diyarbekir'e gitmek üzere hazırlıklara başladı. Bir an evvel arpalığına gitmek istiyordu. İstanbul'daki düşmanlarının ithamlarından korkuyordu. Hayatı her an tehlikede idi. Bu günlerde Anadolu'da yolların Abaza Hasan'ın levendleri yüzünden tehlikeli olduğu haberleri Bursa'ya ulaştı. Diğer taraftan Bursa Kadısı Ruhullah Efendi'ye, Mesud Efendi'nin hemen yola çıkması hususunda emr-i şerif gelmişti.³²⁴ Bunun üzerine Mesud Efendi yol güvenliği için bir bayrak sekban yazmaya başladı. Kadı Ruhullah Efendi'nin Mesud Efendi'ye

324 Mehmet İpşirli, "Mesud Efendi Hocasâde", *DİA*, XXIX, 345-346; *Silahdar*, I, 48-51; *Naîmâ*, IV, 1683-1686; *Vekâyi'u'l-Fudalâ*, I, 238-239; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 300-302.

eski bir düşmanlığı varmış. Muhtemelen kilise hadisesinden olabilir. Onun sekban yazması, “*İstanbul’a isyan için asker topluyor*” şeklinde bildirilmiş. Ruhullah Efendi’nin yalan arzını padişaha takdim eden Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa’dır. Bu haber IV. Mehmed tarafından yeni bir tehlike gibi yorumlanmış ve katline emir çıkarılmıştır. Hocaşâde Mesud Efendi Bursa’da katledilmiştir.³²⁵ Böylece, Abaza Hasan’ın leventleri yüzünden yolların kapalı olması Mesud Efendi’nin sonunu getirmiştir.

Girit Galleşi

İmparatorluğun zor yıllar yaşadığı bu devirde Girit’in fethi için başlayan denizaşırı seferler büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Hazine darlığı, deniz gücünün kifayetsizliği, devlet adamlarının ihtirası yüzünden adanın tamamının fethi yıllarca gerçekleşemedi. Girit’e yerleşmiş olan Avrupalı korsanlar bilhassa Venedikliler adayı yıllarca savundular. Çanakkale Boğazı Venedik donanması tarafından abluka altına alındığı zaman Osmanlı askeri açlıkla mücadele etti. Buna rağmen Osmanlı Devleti adanın fethinden vazgeçmedi. Yıllar içinde müstahkem kaleler birer birer fethedildi. Ancak bu seferler sırasında devletin zaaf noktaları ile idarecilerin hata ve kusurları iyice ortaya çıktı. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa’nın sert ve acımasız icraatı ve Fazıl Ahmed Paşa’nın uzun süren seferi ile Girit’in tamamının fethi gerçekleşti.

Girit’e yerleşmiş olan Venedikli korsanlar Osmanlı donanmasının Akdeniz’de rahat hareketini engelliyordu. Batı Ana-

³²⁵ Halktan gönüllü olarak para karşılığı yazılan silahlı asker (yerli kulu). Mevcudu 50-100 kişiden ibaret olup *bayrak* olarak anılırdı. Aslında Mesud Efendi’nin devlete isyan etmekle hiçbir alakası yoktu. Birbirini takip eden hadiselerin sonucudur. Köprülü Mehmed Paşa sadarete gelince bu yalan haberlerin mucidi Ruhullah Efendi’yi idam ettirmiştir.

dolu sahilleri ve adalar korsan tehlikesi ile karşı karşıya idi. Bu yıllarda Akdeniz’de korsanlık ve ticaret için dolaşan İngiliz ve Flemenk gemilerinin de Venedikli korsanlara yardım ettiği oluyordu. Bundan başka korsanlar Trablus, Tunus ve Cezayir deniz yolları için de bir engeldi. Kısacası Girit Osmanlı denizciliğini etkileyen Avrupalı korsanların yatağı idi.

Girit Seferi’ne, hacca ve Mısır’a giden Sünbül Ağa ve maiyetini taşıyan gemilerin Malta korsanları tarafından yağmalanmasıyla başlanmıştır (1645). Korsanlar yolcuları ve hazineni Girit’e getirdiler. Bunun üzerine adanın fetih hazırlıklarına başlandı. Adanın fethine taraftar olan Kaptan-ı Derya Silahdar Yusuf Paşa, Sultan İbrahim’i sefer hazırlıklarına ikna etti. Padişah donanma hazırlıklarına zaman zaman bizzat nezaret etti.

Osmanlı donanması 30 Nisan 1645’te Girit’e hareket etti. Gemilerde 15 bin kantar barut, 50 bin demir gülle ve 50 top ile diğer kuşatma malzemesi bulunuyordu. Donanmada 106 harp gemisi ile nakliyata mahsus 300 kadar Karamürsel tipi gemi vardı. 101 bin kadar yeniçeri ve sipahi askeri görevli idi. Sakız ve Mora’dan da önemli miktarda asker donanmaya katıldı.

Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa emrindeki Osmanlı ordusu Hanya civarında adaya çıktı. Hanya muhasara edildi. Kale iki genel hücumla direndi. Üçüncü hücumla dayanamayacaklarını gören kale kumandanı *vire* ile 50 günde teslim oldu. Böylece Türk kuvvetleri önemli bir kaleyi elde etti. Hanya’daki ailelerin bir kısmı Türk gemileriyle Kandiye’ye taşınmıştır. Şehrin yerli halkının can, mal ve inanç hürriyetlerinin teminat altında olduğu ilan edilmiştir.

Girit’in fethi için ısrar eden Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa’ya karşı Sadrazam Semin Mehmed Paşa ise sefere taraftar de-

ğildi. O günlerde aralarında bir rekabet oluşmuştu. Yusuf Paşa'nın Hanya Fatihi olarak İstanbul'a dönmesi sadrazamı tedirgin etti. Bu başarılı kumandan sadaret mührü ile taltif edilebilirdi. Semin Mehmed Paşa, Yusuf Paşa'yı gözden düşürmek için Hanya'nın vire ile teslim alındığı, kaledeki hazinenin müdafiler tarafından götürüldüğü ve Yusuf Paşa'nın rüşvet aldığı yalanını ortaya attı. Yusuf Paşa da Semin Mehmed Paşa'nın Venedik balyozundan 60 bin filori aldığı için sefere muhalefet ettiğini açıklamıştır. Bu ithamlar padişahın huzurunda olmuştur. Neticede Semin Mehmed Paşa sadaretten azledilmiştir. Sadaret Yusuf Paşa'ya teklif edilmiş, ancak o kabul etmemiştir. Bu çekişmeler idarenin kötü durumunu aksettirmektedir.

Sultan İbrahim, Semin Mehmed Paşa'nın Girit'ten hediye ve hazine gelmediği yalanına inanmıştı. Saray israfına ve samur kürk harcamalarına hazine bekleyen Sultan İbrahim bu yüzden Yusuf Paşa'ya da öfkeli idi. Dengesiz padişah, paşayı huzuruna çağırıp, donanmayı hazırlayıp derhal Girit'e hareket etmesini, adanın kalan kısmını fethetmesini emretti. Yusuf Paşa da bu mevsimde donanmanın çıkamayacağını belirtince onu cellatlara teslim etti (Ocak 1646). Sadrazam Salih Paşa ve diğer vüzeranın çabalarına rağmen hasta ruhlu padişah karından vazgeçmemiştir. Zaman zaman ağır bunalımlara giren Sultan İbrahim, bu defa da kontrolden çıkmış, değerli bir serdar ve denizcinin kaybına sebep olmuştur.

Yusuf Paşa'nın acı kaybından sonra Deli Hüseyin Paşa Girit serdarı tayin edildi. Hüseyin Paşa, Hanya'nın güvenliği için şehir civarındaki Venedik bakıyelerini temizledi. Kisamo Kalesi de fethedildi. Yerli halkın güvenliği sağlandı. Osmanlı Devleti'nin Girit'e takviye kuvvetler göndermesini engellemek isteyen Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına

aldı. Bozcaada'ya asker çıkardı. Bu günlerde serdar-ı ekrem olarak tayin edilen eski Sadrazam Semin Mehmed Paşa, Küçük Hasan Paşa'yı Bozcaada'ya sevketti ve ada istilacılardan kurtarıldı. Semin Mehmed Paşa, Girit'te Deli Hüseyin Paşa'nın amiri olarak adada görevlendirilmiş ise de ağır şartlara dayanamayıp kısa sürede ölmüştür. Onun zamanında Suda Kalesi'nin muhasarasına başlanması yanlış ve isabetsiz bir karardı. Nitekim ölümünden sonra muhasara kaldırılmıştır. Girit serdarlığı Deli Hüseyin Paşa'ya verildi (Eylül 1646). Adanın müstahkem kalelerinden olan Resmo yoğun mücadeleden sonra fethedildi.

Serdar Deli Hüseyin Paşa bundan sonra Girit'in merkezi ve en müstahkem kalesi olan Kandiye'yi abluka altına aldırdı. Bu arada İstanbul'dan asker, top ve mühimmat talep etti. Hüseyin Paşa'nın taleplerini taşıyan Kaptan-ı Derya Fazlı Paşa kumandasındaki donanma yarı yolda Venedik, Malta ve Papalık gemilerinden oluşan donanmayı da mağlup ederek Kandiye'ye ulaştı. Burada dikkati çeken bir husus, Papalık'ın Girit'i kurtarmak için kuvvet toplamasıdır. Kaleden zaman zaman huruç hareketleri oluyordu. Her seferinde çember biraz daha daraltılıyordu (Mart-Nisan 1648). Bu arada İstanbul'da idarenin acz içinde oluşundan dolayı Girit'e alaka azalmıştı. Girit adeta unutulmuştu. Askerin sekiz aylık mevacibi gönderilememişti. Deli Hüseyin Paşa'nın İstanbul'dan zahire ile birlikte topçu ve lağımçı askeri talebi karşılanamıyordu. Osmanlı askeri adeta açlıkla mücadele edecek duruma gelmişti. Bir yandan da Venedik donanmasının top ateşine maruz kalıyordu. Bu mahrumiyetlere rağmen Kandiye'den yapılan bir huruç hareketi sonuçsuz kalmış, düşmana büyük telefata verdirilmiştir. Bu günlerde Venedikliler adadaki Türk askerini zor durumda bırakmak için Çanakale Boğazı'nı abluka altına aldılar. Asker parasız, mühimmatsız ve erzaksız mücadeleye

devam ediyordu. Bir yıldır hiç yardım almamıştı. Deli Hüseyin Paşa askerin moralini yüksek tutmak için asker arasında savaşıyordu. Bir keresinde yaralanmış, askerden gizlemişti. Savaş böyle devam ediyorken dengesiz padişahın samur kürk merakı son haddine varmıştı. Rusya'dan samur ithal ediliyordu. Hazineye ise para kalmamıştı. Nihayet Boğaz ablukasını geçebilen birkaç gemiyle askerin üç aylık mevacibi ve 450 lağımcı adaya ulaştı. Gelen takviye kuvvetlerle düşman tabyalarına hücum edilerek Kandiye zabtedildi. Önemli miktarda top, tüfek ve mühimmat elde edildi. Ancak askerde umumî bir bıkkınlık hâkim olmuştu. Adanın fethine, devrinde başlandığı halde belki de Sultan İbrahim'e ârız olan ruhî sarsıntılar fethi geciktiriyordu.

IV. Mehmed tahta cülus ettiği zaman (Ağustos 1648) Kandiye önlerindeki asker büyük sıkıntı içindeydi. Deli Hüseyin Paşa askerin moralini yüksek tutmaya gayret ediyordu. Kale ise denizden devamlı takviye güç alıyordu. Nihayet bir Osmanlı donanması Mayıs 1649'da Girit'e yardım götürmek üzere yola çıkarıldı. Donanma Boğaz ablukasını yarıp çıktı, ancak Foça önünde Venedik donanmasına mağlup oldu. Ağustos'ta tekrar yardım gönderildi. Kandiye muhasarası tekrar başladı. Ancak bu sırada sebepsiz yere 1500 yeniçeri İstanbul'a çağrıldığı için muhasara tekrar aksamıştır. Bunun başlıca sebebi devlet idaresinin ocak ağalarının kontrolü altında olmasıdır (Ağustos 1649). Bundan sonraki iki teşebbüste donanma Boğaz'dan geçmeye muvaffak oldu. Adaya erzak ve mühimmat gönderildi. Mısır'dan da on kalyon dolusu erzak adaya ulaştırıldı. Erzak ve mühimmat sıkıntısı şimdilik giderilmişti. Ancak Haziran 1651'deki seferde Osmanlı donanması Nakşa civarında mağlup oldu. Önemli miktarda asker ve top Venediklilerin eline geçti. Bu bozgundan sonra uzun müddet ciddi bir sevkıyat yapılamamıştır. Bundan sonraki önemli deniz se-

feri eski sadrazamlardan Kara Murad Paşa'nın kumandasında olmuştur. Bu sefere Tunus, Cezayir, Trablusgarb ve Mısır gemileri ile sahil sancakbeylerinin gemileri de yardıma gelmiştir. Çanakkale Boğazı'nı aşmak bu defa kolay olmuş, Venedikli korsanlara büyük telefata verdirilmiştir. Amiral gemisi batmış, Venedikli amiral ölmüştür (Mayıs 1654).

Sadrazam Süleyman Paşa'nın başarısız geçen sadareti üzerine, kararsız ve şaşkın saraylılar Girit'te çok başarılı Deli Hüseyin Paşa'ya sadaret mührünü göndermişlerdir. Bu yanlış ve hatalı tayinden kısa sürede vazgeçilmiştir. Bu isabetsiz tayin, sarayın idarede ne kadar acz içinde olduğunu göstermektedir. Nitekim takip eden günlerde *Çınar Vak'ası* denilen büyük isyan vukua geldi (Mart 1656). İstanbul'daki bu kargaşalık döneminde lojistik üs olarak kullanılmak üzere Bozcaada, Gökçeada, Semadirek ve Limni adaları düşman eline geçmiş, Boğaz girişi de kapanmıştır. Kaptan-ı Derya Kenan Paşa başarılı olamamış, top ve cephane düşmanın eline geçmiştir. Sadarete Boynueğri Mehmed Paşa bulunuyordu. Bu ağır mağlubiyetten sorumlu tutuldu. Azledilip yerine Köprülü Mehmed Paşa getirildi. Köprülü, Çanakkale Boğazı'nın düşman ablukasından kurtarılması ile görevlendirildi. Boğaz önünde Venedikli amiralin gemisine isabet eden gülle geminin infilâkına ve amiralin ölümüne sebep oldu. Venedik donanması geri çekildi. Bozcaada ve Limni geri alındı (1657). Boğaz'ın Venedik ablukasından kurtulması ve adaların istirdadı Köprülü için büyük bir başarı olmuştur. Sadrazam bundan sonra Erdel serdarı tayin olundu. Bu günlerde Celâlî Reisi Abaza Hasan Paşa'nın Orta Anadolu'da büyük bir isyan çıkaracağı söylentileri dolaşıyordu. Bu yüzden Köprülü Mehmed Paşa'nın halletmesi gereken üç önemli gaile vardı. Bunlar; devam edegelen Girit Seferi, Abaza Hasan İsyanı ve Erdel meselesi olup Köprülü'nün kudretli ellerine teslim edilmişti.

İhtiyar sadrazam makamının geleceği için önce Abaza'yı ortadan kaldırmak istiyordu. Ancak Abaza'nın güçlü bir Celâlî cemiyeti vardı. Abaza üzerine önce Murtaza Paşa gönderildi. Murtaza Paşa Ilgın'da Abaza'ya mağlup oldu (Ocak 1658). Köprülü bu durumdan rahatsız oldu. İtibarının zedelendiğini düşünüyordu. Köprülü'yü tedirgin eden bir konu da Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa idi. Kandiye muhasarasında başarısız olduğu ithamıyla merkeze çağrıldı. IV. Mehmed'in huzuruna kabul olundu. Hüseyin Paşa'nın daha önce de sadarete aday gösterilmiş olması Köprülü'yü endişelendirmekteydi. Köprülü, Hüseyin Paşa'yı bazı tayinlerle oyalayıp yersiz ithamlarla idamına sebep olmuştur. Hâlbuki padişahın ve Valide Sultan'ın Köprülü'den vazgeçme ihtimali yoktu. Böylece önceki başarıları ve Girit'teki hizmetleriyle temayüz etmiş değerli bir kumandan kıskançlığa ve makam hırsına kurban edilmiştir. Artık Köprülü'nün karşısında tek rakip Celâlî Reisi Abaza Hasan Paşa kalmıştır.

Girit meselesine kesin bir sonuç vermek üzere Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa büyük bir kuvvetle adaya gitti. Sadrazam iki buçuk yıl Girit'te kaldı. Kandiye Kalesi ile diğerleri peşpeşe fethedildi. Ada imtiyazlı bir eyalet haline getirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'de güvenliği için Girit'in elde bulundurulması elzem idi. Denizaşırı bir adaya sefer yapmak devleti çok zorlamıştı. Venedik gibi bir devlet ve onun gelişmiş donanmalarıyla mücadele etmek kolay olmadı. Üstelik Venedik papalıktan ve diğer Avrupa ülkelerinden yardım alarak mücadele ediyordu. Adada sakin olan yerli halkın Venedik ile gerçek bir bağı yoktu. Venedikliler adada korsan olarak bulunuyordu. Hedefleri Osmanlı sahilleri ve adaları idi. Onların bu faaliyetleri Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde Eskiçağ'dan beri devam edegelmekte idi. Osmanlı Devleti'nin gelişmesiyle Venedik korsanlarının hayat sahaları kısıtlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin başına Girit gailisi açıldığı devirde ne İstanbul'da ne de Anadolu'da huzur ve asayiş bulunuyordu. IV. Murad'dan sonra dengeler bozulmuş, Osmanlı ekonomisi çökmüştü. Girit'e donanma seferleri düzenlenirken hazine darlığı zaten son haddine varmıştı. Askerin maaşı ödenemezken silah, malzeme ve iâşe temini zaman zaman imkânsızlaşıyordu. Adadaki asker Yusuf Paşa ve Deli Hüseyin Paşa'nın mahirane sevk ve idaresiyle orada tutunabilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesi Girit için de isabetli olmuştur.

Girit Seferi devam ederken karşı tarafın gemileri daha modern ve süratli kalyon tipi (yelkenli gemi) gemilerdi. Osmanlı tersânesinde kalyon tipi gemilerin inşaatına bu devirde başlandı. Ancak donanmanın esasını kadirgalar (kürekli gemi) teşkil ediyordu.

Köprülü'nün Sadareti ve İlk İcraatı

Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelişi imparatorluğun içinde bulunduğu zor durumdan kurtuluşu için çok isabetli olmuştur. Onun muktedir bir idareci olduğunu saraya telkin edenler yararlı bir iş yapmışlardır. Kaynaklar Köprülü'yü kan dökücü olmakla beraber, memleketi hainlerden temizleyen dirayet sahibi bir idareci olarak nitelendirir. Bu tayinde Valide Turhan Sultan ile IV. Mehmed'in güven veren tutumu da önemlidir. Padişah bu sırada 14 yaşındadır.

Mimar Kasım Ağa ve Saray Hocası Mehmed Efendi iyi dosttular. Zaman zaman buluşup memleket ahvalini konuşurlardı. Bu durumun nereye varacağı hakkında fikir teatisinde bulunurlardı. Onlarda, böyle sık sık sadrazam değiştirmekle Devlet-i aliyyenin bu badireden kurtulamayacağı kanaati uyanmıştı. Sadarete getirilen sadrazamlar iradede yoksun,

idarecilik kabiliyeti olmayan, daha ziyade maddî menfaat peşinde olan kimselerdi. Makama uygun bir aday bulunup, ona çalışma ortamını hazırlamasına izin verilmeliydi. Zira durum vahimdi. Önce Anadolu'ya ihtimam gösterilmeliydi. Rüşvetle tayin olunan vali ve mütesellimler elinde reâyâ perişandı. Reâyânın bir kısmı çiftbozan olmuş, sağa sola savrulmuştu. İsyân etmek üzere cemiyetini güçlendiren Abaza Hasan Paşa'nın hazırlığı, Girit'teki Osmanlı askerinin durumu ve Boğaz ablukası sürerken, bu savaşın getirdiği yoğun harcamalar hazineyi zorlamaktaydı. Din istismarcısı Kadızâdelilerin halka telkinleri ve saraya nüfuz etmeleri çok tehlikeli gelişmelerdi. Bütün bunlardan başka, hazine müzayakası yıllardır çözülmiyordu. İmparatorluğun bu zafiyetini gören Osmanlı tâbii Erdel Prensi II. Rakóczi, Eflak ve Boğdan voyvodalarını nüfuzu altına almıştı. Kendi başına hareket edip Lehistan üzerine yürümek istediye de Kırım kuvvetlerine mağlup olmuştur. Osmanlının zor günlerini değerlendirmek isteyen Rum Patriki III. Partenios'un, daha önce temas edildiği gibi Eflak ve Boğdan voyvodalarını isyana teşvik ettiği anlaşılmıştı. Erdel Prensi ile Eflak ve Boğdan voyvodalarının hareketi tehlikeli olabilirdi. Diğer taraftan saray içinde ve dışında her işe karışmayı âdet edinmişlerin tasfiyesi gerekiyordu. Bütün bunları yapabilecek bir kişi vardı. O da Köprülü Mehmed Paşa idi. Boynueğri Mehmed Paşa azledilerek yerine Köprülü tayin olundu (25 Zilkade 1066/14 Eylül 1656).³²⁶

Yeni sadrazamın bu engelleri aşabilmesi için geniş yetkileri olmalıydı. Dört şart ileri sürülmüştü. Bu yüzden önce Padişah ve Valide Sultan'a güvenmesi gerekiyordu. Onlardan da bu yetkileri aldı. IV. Mehmed, "bu şurûta ri'âyet olunmak

326 M. İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", 258-260. Buradaki tayin tarihi hatalıdır. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 131-143.

üzere seni müstakillen vezir eyledim” diyerek onu icraatında serbest bıraktı.³²⁷ Temkinli ve idarecilik tecrübesi yeterli olan Köprülü, önce aleyhinde çalışmaya başlayanları birer birer saf dışı bıraktı.³²⁸

Sipahilerin Cezalandırılması, Abaza Hasan Paşa’nın Halep Valiliği

Köprülü Mehmed Paşa’nın sadarete gelmesiyle hazine şartlarının düzeleceğini düşünen sipahiler, ödenmeyen mevaciblerini talep ile ayaklandılar. Defterdar Sarayı’nı taşladılar. Defterdar Divrikli Mehmed Paşa sadrazama koşup şikâyetle bulundu. Azledilip yerine Başbakikulu Ahmed Ağa tayin olundu. Bu günlerde Kaptan-ı Derya Seydî Ahmed Paşa’nın kahramanlığını ortaya atıp “*sadrazam olsa gerektir*” diye söylentiler yayan Köprülü düşmanları İstanbul’da huzursuzluğa sebep oldular. Köprülü ise tedbiri elden bırakmayıp Yeniçeri Ocağı’nın eski ağalarından olup sözü geçer Kara Hasanoglu Hüseyin Ağa ile görüştü. Ondan Ocağın zabt u rabtı için teminat aldı. Karşılıklı yeminleştiler. Nitekim 4 Ocak 1657 (18 Rebîülevvel 1067)’de sipahiler Atmeydanı’nda toplanıp isyan etti. Yeniçeriler onlarla birleşmedi. Bu arada padişahın sipahilerden memnuniyetsizliğini ihtiva eden hatt-ı hümayûnu yeniçeri ve sipahi zabitlerine okundu. Bunun üzerine yeniçeriler sipahilerden şikâyetlerini şöyle bildirdiler:³²⁹

327 *Naîmâ*, IV, 1700-1701. Önceki sadrazamlardan Melek Ahmed Paşa (Ağustos 1650-Ağustos 1651), icraatına karışılmamak kaydıyla görevi kabul etmişti. Hatta bu konuda hatt-ı şerif de almıştı (F. Sarıcaoglu, “Melek Ahmed Paşa”, 42-44). Ancak bir yıl dayanabilmiştir. Köprülü tayin edilirken Melek Ahmed Paşa’yı göz önünde bulundurmuşmuydu, bilinmez. Ancak çok tecrübeli ve acımasızdı.

328 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 367-386.

329 *Naîmâ*, IV, 1721-1725; *Silahdar*, I, 64-65; Halil İncelik, *Seçme Eserleri-VIII, Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, İstanbul 2015, s. 29-30.

Fesâd ve fitneden biz dahi bîzâr olduk. Muharrik-i fesâd olan şakilerin tertîb-ı cezâları bâbında izn-i hümâyûn sudûruna cümlemiz muntazır idik. Eşkîyâyâ ruhsat verilmeğe asla rızâmız yoktur. Fermân-ı sultanîyeye bir vechile muhâlefet olunmayıp edâ-yı hizmet canımıza minnettir. Emr ü fermân şevketlü pâdişâhımızdır.

Ocağın padişahın hattına itaat etmesi, Köprülü'nün hazırlık çalışması sayesinde olmuştur. Ocağın bu beyanı büyük memnunluk yarattı. Köprülü Mehmed Paşa'nın makamında itibarı arttı, eli güçlendi. Aleyhinde çalışanlar sindiler. Artık hem Abaza Hasan Paşa hem de Seydî Ahmed Paşa'ya karşı daha sert tedbirler alabilirdi.

Ocağın bu tavrı sarayda da büyük bir memnuniyetle karşılandı. Yeni bir hatt-ı hümâyûn ısdar olundu. Buna göre:

Bu âna gelinice zuhur eden cemiyetlere dâhil olup bâis-i fesâd olanlar teftîş ü tefahhus olunup katl olunalar.

emrini ihtiva ediyordu.³³⁰ Bu günden itibaren İstanbul'da ve Üsküdar'da hanlar ve odalar basılıp zorbalar cezalandırıldı. Askerî zümre dışında, şehirde huzuru bozan ve gayrimeşru yollarla sermaye sahibi olanlar dahi cezalandırıldı. Son yıllarda Üsküdar'da azıllılar, haydutlar, fesat çıkaranlar ve yol kesenler o kadar çok artmıştı ki idare bunların hakkından gelemiyordu. Bunların geceledikleri hanlar, odalar bulunuyordu. Arada denizin olması İstanbul için koruyucu bir sınır idi. İstanbul'da takibata uğrayanların Üsküdar'a can attıkları biliniyordu. Nitekim Abaza Hasan da Üsküdar'a can atmıştı. Anadolu'ya açılan geniş alan Üsküdar'dan başlıyordu.

330 *Naîmâ*, IV, 1725; *Silahdar*, I, 66-67. Peşpeşe sadrazam tayinlerine şahit olanlar Köprülü için de aynı akabeti düşünmüşlerdi. Menfaat peşinde koşanlar da aynı fikirde idiler. Elli kişi kadar müfsit bir hamlede ortadan kaldırıldı. H. İnalçık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 30.

Bunlardan biri de bu karışık ortamda İstanbul'a gelip yerleşmiş olan Arap neslinden Şeyh Sâlim adlı bir sahtekâr-
dı. Aynı zamanda Şeyhülislâm Hocazâde Mesud Efendi'nin yakın dostu olmuştu. Kendisini etrafa *esrâr-ı cifr* (gaibden haber veren) uzmanı olarak tanıtmıştı. Devlet erkânına ve Valide Turhan Sultan'a nüfuz ederek menfaatlenmiş, gümrükten, mîzân-ı harir ve sair mukataalardan yevmiye bin akçe bağlanmıştı. Köprülü Mehmed Paşa sadrazam olunca hazine darlığına çare olmak üzere haksız kazanç sağlayanları yoklat-
tı. Şeyh Sâlim'in büyük kazançlar sağladığını görüp maaşını en aza indirdi. Bunun üzerine Şeyh Sâlim, Köprülü'yü önceki sadrazamlar gibi olduğunu düşünüp ziyaret etti, güya hakkını aradı. Köprülü, padişah'tan izin alarak onu asesbaşıya teslim etmiştir.³³¹ Bu devirde İstanbul'da devlet imkânlarından haksız yere nemalanan çok kimse bulunuyordu. Bunlardan bazıları padişaha veya Turhan Sultan'a yanaşmış, iki yerden maaş alıyorlardı.

Bu günlerde Köprülü için en önemli konu donanmanın hazırlanması ve askerin ulufesi idi. Harcamalarda kısıntıya gidildi. Havadan maaş alanları tespit ettirdi. Önemli miktarda parayı hazineye kazandırdı. Bunlar içinde dua okuyucular da vardı. Donanmanın hazırlanması için büyük paralar aktarıldı. Valide Sultan'ın izniyle Enderun Hazinesi'nden 3.000 kese akçe borç aldı. Köprülü bu borç için ulemanın nezdinde senet imzaladı. Köprülü, Şeyhülislâm Bâlîzâde Mustafa Efendi ve

331 *Naîmâ*, IV, 1728-1729; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 373. Rivayete göre bu devirde dört bini müteceviz yararlı ve şarlatan insan idam edilmiştir. H. İncalcık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 30. Köprülü'nün ölümünü takip eden yıllarda İstanbul'da bulunan Avusturya elçisi siyasî durumu takip ve tahlil ederek, "hiçbir Osmanlı veziriazamı hiçbir dönemde Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu kadar geniş bir iktidar sahibi olmamıştır" şeklinde rapor etmiştir. Bk. Özgür Kolçak, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri (1665)", *Tarih Dergisi*, S. 54 (2011/2, İstanbul 2012), s. 55-89.

Rumeli Kazaskeri Bolevî Mustafa Efendi ile borç konusunda görüşmeler de yapmıştı.³³² Bu para ile askerın mevaciıi öden-di. Yıllardır süren bu önemli sıkıntı ortadan kalktı. Köprü-lü'nün bu çabaları büyük başarı olarak kabul edildi. Sert ve haşın tedbirlerinden kimse ağzını açamıyordu.

Köprülü'nün bu sert ve acımasız icraatı yüzünden İstan-bul'da bir bekleyiş başladı. Güvensizlik ortamı kalktı. Devlet kademelerinde olup da yıllardır sadrazam trafiğine şahit olan-lar beklemeye koyuldular. Köprülü'nün azlini bekliyorlardı. Şehirde sükûnet havası oluştu, halk rahatladı. Çarşı ve pazar-da yıllardır özlenen canlılık avdet etti.

Köprülü'nün şimdi en kavi düşmanı Abaza Hasan Paşa ve onun Celâlî cemiyeti idi. Abaza'nın kendisini zorlayacağı belli idi. Daha önce belirtildiği gibi Boynueğri Mehmed Paşa sada-ret makamını işgal etmek üzere Şam'dan İstanbul'a gelirken Abaza Hasan'ı Diyarbekir valiliğine tayin etmişti. Maiyetin-de olanların itirazı üzerine makul cevaplar vererek tayininde haklılığını ortaya koymaya çalışmıştı. Boynueğri'nin gayesi, Hasan'ı Anadolu'nun merkezinden mümkün olduğu kadar uzaklaştırmak ve bölgede kökleşmesine mani olmaktı. Ayırı-ca bu tayinlerle Abaza ve maiyetine mültefit de davranıyor, gönüllerini okşuyordu. Boynueğri bu iyi niyetinin meyvelerini toplayamadan mazul düştü. Köprülü ise sadaretinden takri-ben dört buçuk ay sonra Abaza'yı Halep eyaletine tayin etti (15 Rebûlâhır 1067/31 Ocak 1657).³³³ Hasan'ın tamamen Anado-lu dışına iterek onun Celâlîlik gücüne ağır bir darbe indirme-ye çalıştı. Bu tayin doğru düşünülmüştü. Ancak Abaza Hasan

332 Mehmet İpşirli, "Mustafa Efendi, Bolevî", *DİA*, XXXI, 295-296.

333 *Naîmâ*, IV, 1725-1726; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi*, s.103; *Silahdar*, I, 67; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 119-120. Hasan, padişah nezdinde itibar kazanmak için 1067 Ramazan'ında *ıydiyye pişkeş* göndermiştir. BOA, TSMA, D.1995, vr. 43b, 9.

gibi Orta Anadolu'da taraftar kazanmış biri için isabetsizdi. Halep'te vali olarak Murtaza Paşa bulunuyordu.

Köprülü'nün Abaza Hasan'a İlk Görev Emri

Çeşitli yerlerde valiliklerde bulunan Kara Mustafa Paşa, Köprülü sadarete gelince onun muhalifleri arasında yer almıştı. Son görevi Kaptan-ı deryalık idi. Köprülü Mehmed Paşa, muhaliflerini ortadan kaldırırken bu sırada Mısır valiliğine tayin olunan Kara Mustafa Paşa kısa süre sonra azledildi ve katline ferman çıkarıldı. Bu günlerde yukarıda ifade edildiği gibi Diyarbekir'den Halep valiliğine tayin edilen Abaza Hasan Paşa'ya hem tayin emri hem de Mısır yolundaki Mustafa Paşa'nın katline dair ferman gönderilmişti. Mustafa Paşa Konya'ya ulaştığı zaman hakkındaki katl fermanını öğrendi. Canını kurtarmak üzere herşeyini bırakıp birkaç adamı ile firar etti. Abaza Hasan Konya'ya gelince, Mustafa Paşa'nın hazinesiyle ağırlıklarını zabt edip, eksiksiz hüccet ettirip İstanbul'a gönderdi.³³⁴

Aslına Abaza Hasan'ın kendisi dahi Köprülü'den emin değildi. Kara Mustafa Paşa gibi ünlü bir vezirin kanına girmek de istemiyordu. Şimdiye kadar çok büyük hizmetleri olmuştu. Mustafa Paşa'ya önceden haber gönderip firar etmesini sağlamıştı.³³⁵ Zira Abaza Hasan, Köprülü'den hiç hazzetmiyordu. Onun emrini de yerine getirmeyi düşünmüyordu. Şu halde bu rivayetin gerçeklik payı vardır.³³⁶ Kara Mustafa Paşa'nın katli

334 *Naîmâ*, IV, 1736-1738; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi*, s. 90, 107; *Silahdar*, I, 106-107; *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 334; *İsâ-zâde Tarihi*, s. 43. Köprülü, Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki mallarını da hazineye intikal ettirmişti.

335 Kara Mustafa Paşa bu hadiseden sonra gizlice İstanbul'a gelip köşesine çekilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa zamanında padişah tarafından affedilmiştir. Bundan sonra da çeşitli görevlerde bulunmuştur. *Naîmâ*, IV, 1738; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi*, s. 164; *İsâ-zâde Tarihi*, s. 43.

336 Daha önce de ifade edildiği gibi Abaza Hasan, Köprü ayanı olarak görev yapmıştı. Köprülü de Amasya'da bulunuyordu. Burada iken bölgede şiddet

emri Köprülü'nün Hasan'a ilk görev emri idi. Hasan emri tam yerine getirmemiş, ancak hazineyi göndermekle emri ihmal de etmemişti.³³⁷ Abaza Hasan gailisini mutlaka çözmeyi planlayan Köprülü, Kara Mustafa Paşa firarında kurulan düzeni farketmiş olmalıdır. Bu tarihten itibaren Köprülü, Hasan'ı en kavi düşman kabul ederken, Hasan da Köprülü'nün azlini padişah'tan talep edecek kadar işi ileri götürmüştür.

Köprülü'nün Boğaz Seferi

Köprülü Mehmed Paşa, sadarete tayininden itibaren muhaliflerini birer birer ortadan kaldırıp kendisini güvenceye alıyordu. Onun için gelecekteki hedef Abaza Hasan Paşa idi. Halen devam etmekte olan Boğaz'daki ve adalardaki Venedik ablukasını ortadan kaldırdıktan sonra Anadolu'ya el atmayı düşünüyordu. Anadolu ahvalini gayet iyi biliyor, reâyâyı rahatlatmak istiyordu. İleri yaşından dolayı da acelesi vardı.

Abaza Hasan, Kara Mustafa Paşa hadisesini Köprülü'nün istediği gibi bitirmeyip yarım bırakmış, Mustafa Paşa da firar etmişti. Bu hal Köprülü'nün dikkatinden kaçmadı. Hasan, Mustafa Paşa'nın firarına imkân hazırlamakla devlete hizmet etmiş birini korumuştur. Köprülü'nün ise Padişah ve Valide Sultan'dan başka güvenebileceği kimsesi yoktu. Halen devlet kademelerinde muhalifleri vardı. Acımasız icraatı ona düşman kazandırıyor. Kendisini bu icraata devam etmek zorunda hissediyordu. Ancak zulmünden kaçanlar da Abaza'nın yanına can atıyorlardı. Şu anda en önemli sorun baharda Bo-

uygulamıştı. Hasan ile Köprülü arasındaki münafaret bu tarihlerde başlamış olabilir. Bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, IV, 108, 112.

337 Kara Mustafa Paşa, firar etmesi yüzünden kaynaklarda *firarî* olarak anılmıştır. Bunda Abaza Hasan'ın payı olduğu anlaşılıyor. Affından sonra Kara Mustafa Paşa'nın yararlı hizmetlerde bulunduğu hakkında bk. *Sicill-i Osmani*, IV, 400.

ğaz önüne gelecek olan Venedik donanması idi. Düşman Boğaz önlerine gelmeden kış ortasında (Şubat 1657) donanmayı hazırlamakta yarar vardı. Donanma, Kaptan-ı Derya Topal Mehmed Paşa kumandasında hareket etti. Bir müddet sonra çok sayıda askerin katıldığı ikinci bir donanma da hareket etti. Köprülü serdar-ı ekrem tayin olundu. Padişah, Sancak-ı şerifi bizzat teslim etti. Ordu, Çırpıcı Çayırı'ndan hareketle karadan yola koyuldu (Haziran 1657). Sadrazam işi gayet ciddi tutuyor, asker üzerinde tam bir disiplin uyguluyordu. Asker ikinci konağa gelince yoklama yaptırttı. Firar edenlerin dirliklerini kesti. Bu tutumuyla asker arasında güven sağlamış, otoritesini güçlendirmişti. Bu günlerde Venedik donanması Boğazhisar'da karaya sekiz bin kadar kuvvet çıkardı. Fakat karşı taarruza dayanamayıp beş yüz esir bırakarak gemilerine kaçtılar. Köprülü, Gelibolu'dan Çanakkale'ye geçerek Kale-i Sultaniye etrafında karargâh kurdu (Temmuz 1657). Bir kısım yeniçeri askeri gemilerde görevlendirildi. Boğaz'a girmiş olan Venedik gemileri karadan ve denizden top atışları üzerine Boğaz'ı terketti. Denizden korkan bazı yeniçeriler karaya çıktı. Köprülü bunları idam ettirdi. Çatışmalar üç gün gece gündüz devam etti. Boğaz dışında Amiral Lazzaro Mocenigo, amiral gemisiyle Osmanlı baştardesini ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Osmanlı donanması sahilten atılan toplar himayesinde savaşıyordu. Tam bu sırada Kumburnu'ndaki metrislerden Kara Mehmed adındaki mahir bir topçunun attığı gülle Amiral gemisinin infilakine sebep oldu. Böylece Venedik donanması Bozcaada'ya çekildi. Orada da tutunamayıp selameti kaçmakta buldular (Ağustos 1657). Venedik işgali altındaki Limni adası da uzun uğraşlar neticesinde kurtarıldı (Kasım 1657). Bu müjdeli haberler İstanbul'a ulaştıkça sevinçle karşılanıyor, kutlamalar yapılıyordu. Son günlerde IV. Mehmed Edirne'de bulunuyordu. Boğaz harekâtı Limni adasının istirdâdı ile son bulmuştu. Padişah Köprülü'yü Edirne'ye davet etti.

Köprülü'nün Erdel Seferi

Köprülü'nün Boğaz Seferi'ne hareketinden Erdel Seferi'ne kadar (Şubat 1657-Haziran 1658) takriben on altı ay geçmişti. Acımasız sadrazam Boğaz Seferi'nde başarısız olanları ve aleyhinde çalışanları ortadan kaldırdı. Hedefi rahat bir ortamda Abaza Hasan ile mücadele etmektir. Anadolu ahvalini yakından biliyor, reâyâyı Celâlî ve eşkıyadan kurtarmak istiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Girit'te ve Boğaz'da sürdürdüğü yoğun mücadelelerini fırsat bilen Erdel Kralı II. Rakóczi, İsveç kralı ile ittifak yapmıştı. Lehistan krallığını ele geçirmek hayalini kuruyordu. Ayrıca Eflak ve Boğdan voyvodaları ile anlaşma halinde idi. Kırım Hanı IV. Mehmed Giray, II. Rakóczi üzerine gidip onu mağlup etti. Ancak kesin bir sonuç alınmadı. Osmanlı Devleti, Erdel'in Lehistan ile birleşip büyük bir devlet olmasına izin vermezdi. Leh kralı da tasvip etmiyordu. Padişah, Erdel işini çözmek üzere Köprülü'yü serdar-ı ekrem tayin etti. Hâlbuki Köprülü, Abaza Hasan galesine son vermeyi düşünüyordu. Erdel serdarlığını kabul etmek zorunda kaldı. Abaza Hasan konusunu şimdilik tehir etti.

Sadrazam Erdel Seferi'ne gitmek üzere hazırlıklara girişti. Bu arada asker arasında aleyhinde çalışanları tespit ettirip cezalandırdı. Köprülü'nün sert ve haşin icraatından yeni muhalifler oluşuyordu. Casusları vasıtasıyla muhaliflerini tespit ettiriyor, hepsi infaz ediliyordu. Aksi takdirde hayatı tehlikede olabilirdi.

Abaza Hasan Paşa'nın İsyanı Hakkında Naîmâ'nın Teşhisleri

Şimdiye kadar devletin ne kadar zaaf içinde olduğuna dair deliller ortaya konulmaya çalışıldı. Köprülü Mehmed Paşa sadarete tayin olunduğu günlerde durum daha da kötüleşmişti.

IV. Murad'ın ölümünden sonra başlayan bu sıkıntılı dönem aslında XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında da ortaya çıkmıştı. O devirde de Kuyucu Murad Paşa'nın (sadareti 11 Aralık 1606-5 Ağustos 1611) ifrat derecedeki uygulamalarıyla Celâlî katliamı vukua gelmişti. Ancak çözüm olmamıştı. Bu devirde de Celâlî Reisi Abaza Hasan Paşa'nın büyük isyanı binlerce Anadolu insanının yok olmasına ve perişanlığına sebep olmuştur. Çağdaş kaynaklar gerek İstanbul'un gerekse Anadolu'nun durumunu layıkıyla ortaya koymuştur. Bu kaynaklardan Vakanüvis Naîmâ (ölümü 1716) ve Silâhdar Mehmed Ağa (ölümü 1726-1727) belli başlı kaynaklar kullanıp devrin durumunu eserlerinde anlatmışlardır.³³⁸ Naîmâ, Abaza Hasan Paşa için;

Şaki-i bed-nihâd mâil-i zulm ü fesâd olup celb-i emvâl için reâyâ-yı memâlike ettiği cevr ü ta'addî icmâlen yazılmak iktizâ etse mufasssal bir kitâb olurdu.

deyip Osmanlı Devleti'nin durumunu adeta madde madde anlatmıştır:

- Peşpeşe sadrazam tayinleri devlet düzenine halel getirmiştir. Bu durum haliyle idarî boşluklara ve disiplinsizlikler sebep olmuştur. Zamanla Anadolu kontrolsüz ve sahipsiz kalmıştır.
- Devletin Anadolu'daki görevlileri (ehl-i örf) zulüm ve fesada yöneldiler. Bu cümleden olarak on bin kuruş mîrîsi (devlet geliri) olan hizmetten yirmi bin kuruş tahsil, elli bin kuruş olan hizmetten iki misli para tahsil etmek için reâyâyâ büyük eziyetler ederlerdi. Zira bu görevliler de bu hizmetlere sahip olabilmek için rüşvet ödemiş olurlardı.

338 Naîmâ, IV, 1784 vd.; Silâhdar, I, 132 vd.

Her birinin yanında sarıca ve sekban taifesinden toplanmış cemiyetleri bulunurdu.

İstenilen parayı ödeyemeyen reâyânın köyleri ve kasabaları sekban taifesi tarafından yağma ve talan edilirdi.

Kadılar ve memurlar da mansıplarını rüşvet ile aldıkları için hissemend olmak üzere bu yağma ve talanı görmezden gelirlerdi.

Zulüm görenler dertlerini çeşitli yollarla payitahta bildirdiklerinde, fermân-ı âlî sâdır olsa da fukaradan cehren ve zorla aldıkları para ve eşyadan hediyesi gelirdi.

Böylece hisse verenlere “*yüzünüz ak ve kılıcınız keskin ve berrak olsun*” diye âferinler ile sahip çıkılırdı.

Devlete hâkim olanların ruhsatıyla reâyâyâ daha fazla zulmedilirdi.

Fukara ve reâyâ varını yoğunu teslim ettikten sonra can derdine düşüp celâ-yi vatan ederdi. Harap olmuş köy ve kasabaların yıkıntıları baykuşların ve kargaların mekânı olurdu. Bu acıklı durum yaşanmıştır.

Mütecavizler başka yerlerde zengin kimseleri tespit ettikleri takdirde, oralara dört-beş yüz miktarı sarıca ve sekban gönderip yağma ve zulümden geri durmazlardı.

Köprülü Mehmed Paşa böyle bir ortamda sadarete tayin olundu. Yetmiş beş yaşını aşmıştı. Şimdiye kadar belli başlı bir başarısı görülmemişti. Hazinesinin durumunu düzeltmeyeceğini iddia edenler ekseriyette idi. Onu ihtiyar ve istirahatete çekilme çağında görenler çoktu. Buna rağmen Köprülü uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş, tecrübe sahibi olmuştu. Bu hizmetleri sırasında otoritesini ortaya koyacak fırsat olmadığı için gerektiği gibi tanınmamıştı. Diğer taraftan onun acımasız

karakteri hiç bilinmiyordu. Saray ve devlet ricali onun devrinde de rahat hareket edebileceklerini planladılar. Padişah ise on beş yaşında idi. Turhan Sultan'ın yönlendirmesiyle artık çok şeye vâkıf olmuştu.

Abaza Hasan'a Erdel Seferi'ne Katılması için Israrlı Davetler

Köprülü sadarete geldikten sonra muhaliflerini birer birer ortadan kaldırırken, Kaptan-ı Derya Kara Mustafa Paşa'nın peşine düşmüş, yukarıda da ifade edildiği gibi Abaza Hasan'ı bu işle görevlendirmişti. Ancak Hasan, Mustafa Paşa'yı uyar-
mış ve o da firar etmişti. Hasan'a bu defa ikinci bir görev emri gitti. Erdel Seferi hazırlıkları yapılırken Hasan da bir evâmîr-i aliyye ile davet edildi:³³⁹

... mükemmel kapun ve eyâletin askeri ile Şâm-ı şerîf ve öte yaka ümerâsıyla kalkup sefer-i hümayûna gelüp kemal mertebe nusret ve uğur-ı hümayûnda can ve başa bakmayıp kema-hüve-hakka edâ-yı hizmet eylesin.

Bu davette, Hasan Halep valisi olduğu halde önceki görevi Diyarbekir eyaleti de düşünülerek itibarı yüksek tutulmuştu. Hatta öte yaka (Şam) ümerasıyla da sefere katılması tenbih olunarak gönlü hoş tutulmak istenmişti. Tabiatıyla bu Köprülü'nün taktiği idi. Hasan'ı tuzağa düşürmek istiyordu. Bunda muvaffak olursa çok önemli bir gaileyi kolayca ortadan kaldı-

³³⁹ *Silahdar*, I, 133; Nihadî'nin (s. 37-38) kaydına göre; sefere katılmaya niyeti olmayan Hasan, olmayacak bir bahane uydurmuştu. İnandırıcı olmayan arzında Hasan, "Padişahım sağ olsun. Bu kulları kesret-i emrâz ile meksûrül-mizâc bir kimesneyim. Ayağ üzere durmağa bile dermanım olmamağla aziz-i şerif başınız için olsun, beni afv buyurup bir nân-pâre tayin edüp ölünce sa'âdetlü padişahımın duacısı olam". IV. Mehmed bunu sadrazama göndermiş, o da "kasden temarüz eylemiştir" cevabını vermiştir. Binlerce Celâî cemiyetine hükmeden Hasan yalan söylemektedir.

rabilecekti. Hasan'ın ise Köprülü'nün tuzağına düşmeyeceği âşikârdı. Köprülü'nün sadarete gelişinden beri acımasız davrandığı, Boğaz Seferi'nde birçok askerin kanına girdiği haberleri şüphesiz Hasan'a kadar ulaşıyordu. Hasan kendi akıbetini görür gibi olmuştu. Temkinli olmalıydı.³⁴⁰

Köprülü'nün suçlu suçsuz demeyip uyguladığı cezalar, halk ve asker üzerinde kötü tesir yapmış, Celâlî cemiyetine katılmaların artmasına zemin hazırlamıştı. Bu durumda endişesi artan Köprülü, Abaza Hasan'ın mutlaka katli için padişah'tan emir çıkartmaya muvaffak oldu. Ancak bir ara Hasan'ın sefere katılacağına dair haberler gelmeye başlayınca Köprülü beklemeyi tercih etti. Tabiatıyla bu haberlere itibar etmiyordu. Kasıtlı olarak böyle haberler yayılıyordu. Etrafta Hasan taraftarları vardı.³⁴¹ Köprülü, Hasan'dan olumlu bir cevap gelmeyeceğini biliyordu. Bekleyip zaman kaybetmemek için Edirne'den Erdel Seferi'ne çıktı (Haziran 1658).

Abaza Hasan'ın yanına koşup gelen binlerce eşkiya artık önemli bir sayıya ulaşıyordu. Etrafa, asker olanların da katılmaları için haberler gönderiliyordu. Ümera, vüzera ve üst rütbeliler Konya Sahrası'nda toplanmaya karar verdiler. Bu arada Şam Valisi Tayyarzâde Vezir Ahmed Paşa ve Anadolu Beylerbeyisi Can Mirza Paşa ve on beşten fazla mazul mutasarrıf, ümera ve beylerbeyiler de gelip katıldılar. Her birinin yanlarında sarıca ve sekban taifesi bulunuyordu. Bunlardan Tayyarzâde, Şam'da bulunan yerli kulu askeriyle gelmişti.

340 Nitekim Hasan'a "nâ-hakk yere bunca kimesneler katledip paşalardan iş görmüş kimesne kalmadı. Her birine birer illet bulup öldürdü" haberleri ulaşmıştı. *Tarih-i Nihadî*, s. 37. Köprülü'nün zalimliği başka bir eserde (*Târih-i Gilmânî*, s. 60), "... ehl-i dîvandân nice nâmdar âdemleri katletti. Şol mertebe ki Edirne'de sipah ve yeniçeri katlettiği Tunca Suyu leş ile doldu" şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca bk. *Naîmâ*, IV, 1725, 1785.

341 *Silahdar*, I, 133-134. Nitekim güya sefere katılmak üzere Halep'ten birkaç menzil ayrıldığına dair haberler gelmişti. *Naîmâ*, IV, 1785.

Ayrıca biraderi Rakka Beyi Mustafa da onu takip ediyordu. Anadolu'da sahipsiz dolanan eşkıya takımı da bunlara iltihak etti. Konya Sahrası'na geldikleri zaman Celâlî cemiyeti 30 bini çoktan aşmıştı.³⁴² Bir meşveret meclisi kuruldu. Bazı kararlar aldılar:³⁴³

Mansıplara ne yolla sahip olduğumuz beyana muhtaç değildir. Girit Seferi gailisiyle her birimiz ihmale uğradık. Tayyaroğlu Vezir Ahmed Paşa çok değerli bir vezirdir. Meşveret Meclisinde mevcut olan vüzerâ, mîrimîrân, ümera ve zabitan-ı asker oybirliğiyle Ahmed Paşa'nın sadrazam olması için padişaha arz olunmasına karar verildi. Bu talebimiz yerine getirilirse sefere katılırız, canımız feda olsun. Köprülü gibi zalim orada bulundukça bu mümkün değildir.

Meşveret Meclisinden bu kararlar çıktığı sırada İstanbul'dan bir hatt-ı hümayûn geldi. Kesin bir dil kullanılmıştı:³⁴⁴

Sefer-i zafer-rehber memur olan vüzerâ ve mîrimîrân ve ümera ve sâir asâkir-i ma'reke-ârâ ile iki konağı bir edip veziriazam ve serdâr-ı ekrem yanında mevcut bulunasın.

342 *Vecihî*, vr. 59b. Bir rivayete göre asilerin miktarı 40 bin idi. Paul Rychaut, *The History of the Turkish Empire*, s. 55. Aynı müellif Celâlî sayısının (s.56) 60 bin olarak vermektedir. Evliya Çelebi ise bu sayıyı 47 bin olarak veriyor (s. 118). *Vekâyi'ü'l-Fudâlâ* bu sayıyı 30 bin olarak veriyor (s. 589).

343 *Silahdar*, I, 134; *Naîmâ*, IV, 1786. Bu konuda Eremya Çelebi'nin (*Rûznâme*, s. 292-293) ifadesi dikkat çekicidir. Abaza Hasan ve Tayyazâde tekrar davet edilmiş ise de âsiler aralarında istişare ederek, "tilkinin tuzağına mı gidiyoruz, canavara yem mi olacağız? Bütün memleket onlar yüzünden ağlamıyor mu? Ağlamayan ana kalmadı" diyerek sefere katılmamaya karar verdiler.

344 *Silahdar*, I, 135. IV. Mehmed bu hattında, "Hizmet-i hümayûnumuzda bu mertebe tekâsül ve ihmâlê bâis nedir?" deyip güya konuyu bilmediğini ifade etmiştir. *Naîmâ*, IV, 1786.

Hâlbuki Meşveret Meclisinden farklı karar çıkmıştı. Mühür başkasına verilmedikçe ne paşalardan bir kimsenin ne de asker taifesinden bir ferdin sefere katılması mümkün değildi. Padişahın bu fermanı üzerine devlet erkânına, “*Köprülü orada iken sefere katılmamız beyhude hayaldir, biz burada can korkusuna düştük*” ifadeli mektuplar gönderdiler. Muhtemelen Köprülü’nün telkinleriyle, “... *sefere gelinmesinden feragat olunsun, Bağdad muhafazasına gitsinler ...*” anlamında bir hatt-ı şerif ısdar olundu. Ancak cevapları, “*veziriazam katlolunmadıkça ne sefere ne fermanları olan canibe avdet mümkündür. On beş güne değin kat’î cevaba muntazırız...*” oldu.³⁴⁵

Bu, Devlet-i aliyyeye tam bir meydan okumaydı. Celâlî cemiyeti Bursa’ya doğru geçtiği yerlerde reâyâyâ işkence ederek veya katlederek ilerliyordu. Meskûn yerlerden onar, yirmişi bin kuruş tahsil olunuyordu. Toplanan para eşkıya arasında taksim ediliyordu.³⁴⁶ Yollarda rastladıkları yeniçeri ve sipahi ailelerinden birer miktar akçe alınıp ellerine mühürlü kâğıtlar verilirdi. Abaza Hasan, bölgenin idarecisi gibi hâkimleri seferde olan yerlere kendi adamlarını tayin ediyordu. Bu arada Celâlî cemiyetinin Bursa’ya ilerlediği haberleri tedirginlik yaratmaktaydı. Padişah Edirne’de iken Rikâb-ı hümayûn kaymakamı olan Topal Sarı Kenan Paşa Bursa muhafazasına tayin olundu (15 Şevval 1068/16 Temmuz 1658). Celâlîlerden önce Bursa’ya ulaştı.³⁴⁷

345 *Silahdar*, I, 135.

346 Celâlîleri elde tutmak için bu yola başvuruluyordu. Zaten başka çare de yoktu. *Naîmâ*, IV, 1787.

347 *Silahdar*, I, 136. Son zamanlarda IV. Mehmed’in Köprülü’yü himayesi o kadar artmıştı ki huzurda kimse fikrini beyan edemiyordu. Kenan Paşa’nın Köprülü aleytarı olduğundan haberi yoktu. Ayrıca bk. *Naîmâ*, IV, 1789-1790.

Bu günlerde Abaza Hasan'ın, Köprülü'nün azli konusunda bir mektubu daha geldi. Mektubu getirenler padişah huzuruna çıkarıldı. IV. Mehmed “sizi kim gönderdi” diye sorunca, “Abaza Hasan Paşa kulunuz ile yanında olan kullarınız gönderdiler” cevabını aldı. Padişah öfkelenip;

Haşa sümme haşa anlar benim kullarım değildir, belki anlar şeytan kullarıdır. Ben anlara bundan akdem hatt-ı şerif gönderdim ki bu beyhude fıkı-i fâsidden feragat eyleyüp bu canibe gelsünler. Ve çünkü gelmeden havf iderler, bâri Bağdad muhafazasına gitsünler, veyahut cemiyetlerin dağıdıp herkes mansıplarında karar itsünler...

diyerek gelen heyeti huzurundan kovdu.³⁴⁸

Hasan, Köprülü'nün azli konusunda hâlâ ısrarlıydı. Bursa'ya girdiği zaman şehrin kadısı Hâşimzâde'yi kendisine yurdurup vilayet ilerigelenleriyle Edirne'ye gönderdi. Hâşimzâde, Hasan'ın telkiniyle padişaktan Şeyhülislâm, Yeniçeri Ağası ve Kethüda Bey'in azlini isteyecekti. Huzura çıkarmadılar. Padişahın o kadar öfkesini çekmişti ki az daha katlolunacaktı. Azille iktifa olundu.³⁴⁹

Yukarıda açıklandığı gibi Bursa muhafazasına tayin edilen Topal Sarı Kenan Paşa (Temmuz 1658), Köprülü muhalifi olduğu halde tayin edilmişti. Bursa'ya Celâlîlerden önce gelmiş, “şehri muhafaza edeceğiz” diye halktan barut, kurşun, askeri için zahire ve atlar için de nal ile önemli miktarda para tahsil etmişti. Sonra gizlice Abaza Hasan ile mektuplaşıp halktan al-

348 *Silahdar*, I, 137; *Naîmâ*, IV, 1788. Burada, “Leh kralı kâfir iken gazâ-yı azîme imdâd eyledi” ifadesi vardır. Ayrıca “Vezir azl olacak zaman değildir” ifadesi de bulunmaktadır.

349 *Naîmâ*, IV, 1788; *Silahdar*, I, 137. Nihadî'nin kaydına göre (s. 41), Haşimzâde padişah huzuruna çıkarılmayıp Kıbrıs'a sürgüne gönderilmiştir.

dıklarını ona gönderdi. Kendisi de askeriyle Hasan'a iltihak etti. Bu ihanetle Celâlî cemiyeti daha da güçlendi.³⁵⁰ Köprülü için haysiyet kırıcı olmuştu. Bundan sonra daha dikkatli olmaya başladı. Casusluk faaliyetlerini artırdı.

Sarı Kenan Paşa'nın ihaneti üzerine Bursa sahipsiz kaldı. Savunmadan yoksundu. Abaza Hasan Celâlîleri gelmeden halk kıymetli varlıklarını ve ailelerini şehrin iç kalesine taşıdılar. Tüfeng-endaz muhafızlar kaleyi savunmak üzere tertibat aldı. Hasan şehre geldiği zaman iç kaleye hücumla cesaret edemedi. Telefata verip mağlup gibi anılmak istemiyordu. Ayrıca böyle bir durum Köprülü'ye de itibar kazandırır. Şimdilik yapması gereken bekleyip fırsat kollamaktı. Celâlî cemiyetini Bursa Ovası'na yerleştirdi.

Bu arada Gemlik savunmasının zayıf olduğu haberleri Hasan'a ulaştı. Birkaç bölük Celâlî ayırıp şehrin üzerine gönderdi. Gemlik'in muhafazasına memur olan Kapudan Çavuşzâde Vezir Mehmed Paşa Celâlîler karşısında tutunamayıp askeri dağıldı. Ancak Mudanya'da bir miktar Celâlîyi katletmeye muvaffak oldu. Abaza Hasan mağlubiyet haberini alır almaz birkaç bölük Celâlîyi Mehmed Paşa'nın üzerine gönderdi. Mehmed Paşa zor durumda kalınca deniz yoluyla Mudanya'dan ayrıldı. Payitahta gelip durumu bildirdi.³⁵¹

Abaza Hasan Bursa civarındaki meskûn yerleri istila etti. Bölgenin hâkimleri Erdel Seferi'nde idi. Hasan maiyetindeki ümerayı buralara tayin etti. Bu tayinlerle Hasan hem bölge-

350 *Naîmâ*, IV, 1790; *Silahdar*, I, 137; *Nihadî*, s. 40-41. Hasan kendi Celâlî cemiyeti içinde dellallar dolaştırıp, halka zulmedilmemesi ve malının alınmamasını ilan ettirdi. Sonra da halka haber gönderip "katli âmm ederim" diye tehdit etti. Korkan halk pişkeşler tedarik edip canını kurtardı.

351 *Silahdar*, I, 138; *Naîmâ*, IV, 1790. Mehmed Paşa Girit Seferi sırasında bir müddet Kaptan-ı Derya olup başarısız bulunmuştu. Önemli sayıda kadirga ile birlikte 50 adet Üsküdar kayığı asker de vardı. *Nihadî*, s. 40.

yi sahipleniyor hem de Köprülü'ye gözdağı veriyordu. Güya Köprülü'nün itibarını sarsacaktı. Fakat Köprülü'nün yeri sağlamdı. Ayrıca Celâlî cemiyetine zahire diye reâyânın anbarına el konulmuştu. Bundan başka, rastladıkları sipahi ve yeniçerilerin ailelerinden zorla akçe tahsil edip ellerine mühürlü kâğıtlar vermişlerdi. Hasan bu sahte tasarruflarla güya bölgede hâkimiyet tesis ediyordu.³⁵²

Bu sırada Abaza Hasan'ın karargâhına hatt-ı hümayûn götürüp, onlardan arz ve mahzarlar getiren Kapıcıbaşı Sencefli-oğlu Hasan Ağa Bursa'dan dönmüş, Celâlîler hakkında padişaha bilgi vermişti. Senceflioğlu ihtiyatsız davranıp sadrazamın azledilmesi hakkında fikrini beyan etmişti. Bunun üzerine Senceflioğlu, Köprülü'nün karargâhına bir hatt-ı hümayûnla gönderildi. Bildiklerini anlatması tenbih olundu. Kapıcıbaşı bildiklerini anlatınca, asker arasında yayılır endişesiyle boğdurulmuştur.³⁵³ Öyle anlaşıyor ki Kapıcıbaşı, Celâlî ordusunun kalabalıklığını görüp endişeye kapılmış, gördüklerini anlatmıştı. Böylece gaflette bulunup dilinin cezasını çekmiştir.

Köprülü, ordugâhta yeniçeri, sipah zabitleri ve ocak ihtiyarları ile bir Meşveret Meclisi topladı. Durum muhakemesi yapıldı. Padişaha endişe edilmemesi için bir arz tezkeresi gönderildi. Ayrıca Hasan'ın maiyetinde olanlara da son ikaz mektubu gönderildi. Mektupta yer alan ifadeler şunlardı:³⁵⁴

352 *Naîmâ*, IV, 1787; *Târîh-i Gilmânî*, s.62; *Risale-i Kürd Hatib*, TSMK, EH. nr.1400, vr. 10b-11b. Abaza Hasan Bursa'ya geldiği zaman yanında on sekiz paşa bulunuyordu. Eremya Çelebi, *Ruznâme*, s. 294; *Vecihî*, vr. 60b. Hasan'ın Celâlîleri Bursa civarındaki köylerde yağma ve katliama devam ediyordu. Reâyâdan İstanbul'a şikâyet mektupları gelmekte idi. BOA, *MAD.d.* 5489.

353 *Naîmâ*, IV, 1788. Abaza Hasan Paşa Konya Sahrası'nda iken bir fermanı Senceflioğlu Hasan Ağa götürmüştü. O vakit Celâlî cemiyetinin kalabalıklığını görüp Köprülü azledilmedikçe isyan ateşini söndürmenin imkânı olmadığını padişaha arzetmişti.

354 *Naîmâ*, IV, 1788.

... ehl-i îmân ve İslâm iseniz bu cânibe gelesiz. Din uğruna gazâ ve cihâd edip küffâra kılıç vuralım. Eğer bundan sonra inadınıza musırr olup gelmezseniz inşâallahü te'âlâ bu cânibde Cenâb-ı Bârî feth ü fütûh müyesser ettikde Allah ile ahdimiz olsun, tâ üzerinize varup haklârlınızdan gelmedikçe kılıcımızı çıkarmayalım.

Köprülü bu ifadelerinde inandırıcı değildi. Zaten bir müddet sonra Hasan'ın isyanı ve padişahın daveti üzerine dönmüştür. Hasan'ın ise sefere katılma ihtimali hiç yoktu. Aslında boş yere yazışmalar yapılyordu. Osmanlı Tarihi'nde bu ana kadar âsilerle böyle yazışmalar hiç olmamıştı.

Abaza Hasan Paşa'nın İmparatorluğu Bölme İddiası

Son gelen mektup üzerine Abaza Hasan Paşa padişahıtan ümidini tamamen kesti. Son senelerde bir bahane ile sadrazam azli tabîî karşılandığı için Hasan, Köprülü'nün azlini kesin görüyordu. Hâlbuki padişahın Köprülü'ye verilmiş sözü vardı. Hatta huzurunda kimse aleyhte fikir beyan edemezdi. Genç padişah bu sırada 16 yaşındaydı. Sorumluluğunu kavramıştı. Köprülü'nün bu kadar zalimliğine rağmen IV. Mehmed'in onu feda etmeyeceğı anlaşılmıştı. Zaten Hasan da büyük bir isyana girişmişti. Geri dönemezdi. Maiyetindeki ümera, vüzerâ ve mazul beyler de kendisi gibi düşünüyordu. Emrindeki zabtedimesi gayet güç binlerce yağmacı ve disiplinsiz insanlar onun işaretini bekliyordu. Düzensiz ve aç, yağma ve talana hazır binler Bursa Ovası'na yerleşmişti. Hasan, "*Padişah-ı âlemi şerle irşad ve vükelâsını tedib için cem' olan askere zahire*" diye etrafa buyrulduklar gönderiyordu. Bu tavır tam bir *hurûc ale's-Sultân* idi. Böylece halkın ekmeğine el koyuyordu. Son gelen haber üzerine maiyetinde olanlara:

*Çünkü sözümüz geçmedi. Bundan sonra bizi dahi Acem şahı gibi bir kavi düşman bilsinler. Fî-mâ ba'd Rumeli anların, Anadolu bizim olsun, bildiklerinden kalmasınlar.*³⁵⁵

diyerek imparatorluğu kendi kafasına göre böldü. Hasan, İpşir Paşa'nın katlinden beri bu devlete bir çekidüzen verilmesi gerektiğine inanmıştı. Kendi plan ve düşünceleri vardı. Binlerle ifade edilen Celâlî cemiyetini bu düşünceyle etrafına toplamıştı. İstanbul'u ele geçirebilmek için bu gücü sahiplenmişti. Ancak Üsküdar'a kadar gidebilirdi. Deniz, İstanbul'un aşılmaz sınırıydı. Düzensiz yağmacı kalabalıkla burada kalmaya mahkûmdu. Hasan'ın siyasî emelleri Üsküdar sahiline kadardı.

Bir Celâlî reisi ile padişah ve sadrazam arasında vuku bulan bu yazışmalar câlib-i dikkattir. Bundan çıkan sonuç, imparatorluğun kötü idare edildiğidir. Zaten bu kötü idare yüzünden devlete sadakatle hizmete hazır olan Hasan, sonucu düşünülmeden isyana itilmiştir. O da hakkını aramakla işe başlamış, Anadolu'daki şartlara uyum göstererek Celâlî reisi olmuştu. Layık olup olmadığı gözetilmeden tayin edilen sadrazamlardan ciddi bir icraat beklenemezdi. Ayrıca liyakat sahibi sadrazamlar da azil trafiğine kurban gitmiştir. Bu trafikte saraydaki görevlilerin de dahli olmuştur. Burada, sarayda çeşitli görevlerde bulunan Kara hadımlar imâ edilmektedir. Ekler kısmında bu önemli konuya temas edilecektir. Şu halde devlet tecrübesi olan yaşlı Köprülü liyakat sahibi olarak di-

355 Buna benzer ifade Nihadî'de (s. 39) şöyledir: "Mademki Köprülü'nün başı ordumuza gelmeye, cemiyetimiz bozulmaz. Saadetlü padişah ya bu kadar vüzeradan geçer, yahud andan ve illâ Üsküdar'dan berüsünden geçer." Hasan'ın maiyeti bu söz üzerine yemin etmişlerdir. Buradaki "bizi dahi Acem şahı gibi bir kavi düşman bilsinler" ifadesi Osmanlı Tarihi için manidardır. Hasan'ın öfkesini de belirtmektedir.

rayet göstermiştir. Abaza'nın, Köprülü'nün azli için merkezle yazışması önceki azillerden cesaret almasıdır. Padişahı etkileyip Köprülü'yü azlettireceğini düşünen Hasan, usanmadan yazarak şansını zorlamıştır. En sonunda yanıldığını anlayıp yoluna devam etmiştir. Diğer taraftan etrafına topladığı veya kendiliğinden katılan kalabalıklar, Hasan'a cesaret vermiş olmakla beraber onun için büyük bir sıkıntıydı.³⁵⁶ Kaynaklarda Hasan'a yakıştırılan kötü sıfatlar onun son zamanlarına aittir. Bu sıfatlara ileride temas edilecektir.

Devletin Tedbirleri, Nefir-i Âmm³⁵⁷ İlanı

Celâli tehlikesi artık İstanbul'u da tehdit eder bir hal almıştı. Bursa ve civarı Hasan'ın hâkimiyet alanı haline gelmişti. Bölgede tasarruflarda bulunuyor, adamlarını çeşitli yerlere tayin ediyordu.³⁵⁸ Çavuşzâde Mehmed Paşa'nın Gemlik ve Mudanya'da mağlup olup İstanbul'a çekilmesi üzerine hâkimiyet sahasını genişletti. Bu yaklaşan tehlikeyle birlikte devlet de bazı tedbirler almaya başladı.

Celâli cemiyetinin Bursa civarına geldiği haberleri Edirne'ye padişaha ulaştığı zaman, ilk tedbir olarak Rikâb-ı Hümayûn Kaymakamı Topal Sarı Kenan Paşa muhafız olarak Bursa'ya tayin edilmişti. Kenan Paşa'nın Köprülü'nün muhalifi olduğu bilinmiyordu. Bu günlerde hadiseler Köprülü'nün kontrolünde değildi. Kenan Paşa, Bursa halkından her türlü askerî malzeme ile para alıp Abaza Hasan Paşa'ya katılmıştı. Bu gelişmelerden padişahın henüz haberi yoktu. Haberler

³⁵⁶ Köprülü, Amasya Vezirköprü'de ikamet ettiği günlerde birçok düşmanı olmuştu. Abaza Hasan'ın isyanı üzerine onu sevmeyenler koşup isyana katıldılar. *Amasya Tarihi*, IV, 125.

³⁵⁷ Eli silah tutan halkın askere çağırılması, genel seferberlik.

³⁵⁸ Hatta Hasan, Köprülü'nün eski görev yeri olan Amasya sancakbeyliğine ordusunda serçeşme olan Ali Bey'i tayin etti. *Amasya Tarihi*, IV, 125.

Edirne'ye geç geliyordu. Abaza Hasan'ın reâyâyâ uyguladığı zulüm ve soygun haberleri geç de olsa Edirne'ye kadar ulaştı. Bunun üzerine IV. Mehmed bir Meşveret Meclisi topladı. Bu vahim durum hakkında uzun görüşmeler sonunda şu karar çıktı:

Hülâsâ-yı kelâm eşkıyanın âteş-i fesâdı suhûletle muntafî olmak nâ-mümkün idüğü ma'lûm-ı şehriyâr-ı bülend-iktidâr oldukda... tedbîrine şürû' olunup ta-hakküm ale's-Sultân etmekle demleri heder ve cünûd-ı Müslimîn küffâr ile gazâyâ me'mûr iken tahrîk-i fesâd ile fesh-i azîmete bâis olanlar kâfirden eşeddir.

gerekçesiyle fetvâ-yı şerîfe verilip İstanbul'a gönderildi. Ulemâdan imza alınıp nefir-i âmm emirleri ile çeşitli merkezlere gönderildi (Ağustos 1658).³⁵⁹ Kenan Paşa'nın Bursa'ya tayini ise takriben bir ay kadar önce idi.

Halep eyaletine mutasarrıf tayin edilen Mahmud Paşa'ya da Edirne'den 15 Zilkade 1068/14 Ağustos 1658 tarihinde nefir-i âmm emri gönderilmiştir. Emirde, "*Halep ve Maraş ve Adana ve Karaman eyaletlerinde vaki sancakbeyleri ve kethüdayerleri... Türkmen taifesinin kethüdaları ve boy beyleri ve iş erleri...*" görevlendirilmiştir. Abaza Hasan Celâli'lerine karşı boğazların ve geçitlerin *gereği gibi hıfz ve muhafaza* edilmesi istenmiştir. Ayrıca yolların Abaza kuvvetleri tarafından tutulmuş olmasından dolayı Halep'e mütesellim göndermesi tavsiye edilmiştir.³⁶⁰

359 *Naîmâ*, IV, 1789. Padişah, Köprülü'ye gönderdiği hatt-ı hümayûnda nefir-i âmm ilan ettiğinden bahsetmiştir.

360 Şerife Şule Atasagun, *Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 398-399. Ayrıca *Umum üzere emr-i şerif* de yazılmıştır (s. 399-400).

Abaza Hasan Paşa'nın yanında yer alan Can Mirza Paşa yerine Konakçı Ali Paşa, notta belirtildiği gibi Anadolu beylerbeyiliğine tayin edilmişti. Ankara'ya da Neyzen Hasan Paşa'nın tayini gerçekleşti. Celâlîler İstanbul'dan Anadolu'ya açılan yolları tuttuğu için Ali Paşa Kütahya'ya, Neyzen Hasan Paşa da Ankara'ya mütesellimlerini gönderdiler. Bu şehirlerde de Abaza'nın adamları bulunuyordu. Halkın yardımlarıyla şehirlere girebildiler. Bu arada Şam Valisi Murtaza Paşa da Celâlîler üzerine serdar tayin edilmişti. İstanbul Kaymakamı Sinan Paşa'ya Üsküdar muhafızlığı verildi. Sinan Paşa, Celâlîlerin gelebileceği geçitlere toplar yerleştirdi. İstanbul'da oturarak olarak bulunan yeniçeri ihtiyarları ile korucular burada savunma tertibatı aldı.³⁶¹

Köprülü'nün Seferden Çağırılması, Edirne'de Ayak Dîvanı

Anadolu'da reâyânın durumu çok kötüydü. Sorumlular emir ve fermanları dikkate almıyordu. Her tarafta Celâlî ve eşkıya tairesi reâyâyâ korkulu anlar yaşatıyordu. İnsanlar baskın olacak endişesi içindeydi. Köy ve kasaba halkı çiftbozan olup şehirlere sığındılar. Bazı aileler celâ-yi vatan edip farklı diyarlara göçtüler. Bir kısmı Celâlîlere katıldılar. Bunlar Celâlî cemiyetinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Reâyâyâ bıkınlık gelmiş, Hasan'a taraftar olanlar artmıştı. Bursa'dan İstanbul'a kadar olan meskûn yerler halkı kıymetli varlıklarını İstanbul'a taşıdılar. Hatta bağlarını dahi vakitsiz bozmak zorunda kaldılar.³⁶²

Bu günlerde halk arasında Celâlîler hakkında çeşitli dedikodular da yayılıyordu. Bazı kötü niyetliler uydurma ve mübalağalı haberlerle halkı korkutup işini gücünü terketmesine

361 Naîmâ, IV, 1790, Nihadî, s. 40.

362 Naîmâ, IV, 1790-1791.

sebepler oluyordu. Reâyâ öyle bîzâr hale gelmişti ki “*ne olacaksa olsun*” demeye başlamıştı. Padişah’tan ve Köprülü’den ümidi- ni kesenler Abaza Hasan’a meylettiler. Onun galebesini ister oldular. Zaten devlet erkânı arasında Köprülü muhalifleri ol- duğu biliniyordu. Halkın bu şikâyetleri ve bazılarının Celâlî tarafına meyletmesine dair haberler padişaha kadar ulaşmış- tı. IV. Mehmed büyük bir endişe içindeydi.

Öte yandan İstanbul halkı arasında bazı olumsuz düşünce- ler de yayılmaya başlamıştı. Hasan’ın nasıl mağdur edilip isya- na yönlendirildiği halk arasında konuşulur olmuştu. Vaktiyle ocak ağalarının Hasan’a yaptığı haksızlıklar dillendiriliyordu. Bilhassa camilerde vaizler ile ulemadan bazıları “*Hasan Paşa müeyyed ve sâhib-zuhûrdur. [XVI. yüzyılda] müceddid-i dîn olan budur. Bunun yüzünden şöyle hizmet ve böyle maslahat zuhur edecektir*” gibi uydurma fikirleri halka telkin ettiler. Bu saçmalıklar cahil halkın ağzında dönüp dolaşıp Hasan’a itibar kazandırıyorlardı. Köprülü’den rahatsız olan veya korkan bazı rical bu dedikodulardan memnundu. Eskisi gibi azl hayalleri kuruyorlardı. Hasan’ın bir Celâlî reisi olduğunu düşünmeden onun galebesini ister oldular. Halk ve esnaf yıllardır süregelen sadrazam değişikliğine alışmış, Köprülü’nün de gidici olduğu- nu bekliyordu. Abaza Hasan Paşa’nın sadaretini düşünenler dahi vardı. Onun önemli hizmetine rağmen mansıbının elinden alınmasını yeni öğrenmişti. Bu haber üzüntü kaynağı olmuştu.

IV. Mehmed, Anadolu’da ve İstanbul’da günden güne kö- tüleşen bu duruma seyirci kalamazdı. Nefir-ı âmmdan sonra sadrazamı davet için aşağıdaki hatt-ı hümayûnu kaleme al- dı:³⁶³

363 Naîmâ, IV, 1791. Abaza Hasan’ı “*cüretkâr bir maceraperest*” olarak vasıflandıran Zinkeisen’e göre (Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011, IV, 616), Köprülü’nün katı yönetimi de isyanın yaygınlaşmasına yol açmıştı. Ona

*Benim lalam; Abaza Hasan dedikleri şakinin hakkın-
da nefîr-i âmm fermân ettim. Lâkin cemiyetleri gittik-
çe ziyâde olmaktadır. Zabt u rabt-ı umûra müte'allik
olan hizmetine hased edüp senden hoşnud olmadıkları
için halkın çoğu eşkıya tarafına meyl üzeredir. Suhû-
letle def olmaz ve ihmâl götürmez iştir. Hâlâ me'mûr
olduğun umûrdan ve feth-i kal'adan bu gâilenin def'ini
takdîm ehemdir.*

Vahim durumu IV. Mehmed de hatt-ı hümayûnunda açık-
ça belirtmektedir. Celâlî cemiyetinin gittikçe büyüdüğünü,
bazılarının hizmetlerini hazmedemediklerini ifade etmiştir.
Halkın çoğunun Celâlîlere meylettiğini belirtip durumun daha
da kötüleşebileceğini izah etmiştir. Ayrıca *"isyanı bastırmak
Yanova'nın fethinden daha önemlidir"* demektedir. Aslında
IV. Mehmed hatt-ı hümayûnunda isyanın kendisini hedef al-
dığını ima etmektedir. Zaten Abaza Hasan, yazışmalarda da
Köprülü'nün katlini istemekteydi. Yanova'nın fethedildiği,
Erdel Kralı II. Rakóczi'nin firar ettiği yukarıda da belirtilmişti.
Köprülü onu takipten vazgeçerek Budin Valisi Seydî Ahmed
Paşa'yı onu takiple görevlendirmişti.

Seydî Ahmed Paşa, II. Rakóczi'yi iki ayrı muharebede mağ-
lup etti. Rakóczi öldü. Ahmed Paşa Avusturya kuvvetlerini de
mağlup ve perişan etti. Anadolu'da reâyâyâ zulmeden Seydî
Ahmed Paşa Erdel Seferi'nde yüz aklı göstermiştir. Ancak
Köprülü'nün sadarete tayini gündemde iken saraydaki taraf-
tarları onu sadarete namzet göstermişlerdi. Bu durum Köp-
rülü'nün dikkatini çekmişti. Meselenin hallini ileri bir tarihe
bıraktı.

göre, isyan hazırlığının günden güne daha da tehlikeli bir hal alabileceğini
düşünen IV. Mehmed Köprülü'nün süratle dönmesini istemiştir. Ayrıca bk.
H. İnalçık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 49-52.

Köprülü Mehmed Paşa padişahın acil daveti üzerine Yano-va'dan hareket etti. Hazine ve ağırlığı geriden gelmek üzere Tımışvar Sahrası'nda bıraktı. Yanındaki vezirler ve beylerbeyiler ile birlikte 20 bin miktarı atlı ile üç konağı bir edip 20 günde Edirne'ye geldi (14 Muharrem 1069/12 Ekim 1658). Padişahın iltifat ve ikramlarına nail olan sadrazam, samur kürklü hilat-ı fâhire giydi. IV. Mehmed, sadrazamdan yola çıkacağına dair haber aldığı için 1 Ekim'de Tuğ-ı hümayûnu ve 3 Ekim'de de Otağ-ı hümayûnu Edirne Solak Çeşmesi civarına kurdurmuştu. 13 Ekim'de alaylar düzenlenip padişah otağına geldi. Ayak dîvanı yapıldı. Dîvanda Köprülü, Vezirler, Şeyhülislâm, Kazasker efendiler, Yeniçeri ağası, Bölük ağaları ve cümle ayan-ı asker bulundular. Bütün asker de hazır bulunuyordu. IV. Mehmed askere şöyle hitab etti:³⁶⁴

Kullarım! Abaza Hasan dedikleri mel'ûn emr-i hümayûnuma inkıyâd etmeyip bu sene-i mübârekede vâki' olan gazâyâ mâni' olup küffara yardım etmekle isyanını izhâr eyledi. Ve bir alay eşkıyayı başına cem' edip Anadolu memâlikini yağma ve gâret ile fesâda verdi. Üzerine seferim vardır, gitmeniz me'mûl-i hümayûnumdur. Gider misiniz?

Asker bir ağızdan, "Allâhü te'âlâ ömr ü devletinizi ziyâde eylesin. Uğûr-ı hümayûnda can ve başımız fedadır. Gideriz ve ahdimiz üzere dururuz. Tâ haklarından gelinmedikçe kılıçlarımızı bellerimizden çıkarmayız" dediler. Fakat askerin

364 Naimâ, IV, 1805-1806; Silâhdar, I, 142. IV. Mehmed Köprülü'nün dönüşünden çok memnun olmuştu. Bu yüzden şaşalı törenler yapıldı. İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil Defteri (H. 1067-1069 / M. 1656-1658)'nde (852, 135b-136a), Ayak dîvanında bulunan bütün devlet erkânının adları ve görevleri sıralandığı gibi padişahın askere irad ettiği nutkunun tamamı da bulunmaktadır. Ayrıca şuhûdü'l-hâl kısmı da yer almaktadır.

bir talebi vardı. Yeniçeri ve sipahdan bazıları korku ile Abaza Hasan'a sığınmışlardı. "*Dönüp gelip itaat edenler affedilsin, diğerleri bizden değildir*" diye talepte bulundular. IV. Mehmed bu talebi makul bulup kabul etti. Ancak onların da Müslüman oldukları iddiası ortaya atılınca Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi'nin Abaza Hasan hakkında verdiği fetva alenen okundu. Asker sükûnet buldu.³⁶⁵

Celâlıler Hakkında Fetva

Anadolu'da büyük bir isyan başlamak üzereydi. Hasan'ın etrafında çok sayıda vüzera, vali, beylerbeyi ve sancakbeyinin toplanmış olması büyük bir tehlikeyi işaret ediyordu. Anadolu'da şimdiye kadar isyanlar olmuştu. O isyanlar bu kadar yaygın ve korkutucu değildi. Reâyâ hiç bu kadar perişan olmamıştı. Üstelik reâyâ hükûmete küskündü. Sahipsiz kaldığına inanıyordu. İstanbul'da da "*Anadolu elden gitti*" düşüncesi yayılıyordu. IV. Mehmed, Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi'den fetva talep etti. Kısa zaman önce (Ağustos 1658) *nefir-i âmm* ilanı da şehir ve kasabalara bildirilmişti. Şeyhülislâm, IV. Mehmed ile Edirne'de bulunuyordu. Bu işlemler orada gerçekleşmiştir. Fetva, *tahakküm ale's-Sultân* ve *hurûc ale's-Sultân* ve *sa'y-ı bi'l-fesâd* meselesine mebni olup dayanak noktaları bulunmaktaydı. Zira Müslümanın Müslümanı öldürmesi, ölenlerin ve öldürenlerin halinin nice olacağının aydınlanması gerekmektedir. Verilen fetva, *Fetâvâ-i Bezzâziyye*'de ve *Kitâb-ı Siyer*'deki din âlimlerinin fikirlerine istinad ediyordu. Buna göre:

Eşkıyalık yapan zâlimlerin fetret zamanlarında öldürülmeleri mubahtır, böyle kişiler karışıklık çıkarırlarsa, bundan dolayı onları öldürenler de mükâfatlandı-

365 M. İpşirli, "Mustafa Efendi, Bolevî", 295-296; *Târîh-i Gılmânî*, s. 64.

rılır. Zira İslâmın şartlarından biri insanlara şefkat göstermek, onların sevinci ile sevinmek, hüznü ile üzülmeştir. Hâlbuki bu kişiler aksi davranıştalar.³⁶⁶

Yeni Bir Nefir-i Âmm İlanı

Fetvada, âsilerin sefere gelmemeleriyle emr-i sultana itaat etmedikleri, halka zulmedip paralarını ve mallarını gasbettikleri, padişahın müteaddit emirlerini dinlemedikleri ve “*padişaha Rumeli yeter, biz Anadolu’yu zabt ederiz*” dedikleri yukarıda belirtilmişti.³⁶⁷

Fetva ile birlikte hemen hemen aynı günlerde nefir-i âmm emri de Anadolu’da çeşitli merkezlere gönderilmiştir. Evâhir-i Zilkade 1068/20-30 Ağustos 1658 tarihli Ankara’ya gönderilen “*Nefir-i âmm emr-i şerifidir*” başlıklı hüküm şöyledir.³⁶⁸

Ankara sancağında vâki’ olan kadılar zîde fazlühum, mefâhirü’l-emâsil ve’l-akrân livâ-i mezbûr mütesellimi ve kethüdâyerleri ve iş erleri ve sâir a’yân-ı vilâyet ... ma’lûm ola ki hâliyâ isyân u tuğyân eden Abaza Hasan ve tevâbi’i eşkıyâsı dîn ü devlete ihânet ve zarar kasdında olup bu makule sa’y-yı bi’l-fesâd olanların izâleleri lâzım gelüp haklarından gelmek meşrû’ olduğuna umûmen ulemâ-yı izâmın ittifakıyla bilfiil şeyhülislâm olan Mevlânâ Bolevî Mustafa Efendi fetva verip nefir-i

366 Naîmâ, IV, 1806. Hasan’ın “Anadolu bizim olsun” sözünde saltanatı dahi tehdit havası vardır. İsyanın saltanatı tehdit eder bir mahiyet aldığı hakkında bk. P. Ricaut, *The History of the Turkish Empire*, s. 56. Ayrıca bk. Zinkeisen, V, 229-230.

367 Ankara ŞS, nr.44, s. 141; Uluçay, *Saruhan*, vsk. 159.

368 Ankara ŞS, nr.44, s. 146. Aynı emr-i şerifin biraz farklı ve İstanbul’dan gönderilmiş olanı için bk. Uluçay, *Saruhan*, vsk. 160. Anadolu beylerbeyi tayin edilen Konakçı Ali Paşa ile Aydın, Saruhan, Hamid ve Menteşe’ye nefir-i âmm emirleri gönderilmiştir. (Aynı eser, vsk. 161). Asker sürmeye Hısım Mehmed Paşa tayin edilmiştir.

âmm olmak fermânım olmağla, imdi; taht-ı kazânızda sâkin sefer-i hümayûnuma me'mûr olmayan sipah ve yeniçeri ve korucu ve oturak ve topçu ve acemi oğlanı ve sâir askerî taifesi ve il erleri müsellah kaldırıp ol câniblerde azîm cem'iyet edüp, zikr olunan eşkiyadan zahire ve sâir husus için ol câniblere gelen zorbalar bi-eyyi vechin-kân ele getirüp aman ve zaman vermayüp haklarından gelinüp ve bi'l-cümle vilâyetleri gereği gibi hıfz u hırâset ... her biriniz emr-i şerîfimin icrâsında dakika fevt eylemeyesiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fî evâhiri şehr-i Zilkadetü's-şerîfe sene semân ve sittîn ve elf. Be-makâm-ı Edirne

Burada nefir-i âmm emri hakkında yorum yapmayı uygun bulmuyorum. IV. Mehmed Edirne'de iken Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi'den fetva talep etti. Bu arada nefir-i âmm ilanı da uygun görülmüştü. Ankara'ya gönderilen nefir-i âmm emri Edirne'den, notta zikredilen Uluçay'ın yayınladığı ise İstanbul'dan gönderilmiştir. Şu halde nefir-i âmm emirleri merkezlere peşpeşe gönderilmeye devam etmiştir. Ankara'ya gönderilen nefir-i âmm emrinde fetvadan bahsedilmektedir. Haliyle burada fetvaya öncelik verdim. Nefir-i âmm emrini hazırlayan Şeyhülislâm Bolevî'ye diğer ulemanın da katıldıkları belirtilmektedir. Konu tekrar gözden geçirilmiş ve isyanın önemine binaen, sefere davet edilenler dışında her kazada kalan askerî taifesi de davet olunmuştur. Burada önemli bir konu da Celâlîlerden zahire için o civara gelenlerin yakalanıp haklarından gelinmesidir. Çaresiz kalan reâyânın Celâlîlere boyun eğdiği bilinmektedir. Bu durumda nezr konusu gündeme gelmektedir. Zira zahire temini Celâlîler ile reâyâ arasında bazen çaresizlik bazen de sürtüşme konusu olmuştur.

Abaza Hasan Üzerine Sefer Hazırlıkları

IV. Mehmed 20 Ekim 1658'de ordu ile Edirne Solakçeşme'den İstanbul'a hareketle 31 Ekim'de Davudpaşa menziline vardı. Padişah İstanbul'da kalmadı, Kâğıthane Sahrası'na geçti. Sadrazam ve devlet erkânı birlikte hareket ediyordu. Abaza üzerine yapılacak sefer hazırlıkları çok ciddi tutuluyordu. Padişah ve sadrazam gün kaybetmeden hareket ediyorlardı. IV. Mehmed şehre girmekten sarf-ı nazar edip Köprülü'yü yalnız bırakmadı. Ona destek oluyordu. Sadrazam aleyhindeki yoğun faaliyetlerden haberdardı. Bir zamanlar askere verilecek ulufe hazinede bulunamazken Köprülü'nün dirayetli idaresi ile bu sıkıntı giderilmişti. Nitekim askerin iki kıst ulufesi (altı aylık mevacib) Kâğıthane Sahrası'nda sabahtan akşama kadar ve geceleyin meşalelerin ışığında verildi.³⁶⁹ Bu şekilde ulufe tevzii tarihte ilk defa oluyordu. Beş günde defterler kapandı. Burada aynı zamanda yoklama da olup mevcut olmayanların esamileri çalındı. Köprülü asker üzerinde uyguladığı tavizsiz tutumunu bir kez daha gösterdi. Uygulamalarında ısrarlıydı.

IV. Mehmed Edirne'de iken Turhan Sultan da orada bulunuyordu. Bu sırada, Fatih zamanında Çanakkale Boğazı'nda inşa edilmiş olan kalelere ilave olarak Turhan Sultan tarafından yaptırılan Rumeli tarafında Seddülbahir ile Anadolu tarafında Sultaniye/Kumkale inşa halindeydi. Padişah ve sadrazam Edirne'den hareket ettikten bir müddet sonra Turhan Sultan da İstanbul'a doğru yola çıktı. Oğlunun Abaza Hasan

369 İlk defa gece vakti ulufe tevzii vuku bulmuştur. Bu önemli bahse burada temas etmekte yarar vardır. Askeri memnun etmek ve zaman kazanmak üzere Köprülü'nün de tercihi ile böyle bir yola başvurulmuştur. Bu hadise şöyledir: "... Celâlî Abaza Hasan Paşa üzerine azimet iktiza eyledikde Kâğıthâne'de Veziriazam Köprülü merhum Mehmed Paşa asrında gice ile sipah ve silâhdar ocaklarına ulûfe sergisi (tevzii) vuku bulup, ol tarihten bu tarihe gelince meşale ile ulufe sergisi olmamıştır." Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Ankara 2017, s. 410.

İsyanı'nı bastırmak üzere Anadolu'ya gitmek istediği haberi üzerine İstanbul'da bulunmayı tercih etmişti. Zira isyan hakkında İstanbul'a gelen üzücü haberler Valide Sultan'a da ulaşıyor, onda tedirginlik yaratıyordu.³⁷⁰

13 Kasım 1658'de padişah ve askerin tamamı Üsküdar Sahrası'na geçti. Daha önce Halep Suhte Mahmud Paşa'ya verilmişti.³⁷¹ Üsküdar'a geçince Şam Kadri Paşa'ya, Sivas Kibleli Mustafa Paşa'ya³⁷² ve Karaman Çatalbaş Mustafa Paşa'ya verildi. Bu tayinlerden önce de Konakçı Ali Paşa'ya Anadolu eyaleti ve Neyzen Hasan Paşa'ya da Ankara sancağı tevcih olunmuştu. Hatta bizzat gidemeyip mütesellim göndermişlerdi. Neyzen Hasan Paşa'nın mütesellimi zorla Ankara'ya girdi. Fakat yanılıp tuzağa düşmüştü. Şehirde Abaza Hasan'ın Ankara'ya vali tayin ettiği Can Mirza Paşa bulunuyordu. Yandaki üç yüzden fazla sarıca ve sekban ile mütesellimini ve adamlarını katletti. Hasan bu habere çok memnun olup Can Mirza Paşa'yı 4 bin miktarı Celâli ile Kütahya üzerine yönlendirdi. Şehir halkı savunma tedbirleri alıp hendekler kazdı. Can Mirza Paşa şehri 60 gün kuşatmasına rağmen hendekleri aşamadı. Celâlîlerin yarısı maktul düştü. Ankara'da mütesellim ve adamlarını katletmek Hasan'a başarı gibi geldi ise de

370 E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 146-147; Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, 423-425.

371 "... Halep eyâletine mutasarrıf olan vezirim Mahmud Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehü tevki-i refi'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki eşkiyadan Abaza Hasan ve Tayyaroglu Ahmed bu sene-i mübârekede küffâr-ı düzahkarar üzerlerine vâkı' olan sefer-i hayr-eser-i hümayûnuma me'mûrlar olup hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûnumla fermân-ı âli-şânım sâdir olmağla..." Evâhir-i Zilhicce 1068 (Eylül 1658). *Kayseri ŞS*, nr.68, s. 28. Tayyaroglu Ahmed Paşa Şam valiliğine kadar yükselmiş, tanınmış bir devlet adamı idi. Ümera arasında vezir ibn-i vezir ve sâhib-i hân mân olarak tanınıyordu. Hasan ve diğerleri onu Köprülü'nün yerine sadarete aday görüyorlardı.

372 Naîmâ, *Kibleli* olarak vermektedir. Hüseyin Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, s. 108), Kibleli Mustafa Paşa olduğunu bildirmektedir.

Kütahya'da sukut-ı hayale uğramıştı. Can Mirza Paşa Kütahya önlerinden ayrılıp Abaza ile buluşmak üzere Eskişehir'e yöneldi. Kütahya halkı zulüm ve yağmadan kurtuldu. Halk örnek bir savunma yapmıştı. Kütahya mağlubiyeti Hasan'ın itibarını zedelemiştir. Ancak o binlerle ifade edilen Celâlî kalabalığına güveniyordu.

Celâlî cemiyeti üzerine serdar tayin olunan Murtaza Paşa'nın Sivas civarında olduğu haberleri Bursa civarında olan Hasan'a ulaştı. Bu haber üzerine Bursa'dan ayrılıp İnegöl civarına geldi. Bir müddet burada bekleyip Eskişehir'e hareket etti. Neyzen Hasan Paşa ise bizzat Ankara'ya gelip şehirde bulunan Abaza Hasan bakiyelerini katledip savunma hazırlıklarına başladı. Köprülü'nün gayretleriyle idareye çekidüzen veriliyordu.³⁷³ Bu suretle Hasan bir darbe daha almış oluyordu.

Köprülü'ye Suikast Teşebbüsleri

Abaza Hasan Paşa vaktiyle Halep'ten çıkıp Anadolu'ya yayıldığı için "*bir gün gerekirse Halep Kalesi sığınacağımız yer olsun*" diye düşündü. Damadı ve mütesellimi Hamamcıoğlu'nu³⁷⁴ yeterli zahire ile savunma tedbirleri için kaymakam tayin etti. Bir kısım Celâlîyi de Halep Hisarı'na müstahfız olarak gönderdi. Bu haberler İstanbul'a ulaşınca Suhte Mahmud Paşa Halep eyaletine vali tayin edildi.³⁷⁵ Mütesellimi kısa sürede şehre ulaştı. Daha önce nefir-i âmm emri ile fetvâ-yı şerifi almış olan halk devlete itaat ve sadakat gösterdi. Zaten Abaza Hasan'ın damadı Hamamcıoğlu'nu şüpheli bulup bin

373 *Silahdar*, I, 144-145; *Naîmâ*, IV, 1808.

374 Hamamcıoğlu Mehmed Ağa, *Nihadî*, s. 43; H. İnalçık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 52-55.

375 Suhte Mahmud Paşa'nın Halep'e tayini 25 Zilhicce 1068 (23 Eylül 1658) tarihindedir. BOA, Bâb-ı Âsâfî Ruus Kalemi Dosyaları (A.RSK.), nr. 18/25. İlgin Savaşı'na 2,5 ay kadar zaman vardır. Mahmud Paşa'nın Abaza Hasan ile gizlice haberleştiği bilinmektedir.

kadar levendi ile şehirden kovmuşlardı. Anadolu'da da Celâlîlere karşı küçük çapta da olsa yer yer mukavemet başlamıştı. Celâlî ileri gelenlerini şehir ve kasabalardan ihraç, eğer yapabiliyorlarsa katlediyorlardı. Vaktiyle Celâlî baskısıyla Abaza'ya ve Celâlîlere taraftar gibi görünen reâyâ son zamanlarda devlet taraftarı oldu. Sadrazam Köprülü'nün dirayetli idaresi ve tedbirleri birbirini takip ediyordu. Murtaza Paşa'nın da serdar olacağı haberleri halkı memnun etmişti. Köprülü'nün askerin başında olacağı haberleri de halka kadar ulaşmıştı. İşte bu yüzden Celâlîlere yüz çevirmeler artıyordu.³⁷⁶ Reâyâ bir Celâlînin peşinden gitmenin çıkar yol olmadığını kavramaya başlamıştı.

Diğer taraftan Kâğıthane'deki ulufe tevzii Hasan'ın yanındaki 5 binden fazla sipahiyi harekete geçirdi. Ulufeden para alma sevdasına düşmüşlerdi. Esasında bunların gayesi Köprülü'ye suikast düzenlemektir. Hasan'ın bundan haberi vardı. Köprülü ise her konuda çok tedbirliydi. Uzun yıllar devlet hizmetinde bunu kazanmıştı. Aleyhindeki düzenleri casuslardan öğreniyordu. Köprülü, bölük kâtipleri ile defterleri isteyip 7 bin kadar sipahinin isimlerini zaten ihraç etmişti. Murtaza Paşa ve maiyetinde olan paşalar da bu konuda uyarıldı. Katilleri emredildi. Birkaç gün içinde binden fazla sipahi katledildiği gibi Üsküdar'a gelebilenler de yakalanıp Otağ-ı hümayûn önünde infaz edildi. Bu haberler binlerle ifade edilen Celâlî cemiyetini fazla etkilemiyordu. Sipahi ocağının itibarı zedelenmiş, pek önemi kalmamıştı. Bu kadar katli-âmma rağmen asker arasında Köprülü'ye suikast düzenleyecekler hâlâ vardı. Devlet artık Yeniçeri Ocağı'na güveniyordu. Nitekim 5 bin kadar yeniçeri çektilerle bindirilip kul kethüdasının emrinde İzmit muhafazasına gönderildi.³⁷⁷ İzmit'in tahkimi çok önem-

376 *Silahdar*, I, 146-147.

377 Taşrada isyanlar yüzünden asayiş bozuldukça Anadolu şehir ve kasabalarına güvenlik gerekçesiyle yeniçeri ortaları gönderilmiştir. Buna paralel olarak

liydi. Payitaht yolu buradan geçiyordu. Ancak Hasan'ın buralara gelme ihtimali artık yoktu.

IV. Mehmed, Kâğıthane'deki ulufe tevziinden sonra İstanbul'a girmeyip Üsküdar'a geçmişti. Niyeti Abaza Hasan üzerine bizzat gitmekti. Fakat sadrazam ve bazı devlet erkânı uygun bulmadılar. Köprülü de suikasttan çekinip gitmekten vazgeçmişti. Zira asker arasındaki Köprülü düşmanlarının yoğun faaliyetleri kulağına gelmeye devam ediyordu. Kısa zamanda binlerce sipahinin infaz edilmesi asker arasında dehşet uyardırmıştı. Köprülü aleyhinde sözler işitilir olmuştu: "*Sefer hizmetini eda ettik... tekrar sefer zahmeti ne belâdır... veziriazam Ocağımıza düşmanlık ediyor... sefere gittiğimiz surette ceng değil, belki veziri tutup Hasan Paşa'ya veririz, maslahat hâsıl olur.*"³⁷⁸ Köprülü, casusları vasıtasıyla bu söylentileri de öğreniyordu. Sefere gittiği takdirde kendisi için tehlikeli olacağını anladı. Bu görev Serdar Murtaza Paşa'ya tevdi edildi. Ancak gidecekmiş gibi sefer hazırlıklarını sürdürüyordu. Böylece yılların tecrübesiyle suikast teşebbüslerini akamete uğrattı. Köprülü sefere gitmekte ısrarlı gibi görünüyorsa da ileri yaşını da düşünüyordu. Yaşlı vücudu at üzerinde bu kadar uzun mesafeye tahammül edebilirmiydi. Bu şüpheliydi.

ocakta da artış görülmektedir. Abaza İsyanı sırasında yeniçeri miktarı 50 bini aşıyordu. Bk. Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, XLIII, 450-462; G. Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar*, s. 75-76. Burada Celâlîlerin sayısına temas etmekte yarar vardır. Kaynaklar mübalağalı rakamlar verebilmektedir. Celâlîlerin sayısının 30 bini aşmadığı düşünülmelidir. Daima mübalağalı rakamlar veren P. Rychart (*The History of the Turkish Empire*, s. 57), Abaza ordusunun 70 bine ulaştığını ve bu kuvvetin bir kısmının İzmir'i yağmaya gittiğini bildirmesi doğru değildir.

³⁷⁸ *Naîmâ*, IV, 1810-1811. *Târîh-i Gilmânî*, s. 65. Hâlbuki Edirne'de düzenlenen Ayak dîvanında (15 Ekim 1658) asker IV. Mehmed'in davetini kabul etmiş, Abaza üzerine sefere gitmeye söz vermişti. Köprülü'nün aşırı zalimliği yüzünden askerin sözünden döndüğünü söyleyebiliriz. E. Afyoncu-U. Demir, *Turhan Sultan*, s. 147.

Serdar Murtaza Paşa Ankara'ya gelip Abaza üzerine serdarlık fermanını aldı. Maiyetine tayin edilen vezirler de birer birer kendisine katılıyordu. Bunlardan Halep beylerbeyi tayin edilen Suhte Mahmud Paşa ve Kars'tan mazul Koca Dilaver Paşa askeriyle gelmişlerdi. Gelenler arasında Abaza'nın damadı ve Halep'te mütesellimi iken halk tarafından tard edilmiş olan Hamamcıoğlu güya nedamet duymuş, Murtaza Paşa'ya sığınmıştı. Murtaza Paşa, Hamamcıoğlu'nun hareketlerini casusları vasıtasıyla kontrol ettiğinde, Mahmud Paşa ve Dilaver Paşa ile bir tertip peşinde olduğunu farketti. Abaza Hasan ile haberleşip, asker ile karşı tarafa geçmeyi planlamışlardı. Murtaza Paşa, casusları vasıtasıyla mektupları ele geçirince paşaların ve Hamamcıoğlu'nun suçları sabit oldu. Yakalanan âsiler derhal idam edilip kelleleri mektuplarla birlikte İstanbul'a gönderildi. Murtaza Paşa'nın bu hareketi padişah tarafından memnunlukla karşılandı. Böylece Hasan'ın bir suikast teşebbüsü daha neticesiz kaldı.³⁷⁹ Halep eyaleti Tutsak Ali Paşa'ya verildi. Böylece Abaza Hasan'ın, "*işler ters giderse kış mevsiminde sığınacak muhkem bir kalemiz olsun*" düşüncesi gerçekleşmedi. Esasında bu başarısız suikast teşebbüsü Hasan için zor günlerin başlangıcı oluyordu.

Bu Devirde Genel Görünüm

Avrupa ülkeleri uzun süredir müstemleke ticareti ve modern kapitalizmin inkişafı ve keşifler sayesinde gelişmeler kaydederken, Osmanlı Devleti'nde Batıdaki gibi gelişmeler olmuyordu. Avrupa devletleri otuz yıl savaşlarında (1618-1648) birbirleriyle savaşırken dahi harp sanayiinde yenilikler yapabilmişlerdi. Hâlbuki Osmanlı Devleti iç çekişmelerle yıllarını harcamış, hiçbir kazancı olmamıştı. En önemli konu iktisadî hayattı. Para düzeni bozulmuş, rayiç altüst olmuş, piyasaya

379 Vecihî, vr. 64a-b; Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'nâmesi, s. 129; Naîmâ, IV, 1811; Silahdar, I, 148-149.

ayarı düşük para ile kırkık akçe hâkim olmuştu. Para kıymetinin sabit kalamaması ve daima bir düşüş kaydetmesi halkın satın alma gücüne darbeler indiriyordu. Özellikle Anadolu halkı perişandı. Müteaddit sikke tashihleri yararlı olamamıştı.³⁸⁰ Bu cümleden olarak Sultan İbrahim, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan sahih ayarlı yeni bir sikke bastırılmasını istemişti. Mustafa Paşa padişahın bu arzusunu yerine getirmiş ve yeni sikke piyasaya sürülmüştü. Mustafa Paşa beş yıl bir ay süren sadaretinde önemli işlere imza atmıştır. Onun idamından sonra (1644), IV. Murad'dan beri gelen düzen karışıklık dönemine girmiştir.³⁸¹

Hazinedeki darlık 1650 yılında o kadar had safhaya varmıştı ki askere verilmesi gereken ulufe için para yoktu. 1651 ve 1652 yılları varidatının, zamanı gelmeden bin türlü tazyik ve zulüm ile tahsili yoluna gidilmişti. Hazinedeki darlığa bir sebep de Anadolu'daki eşkıyalık faaliyetleriydi. Bir bölgede eşkıya yürüdüğü zaman hükûmete ait mal ve emlakın geliri toplanamadığı gibi toplanan hazine de yolda yağmalanıyordu. Ayrıca reâyânın vergi ödeme imkânı da çok sınırlıydı.³⁸²

Diğer taraftan Sultan İbrahim'in samur merakı ve Hind mallarına gösterilen rağbet altın ve gümüş paranın yurtdışına çıkmasına sebep oluyordu.³⁸³ Bunun diğer bir örneği, Balıke-

380 H. Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayıcı", *Belgeler*, I, 2. 1652-1653 (H.1063) malî yılında bütçe açıklarının sebep ve çarelerini araştırmakla görevli bir komisyonda bulunan Kâtib Çelebi on yıllık bilançoların neticelerini vermektedir. Bk. *Düstûrül-Amel li-İslâhi'l-Halel*, s. 134-135.

381 F. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, s. 335-336.

382 Kâtib Çelebi, *Düstûrül-Amel li-İslâhi'l-Halel*, s. 137'de durumu şöyle ifade etmektedir: "El-hâletü hâzihi hazinenin killeti ve askerinin vefreti ve masârifin kesreti ve reâyânın za'fı gavâilini mümkün olduğu merteye def'in ilâcı budur ki re'âyâdan hazine tahsiline mecâl yoktur."

383 Naimâ (III, 1144), padişahın samur merakını anlatıp "Moskofkâfiri bu vesile ile bî-hadd samur kürk gönderip bir nice Mısır hazinesi kadar mal almış idi" demektedir.

sir Çarşısı'nda Fransız çuhasının ve İran kumaşlarının satışıydı ki çoğu gümrük resmi ödenmeden Anadolu pazarlarına yayılmıştı.³⁸⁴ Yabancı malların yerli mamullere rakip olduğu, zamanla birçok işyerinin kapandığı veya verimden düştüğü bilinen bir gerçektir.

Bu devirde her türlü yolsuzluk sürerken, rüşvet alıp verme de meşru veya müktesep bir hak olarak görülmeye başlanmıştı. Sadaret makamına gelenler genel olarak bu zihniyeti taşıyordu. Hizmetten ziyade servet edinme hırsı ön plandaydı. Bu sebeple XVII. yüzyılın, özellikle incelediğimiz bu devrin genel karakteri *rüşvet iktisadı* deyimiyile ifade olunmuştur.³⁸⁵ Peşpeşe tayin edilen sadrazamların çoğu zengin olmak, *cem'-i mâl* için bu makamı arzulamışlardı. Bu dönemde sadaret servete düşkün vezirler için cazip bir mevki, liyakat sahibi vezirler içinse kaçınılan bir makamdı. Gayrimeşru yollardan edinilen servet, müsadere müessesesinin çalışmasına sebep olmuş, bazı hallerde devlet haksız tasarruflara alet edilmişti.³⁸⁶ Devrin sadrazamlarından Sultanzâde Semin Mehmed, makamını muhafaza gayesiyle Sultan İbrahim'e her huzura çıkışta para ve hediye takdimiyile meşhur olmuştu. Sadrazam hediye için sarfettiği parayı memuriyetleri yüksek fiyata satarak çıkarıyordu. Rüşvete düşkünlükte o kadar ileri gitmişti ki Venedik balyosundan 60 bin filori vaadi alıp Girit Seferi'ne mani olmaya çalışmıştı.³⁸⁷

Girit Seferi'nin uzaması hazinedeki açığın artmasına sebep olmuştu. Bunu telafi etmek için *bedel-i timar* adıyla yeni bir vergi ihdas edildi. Bu vergi her timarın yıllık gelirinin yarısıydı. Ancak Anadolu'da hükûmete karşı öfkeye sebep oldu.

384 Kâmil Su, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, s. 67-68.

385 A. Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, s. 85.

386 Câvid Baysun, "Müsâdere", *İA*, VIII, 669-673.

387 *Naîmâ*, III, 1066.

Celâlî ve eşkıya zulmünden perişan olan reâyâda güven kalmamıştı.³⁸⁸ Bu sefer, askere olan ihtiyacı artırmıştı. Kanun hilafına üç yıl hizmet görmeden binlerce neferin Kapıkulu süvarileri arasına yazılması (1062/1651), Ocağın düzenini bozdu.³⁸⁹ Bu da telafisi mümkün olmayan bir yara açtı. Bütün bunlar reâyânın üzerindeki baskının artmasına zemin hazırlıyordu. Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezid Vakası'nda çiftbozan reâyâyâ ulufe verilip *yevmlü* namıyla asker yazılması reâyâ üzerinde tedhiş hareketine sebep olmuştu. Bu hadisenin en kötü tarafı Yeniçeri postalarının Anadolu'ya yerleşmesidir. Bu suretle Kapıkulu Anadolu'da huzursuzluk kaynağı oldu. Şehir ve kasabalarda idare, sancakbeyinden ve subaşından hemen hemen alınmış gibiydi. Buralara yerleşmiş olan yeniçeriler ile Kapıkulu sipahileri asayişî ellerinde bulunduruyorlar ve halka zulmediyorlardı. Hükûmet ise bunlarla başa çıkamıyordu.³⁹⁰ Yeniçerilerin timar ve zeametlere taarruzları daima şikâyet konusuydu. Sahillere yerleşmiş olan yeniçeri ve sipahilerin ecnebi tüccarlara zahire sattıkları tespit edilmişti. Bu hal, muharip sınıfın ticarete atılıp zenginleştiğini gösteriyordu. Ayrıca reâyâyâ zulümleri hiç eksik olmuyordu.

Reâyâ padişaha Tanrı'nın emaneti olarak telakki edilmiş ve himayesi gerektiği belirtilmişti. Buna rağmen padişahlar reâyâyı layıkıyla koruyamamıştır. Reâyâ denilince genel olarak Anadolu halkı anlaşılmıştır. Reâyâ toprağın sahibi olduğu halde bu devirde toprağına sahip olamamış, hırpalanmış, ezilmiş ve malı elinden alınmıştır. Yerinden yurdundan edilmiş, sağa sola savrulmuştur. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesiyle Venedik donanması üzerine açılacak sefer için Anadolu vilayetlerinden sürsat zahiresi talebi, zaten kıtlık

388 *Naîmâ*, III, 1259-1260.

389 *Naîmâ*, III, 1375-1376.

390 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, 199.

çekmekte olan halk üzerinde hiç de iyi tesir bırakmamıştır. Bu talepler Trabzon'a kadar uzanmıştır.³⁹¹

Sadrızam Köprülü'nün Erdel Seferi için de bedel-i nüzül emri çıkmıştı.³⁹² Köprülü'nün sadarete gelmesiyle artan askerî faaliyetlerle birlikte hükûmetin halktan talepleri öyle artmıştı ki Balıkesir'e bir ayda dört adet emr-i şerif gönderilmişti. Bunlardan biri zeamet ve timar erbabının Abaza Hasan Paşa üzerine gitmek için Bursa Sahrası'nda toplanmaları, diğeri de toplanacak ordu için sürsat zahiresi talebiydi. Çanakkale Boğazı'nın tehdit altında bulunması sebebiyle hükûmet burayı da düşünmek zorundaydı. Kalelerin yeniden bina ve muhafazası ve ayrıca reâyâdan zahire ile saman talepleri de bu emirler arasındaydı.³⁹³

391 "... veziriazamım ve serdâr-ı ekremim ile karadan ve deryadan sefer-i hümayûnuma me'mûr olan asker-i nusret-encâmım mühimmâtıyçün hazîne ve zahîre tedârükü ve ihzâr umûr-ı mühimme-i dîn ü devletimden olmağla, üslûb-ı sâbık üzere memâlik-i mahrûsemde sürsat bedeli zahiresi ihrâcı ve irsâli lâzım ü mühimm olmağın... memâlik-i Anadolu ve tevâbi'i eyâletlerinde vâkı' avârızhânelerinin..." Ramazan 1067 / Temmuz 1657. *Trabzon ŞS*, nr.1836, vr. 59a-b.

392 *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 80b, evâil-i Zilkade 1069 / Temmuz sonları 1659.

393 "... Kedhüdâyerleri ve yeniçeri serdârları ve a'yân-ı vilâyet... livâ-i mezbûrda ihrâcı fermânım olan sürsat zahiresinden ma'ada etrâf-ı miriden irsâl olunan akçe ile iştirâsı ve mahrûse-i Bursa Sahrası'na nakl fermânım olan iştirâ zahîrelerinden mukaddemâ sâdır olan emr-i şerifim ve mevkufat defteri mucibince ber-vech-i ta'cîl tahsîl ve ashâbın davarlarına tahmîl edüp siz ki kadılsız; bizzat mahrûse-i Bursa'ya Ordu-yı hümayûnuma teslîm eylemeniz bâbında fermânım olmuştur..." 6 Zilkade 1069 / 26 Temmuz 1659. *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr.81b. "... Karesi sancağında vâkı' olan kadılar... livâ-i mezbûre mütesellimi... müceddeden binâ olunmak, kal'aların muhâfazası için... taht-ı kazânızda sâkin zu'amâ ve erbâb-ı timarı ta'cîlen kaldırıp... Boğazhisar'a gönderüp iki konağı bir etmek üzere alaybeyi bayrağı altında hizmet..." Evâsıt-ı Zilkade 1069 / Ağustos başları 1659. *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 81b.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABAZA HASAN PAŞA'NIN HALEP'TE TUZAĞA DÜŞMESİ, İSYANIN SONU

İlgın Muharebesi ve Abaza Hasan'ın Galibiyeti

Murtaza Paşa, Abaza üzerine serdar tayin edilmiş iken Sadrazam Köprülü de birtakım tedbirler almaya devam ediyordu. Orta Anadolu'da bazı merkezlere emirler gönderiliyordu. Bu konuda Ankara kadısına gönderilen hükümde top nakli için iki yüz beygir talep edilmiştir.³⁹⁴ Orduda topa ihtiyaç duyulmasının sebebi, Celâlîlerin elinde top bulunduğu haberleridir. Köprülü'ye Hasan'ın ordusundan casuslar vasıtasıyla bilgi akışı vardı.³⁹⁵ Celâlîlerin ele geçirdikleri şehirlerin kalelerinde

394 "... Mevlânâ Ankara Kadısı zîde fezâilühû tevki'-i refi'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki hâliyâ Ordu-yı hümayûnumla olan toplar nakl için ziyâde bârgîr mühimm ve lâzım olmağın, imdi; iki yüz re's bârgîr tedârük ve ihzâr ve Çavuş Kirlir Veli nâm menzile ber-vech-i ta'cîl getirüp irişmek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur." (Tarihsiz, aşağıdaki hükümle aynı olmalıdır) *Ankara ŞS*, nr.44, s. 130, h. 315. Ankara kadısından sürsat zahiresi talebi de vardır: "... bin kile İstanbulî şair, iki bin re's koyun, yirmi kantar revgan-ı sâde, bin kile dakîk, otuz kantar pirinç ..." 15 Safer 1069/12 Kasım 1658. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 130, h. 316.

395 Köprülü casusluk faaliyetlerine çok önem vermiştir. Asker arasında casusları vardı. En yoğun casusluk faaliyeti bu devirde olmalıdır. Hasan'ın da mukabil casusları vardı. *Naîmâ*, IV, 1810-1811, 1813. Ayrıca bk. Abdülkadir Özcan,

bulunan toplara el koydukları haberleri Köprülü'ye gelmişti. Hatta bazı topları sonra kullanmak üzere Kayseri-Niğde arasında Kuruçay mevkiinde arazide iki yere gömdükleri haberleri de payitahta ulaşmıştı. Bu cümleden olarak Kayseri Mir-livası Ahmed Paşa'nın 10 Cemâziyelevvel 1069/3 Şubat 1659 tarihli arzından anlaşıldığına göre, Hasan'ın Halep yönüne giderken Kayseri yakınında Kuruçay nam mahalde araziye yedi adet top gömdüğü ve bunların da Niğde Kalesi'ne nakledildiği anlaşılmıştır. Celâlîler katledildikten sonra aynı mahalde on adet daha top bulunmuş, bunlar da Kayseri Kalesi'ne nakle-dilmiştir.³⁹⁶ Öyle anlaşıyor ki topları taşıyamamışlardı. Ha-san işi ciddi tutuyordu, fakat topları taşıma imkânı yoktu.

Ankara'da Abaza Hasan üzerine serdarlık emrini alan Murtaza Paşa durmayıp Konya Sahrası'na hareket etti. Ana-dolu, Sivas ve Karaman beylerbeyileri Şam Valisi Kadri Pa-şa'nın emrine girmişlerdi. Yakın zamanda Halep eyaletine tayin olunan Tutsak Ali Paşa da orduya katılmıştı. Her birinin önemli miktarda askeri vardı. Rivayete göre Murtaza Paşa'nın ordusu yüz bine ulaşmıştı. Haliyle bunlar farklı yerlerden ge-len, birbiriyle irtibatı olmayan kalabalıklardı. Büyük sayı fazla bir şey ifade etmiyordu. Murtaza Paşa için sıkıntı olmaya baş-lamıştı. Durumu farkedenden Hasan Celâlî cemiyetiyle önde gidi-yor, Murtaza Paşa peşinden yetişmeye çalışıyordu. Hasan'ın saldırmaya cesareti yoktu. Murtaza Paşa ordusunu yormak istiyor, uygun bir fırsat kolluyordu. Konya ile Akşehir arasın-

"Casus, Türk Devletlerinde Casusluk", *DİA*, VII, 160-162; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 208-209, not 83.

396 BOA, *MAD.d.* 4880-1. Kayseri Kalesi'ne götürülen toplar hakkında, "... bundan akdem emr-i şerif gönderilip Celâlî Abaza Hasan Maraş üzerine giderken Kayseriye kurbında Kuruçay nâm mahalde yere defn eylediği on kıt'a top Kayseriye Kal'asına nakl ve hıfz eylesesiz deyu tenbîh-i hümayûn olmağla ..." 18 Şevvâl 1069 / 9 Temmuz 1659. *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 159. Bu tarihten aylar önce Celâlîler katledilmişti.

da İlgin nam mahalde bir göl kenarında sabaha karşı Murtaza Paşa ordusu uyku halinde iken Hasan etrafa dörder-beşer bin tüfeng-endaz yerleştirdi. Ani bir hücumla Osmanlı ordusu mağlup ve perişan oldu. Askerin bir kısmı firar etti. Ordunun bütün ağırlıkları Celâlîler tarafından yağma edildi (15 Rebîülevvel 1069/11 Aralık 1658). İki taraftan sekiz bin kadar kayıp olmuştu.³⁹⁷

Murtaza Paşa maiyeti ve toplayabildiği askeri ile Afyonkarahisar'a çekildi. Bu sırada Sadrazam Köprülü, Murtaza Paşa'nın ağır hareketlerini takip etmiş, mağlubiyet haberini alınca ondan şüphelenmişti. Hatta elinde hiçbir delil olmasına rağmen Murtaza Paşa'nın Abaza ile anlaşmış olabileceği ihtimalini ortaya atmıştı. Murtaza Paşa'nın azledilip yerine Kapudan Vezir Ali Paşa'yı düşünmüştü. Hâlbuki IV. Mehmed'in Murtaza Paşa'ya güveni tamdı. Şimdiye kadarki hizmetleri güven vermekteydi. Kışın gelmesiyle bahara kadar sefer hazırlıklarının yapılmasına karar verildi. Murtaza Paşa'ya bir emr-i hümayûn ile bahara asker gönderileceği bildirildi.³⁹⁸

İlgin Mağlubiyetinin Sebepleri

Serdar Murtaza Paşa emrinde yüz bini aşan bir ordu bulunuyordu. Bu kadar kalabalık bir askeri sevk ve idare etmenin güçlüğü ve iaşesinin zorluğu büyük bir sıkıntı idi. Hele Abaza

397 Casuslar bu savaşta da kullanılmıştır. Nitekim Murtaza Paşa'nın iç ağalarından Laz Yusuf ve bölükbaşlarından Kürd Mehmed, Abaza'nın casusları imiş. Abaza bunlara beşer yüz altın verip, beşer yüz daha vermeyi vadetmişti. Ayrıca gayenin tahakkuku ile de birer mansıp verecekti. *Vecihî*, vr. 64b-65a; *Târîh-i Gilmânî*, s. 65-66. Murtaza Paşa'nın ordusunun yüz otuz bin kişi olduğunu söylemektedir. Eremya Çelebi, *Rûznâme*, s. 299. Bu esere göre Murtaza Paşa yaralanmıştır. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, IV, 122) yüz bin olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bk. *Zinkeisen*, IV, 617.

398 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s.130; *Naîmâ*, IV, 1812-1813; *Silahdar*, I, 151.

Hasan'ı konak konak takip ederken çekilen zahmet askeri yıldırmıştı. Bundan başka, bu kalabalık orduda imparatorluğun dört bir tarafından gelen asker bulunuyordu. Bu askerin geldiği bölgeler şunlardı: Erzurum, Musul, Şam, Trablus, Halep, Maraş, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon ve Anadolu eyalet ve sancakları.³⁹⁹ Bu kadar kalabalık, konuya layıkıyla vâkıf bile değildi. Buna mukabil Hasan'ın kuvvetleri tamamen gayr-ı memnunlar zümresini teşkil ettiğinden hakikaten bir dava peşinde idiler. Belli bir hedefleri vardı. Hükûmet ordusundaki asker, Erdel Seferi'nden yeni dönülmüş olması ve kış ortasında bulunulması sebebiyle isteksizdi. Nitekim asker, daha önce ifade edildiği gibi Üsküdar Sahrası'nda iken bu niyetini belli etmişti. Köprülü'nün sert ve haşin tavrı asker arasında daima dillendiriliyordu. Ona sahip çıkan Padişah ve Valide Sultan da bu tenkitlerden nasibini alıyordu. Asker, Köprülü gibi bir zalimin aleti olmak niyetinde değildi. Bu arada, dağınıklığın ve mağlubiyetin sebeplerinden en mühimi Murtaza Paşa'nın ordusunda bulunan bazı aşiretlerin Hasan'ın hücumu başlar başlamaz savunma yapmayıp firar etmeleri idi.⁴⁰⁰ Herkes Abaza Hasan taraftarı olmuştu. Halk arasında itibarı günden güne artıyordu. *Hasan Paşalı* söylentileri yaygınlaştı. "*Ceng ü cidâl bizim nemize yarar, iki herif birbirine düşmüş.*"⁴⁰¹ Buradaki iki herifin biri Köprülü diğeri de Abaza Hasan Paşa idi.

399 "... vezirim Murtaza Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehü tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki hâliyâ memâlik-i mahrûsemi istilâ eden Abaza Hasan ve cünûd-ı menhûse dâire-i itâ'atden hurûc edüp tahrîb-i bilâd-ı İslâmiyeye âzim ve câzim olmalarıyla ... bundan akdem ma'an me'mûr olan Erzurum ve Musul ve Şam ve Trablus ve Halep ve Maraş ve Sivas ve Karaman ve Adana ve Trabzon ve Anadolu eyaletlerinde olan vüzerâ ve beylerbeyi ..." Evâsıt-ı Rebîülevvel 1069 / Aralık 1658. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 118-119, h. 290.

400 "... asâkir-i nusret-şî'ârım ile üzerlerine varıldıkda tâife-i Türkmen ve gayrıdan şakî-i mezbûrun sırren cânibdârı olanlardan nev'an bozgunluk vâkı' olduğu ..." *Ankara ŞS*, nr.44, s. 118-119, h. 290. Çarpışmalar sırasında karşı tarafa geçmekle kalmayan bazı aşiretler ordunun erzakını yağma etmişlerdir.

401 *İsâ-zâde Târîhi*, s. 53.

İlgın Savaşı günlerinde Mısır'dan gelen hazine Konya'da muhafaza altına alınmış ve Murtaza Paşa'nın mağlubiyeti üzerine bu hazine tehlikeye düşmüştü. Payitahta gizlice haber gönderildi. İstanbul'dan haber alınır alınmaz konu gizlenmiş ve Murtaza Paşa'ya haber verilmişti. Hükûmet, hazinenin selamete İstanbul'a ulaşması için acil tedbir alıp Murtaza Paşa'yı bu işle görevlendirdi.⁴⁰² Hazine İstanbul'a ulaştırıldı. Gönderilen hükümden de anlaşılacağı üzere Anadolu'daki bütün askerî taifenin Celâlîler üzerine sefer için hazırlık yapması tenbih olunmaktadır.

İlgın Mağlubiyetinden Sonraki Devre ve Hükûmetin Tedbirleri

Mağlubiyet haberi hükûmeti derhal yeni tedbirler alma-ya sevketti. Herşeyden evvel ilkbaharda disiplinli bir ordu ile Abaza'nın karşısına çıkılmasına karar verildi. IV. Mehmed ise teessüründen Üsküdar'dan ayrılmak istemiyor ve baharda bizzat askerın başında sefere gitmeyi planlıyordu. Abaza ise galibiyet sarhoşluğu ile etrafı yağmalamaya ve halka eziyete devam ediyordu. Köprülü'nün gayretleriyle Anadolu'nun her tarafına peş peşe emirler gönderilip baharda zafer için hazırlıkların hızlandırılması istenmişti.⁴⁰³ Bu hükümlerde önce

402 "... tevkî-i refî-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki hâliyâ âdemin gelüp Celâlî Abaza Hasan ile ceng mahallinde olan ahvâli i'lâm eyledi. İmdi; her ne mahalde isen durmayıp ve oturmayıp cümle yanında olan vüzerâ ve mîrimîrân ve ümerâ ve sâir tevâbi' ve cümle asker halkları varup Konya'da olan Mısır hazinesin çıkarup emîn ü sâlim der-i Devlet-medârıma îsâl eylemen ve var kuvveti bâzûya getirüp Diyarbekir ve Erzurum ve Anadolu yakasında olan eyaletlerde vâkı' olan sipah ve yeniçeri ve zü'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve sâir birden bine ve binden yüz bine varınca dirlik tasarruf eden asker taifesine ... cümlesin ber-vech-i isti'câl başına cem' edüp Celâlî-i mezbûrun üzerine varup inşallâhü te'âlâ hakkından gelinmek bâbında fermân-ı âli-şânım sâdir olmuştur..." Evâsıt-ı Rebîülevvel 1069 / Aralık 1658. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 122, h. 298.

403 *Ankara ŞS*, nr.44, s. 118-119, h. 290. Bu hükmün bir benzerinin Manisa'ya da gönderildiği anlaşılmaktadır (bk. Ç. Uluçay, *Saruhan*, vsk. 168).

mağlubiyetten hâsıl olabilecek tereddütleri bertaraf etmek için tenbihte bulunulmakta, kar ve yağmur denilmeyip kuvvetlere iltihak edilmesi bildirilmekteydi. Ayrıca sefere iştirak etmeyenlerin mansıp ve dirliklerinin geri alınacağı, buna mukabil hizmete koşanların mükâfatlandırılacağı bildiriliyordu. Daha da önemlisi ilkbaharda padişahın da seferde bulunacağı ifade ediliyordu.⁴⁰⁴

Abaza Hasan Paşa'nın İlgin galibiyetini müteakip muhkem bir kale arayacağını tahmin eden hükûmet, askerî önemi haiz şehirlere derhal emirler göndermekte gecikmedi. Tedbiri elden bırakmayan Köprülü her türlü ihtimali düşünüyordu. Ankara Kalesi bunlardan en önemlisiydi. Hasan'ın daha önce de burayı istila etmiş olduğu düşünülmekle Ankara kadısına bir ferman gönderildi.⁴⁰⁵ Padişah fermanı ile iktifa etmeyen

404 "Asker sürmek için mîrimîrân tarafından vârid olan emr-i şerîf suretidir. ... Anadolu eyâletinde vâkı' olan kadılar ... Anadolu mütesellimi ve zikr olunan kazâlarda vâkı' kethüdâyerleri ve yeniçeri serdârları ve alaybeyileri zîde kadruhum tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki Anadolu tarafında Abaza Hasan nâm şakî isyân u tuğyân edüp ve üzerine bir mikdâr eşkıyâ cem' edüp re'âyâ vü fukarâyâ zulm ü ta'addî ve cevri olmağla, ... evvel bahâr-ı hüceste-âsârda bizzât hareket-i hümâyûn ve teveccüh-i nusret-makrûnum mukarrer ve rûz-ı firûzda tuğ-ı hümâyûnum çıkmak musammem ve musavver olup, umum vüzerâ-yı izâm ve mîrimîrân ve ümerâ-yı zevi'l-ihtirâm Yeniçeri Ağası ve altı bölük ağaları ve Rumeli ve Anadolu'da olan müteferrika ve çavuş ve kâtib ve şâkird ve zü'amâ ve erbâb-ı timâr ve yeniçeri ve sipah ve sâir birden bine, binden yüz bine varınca dirlik tasarruf eden tavâif-i asker bu sefer-i zafer-rehberime me'mûr olmuşlardır. İmdi; cümle eyâlet-i mezbûrda vâkı' olan tavâif-i asker-i hümâyûn şimdiden hâzır u müheyâ olup inşâallâhü te'âlâ rûz-ı hızırdan yirmi gün mukaddem Üsküdar Sahrası'na gelüp Ordu-yı hümâyûnuma cem' olmak üzere âmâde olmaları için muhkem tenbîh ve fermân-ı hümâyûnum mecma'-ı hâs olan yerlere nidâ etdirüp cümleye i'lâm ü işâ'at ... ve vakt-i mezbûrda Üsküdar Sahrası'nda mevcut bulunmayanların dirlikleri âhara verildikten sonra eşedd-i siyâsetle haklarından gelinmek mukarrerdir..." Evâhir-i Rebûlâhir 1069/cak 1659. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 104, h. 260.

405 "... şakî-i mezbûr tevâbi'i olan eşkıyâ ile tahassun için ol canibe azîmet etmek ihtimâli ile Ankara Kal'ası'nın muhkem muhâfaza olunması ehemmi-

Köprülü de bir mektup yazıp Ankara kethüdayeri, yeniçeri serdarı, kale dizdârı ve ayan-ı vilayetin kalenin tahkimi için dikkatini çekmiştir.⁴⁰⁶

Serdar Murtaza Paşa, maiyeti ve asker ile Karahisar'a ulaştığı zaman Halep eyaletine tayin olunan Tutsak Ali Paşa da gelmişti. Bir müddet Celâlîlerin hareketi hakkında bilgi bekledi. Antep tarafına gittikleri öğrenilince Murtaza Paşa da Halep'e doğru hareket etti. Serdar Halep'e ulaşınca civardaki emir ve beylere istimaletnâmeler göndererek Celâlî eşkıyası üzerine gitmelerini istedi.⁴⁰⁷

Abaza Hasan'ın Zor Günleri, Zahire Kıtlığı

İlgın galibiyeti Hasan'ın işine yaramıştı. Ancak galibiyetin meyvelerini toplamak için zamana ihtiyaç vardı. Mevsim değişmiş, Anadolu'nun sert kışı başlamıştı. Kış mevsimi Celâlîler için olumsuzluklar getirdi. En başta beslenme konusu geliyordu. Zahire temini iyice zorlaşmıştı. Zahire reâyâdan temin edilebiliyordu. Reâyâ ise zaten zor durumdaydı. Köylü yerinden yurdundan olmuş, köyler boşalmıştı. Erzak temini güçleşmişti. Silahlı gruplar teşkil ediliyor, köylere baskınlar

mühimmât-ı umûr-ı dîn ü devletimendir. İmdi; her biriniz kemâl mertebe basiret ü intibâh üzere olup leyl ü nehâr hâb u râhâtı kendünüze harâm edüp etrâf ü eknâfınızı ale'd-devâm yoklayup ve kal'ayı muhkem hıfz u hırâset eyleyüp iyâzen-billâhi te'âlâ eşkıyadan yarar u gezend erişdirmemeğe cân u baş ile bezl-i makdûr ve sa'y-ı nâ-mahsûr eylemeniz bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur..." Evâsıt-ı Rebîülevvel 1069/Aralık 1658. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 124, h. 302.

406 "... Ankara kethüdâyeri ve Yeniçeri serdârı ve kal'a-i mezbûre dizdârı ve sâir a'yân-ı vilâyet zîde kadruhum inhâ olunur ki hâliyâ vezîr-i mükerrem izzetlü ve rifatlü Murtaza Paşa hazretleri Abaza Hasan ile mukabil oldukda emr-i fedâ-yı kakhâr ile suret-i galebe öte taraftan nümâyân olmağla, ol gürûh-ı eşkıyâ tahassun için Ankara tarafına azîmet etmeleri ihtimâli ile kal'ayı muhkem hıfz u hırâset eylemen bâbında emr-i celîlü'l-kadr vâcibü'l-imtisâl şeref-sudûr bulmuştur..." Tarihsiz, *Ankara ŞS*, nr.44, s. 123, h. 300.

407 *Naîmâ*, IV, 1813-1814.

yapılıyordu. Zahire reâyâdan genel olarak karşılıksız gasb ediliyordu (*gasb-ı zahire*). Eşküyada zaten para bulunmazdı. Reâyâ yapabilirse bunların hakkından gelebiliyordu. Zira son zamanlarda reâyâ nefîr-i âmm emirlerinden haberdar olmuş, Celâlîlerden yüz çevirmeye başlamıştı. Bir ara Arap topraklarına gitmeyi planladılar. Güzergâhta Birecik vardı. Birecik sancakbeyi, Murtaza Paşa ile haberleşiyordu. Hasan, Tayyaroğlu Ahmed Paşa'nın kardeşi Mustafa Paşa'yı Birecik sancağına baskına yolladı. Sancakbeyi haber alıp askeriyle ani bir baskın yaptı. Bin kişilik Celâlî kuvvetinden pek azı kurtulabildi.⁴⁰⁸

Abaza Hasan'a fırsat düştükçe vurulan darbeler onu günden güne zafiyete uğratiyordu. Nitekim çok güvendiği adamlarından Vezir Musli Paşa'nın Murtaza Paşa tarafına geçmesi onun için en büyük kayıplardan biri olmuştu. Hasan, Antep'e kışlamak üzere yerleştiği zaman Musli Paşa'yı da Maraş'a göndermişti. Musli Paşa sarıca ve sekbanlarıyla şehre yerleşip halkla gizlice temasa geçti. Abaza saflarına katılmaktan pişmanlık duyan Musli Paşa, yanında getirdiği eşkıyayı katlettirip Murtaza Paşa'ya iltica etti. Esasen Musli Paşa, padişah fermanı ile Erdel Seferi'ne memur olmuş iken Abaza'nın tuzağına düşüp âsilere iltihaka mecbur kalmıştı. Bu hareketiyle Musli Paşa affa uğradı.⁴⁰⁹

Gelişmeler Celâlîlerin maneviyatını bozmaktaydı. Bir çıkış yolu aramaya başladılar. Gün geçtikçe sevk ve idare Hasan'ın elinden çıkıyordu. Murtaza Paşa'ya yanaşmaktan başka çareleri yoktu. Ağır kış şartlarına dayanmak zorlaşmıştı. Atlar dahi soğuktan ve açlıktan telef olmaya başlamıştı.⁴¹⁰ Bu arada

408 *Vecihî*, vr. 65b; *Naîmâ*, IV, 1814.

409 *Vecihî*, vr. 65b; *Silahdar*, I, 152.

410 *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 119; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâmesi*, s. 130-131; *Silahdar*, I, 151.

İstanbul hükûmeti Ankara ve Kayseri kadılarına emirler göndererek Hasan kuşatılmaya çalışılıyordu.⁴¹¹ Emirden kethüdayerleri, yeniçeri serdarları, sipah, zaim ve timar erbabının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Alınan tedbirler arasında Ankara sancakbeyine yazılan emr-i şerif de aynı mahiyettedir.⁴¹²

Antep ve Kilis'te güç durumda kalan Abaza Hasan ve Celâlîleri bir çıkış yolu bulabilmek gayesiyle Murtaza Paşa ordusuna taarruzlarda bulunuyorlardı. Bu cümleden olarak Tatar Ahmed Ağa sekiz bin Celâlî eşkıyası ile devlet kuvvetlerine saldırmış, bazı başarılar elde ederek yağmalar yapmıştı.⁴¹³

Gerek Abaza Hasan Paşa ve gerek Murtaza Paşa bir takım tertip ve tedbirler peşinde iken Köprülü'nün de sefer için hazırlıklara giriştiğini görüyoruz. Rumeli dâhil Anadolu'nun her tarafına gönderildiği anlaşılan emirlerden bunu anlamak mümkün olmaktadır. Burada, Ankara ve Balıkesir Şeriyye sicillerinden temin ettiğimiz aynı tarihli (Evâil-i Cumâdelûlâ 1069/Ocak-Şubat 1659) hükümleri incelediğimiz takdirde bu hazırlıklar görülmektedir.⁴¹⁴

411 "... Kayseri ve Ankara kadıları zîde fezâilühümâ ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân zikr olunan kazâlarda vâkı' olan kethüdâyerleri ve Yeniçeri serdârları ... tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki memâlik-i mahrûseme istilâ eden şakî Abaza Hasan'ın üzerine tekrâr hatt-ı hümayûn-ı makrûnumla serdâr ve serasker olan düstûr-ı mükerrrem müşîr-i mufahham vezirim Murtaza Paşa ... umûmen asâkir-i nusret-meâsirim ta'yîn ve fermânım olmağın, imdi; zikr olunan kazâlarda vâkı' olan sipah ve yeniçeri ve za'im ve erbâb-ı tîmâr ve sâir ...", *Ankara ŞS*, nr.44, s. 123, h. 301.

412 "... ber-vech-i arpalık Ankara sancağına mutasarrıf olan () dâme ikbâlehû ... memâlik-i mahrûseme istilâ edüp fetvâ-yı şerife ile katilleri helâl olan şakî Abaza Hasan tevâbi'i eşkıyası üzerine varup haklarından gelinmek bâbında ... Murtaza Paşa ... Konya'dan umum üzre kalkup mezbûr eşkıyâ üzerine revâne olmağın ... fermân-ı âlî-şânım sâdır olmağın ..." Evâil-i Rebîülâhir 1069/Ocak 1659. *Ankara ŞS*, nr.44, s. 116, h. 284.

413 Eremya Çelebi, *Ruznâme*, s. 300.

414 "... Sipah zümresinin sefere gitmek için mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân Âsitâne-i sa'âdetimden Diyarbekir'e varınca Orta Kol'da vâkı' olan kethüdâyerleri

Abaza Hasan bütün iyi niyet ve samimiyetiyle İstanbul'dan gelecek af hükmünü düşünüyordu. Köprülü'nün acımasız tavrını hatırına getiremiyordu. Murtaza Paşa ve Halep Valisi Konakçı Ali Paşa, ağzı iyi laf yapan üç kişiyi tebdil-i kıyafet ile Celâlîler arasına göndermeye karar verdiler. Bu kişiler Celâlîler arasına nüfuz edip, "*Padişaha muhalefetle bir şey elde edemezsiniz. İlkbaharda Murtaza Paşa'nın askeri üzerinize gelecek, kaçacak yeriniz yok. Arabistan'a gitseniz çölde Arabın avı olursunuz. İran'a gitseniz, gidenler İran viranelerinde helak oldular. Size yardımcı olalım. Cürmünüzün affı için eman kâğıdı ve Murtaza Paşa'dan size harc tezkeresi verelim. Böylece padişahın doğrusu olursunuz.*" Leventler ikna oldular. Bunun için gizlice çalışacak başbölükbaşıya da paşalık vaat olundu.⁴¹⁵

Son günlerde kış şartları iyice ağırlaşmış, erzak bulmak zorlaşmıştı. Pirinç ve koyun eti bulunmuyordu. Sığır eti, keçi eti ve bulgur da bulunmaz olmuştu. Bunlar köylüde zaten yoktu. Hasan'ı en çok düşündüren ve kaygılandıran iâşe ve ağır kış şartlarıydı. Bu şartlarda dağ tepe aşıp zahire temin etmek

... Anadolu yakasında Celâlî olan Abaza Hasan nâm şakinin üzerine sefer-i zafer-rehberim ... mukarrer ü muhakkak olup umûmen Rumeli ve Anadolu'da olan vüzerâ-yı izâm ve mîrimîrân ve ümerâ ve yeniçeri ve altı bölük ağaları kapum kullarıyla bu sefer-i hümâyûnuma me'mûr olmalarıyla ... " *Ankara ŞS*, nr.44, s. 106, h. 264.

"Mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân Âsitâne-i sa'âdetimden Halep'e varınca ... evvel bahâr-ı huçeste-âsarda Anadolu yakasında Celâlî olan Abaza Hasan nâm şakinin üzerine ... Rumeli ve Anadolu'da olan vüzerâ-yı izâm ve mîrimîrân ve ümerâ ve Yeniçeri ağası ve altı bölük ağaları kapum kulları ... Ordu-yı hümâyûnuma mülâkî olup ..." *Balıkesir ŞS*, nr.701, vr. 88b.

Sefer hazırlıkları arasında sürsat zahiresi temini de vardı. Nitekim Güzelhisar (Aydın) naibinin 4 Receb 1069 / 28 Mart 1659 tarihli arz tezkiresine göre zahire mahkemeye teslim edilmiştir. BOA, TSMA, E.10657/1.

415 *Naîmâ*, IV, 1814-1815. *Târîh-i Gilmânî'ye* (s.67) göre Halep Valisi Konakçı Ali Paşa Celâlîlere *Emanullah* ve *Emân-ı Resûlullah* kâğıtları göndermiştir. Ayrıca bk. B. Kütükoğlu, "Mehmed Halife", 489-490.

imkânsız hale gelmişti.⁴¹⁶ Yaz günlerinde bile binlerce Celâliyi doyurmak zor oluyordu. Ağır kış şartlarında bu kadar aç insanı doyurmak daha da zordu. Uzak köylerden dahi erzak temini kolay değildi. Zaten köylünün kendisi de açtı. Reâyânın bir kısmı Celâlî korkusundan terk-i diyar etmiş, köyler boşalmıştı. Erzak teminine gidenler eli boş dönüyordu.

Hasan Halep Yolunda

Abaza Hasan zaman zaman tebdil-i kıyafet ile teftişe çıkar, Celâlîlerin kışladığı kışlakları dolaşırdı. Bir gün leventleri arasında gezerken, erzak getiren adamın sığır eti ile bulgur getirdiğini gören leventler gelen erzakı beğenmeyip Hasan'a küfürler ettiler. Hasan bunları işitti. Konağına gelip baş bölükbaşısına:

*Behey adam! Ben sizin için padişaha isyan eyledim. Bu kadar zamandan beri kazandığınızı ve ibadullahın evini yakıp yıkıp âhiretini berbat edip peydâ eylediğim malı size verdim. Bu ana dek kazanıp zevk ü safâ ile geçinip şimdi birkaç gün kaht u galâ ve zaruret iktizası hasebiyle verilen ta'yini beğenmeyip âşikâne bana şetm ederler, bu insaf mıdır? Ve yiğitliğe düşer mi? Ve sadâkatin lâıkyı bu mudur? Böyle dirlikten ölmek yeğdir. Bir alay tuz ekmek hakkı bilmezleri doyurmak için irtikâb-ı mezâlim ile dünya ve âhirette bed-nâm olduğumuzun cezası budur. Emr Allahın ba'de'l-yevm katlimi ihtiyâr ettim.*⁴¹⁷

416 Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, V, 118), Hasan'ın bu zor günlerini "... kış gelip lâ-mekân bî-mekân bini iki bini bir tarafa zahireye gitmeğe iktidarları kalmayup günden güne etrâf ü eknâfların canı acımış re'âyâ vü berâyâ ile münhezim olmuş asker-i firâvân ihâta etmede, ammâ bu minvâl üzre Hasan Paşalının da duracak ve oturacak ve sığınacak ve yatacak ... yerleri kalmayup askeri ve kendisi aç biçâre Hasan neylesün?... bir hinta ve sâire muhtâc olup cihân başlarına dar oldu..." diyerek ifade etmektedir.

417 *Naîmâ*, IV, 1815. Evliya Çelebi'nin kaydına göre (*Seyahatnâme*, V, 119); Celâlî ileri gelenleri Hasan'ın yüzüne karşı, "İlgın'da bizim sebebimizle

İlgın galibiyetinden sonra Hasan'ı en çok düşündüren konu kışın gelmesi ve erzak teminiydi. Binlerce Celâliyi Antep civarında meskûn yerlere yerleştirmek ve onları disiplin altında tutmak adeta imkânsızdı. Yağma ve katliama alışmış bu insanlar reâyâ için daima tehlikeliydi. Bahara kadar bunlar üzerinde kontrol sağlamak ve doyurmak çok zordu. Üstelik Murtaza Paşa Celâlîlere erzak verilmemesi hususunda etrafa buyruldular da göndermekteydi. Kendi çapında yaptığı teftişle haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Pişmanlık duymaya başlamıştı. Ama yapacak bir şey de yoktu. Padişaha isyan ederek kurulu düzeni yıkmaya teşebbüs etmişti. Padişah'tan Köprülü'nün azlını istemiş ve yerine aday göstermişti. Fakir Anadolu köylüsünün evini barkını yıkarak büyük günah işlemişti. Üstelik şahsî hiçbir varlığı da olmamıştı. Leventlerden işittiği kötü sözler onu sukut-ı hayale uğratmıştı. Kötü bir nâmı kalmıştı. Zaten bu Celâlî güruhuyla Murtaza Paşa'nın ordusunun karşısına çıkması da mümkün olamazdı. Leventlerin şımarıklığı, *eman kâğıdı* ve *harc tezkeresinden* de olabilirdi. Muhtemelen Hasan bunları öğrenmişti. Nitekim bazı Celâlî gruplarının Halep'e gidip teslim oldukları hakkında dedikodular vardı. Bu düşüncelerle baş bölükbaşısına ağlamıştı. Başbölükbaşı uyanık ve kurnaz bir adam olup Hasan'ın acz içinde olduğunu farketti. Levent taifesinin içinde haddini bilmezlerin olabileceğini söyleyip;

Size yeminimiz var sultanım, kaygılanmayınız. Esasında bizim muhkem bir kaleye ihtiyacımız var. Muhasara ile kale alamayacağımıza göre hile ile alabiliriz. Güvendiğiniz leventleri Halep'e gönderelim. Siz de pa-

bozdun, Mısır hazinesi mâl-i Karun'a mâlik oldun, nice bin aded at ve katıra ve sâir âlet-i silâh ve cebehâne ve mâl-i ganâime mâlik oldun. Bugünkü günde kılıç gibi gelmiş kışda açlıktan bizi kırarsın" demişlerdir. Ancak bunlar Evliya'nın mübalağalı ifadeleridir.

dışahtan af istemek için yanınızda paşalarla Halep'e girin. Bunun için Murtaza Paşa'ya bir mektup yazılıp af için aracılık etmesi istendi. Mektubu Abdülvehhab Kadı Halep'e götürdü. Mesele İstanbul'a bildirilir, cevap gelinceye kadar zaman geçer. Bu arada Halep'i zabt ile serdar ve diğerlerini katlederiz.

Buraya kadar Vecihî'den nakleden Naîmâ, Hasan Paşa Abaza kavminden olmak dolayısıyla “*akl ü rüşdü ma'lûm, bu hileye vücud verip inandı*” demektedir.⁴¹⁸

Bu arada Murtaza Paşa tarafından Hasan'ın leventlerine eman kâğıdı ve harc tezkeresi gelmişti. Kırk-elli kadar levent Halep'e gitti. Bölükbaşlarına abalar giydirildi. Hasan bunları öğrenince başbölükbaşıya hesap sordu ise de “*leventlerimiz Murtaza Paşa'nın leventlerini bizim tarafa döndürecek*” cevabını aldı. Antep müftüsü ile Kilis kadısı da Hasan'ı Halep tuzağına düşürme gayretindeydi. Nitekim birkaç gün sonra Hasan'ın leventlerinden düzmece mektuplar geldi. Her biri mühürlüydü. Güya Murtaza Paşa'nın leventleri paşadan şikâyetçi imiş, böyle bir fırsatı Allah'tan isterlermiş. Başbölükbaşı, Hasan'a bildirdi. Antep müftüsü de Hasan'ı güzel sözlerle ikna etti. Hatta “... *adâvetiniz sadâkate mübeddel ve şikâkınız vifâka muhavvel olsun... âhiretinizi tamir ve siyanet ve dünyada bâ'is-i izz ü sa'âdet olduğundan şek yoktur*” deyip Hasan'ı inandırdı. Hasan bidayetten beri kurnazların aleti olmuştu. Zaman zaman reâyâyâ yapılan zulüm ve talandan dolayı üzülüyor ve pişmanlık duyuyordu. Antep müftüsünün kendisine tuzak hazırladığının farkında değildi. Hasan müftüyü Murtaza Paşa'ya gönderdi. Murtaza Paşa da güya yeminler ihtiva eden mektupları müftü ile Hasan'a iade etti. Hasan hâlâ

418 Naîmâ, IV, 1816. Bir kaleye sahip olma fikri Hasan'ın yanında bulunan Abdülvehhab Kadı'dan çıkmıştı. *Nihadî*, s. 43-44.

tuzaga düşürüldüğünün farkında değildi. Öyleki Antep müftüsüne sof ve başbölükbaşıya aba giydirip “*berhurdâr olun, hayrhâhlık olunca böyle gerek*” sözleriyle âferinler eyledi. Murtaza Paşa bu haberi alır almaz Ahışa Valisi Arslan Paşa’yı ahd ü eman mektubu ve *Kur’an* ile Hasan’a gönderdi. Ona artık tam bir güven gelmişti. Zira Arslan Paşa af için İstanbul’a yazılacağını bildiriyordu. Bundan sonra Abaza Hasan Halep yolunu tuttu.⁴¹⁹ Abaza Hasan’ın yanında on sekiz beylerbeyi ve diğer ağalar bulunuyordu.

Hasan’ın yanında bulunan ve samimi olarak ona bağlı bazı güngörmüş bölükbaşılar, “*Halep tokatına girme, bu kadar bin kesen var, yetmiş-seksen bin askerin var, eldeki parayla asker sayısını iki misline çıkarmak mümkün. Birkaç memleket fethedelim. Sikke ve hutbeyi Osmanoğlu adına okutalım. Padişah cürmümüzü affeder*” diye nasihatlar etmişlerdi. Ancak Hasan bölükbaşılarını dinlememiştir.⁴²⁰ Haliyle bunların gerçekleşmesi gayet zor ve hatta imkânsızdı.

Hasan’ın binlerce kese parası olduğu şüphelidir. Yetmiş-seksen bin askerinin olduğu da gerçeği yansıtmamaktadır. Celâli kalabalığının bir kısmının Hasan’a bağlılığı son zamanlarda zayıflamıştı. Zaten Celâliiler üzerinde ciddi kontrol ve disiplin sağlanamıyordu. Gıda sıkıntısı ve ağır kış şartları işi daha da zorlaştırıyordu. Dağınık vaziyette durmaları yüzünden firarlar olmaktaydı. Bölükbaşılardan son çare olarak, “*Halep tokatına girme... Birkaç memleket fethedelim. Sikke ve hutbeyi Osmanoğlu adına okutalım*” ifadesi dikkat çekmektedir. İsyana rağmen saltanata bağlılık devam ediyor

419 *Naîmâ*, IV, 1818; *Silahdar*, I, 153.

420 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 119. Bölükbaşılardan ifadesinden Hasan’ın 70-80 bin kadar askeri olduğu anlaşılıyor. Önemli miktarda parasının da bulunduğu göre bu sayıyı artırmak mümkündü. Eremya Çelebi, *Ruznâme*, s. 316-317.

muydu? Bu da şüpheyle karşılanmalıdır. Zira saltanat Köprü-lü'nün etkisi altında olup, bunda değişiklik mümkün değildi. Ortadaki cürmün affedilmesi ise hiç mümkün değildi.

Abaza Hasan Halep Tokatında

Hasan, maiyetindeki bölükbaşların *Halep tokatı* diye adlandırdıkları, Serdar Murtaza Paşa'nın Halep'te hazırladığı tuzığa iyi niyetlerle düştü. Antep'ten ayrıldıktan iki gün sonra Halep'e vardı. Beylerbeyi Konakçı Ali Paşa, Murtaza Paşa'nın kethüdası ve Halep'teki paşalar birkaç saatlik mesafeye istikbale gelmişlerdi. Hasan Paşa büyük hürmet ve alaka görüyordu. Mehter ile karşılanmıştı. İkramlarda bulunuldu. Şehre varıldığı zaman Murtaza Paşa dahi karşılamaya çıkıp Hasan'ın hatırını sordu. Hasan bu kadar iltifat karşısında şehri ele geçirme planlarını çoktan unutmuş görünüyordu. Murtaza Paşa o akşam bütün vezirlerin ve kumandanların katıldığı bir ziyafet verdi. Her biri konaklara yerleştirildi. Hasan âdeta Ilgın galibiyetinden nedamet duymaya başlamıştı. Bildiği aşağıdaki kıt'ayı Murtaza Paşa'ya terennüm etti:⁴²¹

*Bu bezm-i âlem-ârânın geçüp câm-ı safâsından
Çevirdim yüzümü âyine-i âlem-nümâsından
Ne hazzım var vefâsından, ne vehmim var cefâsından
Vefâsı anın olsun geçtim anın ben vefâsından*

Hasan kendisine ve maiyetindeki paşalara gösterilen yoğun ilgiden şüphelenmeye başlamıştı. Terennüm ettiği kıt'adan akıbetinden de endişe ettiği anlaşılıyordu.

421 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 123. Evliya Çelebi, Hasan'ın akıbetine geniş yer vermiştir. Murtaza Paşa, Hasan'ın bu terennümüne karşılık "Cengin görüp şerbetin içtim... cengâversin ve bahâdır ve dilâversin ve asker-perver bir server-i hünevver-i zor-âversin" deyip ölüme göndereceği Hasan'ın gönlünü almaya çalışmıştır. Hasan'ın düştüğü tuzak için bk. *Zinkeisen*, IV, 618.

Murtaza Paşa güngörmüş, kurnaz bir adamdı. Hasan'ı, yaralı Kara Haydaroğlu'nu İstanbul'a getirişinden ve onun sağlığı için uğraşmasından tanıyordu. Ocak ağalarının onu nasıl dışladığına da şahit olmuştu. Ancak Köprülü'yü aşmanın da mümkün olmadığını biliyordu. Bu önemli gaileyi Halep'te halledip hem padişaktan hem de Köprülü'den âferinler almanın en iyi yol olduğunu düşündü. Üstelik İlgin mağlubiyetinin intikamını da almış olacaktı. Ancak bu sırrın etrafa yayılmasından korkuyordu. Halep'e gelirken peşinden gelen binlerce Celâlî şehrin dışında konaklıyordu. Hasan, sarıcı ve sekbanın bir kısmını sur içine dâhil etmişti. Son zamanlarda şehrin iaşesinin bunları aşip gelmesi zorlaşmıştı. Murtaza Paşa bu bahane ile Celâlî gürhunu varoştan uzaklaştırmak istiyordu. Ancak buna gerek Hasan gerekse Tayyaroğlu Ahmed Paşa itiraz ettiler. “*Yoldaşlarımız birkaç gün misafiriniz olsun*” dediler. Şehri ele geçirme planının unutulmadığı anlaşılıyor.

Murtaza Paşa, Hasan Paşa'ya “*İstanbul'a ricanâmeler ve şefaetnâmeler yazıp gönderelim, cürmümüzü affettirelim*”, ayrıca Beylerbeyi Konakçı Ali Paşa da “*sizinle olan vüzera ve ümeraya birer mansıp getirtelim*” teklifinde bulundu. Bu hoş sözler toplantıda memnuniyetle karşılandı. Hemen Dîvan Efendisi çağrılıp Sadrazam ve Dârüssaâde Ağası'na ve Şeyhülislâm'a mektuplar yazıldı. Tatara teslim edilip gönderildi.⁴²² Ancak bu bir aldatmaca idi.

422 *Naîmâ*, IV, 1818. Abaza Hasan Halep'e giremeyince yakın mesafede olan Kilis ve A'zaz'a yerleşti. Soğuk kış günlerinde kırk gün kadar bölgede Celâlî ordusuyla bekledi. Halep Muhafızı Konakçı Ali Paşa İstanbul'a yazdığı mektubunda, Serdar Murtaza Paşa'nın ordusuyla Hasan'dan dört gün önce Halep'e geldiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Abaza ordusundan bazı kimselere mektuplar yazdıklarını, Murtaza Paşa'nın da *istimaletnânemeler* gönderdiğine yer vermiştir. Murtaza Paşa ve Ali Paşa âsilerin İstanbul'a sağ gönderilmesi veya kellelerinin gönderilmesi hususunda müşavere edip, kellelerin gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bir de *esâmi defteri* hazırlanmıştır. *Târîh-i Gılmânî*, s. 67.

Murtaza Paşa, Hasan'ı sarayında misafir edip diğer ileri gelenleri de farklı konaklara istirahate gönderdi. Hasan ve yanındaki otuz kadar adamının katli için uygun zamanı kolluyordu. Bunlar vezir, beylerbeyi ve âyandan oluşuyordu. Katl işinin ertesi gün akşam ile yatsı namazı arasında olması kararlaştırıldı. Haber sızmaması için Murtaza Paşa ve ümera aralarında yeminler ettiler. İlk olarak Hasan, Murtaza Paşa'nın konağında katledildi. Sonra top atışı yapıldı. Herkes konağındaki misafirini cellatlara teslim etti (23 Cemâziyelevvel 1069 / 16 Şubat 1659).⁴²³ Her birinin hizmetkârları da katledildi. Hemen o gece İstanbul'a haber gönderildi. Sonra otuz bir kişinin kelleleri bedenlerinden ayrılıp, yaftaları hazırlanıp gönderildi. Başsız bedenler Halep'te Bâbü'l-Ferec haricinde Havz semtinde gömüldü.⁴²⁴

423 Naîmâ bu tarihi 24 Cemâziyelevvel olarak vermektedir (IV, 1819). Ancak ileride katli haberini tekrarlarken (IV, 1822) kullandığı ifadeden katlin 23 Cemâziyelevvel'de olduğunu söylemektedir. Hammer, Naîmâ'yı takip ettiği için 24 Cemâziyelevvel'i kabul etmiştir (s.46). Silahdar (I, 154) 23 Cemâziyelevvel olarak vermektedir. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, V, 124) 22 Cemâziyelevvel demektedir. Bu farklılıklar müelliflerin hiç birinin Halep'te bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

424 Naîmâ, IV, 1817-1820; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 122-126; *Nihadî*, vr. 185a-186a; *Silahdar*, I, 153. Naîmâ (IV, 1822-1823), Hasan ve adamlarının katlolunduğu Cemâziyelevvel'in 24. Günü İstanbul'da ikinci vakti şiddetli bir deprem olduğundan bahsetmiştir. Hammer ise (XI, 46-47) depremin Halep'te olduğundan bahsetmiştir. Nihadî ise (vr.187a) depremin İstanbul'da olduğuna yer vermiştir. *İsâ-zâde Târihi* ise (s. 53) depremin Cemâziyelevvel'in 23. Günü İstanbul'da olduğunu belirtmiştir. *Cezâ-yı ilâhî* olarak vasıflandırılan bu deprem hakkında kaynaklarda kesin bilgi yoktur. Deprem haberi her halde uydurmadır. Bir müddet sonra İstanbul'un maruz kaldığı 1660 yangını gerçek *cezâ-yı ilâhî* olarak düşünülmüştür. Bu konuda başarılı bir çalışma için bk. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, Ankara 2017. Naîmâ (IV, 1823), Halep'teki katliamı ve sonra Anadolu'daki teftişlerle katledilen binlerce insan yüzünden felaket yaşandığını ifade etmektedir. Bunu da Aristo'nun *Edvâr ve Ekrâr* risalesindeki fikre dayandırmaktadır. Böyle yaşanan acılar yüzünden "ihrâk-ı kebîr ile İstanbul berbâd olup.." demektedir.

Hasan irade gösterip yanında getirdiği sarıca ve sekbanın bir kısmının sur içine girmesini sağlamıştı. Böylece kendisinin ve maiyetinin güvende olacağını düşünmüştü. Hâlbuki bunda yanıldı. Gizlice yürütülen temizlik harekâtından sonra sıra sur içine gelmişti. Sarıca ve sekban taifesi toplu halde bulunuyordu. Atılan oklarla bir kısmı hedef oldu. Bir kısmı da kılıçların kurbanı oldu. Hadise kısa sürede sur dışında duyuldu. Başsız kalan, sadece kuru bir kalabalığa dönüşen Celâlî taifesi perişan olup kaçıştılar. Sahipsiz ve çaresiz kalmışlardı. Tam bu sırada Murtaza Paşa'nın askerleri yüksek bir moralde şehirden dışarı çıkıp, kaçışan güçsüz Celâlîleri kılıçtan geçirdi. Büyük bir katliam yaşandı. Öyle ki arazi Celâlî kellesinden bozulmuş bostana döndü.⁴²⁵ Mehmed Halife, Celâlîlerin kaçınılmaz sonunu öğrendikten sonra şu çarpıcı ifadeyi kullanmıştır: *Memâlik-i Osmaniyyede Celâlîlerin her bir arslan iken kedi ve yılan iken karınca oldu.*

Bu isyan önceki Celâlî isyanlarından farklıdır. En çok taraftar bulan bir isyan olmuştur. Abaza Hasan'ın yok olmasıyla, yıllardır Anadolu'da reâyâyı daha da fakirleştiren, yerinden yurdundan eden Celâlîler tehlikesi son buluyordu. Abaza Hasan sadece Anadolu köylüsüne değil, şehir ve kasaba sakinlerine de zarar vermiştir. Bu yüzden padişahın da itibarı sarılmıştır. Hasan'ın yanında binlerce gayr-ı memnun zümresi birikmiş, İstanbul'dan ümit kesilmiştir. Hasan, mevcut sadrazamın azledilerek yerine kendi adamını aday gösterecek kadar işi ileri götürebilmiştir. Bu devirde liyakatsiz sadrazamların tayinleri ile ülke *kaht-ı rical* devri yaşamıştır. Valide Sultan'ın

425 *Silahdar*, I, 154-155. Halep'te katledilen Abaza Hasan ve maiyetinin ele geçen mal ve eşyalarının eksiksiz olarak İstanbul'a gönderilmesi gerekiyordu. Nakledilemeyenlerin satılıp değer bahalarının gönderilmesi mecburiyeti vardı. Murtaza Paşa aleyhinde çalışanlar, "yirmide birini bile göstermemiştir" diye haberler uydurdular. Müteaddit davetlere icabet etmeyip İstanbul'a gelmeyen Murtaza Paşa yakalanıp cezalandırılmıştır. *Silahdar*, I, 227-228.

“bir de bunu deneyelim” ifadesi, idarenin içine düştüğü durumu anlatmaktadır. Disiplinsizlikler, yolsuzluklar, rüşvet alıp vermeler ve isabetsiz tayinler birbirini takip etmiştir. Osmanlı cemiyetine uygun olmayan dinî ağırlıklı hareket ve görüşler gündemi işgal etmiştir. Nüfuzlu ağaların darbe emsali müdahaleleri de bir müddet idareye hâkim olmuştur. Ocak ağalarının haksız tasarrufları yüzünden Abaza Hasan âşikâre isyana itilmiştir. İsyân tehlikesini sezip ikaz edenler umursanmamıştır. Köprülü Mehmed Paşa’nın zalimliği Osmanlı Devleti’ne nefes aldırıştır. Bu devirde dikkati çeken önemli bir husus, Avrupa devletlerinde bilimde, sanatta ve harp sanayiinde gelişmeler olurken Osmanlı Devleti’nde kayda değer bir gelişmenin olmayışdır

Katledilen Celâli İleri Gelenleri

Halep’te yaşanan büyük katliam (16 Şubat 1659) sonunda isyan elebaşlarından 31 kişinin kelleleri payitahta gönderildi. Bunlardan bir kısmı önemli görevlerde bulunuyorlardı. Devlete hizmet ederken mağdur edilenler, haksızlığa uğrayanlar, idareden şikâyetçi olanlar, Köprülü’nün zulmünden kaçanlar Abaza Hasan’ın isyanına katılmışlardı. Elbette padişaha karşı isyan (*hurûc ale’s-Sultân*) halinde idiler.⁴²⁶

- Abaza Hasan Paşa
- Vezir Ahmed Paşa, Şam valisi, Bağdad fethinde (1638) şehid olan Tayyazarzâde Sadrazam Mehmed Paşa’nın oğlu

426 *Silahdar*, I, 155-156; *Naîmâ*, IV, 1820-1822. Abaza Hasan Paşa kendisini öldürmek üzere saldıranlarla mücadeleye girip kolay teslim olmamıştır. Katledilenler arasında vaktiyle Anadolu beylerbeyi iken Abaza saflarına katılan Can Mirza Paşa bulunmaktadır. Hareketinden nedamet duyarak durumu Murtaza Paşa’ya ihbar etmişti. Can Mirza Paşa, Murtaza Paşa’nın ricasıyla Halep’te öldürülmedi. Diyarbekir’e gelindiği vakit Köprülü’nün gönderttiği bir hatt-ı hümayûn ile idam edilmiştir. Bk. *Naîmâ*, IV, 1834.

- Mustafa Paşa, *Rakka beylerbeyi, Tayyarzâde Vezir Ahmed Paşa'nın kardeşi*
- Vezir Sarı Kenan Paşa, *Kaptan-ı Derya, Rus asıllı*
- Ali Mirza Paşa, *Ankara sancağı mutasarrıfı*
- Deli Ferhad Paşa, *Vanlı, Erciş Beyi*
- Yahya, *Deli Ferhad Paşa'nın oğlu*
- Hadım Karındaşı Hasan Ağa, *Konyalı, kâh Türkmen ve Halep Ağası ve kâh Sayda ve Beyrut voyvodası. Dört oğlu*
- Köse Ali, *Kefeli, Abaza Hasan Paşa kethüdası*
- Ali Ağa, *Abaza Hasan'ın Türkmen ağalığından çerağ ettiği beyzâde*
- Mîr Ali, *Ankara kethüdayeri*
- Siyavuş, *Mardin voyvodası*
- Satılmış, *Teke zorbalarından*
- Abdülvehhab Kadı, *Tekeli, Satılmış'ın kayınpederi, Celâli ordusunda kadı*
- Nebi Ağa, *Erzurumlu Bâkizâde*
- Bektaşlı Tokmak Ömer Ağa
- Osman, *Tayyarzâde Mustafa Paşa kethüdası*
- Reşid Çorbacı, *Şam eşkiyasından*
- Köseoğlu Hasan, *Kör Beyi atik zorbabaşı*
- Maraşlı Osman, *Beyzâde*
- Kenan Paşa imamı
- Abaza Mustafa, *Konakçıbaşı*
- Ali Ağa, *Kilis kethüdayeri*
- Hicazîoğlu Ahmed
- Müneccim Bekir, *Sis sancağından mazul*
- Hasan, *eski zorbabaşılardan*

Bu insanların önemli bir kısmı böyle bir isyana katılmayıp mansıplarında başarılı olabilirlerdi. Devrin şartları onları birer Celâlî reisi olmaya yönlendirmişti. Mağdur edilen insanlar hak aramaya kalkınca kendilerini isyanın içinde buldular. Hasan buna en çarpıcı örnektir. Zira her birinin bin kişilik, beş yüz kişilik levent ve sekbani bulunuyordu. Bu yüzden de hak aramakta ısrarcı olmuşlardı. Ancak devletin kurulu düzenini imha etmek mümkün değildi.⁴²⁷

İstanbul'a hemen haber gönderilirken, o gece Halep'te büyük bir ferahlık yaşandı. Şehir dışındaki binlerce Celâlî bakıyesi sahipsiz kalmıştı. Etrafa kaçıştılar. Halep Celâlî istilasından kurtulmuştu. Serasker Murtaza Paşa dirayet gösterip en tehlikeli Celâlî reislerinin hakkından gelmişti. Katliam hadisesi onun sevk ve idaresinde sıkıntısız halledilmişti. Murtaza Paşa'nın Halep kuvvetleri olan sipahân-ı paşaliyân, deli ve gönüllüyân kuvvetleri bir haftada yedi bin kelle getirdiler. Bu başarı kaynaklara *gazâ-yı ekber* olarak geçti. Bunlar *Hasan Paşah* olarak anılıyordu. Halep'ten ve Anadolu'dan İstanbul'a kesik başlar getiriliyor, mızrağa takılıp genç padişahın görmesi isteniyordu. Anadolu'da Celâlî etkisinin günden güne azalması sarayda ve İstanbul halkında büyük bir sevinç yaratmıştı. Halep'e, Murtaza Paşa'ya bir hatt-ı hümayûn, murassa kılıç ve kaftan gönderildi. Paşa'nın hizmetinde olup da bu katliama

427 Şairler bu katliamı bir beyit ve mısra ile ifade etmişlerdir:

Memlekete sığmayan ejder-i zaman

Eyledi sûrâh-ı ademde mekân.

Askerin çaktı diyâr-ı ademde mekân.

Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1978. Ayvansarayî'nin (ö.1787) ifadesine göre Abaza Hasan Paşa, Tayyaroğlu Ahmed Paşa, Sarı Kenan Paşa ve Ali Mirza Paşa'nın kesik başları Bâb-ı hümayûndan nakledilip Üsküdar'da Dedeler kurbünde toprağa verilmiştir. Müellif, "... şühedâ-yı eslâfa ilhak.." demektedir (s. 53-54, 150).

yardımcı olan ümeraya da *nevâzişnâmeler* ve kaftanlar gönderilip gönülleri alındı.⁴²⁸

O sene gerek padişah ve gerekse sadrazam Ramazan ayını (1 Ramazan 1069/23 Mayıs 1659) Üsküdar'da geçirdiler. Kesik başlar oraya da gelmeye devam etti. IV. Mehmed bundan sonra Bursa'ya ziyarette bulundu. Bir zamanlar Celâli tehlikesi yüzünden Üsküdar'a dahi geçilemezken Bursa'ya seyahat manidar sayıldı.

İsyandan Sonraki İcraat

Abaza Hasan İsyanı'nın son bulmasından sonra Anadolu'da ve Payitahtta büyük bir rahatlama oldu. Anadolu'da tüccar kervanları Celâli ve eşkıya tecavüzlerinden kurtuldu. Her biri sağa sola kaçıştılar, gizlendiler. Ticarî hayat canlandı. Yerinden yurdundan olmuş reâyâ vatanlarına döndü. Zamanla toprak da işlenmeye başladı. İstanbul'da da esnafın durumunda iyileşme görüldü. Köprülü'den çekinen birçok edepsiz ve şehir eşkıyası ile devlet malına el atmış olanlar ortadan kayboldular. Bu tip insanlar Abaza Hasan isyanında başarılı olursa menfaat umanlardı. IV. Mehmed ve Köprülü bu rahatlama sayesinde 1659 yılı Ramazan (23 Mayıs-21 Haziran) ayını Üsküdar'da geçirdiler. Padişah güvenliğin sağlanmasıyla aynı yıl Bursa'ya bir seyahat gerçekleştirdi. Bu gelişmelere rağmen Anadolu'da tam manasıyla güvenlik sağlanamamıştı. Bazı şikâyetler geliyordu. Yeni yeni tayinlere ihtiyaç duyuldu. Bu tayinler bilhassa Orta Anadolu'yu ilgilendiriyordu.

428 Mehmed Halife bu sırada sarayda görevli olup hadiselerin şahidi idi. *Târîh-i Gilmânî*, s. 67 vd.; *Silahdar*, I, 157. Murtaza Paşa hizmette kusur etmedi. Birçok ileri gelen Hasan Paşalı'nın isimlerini havi defter de göndermiştir. "Diyarbakir Paşası Murtaza Paşa'nın gönderdiği defter suretidir. Celâli Abaza Hasan ile olup firâr ve isyân eden zorbalardan" kaydı bulunmaktadır. BOA, MAD.d. 4880-7.

Abaza Hasan İsyânı'nın İstanbul dışında sebep olduğu otorite boşluğu yüzünden Şam'da, Mısır'da, Bursa'da ve Antalya'da meydana gelen hadiseler kısa sürede bastırıldı. Deli Hüseyin Paşa'nın ve Seydî Ahmed Paşa'nın katli bunlardan ayrı tutulmalıdır.

Şam Vakası

Devlet, Abaza Hasan Paşa gailisi ile yoğun bir şekilde meşguliken Şam'da *yerli kulu* denilen mahallî askerın şımarıklığı gündeme gelmişti. Bazı önemli merkezlerle üç yılda bir İstanbul'dan, Yeniçeri Ocağı'ndan muhafız gönderilirdi. Abaza meselesi ortaya çıktığından beri Şam'a ocaktan yeniçeri gönderilememiş, mahallî askerden istifade yoluna gidilmişti. Bunlara da yerli kulu denilmişti. Maaşları Şam bütçesinden veriliyordu. Devletin zor durumda kaldığını gören yerli muhafızlar zamanla şımarmışlar, Osmanlı memurlarına müdahale eder olmuşlardı. Üstelik sayıları da artmıştı. Rüşûmat ve mahsûlât işlerine de karışıyorlardı. Şam, merkeze uzak olduğu için kolayca âsi tavrı takındılar. Köprülü, isyanın bastırılmasından sonra bunları *Kulluk Defterinden* ihraç edip, karşı koyanların katli için ferman çıkarttı. Bunların yüzden fazlası katlolunup gözdağı verildi. İstanbul'dan beş oda yeniçeri gönderilip eski usule dönüldü.⁴²⁹

Deli Hüseyin Paşa'nın Katli

Çeşitli merkezlerde valiliklerde bulunup her birinde önemli başarılar elde etmiş olan Deli Hüseyin Paşa, Girit hizmetinde de çok başarılı olmuştu. Merkezden kaynak gönderilmesine rağmen adanın önemli kısmının fethini gerçekleştirmişti. Bu yüzden devlet erkânı ve halk tarafından çok sevilen ve takdir edilen bir kumandan haline gelmişti. Girit'te yeni

429 *Silahdar*, I, 160-161; *Naîmâ*, IV, 1823-1824.

idarî tedbirler ve adil vergi sistemiyle halkı Türk idaresine ısındırmış, hatta bazılarının Müslüman olmasını sağlamıştı. Ancak onun bu faaliyetlerini kıskanan İstanbul'daki rakipleri çeşitli yalan haberler uydurdular. Bir süredir ulufe alamayan asker Hüseyin Paşa'nın otağını yağmaladı. İstanbul'da sık sık sadaret tayinleri yapılırken Ermeni Süleyman Paşa'nın yerine sadarete tayin edildi. Mühür Girit'e gönderildi. Zurnazen Mustafa Paşa da sadaret kaymakamı oldu. Ancak sadaret mührü daha Girit'e ulaşmadan Mustafa Paşa sadarete getirildi. Böylece Hüseyin Paşa, gıyabında tayin ve azledilmiş oldu. Bu garip tayin bir müddet sonra sadarete gelen Köprülü'nün dikkatini çekti. Hüseyin Paşa artık kendisinin rakibi idi. Girit'te başarısız olduğu ithamıyla İstanbul'a çağrıldı. Köprülü onu ortadan kaldırmak için fırsat kolladı. Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi'den fetva istedi ise de alamadı. Diğer taraftan Anadolu'da Abaza Hasan Paşa İsyanı da Köprülü'nün elini kolunu bağlıyordu. Hüseyin Paşa'nın Kaptan-ı deryalığa tayinine razı oldu. Bir müddet sonra da Rumeli beylerbeyiliğine tayin edildi. Ancak uydurma ithamlarla İstanbul'a çağrılıp idam edildi. Hizmetleriyle halk arasında çok seviliyordu. Hanya, Resmo ve İnadiye'de hayır eserleri yaptırmıştır. Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa Kandiyе'nin fethini tamamladıktan sonra bir kiliseyi Deli Hüseyin Paşa adına camiye çevirterek kadirşinaslık örneği göstermiştir.⁴³⁰

Mısır Hadisesi

Erdel Meselesi Abaza Hasan İsyanı yüzünden Köprülü'nün çağrılması ile yarım kalmış, bir sonuca ulaştırılamamıştı. Ancak önemli miktarda kuvvet Balkanlarda bırakılmış, sefer tehir edilmişti. Diğer taraftan Abaza Hasan'ın isyanı ile Anadolu

430 Mücteba İlgürel, "Hüseyin Paşa, Deli", *DİA*, XIX, 4-6; *Silahdar*, I, 178-180.

yolları kapalı olup Mısır ile irtibat kesilmişti. Hâlbuki Mısır'ın ihtiyaçları karşılandıktan sonra her yıl ceyb-i hümayûn için bir miktar hazine düzenli şekilde İstanbul'a gönderiliyordu. Son zamanlarda Abaza İsyanı'nı fırsat bilen Mısır ümerasından Cerce Beyi Çerkes Mehmed Bey Mısır'ı zabt ile istiklal sevdasına kapılmıştı. Hatta Cerce'de kendi namına hutbe de okutmuştu. Bir kısım ümerayı da elde etmişti. Ancak yanıldığını sonra anladı. Ümera, Vali Şehsuvaroğlu Vezir Gazi Paşa yanında yer aldı. Cerce Beyi on bin kadar askeriyle Kahire'yi kuşatmış iken çekilip gitti. Ancak bir müddet sonra çöl araplarından topladığı otuz bin kişilik kuvvet ile tekrar Kahire'yi kuşattı. Gazi Paşa âsilerin üzerine Mısır kuvvetlerini gönderip bozmuş, elebaşlarını cezalandırmıştı. Bu haber İstanbul'da büyük memnunluk yarattı. Şehsuvaroğlu Gazi Paşa'ya hil'at-ı fahire ve murassa şimşir ile hizmeti geçenlere hatt-ı şerifler ve *nevazişnâmeler* gönderilmiştir.⁴³¹

Şâmî Arap Numan Efendi'nin Katli

Rüşvet alan kadı olarak tanınmıştı. Bu yüzden birkaç defa sürgüne gönderilmişti. Edirne kadısı iken "*rüşvet alıyor*" şikâyetleri üzerine Bursa'ya sürülmüştü. Abaza Hasan Bursa'yı kuşattığı zaman şehrin ileri gelenlerini toplayıp şehri savundu. Bu hareketi takdir edilip Bursa kadılığına tayin edildi. Abaza Hasan muhasarada başarılı olamayıp çekildikten sonra Numan Efendi eskisi gibi *celb-i mâl* sevdasına düştü. Şehrin zenginlerini ve ileri gelenlerini baskı altına aldı. Onları, "*sen Celâlîlerle iş birliği yaptın*" veya "*sende Celâlî malı var*" gibi asılsız haberlerle itham etti. Böylece bazılarını katl, bazılarını da hapsedip eskisi gibi para cem'ine kalkıştı. Numan Efendi'nin zulmüne maruz kalanlar padişaha şikâyet mektupları

431 *Silahdar*, I, 161-163; *Naîmâ*, IV, 1830-1831; H. İnalçık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 57-59.

yazdılar. Şikâyetler araştırılıp Numan Efendi'nin suçu sabit olunca cezalandırıldı.⁴³²

Antalya'da Kör Bey Mustafa Paşa'nın İsyanı ve Katli

Abaza Hasan'ın Anadolu'da sebep olduğu karışık dönemi fırsat bilen Antalya Mutasarrıfı Kör Bey Mustafa Paşa da isyan etmişti. Mustafa Paşa on seneden fazla Süveyş kapudanlığında bulunmuş ve bu sayede çok zengin olmuştu. Bir müddet Cidde beyliğinde de bulunan Mustafa Paşa, son olarak Antalya mutasarrıfı olmuştu. Payitahtın acz içinde olduğunu görüp, Antalya Kalesi'nin müstahkem oluşuna ve servetine de güvenerek hükûmeti tanımamaya başladı. Dergâh-ı muallam kapıcıbaşlarından İsmail Ağa ile bu sırada Teke vilayetinde kadı olan Abdülvehhab Kadı, Antalya ahalisi ve civarda olan reâyâyı toplayıp Kör Bey'i devlete itaat ettirdiler. Bu hizmetine karşılık Abdülvehhab Kadı'ya birkaç kaza daha bağlandı.

Kör Bey Mustafa Paşa Antalya mutasarrıflığına devam etti. Bu arada Anadolu'da Abaza Hasan İsyanı da sürmekteydi. Kör Bey, sancakbeyi olarak gönderilen Ahmed Paşa'yı Antalya'ya sokmadı. Tekrar âsi ilan edildi. Anadolu Beylerbeyi Ali Paşa ve Manisa Mutasarrıfı Küçük Mehmed Paşa âsinin üzerine görevlendirildiler. Denizden de Kaptan-ı Derya Köse Ali Paşa görevlendirildi. Ali Paşa Sakız'dan hareket etti. Muhalif rüzgâr ve düşman donanmasıyla mücadeleden sonra Antalya'ya ulaştı. Topları gemilerden çıkararak şehri muhasaraya başlamak üzere iken şehrin ahalisi bir heyet teşkil ederek Ali Paşa'ya gönderdi. “*Şehre top atılmasın, Kör Bey'i teslim edeceğiz*” dediler. Ali Paşa kabul etti. Kör Bey, kardeşleri, kâhyası ve bölükbaşısı gemiye götürüldü. Kör Bey, kaptanla anlaşp

432 Naîmâ, IV, 1839-1840; Silahdar, I, 167; Abdurrahman Hibri ve Enîsül-Müsâmirîn, haz. Sevim İlgürel, Edirne 2019, s. 204.

servetinden birkaç bin altın vererek kurtulacağını düşünürken her biri boğulup denize atıldı. Âsilerin başları ve Kör Bey'in serveti payitahta gönderildi. Kör Bey ile iş birliği yapan birçok kimse de cezalandırıldı.⁴³³

Seydî Ahmed Paşa'nın Katli

Seydî Ahmed Paşa aslen Kafkasyalıdır. Saraya alınmış, burada hizmetini tamamlayıp sancakbeyi olmuştur. Daha sonra Maraş beylerbeyiliğine tayin edilmiştir. Görev yerine giderken sadarete tayin edilen İpşir Mustafa Paşa ile karşılaştı. İpşir Paşa onu Anadolu eyaletine tayin edip iltifat etti. Planladığı *nizâm-ı âlem* için Anadolu'da güvenebileceği birinin bulunmasını düşünmüştü. Seydî Ahmed Paşa esasında zalim bir idareciydi. Birçok sipahiyi öldürdüğü gibi reâyâyâ zulmü ile de şöhret yapmıştı. Kütahya halkına da zulmettiği için hakkında İstanbul'a şikâyetler yağmıştı. Sonra Boğazhisar muhafızlığına tayin edildi. Burada Venediklilere karşı Boğaz'ı savundu. Takdir edildi. Karaman beylerbeyiliğine tayin olundu ise de halk onu Konya'da istemedi. Bu arada Abaza Hasan ile iş birliği içindeydi. Halep'e tayin olundu. Orada da istenmedi. Şehre giremedi. İstanbul hükûmeti bu defa Sivas valiliğine tayin etti. Fakat görev yerine gitmeyip reâyâyâ zulme devam etti. Abaza Hasan ile olan irtibatı artarak devam etti. Bu günlerde Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete tayini planlanıyordu. Saraydaki taraftarları onun sadarete tayinini istediler. Köprülü bunu haber alınca onu önce Bosna, sonra da Budin valiliğine tayin ettirdi. Seydî Ahmed Paşa, Köprülü Abaza Hasan Paşa İsyanı dolayısıyla IV. Mehmed tarafından Edirne'ye çağrılınca II. Rakóczi üzerine görevlendirildi. Rakóczi'yi iki ayrı mu-

433 *Silahdar*, I, 156-158; *Naîmâ*, IV, 1832-1833; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayî'nâme*sî, s. 133; Süleyman Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, İstanbul 1940, s. 83; *Hammer*, XI, 51-52; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 396-397.

harebede mağlup etti. Akabinde Avusturya kuvvetlerini de mağlup ve perişan etti. Anadolu'da reâyâyâ zulmeden Seydî Ahmed Paşa Erdel seferinde yüz ağartmıştı. Ancak saraydaki taraftarları Kara hadımların onu sadarete namzet göstermeleri ve onun da bunu benimsemesi, Köprülü tarafından muhaliflerinin listesine alınmasına sebep olmuştu. Köprülü, Abaza Hasan İsyanı bastırıldıktan sonra sadarete gözü olan Seydî Ahmed Paşa'yı öldürtmüştür. Erdel Seferi'nde önemli başarılar kazanmış olmasına rağmen Köprülü onu suçlu bulup af etmemiştir.⁴³⁴

Anadolu'da Celâlî ve Tüfek Teftişi

Halep'teki katliamda elebaşların öldürülmüş olmasına rağmen isyan yer yer devam etmekteydi. Anadolu'nun her tarafında hâlâ başıboş Celâlî bakıyeleri dolaştığı gibi bazı mahalli isyanlar henüz bastırılmış değildi. Celâlîlerle beraber bulunan veya onlara yardım etmiş olanlar serbest dolaşıyordu. Sadrazam Köprülü, Anadolu'da sükûnetin temini için geniş çapta bir hareketin gerektiğine inanmıştı. Esasen kanun üzere birkaç senede bir Anadolu'da silah ve eşkıya teftişi yapılıyor-ken son yıllarda ihmal edilmişti. Kuyucu Murad Paşa'nın yaptığı temizlik harekâtı örnek alındı. IV. Mehmed Bursa'ya hareket ederken İstanbul kaymakamlığı ile görevlendirilen İsmail Paşa buraya çağrıldı. Geniş yetkilerle Anadolu müfettişliğine tayin edildi.⁴³⁵ Kendisine katî ve müekked hatt-ı hümayûn ve fetvâ-yı şerife verildi. İsyan ile ilgisi bulunan yeniçeri, sipah, çavuş, zaim, müteferrika, müderris ve kadı, sâdât ve mevâlî, ümera ve mîrimîrânın teftişi ile görevlendirildi. İsmail Paşa,

434 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, türlü yerler; *Sicill-i Osmanî*, I, 219-220.

435 İsmail Paşa ihtisab ağası, kapıcıbaşı, çavuşbaşı, mirahur-ı evvel oldu. 1068'de vezaretle İstanbul kaymakamı oldu. İhtisab ağılığı sırasında esnafın narhaları riayet etmesi hususunda dirayet göstermişti. Bu yüzden takdir edilmişti. *Sicill-i Osmanî*, I, 353-354.

ayrıca asker olmadığı halde askerlik iddiasında bulunan çift-bozanları tespit ve reâyâ zümresine dâhil etmek, nesebi sahih olmayan sâdâtın bulunup çıkarılması ve halkın elindeki bütün silahların alınması ile de görevliydi.⁴³⁶ İsmail Paşa'nın emrinde on bin asker bulunuyordu.

Diğer taraftan Anadolu'nun her köşesine ulaştırılan fermanlar sert ve katî hükümleri havi idi.⁴³⁷ Bundan başka, gönderilen hükümlerde katledilen Celâlîlerin mallarının (parayı ifade etmektedir) da hazineye alınması emrediliyordu.⁴³⁸

Köprülü'nün acımasız tutumu gerçekten çok sertti. Ankara ve Kayseri'ye peşpeşe gönderilen hükümler bu hususu teyit etmektedir. Girişilen arama tarama sırasında birçok Abaza taraftarının yakalanamadığı hükûmet tarafından anlaşılınca yeni yeni emirler gönderilmişti. Bu emirler menkul ve gayri-

436 *Naîmâ*, IV, 1837; *Silahdar*, I, 167; *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, V, 137. Toplanacak silahlara tüfek, ithal tüfek, kürde, ok, zemberek, mızrak dâhil edildi.

437 "... Karaman beylerbeyisi dâme ikbâlehû tevkî-i refî-i hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki mîrîmîrân-ı müşârun-ileyhsin; kendü yanında ve sâir yerlerde olup ortalıkta gezen saruca eşkiyâsın zabt u rabt eylemeyüp kırkar ellişer ve dahi ziyâde bir yerde gezüp ve köylere uğrayıp re'âyâ fukarâsının eşyâsın nehb ü gâret ve yollarda rast geldikleri yolcuları soyup katl-i nüfus edüp ziyâde ta'addî eylediklerin i'lân olunmağla, imdi; sen ki mîrimîrân-ı müşârun-ileyhsin; saruca eğer Celâlî Abaza Hasan sarucalarından ve eğer gayridendir, bundan akdem verilen fetvâ-yı şerîfe mucibince haklarından gelinmesi ehemmi-i mühimmât-ı dîn ü devlet olmağın, anın gibi bayraklar ile gezüp re'âyânın ve sâirlerin emvâl ü erzâkların nehb ü gâret ve katl-i nüfus eden saruca tâifesi kırıp haklarından gelesün, şöyle ihmâl ü müsâhele eylediğin istimâ' olunur ise nedâmet çekmek mukarrerdir deyu fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuştur. ..." Evâhîr-i Receb 1069/Nisan sonları 1659. *Konya ŞS*, nr.18, s. 2.

438 "... Celâlîlik üzere iken Ankara sancağında katl olunan Celâlîlerin başları Âsitâne-i sa'âdetime gelmekle, mezbûrların ol cânibde emvâl ü erzakından, emlâklerinden ve çiftliklerinden ve davarlarından küllî ve cüz'î her neleri var ise ma'rîfet-i şer'le taraf-ı mirîden ahz ü kabz ..." 20 Şaban 1069/13 Mayıs 1659. *Ankara ŞS*, nr.45, s. 179, h. 484.

menkul her şeyin devlet hazinesine kaydolunmasını emretmektedir.⁴³⁹

Müverrih Naîmâ'nın, İsmail Paşa'nın tezkerecisi Osman Paşazâde Mustafa Efendi'den naklettiğine göre, İsmail Paşa beşer yüz atlı ile iki ağasını sağ ve sol kollara tayin edip orta kolda kendisi ilerlemişti. Yakalanan eşkıya veya Abaza Hasan Paşalı olanların cezaları verilip kelleleri payitahta gönderiliyordu. Son zamanlarda Anadolu'daki otorite boşluğundan yararlanıp tekâlif-i padişahîden muaf olan fırsatçılar çoğalmıştı. Bunlar vilayet, kasaba ve köylerde yeniçeri, sipah ve levent taslakları idi. Yakalanıp katledildiler. Fırsatçıların himayesinde olan vergi vermeyenler Hristiyan dahi olsalar tekrar vergi-

439 "... ber-vech-i arpalık Ankara sancağında mutasarrıf olan Hasan dâme ikbâlehû ... Mevlânâ Ankara Kadısı ... ol cânibde mâl-ı mirî tahsiline me'mûr olan Dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Ali ... Celâlik üzere iken katl olunan Abaza Hasan'ın ve Celâliye tâbi' olup katl olunanların ve firâr üzere olanların emvâl ü erzâk ve emlâk ü eşyâsı ve nukud ve zimemde olan akçelerin taraf-ı mirîden ahz ü kabz olunmak fermânım olmağla, imdi; ol câniblerde Celâliye tâbi' olup katl olunanların ve firâr üzere olanların dahi emvâl ü erzâk ve emlâk ü eşyâların ma'rifet-i şer'le mirî için ahz ü kabz ve defter olunduktan sonra bir nesnelerin zâyî' u telef etmeyüp cümlesin mirî için ahz ü kabz ve nakli için mümkün olmayan eşyâların değer bahasıyla fûruht ve hâsıl olan akçesi mevcûd bulunan nukudların zimemde tahsil olunan akçelerin derkise edüp mühürleyüp Ordu-yı hümayûna irsâl ve teslim-i Hazîne etdirilmek emrim olmuştur.." 6 Şevval 1069 / 27 Haziran 1659. *Ankara ŞS*, nr.45, s. 168, h. 463.

Farklı bir örnek: Konya Göktaş mahallesinden olup isyana katılmış olan Şahin'in 145 esedî kuruşu ve birçok eşyası tespit edildiği gibi Şahin'in diğer bazı eşyası hatununa beş bin akçeye bey olunup 13.200 akçe mirîye teslim olunmuştur. *Konya ŞS*, nr.18, s. 337-338.

Konya'da Ulurmak mahallesinden Küçük Kadioğlu Ahmed ile yine Konya'da Yeniçeri serdarı üçüncü bölük yoldaşı Topçuoğlu Mehmed'in Celâlî Abaza Hasan refiki oldukları tespit edilmiş ve bütün eşyalarına el konulmuştur. *Konya ŞS*, nr.18, s. 339-340.

Bu konuda bir başka örnek: "... Celâlî Abaza Hasan yanına varup gelenlerden Yeniçeri taifesinin emvâl ü erzakının Yeniçeri Beytûlmâli canibine zabt ve fûruhta bâ-fermân-ı âlî ..." Kayseri ŞS, nr. 70, s. 30. Ayrıca bk. Ç. Uluçay, *Saruhan*, vsk. 171, 175.

ye bağlandı. Öyle ki on seneden beri a'şar, rüsum ile tekâlif-i sâire-i padişahî ödemeyenlerden tahsil edilen emval hazineye intikal ettirildi. Yıllardır zor durumda olan hazine rahatladı. Müfettiş İsmail Paşa sahih yeniçeri, sipah, seyyid ve kadı olarak kim varsa hepsini deftere kaydetti. Ayrıca mahkemede sicile (şeriyye sicili) de kaydedildi. Böylece gerçek reâyâ da ortaya çıkmış oldu.⁴⁴⁰

Celâlilik ve eşkıyalık halk arasında tüfeğin yaygınlaşmasına sebep olmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Orta Anadolu'da tüfek reâyânının elinde görülmeye başlamıştı. Reâyâ tüfeği kendisi yapabildiği gibi ithal tüfekler de kullanılır olmuştur. Reâyâ güvenliği için tüfek edinirken, tüccar kervanları da tüfekli birliklerle korunuyordu. Tüfek sahibi olmak nefis-i müdafaa olarak düşünülüyor ve şimdilik kaydıyla göz yumuluyordu. Celâlîde ve eşkıyada tüfek varsa haliyle reâyâda da olmak zarureti vardı. Abaza Hasan İsyanı bastırılınca reâyânının elindeki tüfeğin müsaderesi zarureti doğdu. Zaten mevzuata göre reâyânının elinde tüfek bulunması menedilmişti. Tüfek *âlât-ı harb* olarak telakki ediliyordu. İsyân alameti idi. İsmail Paşa'ya verilen görevin aslı da Celâlî teftişi ve tüfek teftişiydi. Bu yüzden reâyânının elinden tüfek müsadere yoluyla alınırken, hazineye gelir sağlamak üzere her tüfek için beş kuruş *Âsitane'ye ücret* adı altında tahsil edildi. Bu tasarruf da Köprülü'den kaynaklanıyordu. Tüfekler İstanbul'a Cebehâne-i âmireye katar katar taşındı. İsmail Paşa'nın Celâlî ve tüfek teftişi iki yıl kadar sürmüştür. Teftişin sonunda seksen bin tüfek Cebehâneye teslim edilmiştir.⁴⁴¹

440 *Naîmâ*, IV, 1838.

441 *Naîmâ*, IV, 1837-1839; *Silahdar* (I, 167), yüz binden mütecâviz demektir. Nihadî de (s. 46) yüz binden mütecâviz demektir. Gılmânî ise (s. 76) yüz bin sayısını vermektedir. İsmail Paşa teftişinden sonra Anadolu'da av hayatı bir müddet sönmüştür. Köylünün biri dağ başında öten bir keklige rast gelip, "öt gidinin kekligi öt! İsmail Paşa gibi arkan var, bizde tüfek komadı"

Vaktiyle Anadolu'da birkaç yılda bir tüfek teftişi yapılırken, son yıllarda sadrazam trafiği ve otorite boşluğundan ihmal edilmişti. Abaza Hasan İsyanı dolayısıyla teftiş hatırlanmış, ancak bunu yerine getirecek bir otorite sadarete gelememişti. Abaza Hasan İsyanı'nın son bulmasıyla tüfek teftişi gündeme geldi. Zira tüfek için belgedeki "*Celâlî isyanına bâis ü bâdî olmağın*" düşüncesi hâkimdi. Tüfek Celâlîlerin en önemli ve korkutucu silahı idi. Ancak Celâlî taarruzlarında hedef olan reâyâ da tüfek sahibi oluyordu. Böylece ateşli silahlar tehlike saçıyordu. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa bu konuda da dirayet gösterip hem Celâlî elinden hem de diğer görevlilerden tüfeğin alınmasını uygun buldu. Çağtay Uluçay'ın yayınladığı, Bursa'dan gönderilmiş olan emr-i şerifte (evâhir-i Zilkade 1069/Ağustos ortaları 1659); Abazalılardan olan vezir, mîrimîrân, molla, kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, müteferrika, çavuş ve zaimin, varsa ellerindeki tüfeğin alınması istenmektedir. Böylece "*mazlumu zâlimden halâs idesin*" denmektedir. Emirde, "*her vardığın kasabât ve kurânın ve şehir ve bazar ve sâir nâs olan mahallerde dört tarafını teftiş ve tefahhus edüp tüfekleri ellerinden alup bilâ-aman salb ü siyâset edüp*" sert ve kesin ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca "*her vardığın kazanın kadısı orayı terkedinceye kadar yanında bulunsun*" tenbihi de yer almaktadır.⁴⁴²

latifesi söylenir olmuştur. Tüfek hakkında mevzii çalışmam hakkında bk. M. İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", s. 301-318; Ayn. mü., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askerî Tarih Semineri* (Ankara, 24-27 Mayıs 1983), II, Ankara 1983. Ayrıca genel mahiyette bk. G Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, İstanbul 2017. Kanunî'nin veziriazamı Lütfi Paşa'nın derlediği *Âsafnâme*'nin dördüncü bölümü, "Tedbîr-i Reâyâ Beyânındadır" adını taşımaktadır. Burada reâyânın elinde kılıç, ok, yay ve tüfek âlet-i harb olarak tespit ve idam sebebi kabul edilmiştir. Yüz yıl kadar önce de reâyânın durumu böyle idi. Bk. M. S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", s. 49-99.

442 Konya Şeriyye Sicilinde (nr.18, s. 335-336) mevcut "İsmail Paşa hazretlerindir" kaydıyla iki buyruldu tüfek üzerinedir. Bunlardan birincisi

İsmail Paşa İstanbul İhtisab Ağası iken çarşı esnafını disiplini altına alarak narh uygulamalarında başarılı olmuştur. Halk da onun bu çalışmasından memnun olmuştur. Takdir edilerek Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılığı zümresine terfi ettirildi. Eşkîya ve tüfek teftişinde de üstün başarı göstermiştir. Ancak burada Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın sert ve acımasız tutumunu da göz önünde bulundurmak gerekir. İstanbul'dan İsmail Paşa'ya gönderilen hükümlerin de etkisi olmuştur. Kaynaklar onun tutumunu övmektedir:

- *Anadolu'yu öyle bir kalburdan geçirdi ki Celâli namına kimse komadı.*
- *Anadolu şol mertebe eşkiyadan pak olmuştur.*
- *Anadolu vilayetlerin eşkiya ve taslakçılar zümresinden reâyâyâ musallat olan yerli zalemeden bir hoş pak eyledi.*

İsmail Paşa yıllardır evi barkı yıkılan, ürününe el konulan, sağa sola savrulan reâyâyâyı rahatlatmıştır. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, haksız yere birçok insanın da cezalandırıldığıdır. Zanlı veya şüpheli İsmail Paşa'nın huzuruna getirilen kimse, değme halle sağ çıkamazdı. Padişahın keyfi için Celâlîlerin bir kısmı da Üsküdar'a gönderiliyordu.

Abaza Hasan Paşa ve maiyetindekilerin katledilmesi payitahtta bir rahatlama meydana getirmişti. Akabinde İsmail

Konya mollası ve Konya mütesellimine, ikincisi Konya Kalesi dizdarına gönderilmiştir. İlki Celâlîlerden ele geçirilen tüfekler, ikincisi dizdardan talep edilen mirî tüfeklere aittir. Bunların İstanbul'a ulaştırılması istenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Köprülü, ileride asilerin eline geçer ihtimaliyle tüfekleri Cebahâne-i âmirede toplamaktadır. 8 Rebiülâhîr 1070/23 Aralık 1659. Köprülü, Abaza Hasan'ın kalelerdeki toplara el koymasını göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Ç. Uluçay, *Saruhan*, vsk. 171. Müfettiş İsmail Paşa, Celâli ve tüfek teftişi görevini ifa ederken, Abaza İsyanı ile etrafa dağılmış olan perakende nüfusu şehir, kasaba, köy ve mahallelere yerleştirmiştir. Ç. Uluçay, *Saruhan*, vsk. 186.

Paşa'nın Celâlî teftişine tayin edilmesi bunun teyidi oldu. Bir müddet sonra yakalanan Celâlî (Hasan Paşalı) bakıyeleri cezalandırılmak üzere Üsküdar Sahrası'na getirilmeye başlandı. Bu devre padişahın çocukluktan delikanlılığa geçiş dönemine rastlamıştır. Zihni isyan haberleri ile doluydu. Celâlîlerin katli haberleri genç padişahın ilgisini çekiyordu. Üsküdar Sahrası'nda icra edilen katliamı seyretmek üzere karşıya nakledildi. Bunun için Üsküdar'da ikametini uzattı. Bursa'ya gittiği zaman Celâlîler padişahın seyretmesi için buraya da getirildi. Katliamlar Pendik Sahrası'nda, Gebze menzilinde ve İznik Gölü çevresinde de devam etti. İnsan cüssesinden tepeler oluşuyor, arazi kızıla boyanıyordu. Sonra bunlar görevliler tarafından kazılan kuyulara, denize veya derelere atılıyordu. Genç padişah bazen bir elinde kılıç, bir elinde fetva cellatlara emirler yağdırıyordu. Üzerine kan sıçradığı vaki idi. Korku içindeki halktan pek seyreden olmuyordu. Zaten devlet işleriyle pek ilgisi olmayan IV. Mehmed'in yegâne meşgalesi idamları seyretmek olmuştu.⁴⁴³ Bu nahoş görüntüler padişahın seyahatlerinde bulunan Evliya Çelebi'nin de hoşuna gitmiyordu. *Seyahatnâmesinde* bu acıklı olaylara geniş yer vermiştir. Katledilenlerin içinde masumların da olduğunu ısrarla belirtmiştir. IV. Mehmed bundan sonra İznik ve Bursa üzerinden bazı köy ve kasabaları ziyaret ederek Çanakkale'ye ulaşmış, çeşitli yerlerde ikamet edip bilgi almıştır. Buradan Gelibolu'ya geçip Edirne'ye gitmiştir. Gittiği yerlerde kendisine Celâlîler hakkında bilgiler ulaştırılıyordu. Genç padişah bu konuda çok ilgili olup haberleri dikkatle takip ediyordu.⁴⁴⁴

443 IV. Mehmed'in bu halini öğrenmiş olan Avusturya elçisi, "başboş ve rahat bir çocukluk devresi geçirmiştir. Bu sebeple tabiatında çalışmaya yer yoktu ve iktidarını bütünüyle devlet adamlarına terketmişti" şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. Bk. Özgür Kolçak, *aynı makale*. Benzer ifade Naîmâ'da da bulunmaktadır. Bk. IV, 1886-1887.

444 Evliya Çelebi'yi esas alarak değerli bir çalışma yapmış olan Prof. Şenol Çelik ("Evliya Çelebi'nin Sultan IV. Mehmed ile Birlikte Katıldığı Bursa

Devam Eden Şikâyetler

Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın Anadolu'da sürdürdüğü sıkı takip ve gayretlerine rağmen sükûnetin tam olarak sağlanamadığı anlaşıyor. Eskisi gibi olmasa da reâyânın hâlâ zor günler yaşadığı anlaşılmaktadır.

Dr. Hasan Yüksel "Sivas Eyaleti'nden İstanbul'a Ulaşan Şikâyetler" adlı makalesinde,⁴⁴⁵ 1675 tarihli *Şikâyet Defteri*'nden reâyânın görevlilerden vaki şikâyetlerini derleyip yayınlamıştır. Bu şikâyetlere göre kadı, voyvoda, subaşı, yeniçeri gibi (ehl-i örf) görevlilerin hâlâ Çorum ve Sivas taraflarındaki zulümleri devam etmektedir. Bu görevlilerin yol kesip adam öldürdükleri, cebren para, erzak, ot, arpa ve koyun gasbettiklerine dair şikâyetler İstanbul'a ulaşmıştır. Yani Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinde sağlanan huzur ve güven ortamı Fazıl Ahmed Paşa'nın (ö. 1676) sadaretinde tekrar bozulmuştur. Üstelik *Şikâyet Defteri*'ndeki kayıtlara göre reâyânın şikâyetleri Sivas dışında Bursa, Konya, Kırşehir, Zile, Tokat, Kastamonu, Diyarbakir ve Erzurum'dan da İstanbul'a geliyordu. Burada bahse konu olan asayişsizlik ve güvensizlik ortamı devletin yapısından kaynaklanmaktadır. Buna göre tedbirlerin alınması gerekmektedir.

ve Çanakkale Boğazı Gezisi", *Balıkesir University The Journal of Social Science Institute*, 15/28, Aralık 2012, 139-197), İsmail Paşa'nın teftişi ile farklı mahallere getirilen Celâli bakıyelerinin katliamına dair bilgiler vermiştir. Değişik kaynaklara da müracaat ederek genç padişahın tavırlarını sergilemiştir. Ayrıca titiz bir çalışma ile araştırmacılara yararlı olacak iki tablo hazırlamıştır:

Tablo 1: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre Sultan IV. Mehmed ve Evliya Çelebi'nin Sefer/Seyahat Güzergâhı.

Tablo 2: Vekeyinâmelere göre Sefer/Seyahat güzergâhındaki Menziller ile Varış/Ayrılış Tarihleri.

445 Hasan Yüksel, "Sivas Eyaleti'nden İstanbul'a Ulaşan Şikâyetler", *Revak*, 1992, s. 49-55. Bu defter 1683 Viyana Kuşatması hezimetinde terkedilen eşyalar arasında bulunmuştur. Hans Georg Majer tarafından 1984 yılında tıpkıbasımı yapılmıştır.

Abaza Hasan Hakkında Bazı Kötü Sıfatlar

Vaktiyle Abaza Hasan hakkında olumlu ifadeler kullanan kaynaklar, yıllar sonra ağız değiştirmiştir. Hasan'a uygun görülen bazı seçme kötü sıfatlar aşağıdadır:

Naîmâ

Sâhib-zuhur

Şakî-i bed-nihâd mâil-i zulm ü fesâd

Menba'-ı fiten

Köhne-gürg-i hîle-bâz

Gaddâr-fitne-sâz

Silahdar

Cebbâr

Cebbâr-ı bed-i kird-gâr

Sitem-gâr

La'in ü pür-tadlîl

Merdûm-âzâr

Nâ-sütûde

Şakî-i bed-nihâd

Pîşvâ-yı eşkıyâ reh-nümâ-yı eşirrâ

Târîh-i Gilmânî

Fitne-engîz ve hîle-bâz

Devletsüz

Memâlik-i Osmâniyede Celâlinin her biri arslan iken kedi ve yılan iken karınca oldu.

Seyahatnâme

Bire gidi kâfir Abaza

Sicil Defteri

Tâgi ve Bâgi

Katledilip Malı Müsadere Edilenler

Halep'te idam edilen âsi liderlerinden başka, isyan ile yakından alakası olup da kaçmayı başarmış veya o sırada Anadolu'da dolaşan elebaşılardan bazılarının Ankara, Kayseri, Konya şerhiye sicillerinden tespit etmek mümkün olmuştur. Bunlar İsmail Paşa'nın teftişinde yakalanıp idam edilen ve malları müsadere edilenlerdir:

Doğan Bey Tekkesi'nde *tekkenişin* Muslu,⁴⁴⁶ Hüseyin Ket-hüda ve kardeşi Makbul Ali,⁴⁴⁷ Veznedar Mehmed,⁴⁴⁸ Ankara'da 13.400 akçelik timara sahip Mehmed,⁴⁴⁹ Kayserili Burunsuz Hüseyin Ağa,⁴⁵⁰ Dergâh-ı âlî yeniçeri çavuşlarından İpşir Ağa, Boyacı Ahmed Ağa,⁴⁵¹ Saçlıoğlu Mustafa,⁴⁵² Hacı Budak,⁴⁵³ Kalaycızâde Murtaza,⁴⁵⁴ Şehsuvaroğlu, Kantarcıoğlu Veli, Hacı Mehmedoğlu, Kılıçoğlu Himmet, Sarbanoğlu Mahmud,⁴⁵⁵ Hadım Karındaşı Hasanoğlu Hüseyin,⁴⁵⁶ Bazlamacıoğlu Uzun Mehmed,⁴⁵⁷ Hadım Karındaşı'nın kâtibi Murtaza Ağa,⁴⁵⁸ Şaki Topal Dede,⁴⁵⁹ Küçük Kadıoğlu,⁴⁶⁰ Hadım Karındaşı'nın adamı El-Hac Ömer oğlu Selim,⁴⁶¹ Kara Şah Ankebut,⁴⁶² Uzun Mah-

446 *Ankara ŞS*, nr.45, s. 167, h. 460.

447 *Ankara ŞS*, nr.45, s. 171, h. 469.

448 *Ankara ŞS*, nr.45, s. 178, h. 482.

449 *Ankara ŞS*, nr.45, s. 194, h. 514.

450 *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 15-16.

451 *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 30.

452 *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 63.

453 *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 65.

454 *Kayseri ŞS*, nr.70, s. 94.

455 *Konya ŞS*, nr.18, s. 2.

456 *Konya ŞS*, nr.18, s. 336.

457 *Konya ŞS*, nr.18, s. 337.

458 *Konya ŞS*, nr.18, s. 338.

459 *Konya ŞS*, nr.18, s. 339, 342-343.

460 *Konya ŞS*, nr.18, s. 340.

461 *Konya ŞS*, nr.18, s. 341.

462 *Konya ŞS*, nr.18, s. 342.

mud oğlu Mehmed,⁴⁶³ Hadım Karındaşı'nın Çavuşu,⁴⁶⁴ Abaza Hasan'ın yanında Solak nam şaki,⁴⁶⁵ Aksaray sancağı mütesellimi Osman,⁴⁶⁶ Konya'da Yeniçeri serdarı Topçuoğlu Mehmed,⁴⁶⁷ Çürükoğlu Hüseyin,⁴⁶⁸ Anadolu Beylerbeyi Can Mirza Paşa, Diyarbakir Kethüdası Parmaksız Ali Ağa.⁴⁶⁹

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde *İbnülemin Tasnifi Maliye* belgelerinden temin edilen 52 adet belge, idamla cezalandırılıp parasına, menkulüne ve gayrimenkulüne el konulan varlıklı şahıslara aittir. Belgelerde müsadereye tabi olan şahsın adı, nereli olduğu (şehri, kasabası ve köyü) zikredilmiştir. Bu şahısların Celâlî Reisi Abaza Hasan'a tâbi olduğu mutlaka zikredilmiştir. El konulan malın (akçe, esedî kuruş) Hazine-i âmireye gönderildiği belirtilmiştir. Aynı şekilde menkul veya gayrimenkul de satılıp, paraya tahvil edilip Hazine-i âmireye gönderilmiştir. Ancak bunlar miktar olarak belirtilmiştir. Elde edilen akçe miktarı ve tarih kaydedilmiştir. Kayıtlar sadece sene olarak verilmiş olup 1069 ve 1070 yıllarına aittir. Nadiren 1071 tarihi vardır. Abaza Hasan'ın muhallefâtı bazı kimselerinkiyle birlikte kaydedilmiştir. Tamamı 290 bin akçedir. Bu düşük bir miktardır. Yüksek miktarlar vardır. Hazineye önemli miktarda akçenin intikal ettiği anlaşıyor. Ayrıca malları müsadere edilen Celâlî Abaza Hasan'ın yakınları: Damadı Beyzâde Siyavuş, Kethüdası Hammamîzâde Mehmed, kâtibi, bayraktarı, yanında Solak adındaki şaki, Hasan'ın ev kethüdası Nuh Ağa ve konakçıbaşı Bektaş Ağa.⁴⁷⁰

463 *Konya ŞS*, nr.18, s. 343.

464 *Konya ŞS*, nr.18, s. 344.

465 *Konya ŞS*, nr.18, s. 362.

466 *Konya ŞS*, nr.18, s. 381.

467 *Konya ŞS*, nr.18, s. 389.

468 BOA, İBD, nr.547.

469 *Naîmâ*, IV, 1834.

470 BOA, *İbnülemin Tasnifi Maliye Belgeleri* (İE.ML), nr.11995. Bu numarada 52 adet belge bulunmaktadır. Ayrıca Abaza Hasan'ın tevabiinden ve en

Müsadere edilip satışa çıkarılan menkuller ve gayrimenkuller: Çiftlik ve çiftlik eşyası, hâne, bağ, tarla, hallaç dükânı, âsiyâb, gulam, zeytin ağaçları, anbar, ahır, oda, bahçe, şütûrân, esterân, câmûs-ı ehlî, câmûs-ı vahşî, karasığır, koyun, hançer, kürk, çuka.⁴⁷¹ Abaza Hasan'ın Celâlî cemiyetine katılan ve çeşitli yerlerde yakalanıp idam edilenlerin listesi ve muhallefatı defter haline getirilmiştir.⁴⁷²

İsyan bastırıldıktan sonra Ankara'ya gönderilen hükümlerle yakalanan Celâlîler idam edilip başları İstanbul'a gönderilmiştir. 20 Şaban 1069 (13 Mayıs 1659) tarihli aşağıdaki emirde katledilenlerin her nesi varsa değerlendirilip gönderilmesi istenmektedir:⁴⁷³

... Celâlîlik üzere iken Ankara sancağında katl olunan Celâlîlerin başları Âsitâne-i sa'âdetime gelmekle, mezbûrların ol cânibde emvâl ü erzâkından ve emlâklerinden ve çiftliklerinden ve davarlarından küllî ve cüz'î her neleri var ise ma'rîfet-i şer'le taraf-ı mîrîden ahz ü kabz...

Müverrih Hüseyin Hüsameddin eserinde⁴⁷⁴ Amasyalı ve Amasya ricalinden olup, idam edilip malı müsadere edilen-

yakınlarından Köprü'de yakalanan on beş kişinin emval ve erzakının mirî için kabz olunduğuna dair 3 Safer 1069 tarihli arz. BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Belgeleri (D.BŞM), dos. 244/58. Belgeden Hasan'ın, Hasan adında bir damadının daha olduğu anlaşılıyor.

471 Yukarıdaki notta belirtilen nakitten gayri satışı yapıp nakde çevrilen menkul ve gayrimenkuller. Bundan başka, Sandıklı sakinlerinden olup Abaza Hasan'ın adamlarından firarî Durmuş Ağa'nın emval ve erzakı taraf-ı mirî için satılmış ve işlem Şevval 1069 tarihinde defter haline getirilmiştir. Elde edilen gelir 1329,5 kuruştur. BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d), nr. 7537-4.

472 BOA, Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi Defterleri (YB.04.d.), nr. 113. Defter sureti, "Defter-i Muhallefât-ı Celâliyân tâbi-i Abaza Hasan sene 1069" başlığını taşımaktadır.

473 Ankara ŞS, nr.45, s. 179, h. 484.

474 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, IV, 129-131.

lere ayrı bir bahis açmıştır. Bunlardan Halep'te idam edilen Abazalılar: Lâdikli Tayyarzâde Vezir Ahmed Paşa, biraderi Mustafa Paşa, Amasya Beyi Bekirzâde Ali Bey, Serhoş Paşazâde Mirliya Ahmed Bey, Sinan Paşazâde Hüseyin Bey, Köprülü Hamamcızâde Mahmud Bey, Esbak Amasya Mütesellimi Rus Rıdvan Ağa, Şamlı Ali Ağa, Türidioğlu Mehmed Ağa, Merzifon Voyvodası Tatar Ahmed Ağa, Lâdik Voyvodası Paşazâde Hüseyin Ağa.

20 Cumâdelâhire 1069 (15 Mart 1659)'da gelen fermân-ı âlî ile Amasya'da idam edilenler: Sâbık Amasya Kadısı Tokatlı Ahmed Efendi, Naibi Osman Efendi, Esbak Arpa Emmini Osman Efendi, Dede Hasanoğlu Hüseyin, Gazanfer Ağazâde Ahmed ve Mehmed Beyler ile pek çok kimse.

İdam edilen paşaların, beylerin, efendilerin ve ağaların bütün metrukâtıyla beraber Hoca Ahmed Paşa'nın ve oğulları Dede Ali ve İbrahim Beylerin, Müftî-i Sâbık Hızır Efendi'nin, mütesellim-i esbak Koca Hızır Ağa'nın ve sair pek çok zenginlerin emvâl ve emlâkı Abazalı diye müsadere edildi. Kazalarda da hayli namdar kimseler idam ve malları müsadere edilmiştir.

Sivas Defterdarı Murad Efendi ve müteakiben Sivas Beylerbeyisi Sührab Mehmed Paşa Amasya'ya gelip müsadere edilen emval ve emlâkı satıldı. Esmanı Maliyeye irad kaydedildi. Sührab Paşa, Rus Rıdvan Ağa'nın dokuz yaşlarındaki gayet güzel oğlu Ahmed Çelebi'yi köle namıyla dairesine aldı. Buna *Sührablı* dendi.

Hâlbuki Rıdvan Ağa, Hoca Ahmed Paşa'nın kölesi iken 1056 senesi Muharreminde ı'tak edilmiş ve rebûlevvelinde Hacı Efendizâde Sarı Mehmed Ağa'nın kerimesi Havva Hanım'ı tezevvüç etmişti. Bu Ahmed Çelebi Havva Hanım'dan doğmuştu. Sözünü ettiğimiz bu Ahmed Çelebi daha sonra Enderun'a girip Hazine kethüdalığından vezir ve sadrazam olan Sührablı Ahmed Paşa'dır.

Kethüda-yı Sadr-ı âlî Köprülü Yusuf Ağazâde Kain Mehmed Ağa, bazı hallerinden Abazalı olduğu sezilmekle azl ve tekaüde sevk edildi.

Köprülü devri Mühimmesinde (Viyana nüshası) 1071 (1660) yılına ait beş hüküm Hasan Paşalılar hakkındadır:⁴⁷⁵

Ereğli kadısına gönderilen hükümde: Küçümek Mehmed adındaki haramzâde bölükbaşının yanındaki Hüseyin ve Eubekir, Celâlî Reisi Abaza Hasan'ın ve Türkmen Ağası Hüseyin'in maiyetinde bulundukları bildirildiğinden yakalanıp cezalandırılmaları. (5a-2)

Anadolu mütesellimine gönderilen hükümde: Celâlî Reisi Abaza Hasan eşkiyasından Haymana içinde Şehsuvaroğulları adındaki şakilerin reâyâyâ zulmettikleri bildirildiğinden, yakalanıp cezalandırılmaları. (6b-1)

Amasya mütesellimine gönderilen hükümde: Celâlî Reisi Abaza Hasan'ın yanında bulunmuş olan Kara Mehmed ve Kör Hasan'ın hırsızlık ve yağmacılık yaptıkları bildirildiğinden, çaldıklarını hüccet ettirip adamların payitahta gönderilmesi (17a-4)

Canik mütesellimine gönderilen hükümde: Celâlî Reisi Abaza Hasan eşkiyasından olan Boğuk Mehmed'in reâyâyâ zulmettiği, fetvâ-yı şerife rağmen hâlâ yakalanamadığı bildirildiğinden, yakalanıp cezalandırılması. (21b-4)

Yenişehir mollasına ve sabık kethüdayeri Mustafa'ya ve Tırhala mütesellimine gönderilen hükümde: Celâlî Reisi Hasan eşkiyasından Köse Mustafa'nın Yenitatar adlı köyde bulunduğu ihbar olunduğundan, yakalanıp kesik başının İstanbul'a gönderilmesi. (22b-2)

475 Sächsische Landes-bibliothek-Staats –und Universitätsbibliothek Dresden, nr. Eb.837 (Köprülü Devri Mühimme Defteri-1071/1660).

Bir müddet sonra Murtaza Paşa Halep'ten Diyarbekir'e tayin olunmuştur. Abazalılarının tam listesini hazırlamaya orada da devam edip defteri tamamlamıştır. Otuz Abazalının adları yazılmıştır. Murtaza Paşa tarafından Hadım Karındaşı'ndan ele geçirilen yüklü miktardaki para, ihtiyacı olan bazı üst rütbeli görevlilere (bunlar muhtemelen Abaza Hasan üzerine görevli idiler) *ber-vech-i karz* verilmiştir. Bu miktarlar borçlular tarafından hazineye ödenecektir.⁴⁷⁶

476 BOA, MAD.d. 4880.

SONUÇ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren zaman zaman çalkantılı dönemler yaşamıştır. Bu dönemlerde Anadolu halkının zor yıllar geçirdiği bilinmektedir. Devlet Balkanlara ve Kafkaslara kadar yayılmış, oradaki halkları benimseyerek vatandaş edinmiş ve korumuştur. Buradaki halkların çocuklarını seçerek eğitmiş, bir kısmını idareci bir kısmını savaşçı yapmıştır. Bu idareciler padişahın emrine girerek hemen her mevkide görev aldılar. Sadaret makamına kadar yükselerek ülkeyi idare ettiler. Osmanlı sarayında da çeşitli milletlerden kadınlar Valide Sultan olarak idarede söz sahibi oldular.

Osmanlı sarayında idareyi etkileyen önce Ak ağalar sonra Kara hadımlar, şehzadeleri veya padişahları istedikleri gibi yönlendirdiler. Bu insanlar uzak diyarlardan getirilip ellerine yetkiler verilmiş, devletin kaderinde söz sahibi yapılmıştır. Kara hadımların olumsuz faaliyetleri bilindiği halde tasfiyeleri düşünülmemiştir. Ancak dirayet sahibi padişahlar veya sadrazamlar bunları icraattan uzak tutmayı başarmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilâtı, belirtildiği gibi Balkan ve Kafkas menşeli insanların elinde idi. Bunlar devşirme yoluyla getirilip eğitilmiş ve idarî teşkilâta dâhil edilmişlerdi. Osmanlı örf, âdet ve geleneklerine göre eğitilirlerdi. Uygun görülenler saraya damat dahi olurlardı. Getirilip Osmanlı va-

tandaşı yapılan çocuklar, daha işin başında yeniçeri ve sipahi diye birbirine rakip iki grupta eğitilirlerdi. Sipahiler ve yeniçeriler Türkçe öğrendiler, İslâmı öğrendiler fakat mektepli olamadılar. Yani çoğu ümmî veya az eğitimliydi. Düzen böyle işliyordu. Sadrazamları bunlardan seçmek zarureti vardı.

Osmanlı idarî teşkilâtı çağına göre iyi olmamakla beraber, bir devlet geleneğine sahipti. Zor yıllarda idareyi sürdürüyor, orduları başarılı oluyordu. Ümmî bir sadrazam, kâtibiyle görevine hâkim olabiliyordu. Bu cümleden olarak Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ümmî idi. Ancak birçok ıslahata imza atmıştı. Onun askerî ıslahatı, eyalet tahrirleri, para ayarı, narh ayarlaması ve donanmayı takviyesi önemli başarılarıdır. Ümmî olarak eksiğini itiraf etmekten çekinmemiştir. Şöyle ki, *“Ben bu makama lâayk değilim. Nihayet kaht-ı rical olmağla beni nasbettiler. Zira mansıb-ı sadaretin şartı okuyup yazmaktır. Padişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umûr vardır. Bir kâtib vâkıf olmamak lâzım gelir.”* demiştir. Mustafa Paşa burada iki önemli bahse temas etmiştir. Bunlardan biri kaht-ı ricaldir. Osmanlı Devleti çok defa devlet adamı kıtlığı yaşamıştır. İkincisi okuyup yazmaktır ki Osmanlı bunlara mektepli eğitim vermemiştir. Yani mektepte eğitilmemişlerdir. Sipahiler devlet kademelerinde söz sahibi olmak üzere hazırlanmıştı. Okuryazarlık pek önemli değildi. Silsile-i merâtibe uygun görevlerde bulunarak yetişmek kâfi görülüyordu. Peşpeşe sadarete tayin edilenlerin içinde ümmî olanlar önemli bir yekûn tutmaktaydı. Hâlbuki Avrupa’da birçok şehirde ilk, orta ve üniversite eğitimi çoktan başlamıştı. Okuma yazma oranı halkta dahi yüksekti. Meslekî uzmanlaşmaya önem veriliyordu.

Osmanlı Devleti, Kemankeş Kara Mustafa Paşa’nın sadaretinin son bulmasıyla (Ocak 1644) Köprülü Mehmed Paşa’nın sadaretine (Eylül 1656) kadar geçen on iki yılda en buhranlı

devrini yaşamıştır. İcraatında başarılı iki sadrazam arasında on altı sadrazam değişmiştir. Bu zaman içinde iktidar hırsı, rüşvet, haksız servet edinme, yolsuzluk gündemde kalmıştır. Hepsi için söylenemese de çoğu niteliksiz, ahvâl-i devletten bî-haber insanlar yönetime gelmiştir. İrtikâb ve irtişa gündemden düşmemiştir. Birkaç ayda bir sadrazam değiştirilmesi idarî teşkilatta derin yaralar açmıştır. En karışık ve otoriteden yoksun bu dönemde başta Celâlî Abaza Hasan olmak üzere diğer Celâlî reisleri Anadolu'yu sahiplendiler.

Osmanlı Devleti'nin aslî unsuru olan Anadolu köylüsü fedakâr ve çilekeş insanlardı. Gayrimüslim halk (zimmî reâyâ) da bu gruba girmektedir. Reâyâ olağanüstü hallerde bazı hizmetleri de yerine getirirdi. Aynı zamanda devletin en sadık vergi mükellefi idi. Bunun hesabını da soramazdı. Aslında reâyâ, hükümdara Tanrı'nın bir emaneti olarak telakki olunurdu. Zira hükümdar reâyâ sayesinde vardır. Şu halde padişah da reâyânın güvenliğini sağlamak ve zulmü önlemekle mükellefti. Bu aslî göreviydi. Reâyâ toprağı (*arz-ı mîrî*) işlemekten başka bir şey bilmiyordu. Devlet ülke bütünlüğünü sağlar, bu gücü reâyâdan alırdı. Bunun için de devlet ve reâyâ ilişkisi iyi olmalıydı. Ancak bu ilişki çoğu kez barışık olamadı. Reâyânın kendi arasında sınıfsal ayrılık yoktu. Anadolu kırında binlerce köy tamamen toprağa bağlı ve eğitimsizdi. İstanbul'da, hükûmette kendisini temsil edecek veya haklarını savunacak kimsesi de olamazdı. Savunmasız reâyâ zor durumda kalınca çiftbozan reâyâ haline geliyordu. Bir kısmı da levent eşkıyası oluyordu. Sonra da Celâlî cemiyetine karışabilirdi. Veya raiyetlikten çıkıp şehirlere can atanların medrese tahsili yapıp statü değiştirmesi mümkündü, fakat bu da kolay değildi.

Avrupa'daki köylü isyanlarına benzer, idareyi sarsacak bir hareketliliğin Anadolu'da gerçekleşmesi mümkün değildi.

Köylünün eğitimi olmadığı için böyle bir kültürü ve sürükleyici lideri de olamazdı. Diğer taraftan devletle reâyâ arasında sözleşme veya iş birliği düşünülemezdi. Ancak zor zamanlarda asayiş sağlamaya üzere mahallinde oluşturulan il erleri teşkilâtı teşvik edilirdi. Zira devlet ordusunun eşkıyalık yapan grupların üzerine gitmesi ve sonuç alması mümkün değildi.

Osmanlı Devleti'nin en zayıf noktası hazinesi idi. İhtiyaçlara cevap veremeyen hazinenin iradı yıldan yıla azalıyordu. Celâli ve eşkıya tehdidi altında olan reâyâdan vergi tahsili zordu. Bir kısmı yerini yurdunu terketmiş, toprak işlenemiyordu. Köy nüfusu azalınca vergi tahsili de düşüyordu. Reâyâ eski yerine dönebiliyorsa ona vergi muafiyeti tanımak zarureti vardı. Halk çarşı ve pazarda yüksek fiyat enflasyonu ile karşı karşıya idi. Alım gücü düştü. Akçe değerini iyice kaybetti. Kırkık akçe ve mağşuş akçe gibi değersiz para iktisadî hayatı zora soktu. Bu hal vergi mükellefi reâyâyâ da yansıdı. Anadolu adeta harabe haline geldi. Kaynaklar bu durumu, "*ahvâl-i âlem herc ü merc oldu. Hazîne-i âmirenin iradı masrafa kifâyet etmez oldu*" şeklinde tasvir etmiştir. Belgelerde köylü, *reâyâ fukarâsı* olarak anılıyordu. Toplanan verginin mahallinde harcanması veya İstanbul'a ulaşamaması da hazine müzayakasına sebep oluyordu. Vaktiyle Balkanlarda fetihler sürüyor, hazineye kaynak akışı oluyordu. Son zamanlarda bu da durmuştu.

Vergi tahsilatı emanet edilen mültezimler görevi rüşvet verip üstlenirdi. Mültezimler bu paranın kat kat fazlasını köylüden almak zorundaydı. Yanlarında sarıca ve sekbanlardan müteşekkil kuvvetleri vardı. Bu, reâyâyâ baskı yöntemi idi. Vali tayin edilen bir vezir dahi görevi rüşvet ödeyerek aldığı için bu parayı reâyâdan tahsil etmek zorundaydı. Çünkü devlet çarkı böyle dönüyordu. Halka salgun yapılırdı. Merkez bunu bilir umursamazdı. Reâyânın kendini savunma hakkı da

yoktu. Zira kılıç, ok, yay, tüfek ve sair cenge müteallik âlât-ı harbi evinde veya üzerinde bulundurması yasaktı. Aksi takdirde cezalandırılırdı.

Hazinede müzayaka varsa vali altı aya varmadan azledilir, yeni valiye makam yine rüşvetle verilirdi. Devrin Anadolu Kazaskeri Cinci Hüseyin Efendi rüşvet konusunda daha marifetli çıktı. İlmiye kadrolarını müzayedeye koyarak menfaat sağladı. Kaynaklarda bu devre, *irtikâb ve irtişâ düzeni* denmiştir. Dengeler bozulmuş, insanlar merkeze husumet besler olmuştu.

Sultan İbrahim para ve hediye düşkünüydü. Hanya fatihi Yusuf Paşa'yı "*Girit'ten eli boş geldi*" bahanesiyle öldürttü. Devrinde israf ve sefahat son haddine varmıştı. Haseki Sultanlara hiç lüzumu yokken harcadığı para israf sınırlarını da aşmıştı. Hazine boşalmış, askerin ulufesini ödemek imkânsız hale gelmişti. Padişahın ruhî sıkıntı ve rahatsızlıkları zaman zaman artıyordu. Son zamanlarda samur ve anber merakı yüzünden hazine talebe cevap veremez olmuştu. Devlet erkânı da zarar görmeye başlamıştı. Annesi Kösem Sultan'ın nasihatlarını dinlemediği gibi onu saraydan da uzaklaştırmıştı.

Hazinenin durumu bu merkezde iken Girit'e sefer ilan edilmesi (1645) hiç arzu edilmeyen yeni bir harcama kapısı açtı. Hem de öyle bir masraftı ki yıllarca sürdü. Avrupalı donanmaların Çanakkale Boğazı'na kadar gelmesine sebep oldu. Son senelerde Osmanlı fetih gücü âtil haldeydi. Girit Seferi ile bu gücün canlanacağı fikri padişaha telkin edilmişti. Girit Seferi büyük hazine kayıplarına sebep oldu. Adanın tamamen fethi ancak yıllar sonra mümkün olabildi. Hazine darlığına çare aranırken tımarlı sipahilerin gelirleri yoklanmış, fazla bulunup *bedel-i timar* adıyla bir vergi tahsili kararlaştırılmıştı. Bedel-i timar Anadolu'da ve Girit'te tımarlı sipahilerin tepkisine yol açmıştı.

Abaza Hasan Paşa İsyanı Osmanlı tarihinin en büyük isyanı olarak kabul edilmektedir. Devletin her bakımdan en kötü zamanına tesadüf etmiştir. Devletin güçlü zamanında isyan bu kadar büyüyemezdi. İsyanın tamamen kötü idareden kaynaklandığı burada incelenmiştir. Bu kötü idarenin isyana sebep olacağını farkedip uyaran Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi olmuştur. İpşir Mustafa Paşa ise sadaretinde nelere el atacağına dair fikirlerini iki defa tekrarlamıştır. Naîmâ'nın dahi bu konuda düşünceleri vardı. Bu temenni ve tavsiyeler uygulama alanı bulamadı. Bu sahipsiz ortamda Anadolu halkı için hanedan dahi meşruiyet açısından sorgulanabilir hale gelmişti. Nitekim reâyâ o kadar zor durumda kalmıştı ki padişah ve idarecileri müstevli ve tagallüp zümresi olarak görüyordu. *“Osmanlı kadr ü kıymet bilmez, vefasızdır”* düşüncesi yayılıyordu. İstanbul'da da esnaf rahatsızdı. Çarşı pazarda Abaza Hasan'ın etrafa çekidüzen vereceğine inananlar günden güne artıyordu. Bu olumsuzlukların devam ettiği yıllarda Osmanlı devlet düzeni merkezîyetçilikten uzaklaşmıştır. Nitekim bu karışık dönemde idare zaafa uğramıştır. Sadaret makamı yetkisini kullanamaz hale gelmiştir. Divânı-ı hümayûn karar mercii olarak eski işlerliğini kaybetmeye başlamıştır. Dirayet sahibi sadrazamların kararları öne çıkmıştır. Bununla beraber Meşveret meclislerinde önemli kararların alındığı vâkidir. Ancak bunlar tavsiye ve temennidir.

İsyanın bastırılmasından sonra Anadolu'da sükûnetle beraber nüfus hareketliliği ve artışı görülmeye başlandı. Ticaret canlandı. Vergi affı gündeme geldi. Harap ve sahipsiz kalmış yerleri imar etmek ve yeniden iskâna ve ziraate açmak reâyâyâ kaldı. Bursa ve İzmit civarından Üsküdar havalisine göçen reâyâ eski yerlerine dönmeye başladı. Bu cümleden olarak Halep bölgesindeki Türkmenler de İç Anadolu'ya göçe başlamışlardı.

Yıllar süren kargaşa ortamında kabil-i hitap kimse yoktu. Son zamanlarda Kösem Sultan'ın itibarı kalmamıştı. IV. Mehmed zamanında Büyük Validelik inadı onun sonu olmuştur. Devleti kimin yönettiği belli değildi. Sağlığı bozuk İbrahim ve çocuk padişah IV. Mehmed devleti sevk ve idare edecek çapta veya yaşta değillerdi. Peşpeşe gelen sadrazamlar da icraat gerçekleştirecek ortam bulamadılar veya yeteneksizdiler.

Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel Seferi'ni yarıda bırakıp Edirne'ye, bilahare İstanbul'a dönmesiyle sefer tamamen terkedilmiş değildi. Seydî Ahmed Paşa sefere devam etmiştir. Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya Seferi ile sonuçlanmıştır (1664). Girit Seferi ise Kandiye Kalesi'nin teslimi ile son bulmuştur (1669). Görüldüğü gibi Köprülü'nün sadareti ile başarılı fetihler de gerçekleşmiştir.

Yıllar önce Hüsrev Paşa'nın sadaretten azline razı olmayan sipahiler Orta Anadolu'da serkeşliğe başlayıp itaatten çıkmışlardı (1632). Bu defa Köprülü'nün sadaretine karşı gelen sipahiler Abaza Hasan'a güvenip direniş gösterdiler. Köprülü sert tedbirler alıp öyle zalimce davrandı ki sipahiler bundan sonra bir varlık gösteremediler. İncelediğimiz bu kargaşa ortamında sipahiler ve yeniçeriler arasında kökü derinlere giden rekabet ve husumet tahriklerle iyice su yüzüne çıkmıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere konu, Celâlî reislerinin Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma niyet ve heveslerinin olup olmadığını sorgulamaktır. Esasında devlet kurmanın boş bir hayal olduğu ortaya çıkmıştır. "*Anadolu bizim olsun*" iddiası Osmanlı devlet yapısını bilmemekten ileri geliyordu. Karşılarında bu tarihe kadar kökleşmiş, kurumsallaşmış bir devlet vardı. Osmanlı Devleti bir beylikten gelişip inkişaf ederek Anadolu'da birliği sağlamış, Rumeli'ye geçmiş, İstanbul'u fethetmişti. Asrında modern eyalet kanun-

ları olan, adaleti uygulayan bir devletti. Müesseseleriyle belli bir idarî merkezi vardı. Ordusu yürürken yağma yapmıyordu. Celâlîler ise yağma ve katliam yapıyordu. Reâyânın anbarı ve ahır boşalıyordu. Direnen olursa evi barkı yakılıp yıkılıyordu. Kendisi katlediliyordu. Celâlî reisleri bunun farkında değildi. Anadolu'daki mevcut düzen üzerine nasıl bir teşkilatlanma yapılabilirdi. Celâlîler bölgelerinde kısa süre de olsa egemenlik kuramadılar. Hatta kış şartlarına bile dayanamadılar.

Şu halde, Celâlîliği doğuran sebeplerin başında kötü idare geliyordu. Devlet düzeninin başında eğitimsiz ve liyakatsiz görevlilerin bulunduğu, bunların da kötü idareye yol açtığı inkâr edilemez. Haliyle eyaletlere tayin edilenler de kötü idarenin bir parçasıydı. Rüşvet verip mansıp sahibi olmak daima gündemdeydi. Mansıp verilirken o şahsın idarecilik yönü sorgulanmayıp vereceği para göz önünde bulundurulurdu.

Bütün Celâlî reisleri devlet memuruydu. Yani idare edenler zümresindendi. İdarenin zaaf noktalarını biliyorlardı. Onları cesaretlendiren, köylünün mahrumiyet içinde yaşıyor olmasıydı. Köylü mağdur ve mazlumdu. İsyana kalkışan bir idareci, ordusuna rahatlıkla savaşçı bulabileceğine inanıyordu. Bu savaşçılar genellikle reâyâ gençleriydi. Bu gençler eğitimsiz olup bilhassa cahil ve savunmasız bırakılmıştı. Uyanması uygun görülmemişti. Hor ve hakir görüldüler, küçümsendiler.

Celâlî reisleri, isyanı başlattıktan sonra başarılı olurlarsa bölgelerinde itibarı artardı. Bu itibar sarıca, sekban ve levent sayısının artması demektir. Devlet üzerlerine güçlü bir ordu gönderirse durum tehlikeye girebilirdi. O zaman İstanbul'dan daha iyi bir mansıp ümid ederlerdi. Olumlu cevap bir tuzak da olabilirdi. Genellikle âsilere mansıp vermek yolunun açılmasına razı olunmazdı.

Celâlî ileri gelenlerinin kendi aralarında devamlı sıkıntı yaşadıkları bilinmektedir. Celâlî reisi ve maiyetinde olanlar,

emir komuta zinciri olmadığı için aralarında kolay kolay birlik sağlanamazdı. Disiplin de yoktu. Birbirlerine karşı güvensizlik hâkimdi. Kış şartlarında Celâlî cemiyeti etrafa yayıldığı için aralarında kopukluk olurdu. Dağınıklık da disiplinsizliği artırıyordu. Anadolu'da ağır kış şartları Celâlîlerin hareket kabiliyetini sınırladığı gibi iâşe ve ibateyi de zorlaştırıyordu. Bu günleri düşünmeden Celâlîlere katılanlar firar ediyordu. Civardaki köylerin durumu da zorlaşıyordu. Devletin en sadık ordusu tımarlı sipahiler seferde iken Anadolu sahipsiz kalabiliyordu. Sefer bitince reâyâ güvenliğini sağlamak tımarlı sipahilerin göreviydi. Ancak bu mümkün olmazdı.

Celâlî reislerinin savunma için en önemli hedefi, surlarla çevrili bir şehri ele geçirip orayı merkez yapmaktı. Böyle bir şehir Celâlîlere büyük imkânlar sağlayabilirdi. İâşe temin edip depolamak mümkündü. Bu yüzden Halep Abaza Hasan'ın hedefindeydi. Ancak geç kalınmıştı.

Köprülü Mehmed Paşa yeni bir iktidar anlayışı başlatmıştır. Bu anlayış devlet erkânını korkutup rakiplerini ortadan kaldırmaya dayanıyordu. Oğlu Fazıl Ahmed Paşa ile bu siyaset değişmiştir. Burada ciddi olarak ifade edilmesi gereken bir husus, Köprülü'nün devlet için bir kurtarıcı olduğudur. Onun acımasız ve sert tutumu devleti büyük bir badireden kurtarmıştır. Bu gerekiyordu. Köprülü onu uygulamıştır. Önceki sadrazamların içinde bu cesareti gösterecek devlet adamı yoktu. Yıllar süren bu dönemde yaşananların sebeplerini sadece Abaza Hasan kalkışmasında görmek hatalı olur. Aslında bu kalkışmanın nedenlerini ülkenin yapısal ve kurumsal özelliğinde aramak isabetlidir. Bu yüzden Köprülü ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa, Osmanlı Devleti'ne yeni ufuklar açarak düzeni gerçek mecrasına oturtular. Aksi takdirde devlet, IV. Mehmed'in ve liyakatsiz sadrazamların ellerinde uzun süre zor yıllar yaşardı.

Fazıl Ahmed Paşa babası gibi sert ve acımasız değildi. Aldığı eğitimin tesiri olsa gerek fâzıl, kâmil, âdil ve çelebi-meşreb idi. Onunla birlikte devlet idaresinde eğitimin değeri farke dildi. Bu tarihlerden sonra genel olarak Anadolu menşeli ve eğitilmiş idareciler sadarete gelmeye başlamıştır.

EKLER

İsyanlar Hakkında Bir Özet ve Tasnif

Osmanlı Anadolu'sunda reâyâ hakkında özet bilgi vermek yerinde olacaktır. Reâyâ her zaman rahat ve huzur içinde olmamıştır. Rumeli'de Osmanlı vatandaşı olan Hristiyan halk daha huzurlu yaşamıştır. Anadolu halkının hemen hemen tamamı toprağa bağlıydı. Fakat toprağına layıkıyla sahip olmayan bu vergi mükellefi reâyâ İstanbul'dan gönderilen idarecilerin kontrolündeydi. Burada belirtilmesi gereken husus, reâyânın hiçbir eğitim almadığıdır. Şehirlerde ve köylerde reâyâ çocuklarının devam edip okuma yazma öğrenebileceğı eğitim müesseseleri yoktu. Toprağı işleyip üreten, vergi mükellefi olan reâyâ çağrıldığı zaman sefere de katılırdı. Reâyânın silahlanması ve ata binmesi isyan alametiydi. Timarlı sipahi olarak devletin en güzide askeri olabilirlerdi. Anadolu'da reâyânın rahat ve huzurunu kaçıran devamlı bir hareketlilik ve kriz vardı. Genel olarak rahatsızlık veren Anadolu kırında dolaşan eşkıya gruplarıydı. Halkın canına ve malına kasteden eşkıya, XVI-XVII. yüzyılda reâyâ için büyük sıkıntı oldu. Esasında bunlar on-yirmi kişilik gruplar halinde dolaşır, köylere baskınlar yaparlardı. Bozuk siyasî ve iktisadî şartların hüküm sürdüğü yıllarda eşkıya tehlikesi artardı. Eğer bir Celâlî reisinin etrafında binlerce genç toplanmışsa bu gruba katılırlardı. Savaş yıllarında muharip gruplar sefere gittiğinde Anadolu'da

reâyâ savunmasız kalır, eşkıyanın merhametine terkolunurdu. Eşkîya yüzünden ticaret kervanları ve hac kafileleri de zarar görüyordu. İstanbul hükûmetinin yol güvenliğini sağlayacak gücü kuvveti yoktu. Bu yüzden kervan sahipleri kendi başlarının çaresine bakardı. Anadolu'da, *kervan koruyucu* adında silahlı insanlar vardı.

Celâlîler bir yere konakladığı zaman reâyâ için zor günler başlardı. Bölgedeki köylüler Celâlî gruplarına para, yiyecek ve hatta barınak temin etmek zorunda kalıyordu. Hâlbuki eşkıyaya yardım etmek devlet nazarında suçtu. Devlet, eşkıyaya yardımını önlemek için reâyâyı nezr akçesine bağlamak istedi. Fakat bu sistemi uygulamak da reâyâyâ devlet zulmü oluyordu. Bu durumda reâyânın yerini yurdunu terkedip güvenli bölgelere veya şehirlere göç etmekten başka çaresi yoktu. Üretici sınıfın toprağını terketmesi hem ürün kaybına hem de vergi kaybına sebep oluyordu. Savaş zamanında istihdam edilip sonra işsiz kalan eli silahlı gençler sekban oldular. Vergi ödemeyen bir kısım aşiretler de eşkıya grupları oluşturdular. İşsiz medreseliler (suhteler) geçim yolu olarak eşkıyalığı tercih ettiler.

Vezir veya beylerbeyilerin yanlarında bulundurdıkları kuvvetler sekban, sarıca ve levent tabiriyle anılırdı. Vezir veya beylerbeyinin ölümü, görevden alınması halinde güçlerin sahipsiz kalmasına yol açıyordu. Başiboş leventlere *kapısız levent* denirdi. Bu silahlı güçler kontrolden çıktı. Gruplar halinde eşkıyalığa başladılar. Devlet bu küçük gruplarla başa çıkamıyordu. Zaman zaman eşkıya teftişi düzenlese de sonuç ulaşamıyordu. Nihayet devlet, köylüleri *il erleri* adı altında teşkilatlanmaya teşvik etti. İl erleri bir yiğitbaşı emrinde yirmi-otuz kişilik gruplar halinde silahlı olarak eşkıya ile mücadele edip köyleri korudular. Ancak bu teşkilatlanma uzun süreli ve verimli olmadı.

Eşkîya taifesi Celâlî cemiyetlerinin kaynağı idi. Bir baha-ne ileri sürüp isyan eden Celâlî reisi, etrafında birçok başıboş genç bulunduruyorken eşkıyadan da destek aldı. İstanbul'a karşı dayanışma içine girdiler. Yukarıda ifade edildiği gibi aşiret mensubu konar-göçer Türkmenler de Celâlîliğin kaynağı olmuştu. Genellikle hepsi vergi yüzünden hükûmet ile ihtilaflıydı. Böylece binlerle ifade edilen Celâlî cemiyetleri ortaya çıkıyordu.

Anadolu, Safevî propagandalarına açık geniş bir alan olması dolayısıyla da kriz yaşıyordu. Bu kriz her daim mevcut olmuştur. İdeolojisini Anadolu'ya yaymak ısrarında olan Safevîler isyanları teşvik ve tahrik ettiler. Mevcut isyan hareketlerini de desteklediler. Hatta Celâlî liderlerine kucak açarak himaye de ettiler. Gerek şehzade isyanlarında ve gerekse Celâlî isyanlarında başarısızlık anında kapılarını açtılar. Onların da İran'a sığınmak düşünceleri vardı. Ancak dönüp gelen ve kazançlı çıkan olmamıştır.

Bir bölgede Celâlî reisi isyan ettiği zaman önce mahallî güçler savunmaya geçirdi. Sonuç alınamayınca bir serdar emrinde ordu gönderilirdi. Serdar başarısız olursa Celâlî reisinin şöhreti artar, cemiyeti çoğalırdı. Celâlî reisi için bölgesinde hükümran olmak çok önemliydi. Kolayca taraftar bulabilirdi. Zira çok kimse halinden memnun değildi. Celâlî reisliğine soyunan bir lider, savaşı sürdürmek zorundaydı. Mansıp kabul etmekte idam tehlikesi de vardı. Ancak binlerce taraftarını düşünmek Celâlî reisinin göreviydi.

Celâlî reislerinin en tehlikelisi devleti temelinden sarsan, *"Anadolu bizim Rumeli sizin"* diye ortaya atılanlardır. Abaza Hasan Paşa İsyanı en tehlikeli isyandı. Fakat kurulu bir düzeni yoktu. Hasan'ın maiyetinde bulunan üst rütbeliler onu yönlendirmediler. Esasında saygı uyandıran bir kişiliği de yoktu.

Ordusu soyguncu, yağmacı ve katillerden ibaretti. Osmanlı kötü idareye rağmen müesseseleriyle köklü bir devlettir. Hasan'ın en büyük sıkıntısı, binlerce insanın iâşe ve ibatesiydi. Celâlî yürüdüğü zaman arkasında yıkılmış evler, yağmalanmış anbarlar ve boş kalmış ağıllar bırakıyordu. Haliyle reâyâ nefret ediyordu. Mansıp mağduru olarak Hasan güya halkı Osmanlı zulmünden kurtaracaktı. Fakat kendisi zulmeden bir liderdi. Ancak başka çaresi de yoktu.⁴⁷⁷

Bu durumda, yukarıdan beri izah edilen isyanları sebeplerine göre aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür. Hiç şüphesiz bu kesin bir tasnif değildir.

Şehzade İsyanları ve Taht Kavgaları

Savcı Bey İsyanı

I. Murad'ın oğlu Savcı Bey'in isyanı tahtı ele geçirmek üzere çıkmıştır. Saltanat iddiası ile babasının 1385'te Balkan Seferi'ne çıkışını fırsat bilerek isyan etmiştir. Bursa'da adına hutbe okutmuştur. I. Murad, seferi yarıda bırakıp dönmüş ve oğlunun kuvvetlerini mağlup ederek Savcı Bey'i cezalandırmıştır.

Timur İstilas, Şehzadeler Çekişmesi

Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra meydana gelen kardeşler mücadelesi 1413 yılına kadar (Fetret devri) sürmüştür. Edirne'de tahta çıkan Çelebi Mehmed dağılan beyliği bir araya getirmiştir.

⁴⁷⁷ Çeşitli sebepler yüzünden kapıkulu ayaklanmaları ile halk hareketleri için bk. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 71-107; özellikle s. 86-96.

Mustafa Çelebi İsyanı

II. Murad 1422'de İstanbul'u kuşattığı sırada kardeşi Şehzade Mustafa, İmparator Manuel tarafından isyana teşvik edildi. Bir kısım Türkmenler ve Germiyan kuvvetleri yardımcı oldu. Şehzade Mustafa önce Bursa üzerine yürüdü ise de sonra İznik'i kuşattı. Şehri ele geçirdi. II. Murad İstanbul muhasarasını kaldırarak İznik'e gitti. Şehzade Mustafa cezalandırıldı (1423).

Cem Sultan İsyanı

II. Bayezid'in küçük kardeşi Cem'in saltanatta hak iddia etmesiyle çıktı. Fatih vefat ettiği zaman Bayezid Amasya'da, Cem Konya'da vali bulunuyordu. İstanbul'a daha önce gelen Bayezid tahta sahip çıktı. Cem ise çaresiz Bursa'ya gelip burada tahta çıktı. Adına hutbe okutup sikke kestirdi. Halası Selçuk Hatun'u bir heyetle II. Bayezid'e göndererek devletin Anadolu ve Rumeli olmak üzere ikiye bölünmesini teklif etti. Bayezid ise bölünmeyi reddetti. Bunun üzerine iki kardeş arasında 1481'de Yenişehir Ovası'nda meydana gelen savaşta Cem mağlup olarak Memluk Devletine sığındı. Daha sonrayındaki kuvvetlerle Anadolu'ya dönen Cem, Konya ve Ankara'yı kuşattıysa da bir sonuç elde edemedi. Rodos şövalyelerine sığındı. Buradan da önce Fransa'ya ve nihayet Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmak üzere Roma'ya götürüldü.

Şehzadeler Çekişmesi

II. Bayezid'in daha sağlığında babalarının tahtına göz diken şehzadelerden Selim, Korkut ve Ahmed bulundukları sancaklardan memnun olmamaları ve İstanbul'a yakın olmak istemeleri sebebiyle hem babalarıyla hem de birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Yeniçerilerin Selim'i tutması üzerine II.

Bayezid tahtı Selim'e terketti. Selim bundan sonra kardeşlerini bertaraf ederek yeni bir Cem hadisesinin önüne geçti.

Şehzade Bayezid İsyanı

Kanuni devrinde idarî düzenlemelerden zarar gören bazı kimselerin Kütahya Sancakbeyi Şehzade Bayezid'in etrafında toplanmasıyla yeni bir gaile ortaya çıkmıştır. Özellikle Bayezid'in babasına karşı olan sert tutumu Kanunî'yi Selim'e daha da yaklaştırdığı gibi Bayezid'in birçok uygunsuz kimseyi etrafına toplaması kuvvet sevk edilmesine yol açtı. Bayezid mağlup oldu. Kanunî'den af diledi ise de kabul edilmedi. O da İran'a iltica etti. Bayezid'in *yevmlü* adıyla toplamış olduğu işsiz takımı ise etrafa dağıldı. Suhte ve levent denilen zümrelere katıldılar. Bu hadiseden sonra Anadolu'ya yeniçeri postalarının gönderilmesi iyi netice vermemiştir.

İdeolojik Düşünce ve Mehzep İddiaları

Bedreddin Simavî İsyanı

Musa Çelebi zamanında kazasker tayin edilen fakih ve mu-tasarıf Kazasker Bedreddin Simavî, İslamî inanışlara aykırı materyalist felsefenin savunucusu olarak ortaya çıktı. Birçok taraftarı oldu. Takibata uğradı. Eflak'a kaçarak orada teşkilatlandı. Taraftarlarıyla Edirne üzerine yürüdü. Bu sırada Anadolu'da bulunan müridleri Torlak Kemal ile Börklüce Mustafa da isyan çıkardılar. Binlerce taraftar bulabilmeleri dikkati çekiyordu. İsyân hareketlerinin hedefi, henüz kurulmakta olan devleti yıpratmak ve yıkmaktı. Bu ihtilal hareketi 1420 yılında bastırıldı.

Şahkulu Baba Tekeli İsyanı

Mezhlep iddiaları şeklinde çıkan isyan, Safevîlerin teşvik ve tahrikleriyle Teke ve Hamid taraflarında başlamıştır. Bir

Türkmen babası olan Şahkulu Baba Tekeli önderliğinde tehlikeli bir hal almıştır. Şîî temayüllü Kızılbaş grupları ve torlakları etrafına toplamıştır. Anadolu'da Safevî egemenliğini sağlamaya çalışıyordu. Taraftarlarıyla Bursa yakınlarına kadar ilerleyip sonra Sivas'a yöneldi. Üzerine gönderilen Şehzade Ahmed'e yenildi. İlahî iradenin kendisinde tecelli edeceği şeklinde propaganda yaparak itibar kazandı. Şahkulu'na inanan halk Osmanlı idaresine karşı geldi. Şöhreti Rumeli'ye kadar yayıldı. İsyân 1511'de Veziriazam Atık Ali Paşa tarafından bastırılmıştır.

Bozoklu Celal İsyanı

Bozok sancağı göçebe bir yapıya sahipti. Başına buyruk topluluklar merkezî otoriteyi tanımıyordu. İstanbul hükûmetinin siyasî ve idarî zaafı da bu yapıyı fazlaca etkilemekteydi. Sancakta krizler eksik olmuyordu. Esasında bölgede isyan hareketlerinin temelinde bu krizler vardı. Merkezî otoriteye karşı ilk isyan XIII. yüzyılda Babaî İsyanı'dır.

Bozok Türkmenlerinden olan Celal tımarlı sipahi idi. Mehdilik davasıyla başına piyade ve süvari yirmi bin kişi topladı. Şah Veli adıyla dünya saltanatını kuracağını iddia ediyordu. Dünyaya yeni bir düzen getireceğini, insanların mutlu olacağını ilan etti. Mevcut düzenden memnun olmayan cahil ve fakir halk Celal'in peşine takıldı. Şah İsmail'den yardım ve teşvik görüyordu. Dulkadir Beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey üzerine serdar tayin olundu. Ali Bey, Bozoklu Celal'i İran'a kaçarken Erzincan civarında mağlup edip kendisi ve taraftarlarını cezalandırmıştır (1519). Bundan sonra toplum nizamını bozan bu tür ayaklanmalara Celâlî demek âdet haline gelmiştir.

Kalender Şah İsyanı

Kanunî'nin Budin Seferi sürerken (1526) Anadolu'da Osmanlı idaresine karşı isyanlar çıkmıştır. Bu isyanlar, Safevîlerin Şiî propagandası ile Anadolu Türklüğünü rahatsız eden bazı idarecilerin zalimane tutumları yüzünden gelişmiştir. Kalender Şah bir Celâlî reisi olup Alevî temayüllü Türkmenlerin ihtilalci Mehdilik anlayışına bağlı olarak yayıldı. Bu yüzden Bozok'ta Baba Zünnun, Adana'da Domuz Oğlan ve Veli Halife, Tarsus'ta Yenice Bey tarafından benzer isyanlar çıkarıldı (1526). Ayrıca Çiçekli, Akça Koyunlu, Muradlı, Bozoklu gibi Türkmen aşiretleri Kalender Şah'ın etrafında toplandılar. Otuz bin kişilik bir kuvvet oluştu. İsyan haberleri seferdeki Kanunî'ye ulaştı. Sadrazam Makbul İbrahim Paşa serdar tayin olundu. Kalender Şah mağlup oldu (1527). Bu isyan Alevî temayüllü Türkmenlerin kendilerini İstanbul hükûmetine kabul ettirme isyanıdır. Ancak bu isyana mahalli idarecilerin tutumundan şikâyetçilerle, yeni düzenlemelerden zarar görenler de katılmıştı. Diğerleri gibi bu isyan da İstanbul idaresine karşıydı. Böylece bu hareket, sonraki dönemlerde giderek mahiyeti değişecek olan Celâlî isyanlarının ilk örneği olarak da nitelendirilebilir.

Yeniçeri Düşmanlığı

Abaza Mehmed Paşa İsyanı

Derya beyi, Maraş ve Erzurum beylerbeyi oldu. Sultan II. Osman'ın öldürülmesi üzerine yeniçerileri *padişah katili* ilan etti. Topladığı sekbanlarla Erzurum'da yeniçerileri imhaya kalkıştı. Ocakta huzursuzluk başladı. Merkezi dikkate almayarak sancaklara kendi adamlarını tayin etti. Padişahın kanını dava ederek isyan eden Trablusşam valisi ve Maraş beylerbeyi ona katıldı. İstanbul'da hükûmet zaaf içindeydi. Otuz bin

kişilik bir isyan ordusu oluştu. Yeniçeri, topçu, cebeci, acemi oğlanı gibi ocak mensupları öldürüldü. Abaza, Şebinkarahisar ve Sivas'ı ele geçirdi. Ankara'yı kuşattı. Sadrazam Hafız Paşa, Kayseri yakınlarında Karasu mevkiinde Abaza Paşa'yı mağlup etti. Abaza Paşa Erzurum'a kaçtı. Tekrar Erzurum beylerbeyi yapıldı. Ancak yeniçeri düşmanlığından vazgeçmedi. Ahıska'ya giden orduya saldırıp yeniçerileri öldürdü. Sadrazam Halil Paşa seferden vazgeçip Erzurum Kalesi'ni kuşattı ise de kale döğer top olmadığı için geri döndü. Sefer sonuçsuz kaldı. Hüsrev Paşa'nın 1628'de düzenlediği seferde Abaza Paşa teslim oldu. Affa uğrayıp Bosna valiliğine tayin edildi. Başarılı akınlar yaptı. İsyen hazırlıkları yaptığı haberleri üzerine idam edildi (1634).

Reâyâyı Kollamak

Cennetoğlu İsyanı

Reâyâyı koruyup kollamak bahanesiyle Balıkesir civarında birçok başıbozuk güruhu toplayıp isyan etti. Halkın çektiği acıların timsali olduğu iddiasıyla propaganda yaptı. Aslında bir tımarlı sipahi idi. Nüfuzunu Saruhan ve Aydın'a kadar genişletti. Mahalli kuvvetleri mağlup ederek şöhret sahibi oldu. İstanbul hükûmeti, Şeyhülislâm Yahya Efendi'den fetva alarak Sadaret Kethüdası Kanlı Mehmed Ağa'yı serdar tayin etti. Anadolu Beylerbeyi Dişlenk Hüseyin Paşa'yı da yardımla görevlendirdi. Cennetoğlu, Manisa Ovası'nda mağlup olup Denizli'ye firar etti. Orada yakalanıp cezalandırılmıştır (1624). Cennetoğlu, etrafına adam toplamak için kendisinin III. Mehmed'in şehzadesi olduğuna dair haberler yaymıştır.

İlyas Paşa İsyanı

IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında Rumeli ve Anadolu beylerbeyliğinde bulunan İlyas Paşa, Hüsrev Paşa'nın sada-

retinde gözden düşmüş ve azledilmişti. Balıkesir’de ikamete başladı. Bu arada Hüsrev Paşa’dan yüz bulan yeniçeriler ve sipahiler Balıkesir ve Manisa havalisinde halka zulmediyordu. Reâyâdan çizme-baha, tavuk-baha, arpa-baha, nal-baha parası alıp teşkilatlanmışlardı. IV. Murad henüz çocuk padişah-tı. İstanbul’a gönderilen şikâyet mektuplarından sonuç çıkmıyordu. Bu durum karşısında İlyas Paşa halkı zalimlerden korumak üzere sarıca ve sekban yazmaya başladı. Hükûmet işin büyümesini önlemek üzere onu, arazi davalarına bakması için mehâyif müfettişi tayin etti. Ancak o da reâyâyâ baskı ve eziyete başladı. Reâyâyâyı himaye için yazdığı sarıca ve sekbanı beslemek zorunda idi. Artık bir Celâlî reisi olmuştu. Manisa üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi (1631). İstanbul’dan gönderilen emir ve fermanları dinlemiyordu. Bu sırada IV. Murad çocukluktan çıkmış, idareyi ele almıştı. İlyas Paşa Şam valiliğine tayin edildi. Gitmeyip mütesellim gönderdi. Bu tavırları üzerine Gürcü Mehmed Paşa serdar tayin edildi. İlyas Paşa mağlup oldu (1632). Bergama Kalesi’ne sığındı. Mansıp vaa-diyle İstanbul’a götürülüp IV. Murad’ın huzurunda cezalandırıldı.

Varvar Ali Paşa İsyanı

Sultan İbrahim’in aşırı isteklerine hazine imkânları yeterli olmayınca memuriyetler âdeta müzayedeye konmuştu. Valilerden de münasebetsizce para talep edilmekteydi. Sivas Valisi Varvar Ali Paşa’dan da otuz bin kuruş istenmişti. Ali Paşa, eyaletin senelik varidatı ile bu paranın ödenmesine imkân olmadığını bildirmişti. Bu cevap üzerine katline emir çıktı. Dü-rüstlüğü ile tanınmış Varvar Ali Paşa, herkesin kendisini destekleyeceği ümidiyle isyan bayrağını açtı. Zira idareden memnun olan yoktu. İlk savunduğu husus, üç sene tamamlanmadan idarecilerin azledilmemesiydi. Ali Paşa Celâlî ilan edildi.

Üzerine İpşir Mustafa Paşa serdar oldu. Karaman Beylerbeyi Köprülü Mehmed Paşa da Ali Paşa'nın üzerine yürüdü. Mağlup oldu. İpşir Mustafa Paşa, Ali Paşa'yı Çerkeş kasabasında tuzağa düşürdü. Ali Paşa mağlup olup idam edildi (1648). Değerli bir devlet adamı Sultan İbrahim'in çılgınca isteklerinin kurbanı olmuştur.

Mansıp Talebi

Haydaroğlu Mehmed İsyanı

Eşkıya Kara Haydar'ın oğlu olup babasının öldürülmesinden sonra eşkıyalığa başladı. 1647'de Sadrazam Hezarpare Ahmed Paşa'dan sancakbeyliği talep ettiyse de verilmedi. Söğütdağı'nı kendisine merkez ittihaz edip kervanları soymaya devam etti. Katırcıoğlu Mehmed ile iş birliği yaptı. Sarıca, sekban ve leventleri etrafına topladı. Devletten mansıp isteyip rüşvet dahi veren Haydaroğlu, bir türlü mansıp emeline kavuşamadı. Orta Anadolu'da kervanlara saldırıya devam etti. Bunun üzerine Karaman Beylerbeyi İpşir Mustafa Paşa serdar tayin edildi. Haydaroğlu yine galip geldi. Anadolu Beylerbeyi Ahmed Paşa da üzerine gönderildi. O da yenildi (1648). Haydaroğlu'nun itibarı daha da arttı. Ketenci Ömer Paşazâde Mehmed Paşa sınırsız yetkilerle serdar tayin edildi. Haydaroğlu tekrar bir mansıp talebinde bulundu ise de "Celâliye mansıp verilmez" gerekçesiyle kabul edilmedi. Bunun üzerine Afyonkarahisar'ı yağmalayıp Isparta'ya gitti. Orada Abaza Hasan kuvvetlerinin tuzağına düştü ve İstanbul'da idam edildi (1648).

Gürcü Abdünnebi İsyanı

IV. Murad'ın son zamanlarında isyan eden sipahi zorbalarındandır. Affedilip Niğde taraflarında bazı mukataalara sa-

hip oldu. Gönderdiği taksitlerin tekrar istenmesine itiraz edip ikinci defa isyan etti. Niğde ve civarını baskı altına aldı. Sultanahmed Vakası'nda (1648) katledilen sipahilerin intikamını almak üzere isyana devam etti. Anadolu'daki başıboş sipahiler de ona katıldı. Katırcıoğlu ile Kazzaz Ahmed kuvvetleriyle geldiler. Onbeş bin kişilik bir cemiyetleri oldu. Üzerlerine Tavukçu Mustafa Paşa gönderildi ise de yeniçeriler savaşımadılar. Gürcü Abdünnebi Halep eyaletini istedi. Daha sonra Sadrazam Kara Murad Paşa Bulgurlu'da hazırlık yaptı. Gürcü yenildi. Anadolu'ya döndü. Bundan sonra, "*Anadolu bizim Rumeli sizin, biz Kütahya'da otururuz*" diye devleti bölme tehdidinde bulundu (1649). Celâlîler Orta Anadolu'da yağma ve katliam yaparken Gürcü Abdünnebi gafil avlanıp cezalandırıldı.

Mansıp Mağdurları

Karayazıcı Abdülhalim İsyanı

Sekban yazıcılığı görevinde iken isyan eden Karayazıcı Abdülhalim, *Halim Şah* unvanıyla saltanatını ilan etmiştir. Urfa bölgesinde Kılıçlı aşiretine mensuptur. Osmanlı-Avusturya savaşı (1592-1606) yıllarında Kapıkulu süvarisi yazıldı. Malatya taraflarında il erleri teşkilatının başına yiğitbaşı oldu. Sonra bir sancakbeyinin vekili (kaymakam) görevini üslendi. Sancak başka birine verilince yerine geleni öldürüp Celâlî reisi oldu. Etrafına asker kaçaklarını topladı. Yirmi bin kadar kuvveti vardı. Malatya, Maraş ve Harput sancakbeylerini mağlup etti. Şöhreti arttı. Başka yerlerdeki Celâlî reisleri onun etrafında toplandı. Bunlar arasında kardeşi Deli Hasan, Amasyalı Deli Zülfikâr, Malatyalı Karakaş Ahmed, Kalenderoğlu Mehmed, Gâvur Murad, Tekeli Mehmed, Ağaçtan Pîrî, Kara Said, Hüseyinoğlu İshak, Adanalı Sevündük, Bağdadlı Uzun Halil, Kalın Dudak Mahmud ve Köprülü Şaban da bulunuyordu.

Sinan Paşazâde Mehmed Paşa isyanı bastırmakla görevlendirildi. Karayazıcı, Urfa Kalesi'ni toplarıyla birlikte ele geçirdi. Bölgede saltanatını ilan edip *Halim Şah muzaffer-bâdâ* tuğralı fermanlar göndermeye başladı. Vaktiyle Habeş beylerbeyi olup, hükûmete küsüp Karaman'da isyan eden Hüseyin Paşa'yı veziriazam tayin etti. Karayazıcı, Celâlî ordusunu Osmanlı askerî teşkilatı gibi düzenledi. Etrafa kadılar tayin etti. Rüyasında Hz. Muhammed'i gördüğünü, onun kendisine "*Adl ü dâd ile devlet senindir*" dediğini halk arasında yaydı. İstanbul'dan ordu ile gelen Serdar Mehmed Paşa, Karayazıcı'yı Urfa'da kuşattı. Karayazıcı zor durumda kalınca uzlaşma çareleri aramaya başladı. Aman diledi. Sancak verileceği vaadini alınca kaleyi terketti. Serdar Mehmed Paşa'nın tuzağına düştü. Sivas taraflarına çekildi. Karayazıcı, Sokulluzâde Hasan Paşa tarafından Elbistan civarında mağlup edilmiştir (1602).

Kalenderoğlu Mehmed İsyanı

Kalenderoğlu yol kesip kervan soyarken affa uğrayıp görevler almıştır. Kethüda ve mütesellim olmuştur. Kendisine vadedilen sancakbeyliği verilmeyince 1604 yılında isyan edip Celâlî Kara Said ile birlikte Aydın-Manisa taraflarında yağmalara girişti. Üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etti. Manisa ve Aydın, Kalenderoğlu'nun nüfuzu altına girdi. 1607 yılında Ankara'yı ele geçirmeye çalıştı. Halkın direnişi ile karşılaştı. Macaristan Seferi'nden dönen Sadrazam Kuyucu Murad Paşa şark serdarı tayin edildi. Murad Paşa, Kalenderoğlu'nu Ankara sancakbeyliğine tayin edip onu oyalamak istedi. Ankara Kadısı Vildanzâde Ahmed Efendi şehri savundu. Bursa'ya yönelip etrafta yağmalar yaptı. Üzerine gönderilen kuvvetleri bozguna uğrattı. Saruhan ve Aydın taraflarında yağma ve katliam yaptı. Karaman yöresinde Celâlî Reisi Ağaçtan Pîrî ona katıldı. Kuyucu Murad Paşa'nın Halep'ten İstanbul'a gön-

derdiği hazineyi yağma hazırlığında iken Göksun Boğazı'nda baskına uğradı ve İran'a kaçtı (1608). Kaynaklar onun Anadolu'da hâkimiyet tesis etmek istediğini belirtir. Nitekim yanındaki diğer bir Celâlî reisi olan Kara Said ile yaptıkları planda “Koca'yı (Kuyucu Murad Paşa) bozarsak Üsküdar'dan berisini zabt ederiz” düşüncesinde idiler.

Katırcıoğlu Mehmed İsyanı

Babası ile birlikte katırlarla nakliyatçılık yapıyordu. Isparta mütesellimi ile halk arasında arabuluculuk yaptı. Suçsuz olduğu halde hapse atıldı. Halkın yardımıyla kurtuldu. Zamanla önde gelen Isparta ayanları arasına girdi. Takibata uğradı ve küstürüldü. Haydaroğlu Mehmed ile eşkıyalığa başladı. Anadolu Beylerbeyi Ahmed Paşa'yı öldürünce şöhreti arttı. Haydaroğlu'nun Abaza Hasan tarafından yakalanıp İstanbul'a götürülmesi üzerine Akyakahoğlu adlı Celâlî reisiyle birlikte hac ve ticaret kervanlarına saldırılar düzenledi. Afyonkarahisar'dan Beyşehir'e kadar olan bölgede hâkimiyet sağladı. Akşehir'i tehdit etti. Sultanahmed Vakası'nda (1648) öldürülen sipahilerin kanını dava eden Gürcü Abdünnebi'ye katıldı. Gürcü Abdünnebi ve diğer bir Celâlî Reisi Kazzaz Ahmed ile birlikte İstanbul'a yürüdüler. İstanbul hükûmeti üzerlerine Tavukçu Mustafa Paşa'yı gönderdi. Katırcıoğlu dört yüz levat ve birkaç yüz sipahi ile İzmit'e geldi. Tavukçu Mustafa Paşa'nın ordusundaki yeniçeriler Celâlîlere silah çekmediler. Savaş olmadı. Hükûmet Abdünnebi'ye Türkmen ağalığı, Katırcıoğlu ile Kazzaz Ahmed'e birer sancak verilebileceğini bildirdi. Bursa civarında Celâlîliğe devam ettiler. Sadrazam Kara Murad Paşa Üsküdar civarında Celâlîleri mağlup etti (1649). Bu yenilgi üzerine liderler dağıldı. Gürcü Abdünnebi idam edildi. Katırcıoğlu affedilip Karaman beylerbeyliğine tayin edildi. Abaza Hasan üzerine serdar oldu. Ancak yenilip Konya'ya sığındı. İpşir Mustafa Paşa Katırcıoğlu'nu Girit'e gön-

derdi. Katırcıoğlu azılı bir Celâlî reisi iken affa uğrayıp devlet hizmetine girmesi dikkati çeken bir örnektir. Karaman beylerbeyliğine tayin olunan Katırcıoğlu Mehmed Paşa, bu tarihten itibaren Girit'te görevlendirildi. 1667'de Kandiye Kuşatması'ndaki gayretlerinden dolayı Anadolu beylerbeyliğine tayin edildi. Kandiye önünde uzun süren metris savaşlarında şehit oldu (1668).

Celâlî reisleri genel olarak saltanattan ziyade idareyi hasım görürlerdi. Yani kendilerinin veya reâyânın mağduriyetinin kötü idareden kaynaklandığını düşünürlerdi. Bunda haklı olduklarını belirtmek isabetlidir. Bu yüzden Celâlî reislerine doğrudan doğruya âsi veya hain sıfatı yakıştırmak uygun olmasa gerektir. Şartlar bunu gerektirmiştir. Binlerle ifade edilen Anadolu köylerinin zapt u raptı her zaman devletin elinde değildi. Zaman zaman Celâlîlerin kontrolüne giriyordu. Köyler elli veya yüz hane olarak hesaplanmalıdır. Şehirler ise birkaç bin kişiden ibarettir. Türk aile tipi beş kişi olarak düşünülmelidir. Bu yüzden kaynakların Celâlî cemiyetlerinin sayısı hakkında verdiği büyük rakamlar gerçeği aksettirmez.

Celâlî İsyanları ve Nezr Meselesi

Bu konuda geniş ve kapsamlı bir makale hazırlamış olan Dr. Cemal Çetin konuyu her yönüyle incelemiştir.⁴⁷⁸ Nezr, halkı doğru yola yönlendirme, korkutarak uygun olmayan bir şeyden menetme manasına gelmektedir. Reâyânın Celâlî ve eşkıyaya yardımlarını önlemek için tatbik edilmiş para cezası olarak tarif etmek daha uygundur. Ancak devlet nezri farklı şekillerde de uygulamaya çalışmıştır. Şah İsmail'e (saltanatı 1501-1524) sempati besleyen Anadolu Türkmenlerinin İran'a

478 Cemal Çetin, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, s. 287-310.

gönderdikleri vergiye de nezr (nezir) deniyordu. Keza ilahi emirlere uymayanları kötü bir akıbetin beklediğini haber verip onları uyarma da demektir.⁴⁷⁹

II. Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra merkeziyetçi bir idare tesis etmek üzere Türkmenleri iskâna zorlayıp toprağa bağlamak istedi. Böylece perakende yaşayan bu grupları itaate yönlendirmek istiyordu. Haliyle iskân edilen, toprağa bağlanan konar-göçer gruplar devlete vergi de ödeyeceklerdi. Bu hal Türkmenlerin geleneklerine pek uymuyordu. Zira yerleşik düzene geçip iktidarın kontrolüne girmek ve vergi ödemek istemiyorlardı. Bunu Osmanlı zulmü olarak nitelediler. Şah İsmail'in daveti üzerine bir kısım Türkmenler İran'a göçtüler. Şah İsmail'i, Türkmenleri Osmanlı zulmünden kurtaracak mehdi olarak gördüler. Türkmenlerin bu tutumu yıllarca devam etti.⁴⁸⁰ Devletin Türkmenlere *nezir akçesi* uygulaması da işe yaramadı. Yıllarca serâzâd hayata devam ettiler.⁴⁸¹

Belli bir yerde oturmayan, toprağa bağlı olmayan, vergi vermeyen, tabiatıyla yerleşik hayatı da olmayan bu konargöçerler nezir akçesini de umursamadılar. Zaten akçesi ve piyasası da yoktu. Merkezden gönderilen devşirme kökenli voyvoda ve mütesellimler Türkmenleri baskı altında tuttular ve aşağıladılar. Osmanlı uleması ise onları kabul dahi etmedi. Bu davranışlar Türkmenleri İstanbul hükûmetine karşı düşmanlığa yönlendirdi. Bazıları âsi liderlerinin peşine takıldı. Celâlî ve eşkıya cemiyetlerinin mensubu oldular. Burada farklı bir örnek vermek yerinde olacaktır:

479 Hayati Hökelekli, "İnzâr", *DİA*, XXXVIII, 358-359.

480 F. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, s. 191-193.

481 Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Belleten*, LXIV/239 (2000), 129-159.

Karaman eyaletinde bazı konargöçer aşiretler devlete karşı isyan halinde olan levent eşkıyasını himaye edip bünyelerine almışlardır. Bu aşiretlerin başında Karabağı aşireti geliyordu. Devlet bu aşiretleri nezre bağladı. Aşiretler, leventlere yardım ve himaye kesilmezse daha şiddetli nezr cezası geleceği tehdidiyle korkutulmaya çalışıldı. Ancak bunun sonu bilinmemektedir.⁴⁸²

Kaza ve köy ahalisi, eşkıyayı yaşadıkları yerlere sokmamak, ihbar etmek veya yakalayıp görevlilere teslim etmek, öldürmekle görevliydi. Burada reâyânın hem iş birliği hem de nezir ile korkutma konusu gündemde oluyordu. Buna bir örnek ise Balkanlardaki yerleşim birimlerine aittir. Herhangi bir yerde eşkıya zuhurunda ve bunların ele geçirilmesinde halkın veya görevlilerin ihmalleri görülürse devlete birer kese akçe nezr olarak ödemek zorunda olacaklardı.⁴⁸³

Devlet reâyâyı zabt u rabt altına almak için nezr konusunu çeşitli tarz ve üslupta kullanmıştır. Bu faaliyetleri genel olarak XVIII. yüzyılda görüyoruz. Ancak devlet nezr konusunda fazla baskıcı da olamamıştır. Bu cümleden olarak devlet korsanlık faaliyetlerini engellemek için de nezri kullanmıştır. Batı Anadolu sahillerinde gemicilik ve gemi inşa faaliyetleri oldukça ileriye. Gemi reislerinin korsanlık yapmayacaklarına dair kefil göstermeleri veya güvenilir reislerin gemi sahibi olabilmeleri nezre bağlanmıştır. Gemi reislerinin işi sadece ticaret veya nakliyatçılık olmalıydı. Devlet korsanlığı gayrimeşru bir faaliyet olarak görmüştür.⁴⁸⁴

XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında ve incelediğimiz Abaza Hasan İsyanı yıllarında reâyâ, eşkıya ve Celâlî bas-

482 C. Çetin, *aynı makale*, s. 296.

483 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 126. Farklı bir örnek için bk. s. 127.

484 Bu konuda Cemal Çetin'in makalesinde geniş bilgi bulunmaktadır.

kısından yerini yurdunu terkedip (*celâ-yi vatan, terk-i vatan*) güvenli yerlere veya şehirlere hatta İstanbul etrafına sığınmıştı. Bu durum en başta üretimi ve vergilendirmeyi aksatmıştı. Devlet XVIII. yüzyılda, Rumeli’de levent eşkıyasının baskısından güvenli yerlere göç eden halkı sükûnet sağlandıktan sonra eski topraklarına dönmeleri ve bundan sonra terketmemeleri hususunda nezre bağlamıştır.

Yeniçeriler, taşraya gönderildikten sonra gittikleri yerlerde huzursuzluk çıkaran, reâyâyâ baskı yapıp menfaat sağlayan gruplar haline gelmiştir. Bazıları ticarete yönelip (esnaflaşma) asker olduklarını unuttular. Batı Anadolu sahillerinden Akdeniz’e kıyısı olan ülkelere tereke (hububat) satmaya başladılar. Devlet yeniçerileri uzun süre kontrol edemedi. Çaresiz kalan hükûmet nezri gündeme getirip yeniçerileri düzene sokmaya çalıştı. Ancak gerektiği gibi başarılı olamadı.⁴⁸⁵

Yeniçerilerin Anadolu’da bulunmasının olumsuz bir yanı da yeniçeri taslaklarının ortaya çıkmasıydı. Bunlar *erbâb-ı fesat* olarak biliniyordu. Halka baskı ve eziyetten geri durmuyorlardı. Hadisenin geçtiği yer Eğin kasabasıdır. Halk birbirine düşman edilmiştir. Devlet hadiseye el koymuş, anlaşmazlığın devamı halinde halk Hazine-i âmiyeye beş bin kuruş nezir akçesi ödemekle yükümlü kılınmıştır.⁴⁸⁶

Eğin’e ait farklı bir örnek de yine kazadaki bir hadiseye aittir. Burada itham edilen voyvoda Vanlıoğlu Hasan, usulsüz olarak halktan 1.200 keseden fazla akçe gasbetmiştir. Ancak bu para Kürd eşkıyası tarafından yağmalandığı için tahsil mümkün olamamıştır. Bu yüzden halkın taahhüt ettiği 50

485 Zeki Arkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu’ Meta)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-306; Kemal Beydilli, “Yeniçeri”, *DİA*, XLIII, 450-462.

486 Zeki Arkan, “Eğin Kasabasının Tarihî Gelişimi”, *OTAM*, S. 12, s. 1-64.

bin+20 bin kuruş nezir akçesinin tahsil olunacağı beyan edilmiştir.⁴⁸⁷

Asker celbinden dolayı 1246 (1830-1831) tarihinde hadise çıkaran Tosyalıların bir kısmı cezalandırılmıştır. Elebaşılardan bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da sürgüne gönderilmiştir. Ayrıca Tosya ve mülhakatı halkından nezir akçesi adıyla 500 kese tahsil olunmuştur.⁴⁸⁸

Zaman zaman zaaf içinde olan devlet, güç ve otoritesini yeniden tesis için nezri farklı alanlarda da uygulamıştır. Yukarıda buna örnekler verildi. Böylece nezrin uygulanış tarzı da değişebiliyordu. Mesela nezre bağlananların taahhütlerine sadık olup olmadıklarını teftiş için tayin edilen müfettişler vardı. Reâyâyâ zulmedenler dahi nezre bağlanabiliyordu. Bunun mukabili nezre bağlanan reâyânın devlet otoritesini ciddiye alması nezrin etkisini artırıyor. Bu da devletin tanınması demek oluyordu. Nezri kabul eden reâyânın otoriteyi kabul ettiği anlamına geliyordu. Şu halde devlet, kamu düzenini sağlamak için bazen de bedenî olarak nezri uygulamaya koymuştur. Ancak düşünüldüğü gibi netice vermemiştir. Fakat nezr gerçeği, bir müddet gündemde kalmış padişah hükmüdür. Uzun süre uygulanmamış, uygulandığı zaman da kesin prensipleri olmadığı için gündemde kalamamıştır. Nezr, Tanzimattan sonra (1831) yürürlükten kaldırılmıştır.

487 Kenan Ziya Taş, "1760-1817 Tarihli Eğin Şeriyye Sicilindeki Asayişle İlgili Belgelerin Değerlendirilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1996, s. 273-275. Ehl-i örf taifesinin reâyâdan haksız yere çeşitli adlarda para (bazıları nezir) talep ettiğine dair bk. Kenan Ziya Taş, "1760-1817 Yılları Arasında Eğin (Kemaliye) Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.V, S.1 (1990), s. 273-276.

488 *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, III, 643; IV, 743.

Abaza İsyanı Yıllarında Nezr

Esasında nezr, reâyânın Celâlî ve eşkıyaya yardımlarını önlemek üzere tatbik mevkiine konulmuştu. Bu genel olarak para cezası (*cezâ-yı nakdî*) olup yukarıda örnekleri verilmişti. Yani bir köy veya kasaba halkı Celâlî veya eşkıyaya yardım ederse nezr akçesi ödemek (*nezre kesmek*) zorunda kalıyordu. Bu durumda devletin köy veya kasaba halkından istekleri nelerdi:

- Celâlî veya eşkıyâyı bulundukları yere sokmamak.
- Mal (para) vermemek.
- İsteklerini (hububat, koyun, saman, at vs.) vermemek.
- Celâlî veya eşkıyâyı tutup yetkililere teslim etmek.
- Celâlî veya eşkıyâ ile savaşmak.

Bu ağır talepleri reâyânın yerine getirmesi mümkün değildi. Celâlî veya eşkıya hem kalabalık hem de silahlıydı. Talepler yerine getirilmezse köylünün evi yıkılabilir, yakılabilir veya kendisi öldürülebilirdi. Reâyâ bu yüzden daha güvenli yerlere veya şehirlere sığınıyordu. Böylece nezir uygulanamıyordu. Reâyâ her zaman mağdur ve mazlumdu. Devlet kamu düzenini sağlamak için halkını nezr uygulaması ile kullanmak istiyordu. Yani devlet, koruyamadığı halkına inzibat görevi veriyordu. Reâyânın çaresiz durumunu gösteren bir örnek aşağıdadır:

Celâlî reislerinden Katırcıoğlu Mehmed Seydişehir'i kuşatıp (1649) tehdit edince şehir halkı para ödeyip kurtulmuştur. Hamid-ili Sancağı Mutasarrıfı Topal Mehmed Paşa, “*Siz Celâlîye mal verdiniz*” diyerek 2.000 kuruş *cerime* (kanunsuz alınan para) almıştır. Reâyâ iki kere mağdur edilmiştir. Bu durum nezr uygulamasını hatırlatmaktadır.⁴⁸⁹

489 *Naîmâ*, III, 1249.

Nezri konu alan bir ilâm dikkat çekicidir: Abaza Hasan isyan halinde iken Kilis'te yaptığı yağma ve garetin cezasının şehir halkından tazmin edilmesine dairdir. İstanbul'dan gönderilen bir emirle nezr akçesi istenmiştir. Bunun üzerine Kilis Kadısı Abdülkerim aşağıdaki ilâmı yazarak, halkın nezr akçesini ödemeye tahammülü olmadığını, bundan vazgeçilmesini, aksi takdirde rencide olacaklarını arzetmiştir:⁴⁹⁰

Der-i devlet-mekîne arz-ı dâî-i kemine oldur ki bundan akdem tuğyân eden Abaza Hasan Kilis'e geldikde ahâlî-i vilâyetin gallât ve anbarların yed-i tuğyânlarıyla yağma vü garet edüp bazı zulm-keşîdeler der-i devlet-medâra varup hilâf-ı inhâ ile Celâlî eşkıyasının ahz ettiği zehâir ve gılâl ve akçeyi fukarâ-yı Kilis'den almak üzere emr-i şerîf-i cihân-mutâ' alup fukarâ vü zu'afâyı rencide etmek kasdında olmuşlardır. Ahz olunan eşya Kilis fukarasından tazmin olunursa ahâlî-i vilâyet tahammül ve tâkat getürmeyüp fukarâ perîşân olup vilâyet harâbe olması emr-i mukarrer olmağın, fukarânın iltimasıyla vâkı'-ı hâl alâ-vuku'ihî der-i devlet-masîre arz u i'lâm olundu. Bâkî emr ü fermân der-adlindir. Tahrîren fî evâsıtı Zilhiccetü's-Şerîfe sene ihdâ ve seb'în ve elf mine'l-hicretü'n-Nebeviyye (Ağustos 1661)

Ez'afü'l-ibâd

Abdülkerim el-kadî

Be-Kilis

Kilis kadısının talebi, “Fukarâyı bir abes şey talebiyle min-ba'd rencide etmeyeler deyü mü'ekked hüküm yazıldı” kaydıyla uygun görülmüş ve evrak kadıya “Tezkire emr-dâde fî 18 Safer sene 1072 (13 Ekim 1661)” tarihinde gönderilmiştir.

490 BOA, Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi Evrakı (YB.04.), dos.2/74.

IV. Murad Revan Seferi için ordunun başında Sivas'a geldiği zaman bir grup Türk ve Ermeni reâyâ padişaha müracaat etmeye muvaffak olmuşlar ve şöyle dilekte bulunmuşlardı: “*Halkımızın önemli bir kısmı vergi taleplerini karşılayamadıkları için İstanbul ve civarına göç ettiler. Biz burada vergi taleplerine dayanamıyoruz.*” Sultandan, “*ya gidenler buraya dönsün veya biz de İstanbul'a gidelim, bize kolaylık gösterin*” talebinde bulunmuşlardı. IV. Murad konuyu öğrenince İstanbul Kaymakamı Bayram Paşa'ya bir ferman gönderip, şehirde ve civarındaki reâyânın eski yerlerine naklini emretmiştir. Görüldüğü gibi IV. Murad, halkı mağdur eden nevr uygulamasını men edip verginin daha fazla insana tatbikini sağlamış ve yükü hafifletmiştir.⁴⁹¹

Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları (1618-1648)

Savaşın Nimetleri

Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinde ve sonra ateşli silahlar imalinde önemli gelişmeler kaydetmişti. Sonraki yıllarda mevcut bilgiler üzerine yeni bilgiler konulmayınca Osmanlı ordusu cephelerde modası geçmiş silahlarla savaşmak zorunda kaldı. Kanunî devrinin ihtişamında bu zafiyet pek hissedilmedi. Ancak takip eden yıllarda Avusturya topçuluğunun büyük hamleler yaptığına şahit olundu. Nitekim Haçova Meydan Muharebesi'nde (1596), Avusturya ordusunda tüfekli piyadelerin sevk ve idaresinde dikdörtgen *contre-marsh* taktiği ile yeni geliştirilen uzun menzilli topların dönen bir platforma yerleştirilmiş hali Osmanlı ümerasını hayretler içinde bırak-

491 Hran D. Andreyan, “Celâliilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 45-53.

mişti.⁴⁹² Ortaya koymaya çalıştığımız bu iç kargaşalık döneminde ve öncesinde ateşli silahlarla ilgilenilmemiştir. Hâlbuki Avrupa ülkeleri Otuz Yıl Savaşları döneminde askerî teçhizat ve ateşli silahlar üzerinde önemli gelişmeler kaydettiler. Bu hatırlatma ile okuyucuya mukayese yapma fırsatı vermeyi düşündüm.

Yukarıda verilen örnekten başka, sonraki Osmanlı-Avusturya seferlerinde rakip ordunun gelişmiş topraklarla donatıldığı dikkati çekmişti.⁴⁹³ Avrupa ülkelerindeki gelişmeler Otuz Yıl Savaşları ile süratle arttı. Bu cümleden olarak askerî teçhizat (top, tüfek, mühimmat, kıyafet, ayakkabı, miğfer ve diğer şeyler) hususunda yenilikler olmuştu. Ayrıca askerî birliklerin sevk ve idaresinde (sevkülceyş, strateji) de farklılıklar ortaya çıkmıştı. Hâlbuki Osmanlı Devleti gerek sınır boylarındaki savaşlarda ve gerekse Celâîlilerle mücadelelerde Avrupa'daki gibi kazanımlar elde edemedi. Bundan başka, Otuz Yıl Savaşları Avrupa devletlerinde, uzak diyarlarda toprak elde etme düşüncesinin gelişmesine zemin hazırladı. Bu kadar ülkeye Avrupa topraklarının yetmeyeceği düşüncesi ön plana çıktı. Bu durum sömürgeciliği gündeme getirdi. Keza yeni ekonomi politikaları (emparyalizm, sömürgecilik) Avrupa'nın zenginleşmesine zemin hazırladı.

492 F. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi*, s. 372-373.

493 Nitekim düşmandan ganimet olarak alınan ateşli silahlar dikkat ve alakayı çekiyor, padişahın da görmesi için İstanbul'a getiriliyordu. Mesela Kaniye önünde mağlup olup (1601) kaçan düşmanın kale civarında bıraktığı kırk iki kıta top Serdar Yemişçi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Bk. C. Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, Telhis 121. Ayrıca bk. Hasan Kâfi Akhisarî (ö.1615), *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem* adlı eserinde Estergon Kalesi'nin fethinde (1605) değişik toprak ve silahlar çıkmıştır. Bk. M. İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisarî ve Devlet Düzenine Dair Eseri", s. 239-278. "Şöyle zann ederiz ki bu tarihte mukavemetten müşahade ettiğimiz acz vardır. Bu ulu maslahat ve bu ulu farz terk olunup ihmal olunmaktadır" Ağır ve hantal Osmanlı topları için bk. Gabor Agoston, "Top", *DİA*, XLI, 240-242.

Burada Otuz Yıl Savaşları'nın çıkış sebeplerini özetlemekte yarar vardır. XVI. yüzyılda Almanya henüz millî birlikten uzaktır. Alman Kilisesi Papa'nın buyruğu altındadır. Din duygusu fazla gelişmiştir. Martin Luther (1483-1546) hem hukuk hem de teoloji eğitimi görmüş bir Alman aydınıdır. Roma'ya gidip Papa'nın hayat tarzını araştırdı. Hristiyanlığa aykırı buldu. Mücadeleye karar verdi. Endüljansları (günahların menfaat karşılığında kilise tarafından affedilmesi) tanımadı. Dindar Almanlar Papa'ya çok para gönderiyorlardı. Martin Luther, Papa'nın günah işlediğini ilan etti. Papa da Luther'i aforoz etti. Luther de aforoz kâğıdını halkın önünde yırttı (1520). Almanya'da Luther taraftarları arttı. Düşünceleri doktrin haline geldi. Almanya'da arazinin büyük kısmı papaya aitti. Toprağın idaresi papazların elinde idi. Köylü isyanları oldu. Alman prensleri Luther'i tuttu. Brandenburg Prensi Albert topraklara el koyup dükalık haline getirdi. Prusya Dükalığı, Prusya Krallığı ve sonra Alman Devleti haline geldi. Böylece Luther'in doktrinini benimseyenlere *Protestan* denildi.⁴⁹⁴ Protestan prensler Katoliklere karşı savaştılar. Sonunda Augsburg Barışı yapıldı (1555). Bu barış 1618'e kadar sürdü. Habsburg sülalesinden II. Ferdinand Bohemya'da Katolikliği yeninden tesis etmek istedi. Bohemya Protestanları imparatora karşı ayaklandılar. Diğer protestan prenslerden yardım istediler. Otuz Yıl Savaşları başladı. Diğer Avrupa devletleri de savaşa katıldı. Savaş Avrupa'ya yayıldı. Vestfalya Barış Anlaşması'na kadar devam etti (1648). Mahallî çatışmalar yıllar sonra sona erdi.

Otuz Yıl Savaşları'nda Avrupa bir askerî devrim yaşamıştır. Bu devrimin en önemli getirisi ateşli silahların imal ve kullanımında olmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nde hiçbir

494 Adnan Aslan, "Luther, Martin", *DİA*, XXVII, 237-239.

gelişme olmamıştır. İktisadî ve toplumsal sorunlarla boğuşarak zaman kaybedilmiştir. Reformlara sahne olan Avrupa Hristiyanlığında artık Osmanlı ordularının yenilebileceği fikri ortaya çıkmıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Orta ve Doğu Avrupa'daki pek çok askerî devrimin doğuşunda etkili olmuştur. Bu çağda Osmanlıların geleneksel düşmanı batıda Habsburglar ve Venedikler, doğuda İran ve kuzeyde de Rusya idi.⁴⁹⁵ İslâm dünyasının ise hâmisiydi.

Otuz Yıl Savaşları'nda ülkeler birbirlerinin askerî güçlerini sınadılar. İsveç piyadesinin daha eğitimli ve disiplinli olduğu ortaya çıktı. En önemlisi, ateşli silahlar bakımından daha iyi durumda olduğu tespit edildi. Askerin sevk ve idaresinde de İsveç iyi durumdaydı. Daha o tarihlerde geliştirilen savaş taktikleri Otuz Yıl Savaşları'nı etkiledi. Ülkeler ateşli silahlara ve ağır topçu bombardımanına dayanıklı kaleler ve burçlar inşa ettiler. Bu kaleler önemli merkezler haline geldi. Buralara garnizon birliklerini yerleştirdiler. Avrupa'da böyle müstahkem kalelerin sayısı kısa zamanda arttı. Zira garnizon birliklerinin direnişi kolay kolay kırılmıyordu. Müstahkem kalelelerin artması ile bunları yıkabilecek toplar için araştırmalar da hız kazandı.⁴⁹⁶

Otuz Yıl Savaşları'nın ilk yıllarında silahlar birbirinin benzeri idi. Yani silah üstünlüğü yok gibiydi. Savaşlarda asker sayısı, arazi şartları ve mızraklı süvari çarpışmaları daha belirleyici oldu. İlerleyen yıllarda ateşli silahların üretimi artın-

495 Farklı görüşler için bk. Gabor Agoston, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 128-153. Ayrıca bk. Aynı müellif, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, s. 46-47, not 9; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, s. 415.

496 Ronald G. Asch, "Otuz Yıl Savaşları Dönemi", *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 52-75.

ca üstünlük teknolojiye geçti. Avusturya topçuluğunun bilgi düzeyi geliştikçe savaş gücü de arttı. Bu gelişmeler Avrupa'da üstünlüğü sağlarken Osmanlı yayılmasını da frenledi. Savaş yıllarında mühendislik ve teknolojik gelişmeler özellikle topçuluk üzerinde yoğunlaştı. Daha etkili top mermileri imal etmeye muvaffak oldular. Bu mermiler düştüğü yerde veya kale duvarında patlıyor, çok parçaya ayrılıyordu. İnsan zayıflığına sebep oluyordu. Araştırmalar hiç bitmedi. Topların ağırlığını hafifletmek, menzilini artırmak için bilimsel araştırmalara devam ettiler. Yeni yeni eğitim müesseseleri kurdular. Böylece teknik elemanlar yetiştirdiler. Diğer silah ve araç-gereçlerin imalinde de gelişmeler sürüyordu. Buna askerin kıyafeti, zırhı, başlığı, hatta ayakkabısı ve çizmesi de dâhildi. Ateşli silahlar geliştirilip gemilere de monte edilmeye başlandı. Ticaret gemileri de silahlanıyordu.⁴⁹⁷

Otuz Yıl Savaşları papanın halkı istismar etmesini önlemek ve endüljans sömürsünü protesto etmek üzere başlamıştı. Bu olumsuzluklar bir çeşit mezhep mücadelesine dönüştü. Bu mücadeleler Avrupa ülkeleri arasında yıllar süren savaflara sebep oldu. Ancak bu savaşlar Avrupa ülkelerine yeni ufuklar da açtı. Her alanda araştırmalara önem verildi. Yeni yeni bilgiler Avrupa medeniyetine farklı alanlar kazandırdı. Araştırmalar teşvik edildi ve ödüllendirildi. Kıta Avrupası dışında bulunan İngiltere denizciliğe önem vermek zorunda kaldı. Başta İngiltere olmak üzere denize kıyısı olan Hollanda, İspanya ve Portekiz gibi ülkeler denizcilikte ve gemi inşa teknolojisinde yeni atılımlara giriştiler. Bu gelişmeler ticarî hayata canlılık getirdi. Osmanlı limanları İngiliz ve Fransız ticaret

497 Peter Wilson, "Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789", *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 76-103. Gabor Agoston, "Tüfek", *DİA*, XLI, 459-461; W. J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, s. 5-6.

gemilerinin uğrak yeri oldu. İngilizler zenginleştikçe uzak diyarlara açıldılar. Güneydoğu Asya'da ticarî koloniler kurmaya başladılar. Hindistan'da tutundular. Amerika kıtasına yelken açtılar. Burada rakipleri İspanyollar idi. Otuz Yıl Savaşlarından sonra Hollanda da denizaşırı tüccar ulus haline geldi. Fransa da Kanada'ya el attı. Rusya ise Avrupa'daki gelişmeleri takip ediyordu. Batı ülkelerine heyetler gönderiyordu. Yenilikler Rusya'ya taşınıyordu. Yayılmacı devletler Avrupa dışına çıkarken köylü ayaklanmaları başladı. Bu hadiseler Avrupa cemiyetlerini olgunlaştırdı. Bilimde ve sanatta ilerlemeler birbirini takip ediyordu. Üniversiteler ve sanat okulları açılıyordu. Kültür hayatında meşhur yazarlar yetişiyordu. Eserleri basılıyor ve binlerle ifade ediliyordu. Bu eserler okunuyor, Avrupa kültürü inkişaf ediyordu. Mimaride, heykeltraşlıkta, resimde, edebiyatta, felsefe, tarih ve astronomide büyük sanatkârlar ve yazarlar yetişiyordu. Denizcilikte de önemli gelişmeler oluyordu. Avrupa devletleri dünyanın uzak bölgelerine keşif seferlerine çıkıyordu. Keşifler gelişmeye ve zenginleşmeye katkıda bulunuyordu.⁴⁹⁸

Çağdaş Osmanlı Devleti'nde benzer gelişmeler hiç yoktu. Osmanlılar Batıdaki bu ilerlemeden çok uzak kaldılar, farkında bile olmadılar. Ülkenin bu çalkantılı ve buhranlı döneminde, İstanbul'da halkın inançlarını istismar eden Kadızâdeliler diye bir grup türedi. Camilerde samimi Müslüman halkı âdetâ esir alıp “*dini ıslah (tecdîd-i îman) edeceğiz, şeriatı getireceğiz*” diye aykırı fikirler ortaya attılar. Saraya dahi nüfuz ederek isyan hareketi planladılar. Eğitimsiz cahil halktan taraftar buldular. Peygamber devrinden sonraki gelişmeleri *bid'at* diyerek menetmek yoluna gittiler. Müsbet bilimlerin tahsilinin

498 Bekir Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi, Otuz Yıl Savaşlar*, II. Cilt, I. Kitap, Ankara 1988, s. 185-220; Friedrich Schiller, *Otuz Yıl Savaşı Tarihi*, çev. Dr. Hamdi Dilevurgun, İstanbul 1948.

günah olduğu fikrini yaymaya başladılar. Nüfuz ettikleri sarayı kullanıp fikirlerini Anadolu’da da yaymak düşüncesinde idiler. Köprülü sadarete geçer geçmez ilk işi bunları sürgüne göndermek olmuştur.⁴⁹⁹

Devrin modern münevveri olan Kâtib Çelebi (ö. 1657), hür düşüncenin temsilcisi idi. Taassuba direniyordu. Ancak bu fikir ve düşüncelerinde yalnız ve tekti. Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin çok önemli olan bu konuyu şöyle dile getirmiştir: “*Batı dünyası XVII. asırda gerek devlet ve idare sahasında gerek ilim ve fikir hayatında büyük hamleler, büyük terakkiler kaydedip bu büyük asrı yaşarken Osmanlı câmiası çok zaman sen-ben kavgası ile manasız ve geri temayüllü gayretleri besleyen hırs ve menfaat mülahazaları ile ahlak ve fazilet prensiplerinin zedelendiği bir mecrada çalkalandı durdu.*”⁵⁰⁰

Osmanlı Devleti bu sıkıntıları yaşarken Avrupa’da eğitim asırlar önce başlamıştı. Matbaanın Avrupa’daki matbaalara nazaran çok geç faaliyete geçmesi Osmanlı toplumunun çok şeyden mahrum kaldığını ifade eder. Matbaa faaliyete geçtikten sonra basılan eserler uzun süre okuyucu bulamamış, inkıtalara uğramıştır. Okulsuz Anadolu’nun da zaten kitaba ihtiyacı yoktu. Sayısı binlerle ifade edilen Anadolu köyleri ise ancak Cumhuriyet’in gelmesiyle okulla tanışmıştır.

Köprülü’nün Dârüssaâde Ağaları Hakkında Tedbirleri

Prof. Dr. Cengiz Orhonlu tarafından yayınlanan “Derviş Abdullah’ın Dârüssaâde Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risâle-i

499 S. Çavuşoğlu, “Kadıızâdeliler”, *DİA*, XXIV, 100-102.

500 Mücteba İlgürel, “Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin’den Bazı Hatıralar ve Onun Bilimsel Hizmetleri”, *Prof. M. Tayyib Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu* (15 Nisan 2015) *Bildiriler*, s. 7-20.

Teberdariye fî Ahvâl-i Dârüssaâde” adlı makalesi,⁵⁰¹ Osmanlı devlet idaresi ve saray teşkilatı bakımından önemlidir. İncelediğimiz bu buhranlı döneme ışık tutmaktadır. Hükûmet işlerine müdahale ederek siyasî dengelerin bozulmasına sebep olan Kara hadımlar, şehzadelerin yetişmesinde de önemli roller oynamışlardır. Sadrazamların tayin ve azillerine dahi müdahale ederek siyasete yön verdikleri devirler olmuştur. Bu yabancı insanların tasfiyesi veya başka bir yol ve yöntem bulunması düşünülmemiştir. Köprülü Mehmed Paşa’nın, sadarete tayin olunurken ileri sürdüğü şartlarda Kara hadımları göz önünde bulundurduğu muhakkaktır.

Hadım ağaların (*tavaşi*) Osmanlı sarayında istihdam edilmesi II. Murad devrinde olmuştur. Onun devrinde sarayda görevlendirilen hadımlar (*kızlar ağası*) beyaz renkli kölelerden oluşuyordu. Bunlara *Ak Ağalar* denirdi. Sarayda kapı ağalığı, hazinedarbaşılık, alay ağalığı ve kilercibaşılık gibi hizmetleri ifa etmişlerdir. Bunların amiri ise Dârüssaâde Ağası idi. Geniş yetkilere sahipti. 1582 tarihinde itibaren harem idaresi tedricen zenci hadım ağalarının eline geçti. Bu tarihten sonra sayıları da arttı.⁵⁰²

Hadım ağalar (Kara hadımlar) sarayın kadınlara ait olan kısmına nezaret ederlerdi. Bu görevleri dolayısıyla kendilerine *Kızlar Ağası* da denirdi. Şehzadelerin yanında bulunurlar, onların yetişmesinde yardımcı olurlardı. Yaşlanıp iş göremez hale geldikleri zaman saraydan çıkarılıp halk arasına bırakılmazdı. Genel olarak Mısır’a gönderilirlerdi. Bu suretle sarayın sırları dışarıya yayılmazdı. Geleceklerini teminat altına almak için para tasarruf ederlerdi.

501 İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan, Ankara 1988 (TTK İkinci Baskı), s. 225-249.

502 Ülkü Altındağ, “Dârüssaâde”, *DİA*, IX, 1-3.

Risâle-i Teberdariye'ye göre Kara hadımlar, Sudan ve Ha-beşistan'dan esir tacirleri tarafından getirilirdi. Önceleri ha-rem hizmetlerinde kullanıldılar. Tedricen saray içinde hâki-miyeti ellerine geçirdiler. Bu eser tenkitçi bir şekilde kaleme alınmış olup genel olarak zenci aleyhtarıdır. Ancak gerçeklik payı yüksektir. Müellif Derviş Abdullah 1680 yılında sarayda teberdarlar⁵⁰³ ocağına girmiş, 18 yıl bu görevde bulunup Kara hadımları yakından tetkik etme fırsatı bulmuştur. Derviş Ab-dullah eğitilmiş (halife, Ayasofya'da tahsil-i ilm etmiş) olup müşahedelerini kaleme almak mecburiyetini hissetmiştir. Kara hadımların devlet işlerine müdahale edip ne kadar fit-ne ve fesat karıştırdıklarına şahit olmuştur. Devrinden önceki hadiseleri ise dinlemiş veya okumuştur. Eserinde, Kara ha-dımların saraydaki faaliyetlerine yer vermiştir. Daima "*Kara melunlar*" deyip oynadıkları kötü rolleri ispatlamak gayesini gütmüştür. Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirleri, özellikle *Kadınlar Saltanatı* diye anlatılan devrin kötülükleri için zenci hadım ağaları anlatılmaktadır (bk. Ek 2). Ehl-i tevârih bunları anlatırken, "*Ehl-i tevârih gaflet edüp*" ibaresini kullanmıştır. Kösem Sultan'ın öldürülmesi olayını anlatırken, "... *ol kara kâfir hadımlar ümmü'l-müminîn olan valide sultanı Uzun Süleyman dedikleri kara kâfir, ne kadar fitne ve fesad eyle-miştir. Tarihler Kösem Sultan'ı suçlu gibi göstermiştir.*"

Derviş Abdullah'a göre, Köprülüler devrine kadar zenci ha-dımlar işlenen birçok şenaatin müsebbibidirler. Devamında, "*velhâsıl Köprülü Mehmed Paşa vezaretine değin bu kara kâfirlerin ettikleri fesad ve hile ve hud'aları tahrir olunsâ*

503 Abdülkadir Özcan, "Baltacı", *DİA*, V, 34-35; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 432-438; Pakalın, "Baltacı", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 154-156. III. Mehmed (1595-1603)'den sonra şehzadelerin sancağa çıkmasına son verilince lalalık sisteminin devlet işlerine karışmaya başlaması hakkında bk. Tuncer Baykara, "Lala", *DİA*, XXVII, 70-71; Aydın Taneri, "Hadım", *DİA*, XV, 1-3.

birkaç cilt kitap olur” demektedir. Mesela İpşir Paşa’nın sadarete tayininde Ayşe Sultan’ın Baş Lalası Mercan Ağa’nın fikri sorulmuştur (s.87). Köprülü’nün tayini gündemde iken Kara hadımlar Seydî Ahmed Paşa’yı aday gösterdiler (s.174). Bu münasebetsiz fikir sormalar uygun değildi.

Derviş Abdullah kendisini devletin sadık bir hizmetkârı olarak görmektedir. Uzak diyarlardan getirilip ülkenin en hassas noktası olan saraya yerleştirilen bu lanetli adamlara söz hakkı ve yetkiler verilmesini kabul edememiştir. Saray içinde dolaşan haberlere ve dedikodulara vâkıf olduğu anlaşılıyor. Çok önemli iki konu kulağına gelmiştir. Bu iki konu Kösem Sultan’ın oğlu İbrahim’e nasihatidir. Valide Sultan’ın sık sık sadrazam değiştirilmesinden, buna Kara hadımların müdâhil olmasından rahatsız olduğu anlaşılıyor: *“Benim Sultanım; böyle iş etme, sık sık tebdil-i vezaret Devlet-i Aliyye’nin ihtilâline bâis olur. Bu Kara hadımların sözüyle hareket etme...”* diye tenbihte bulunmuştur (bk. Ek 2).

Derviş Abdullah, padişahlara Kara hadımların verdiği zararlar hakkında vasiyette bulunmayı da vazife bilmiştir. Belki de *Risâle-i Teberdariye*’yi bu sebeple kaleme almıştır. Zira eserin ana fikri Osmanlı Devleti’nin geleceğidir. Vasiyetini üç ana başlıkta toplamıştır:

1. Adaletli idare
2. Reâyâ üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi
3. Zenci hadımların saraydan çıkarılması

Osmanlı Devleti’nin XVII. yüzyıl ortalarında içine düştüğü bu karanlık dönemde Türkiye’de bulunan İngiliz diplomatı ve Osmanlı tarihçisi Paul Rycaut (1629-1700), bu konularda bilgi sahibi olmuş ve şaşkınlığını eserinde zikretmiştir. İngiliz elçinin özel sekreteri olarak İstanbul’da bulunan (1660-1667)

ve 1679 yılına kadar İzmir konsolosu olarak da görev yapan Rycaut, devlet ve toplum yapısını, hükûmet şekli ile yöneticileri incelemiştir. Kaleme aldığı eserinde (*The Present State of The Ottoman Empire*, s.9-10), devlet otoritesinin gevşekliğini, idarenin nasıl kadınların ve zenci harem ağalarının eline geçtiğini anlatmıştır.⁵⁰⁴ Bu vahim tabloyu Rycaut şöyle de ifade etmiştir: “*Zenci hadımlar dünyaya hükmetmektedirler. Haremde kadınlar odalarda toplantılar yapıp vezirlerin kaderini belirlemektedirler.*”⁵⁰⁵

Köprülü Mehmed Paşa, yıllarca devlet hizmetinde bulunarak tecrübe sahibi olmuş bir vezirdi. Devlet işlerinin yürütülmesinde, saray içinde bazı kimselerin müdahalelerini biliyordu. Hatta sadrazam tayinlerinde bazı saray görevlilerinin söz sahibi olduğu, düşüncelerine müracaat edildiği veya rey alındığı malumu idi. Saray ağaları, görevdeki bir sadrazamın icraatına karışabiliyordu. Hatta azline de sebep olabiliyordu. Köprülü göreve gelirken, yakın zamanda Kösem Sultan'ın katli hadisesi hatırlıyordu. Padişahın çocuk yaşta olmasından dolayı da devlet işlerinde fitne ve fesat eksik olmuyordu. Dârüssaâde Ağası Uzun Süleyman Ağa görevleri dışına çıkarak valide sultanları yönlendiriyordu. Bu yüzden o *kara kâfir, münafık, ikiyüzlü* olarak anılmıştır.⁵⁰⁶

Köprülü sadarete tayin edilirken dört şartı bunun için ileri sürmüştür. Kara hadımların, icraatına karışmalarına katiyetle izin vermemiştir. Gerek IV. Mehmed ve gerekse Turhan Sultan Köprülü'ye taahhütte bulunmuşlardır. Köprülü'ye sadareti müddetince bunlardan müdahale olmamıştır. Devlet

504 Zeki Arıkan, “Rycaut, Paul”, *DİA*, XXXV, 314-315.

505 H. İnalcık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 354.

506 Naîmâ (III, 1409; IV, 1640)'nın Uzun Süleyman Ağa hakkında ağır ithamları vardır. Bir yerinde “katı çok umura karışıp mâl-i azîme belki hazine misal define peydâ etmiştir” demektedir.

idaresini saraydan çıkarıp Paşakapısı (Vezir Kapısı)'na taşınması büyük bir hizmet olmuştur. Ancak bu değişiklik tedricen gerçekleşmiştir.⁵⁰⁷ Oğlu Fâzıl Ahmed Paşa da sadareti müddetince Kara hadımları icraatından uzak tutmuştur.

Teberdarlar ocağında yetişip eğitim de almış olan Derviş Abdullah her halde bir tarikat mensubu idi. Böyle olmasa bile mütevazı, ârif ve kanaatkâr kimselere de derviş denildiği bilinmektedir. Ayasofya'da tahsil-i ilm ederek halife de olmuş bulunan müellifimiz eseriyle dikkat çekmiş olmalıdır. Bu kadar önemli bir konuyu ortaya koyması devlete olan bağlılık ve muhabbetten dolayıdır.

507 H. İnalçık, *Seçme Eserler-VIII*, s. 62.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

nr. D.1995

nr. E.528, 640/33 (3446/1, 2), 1068, 7002/44

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri, Mühimme Defterleri (A.DVNS.
MHM.d.) nr. 92, 93

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri, Şikâyet Ahkâm Defterleri (A.DV-
NS.ŞKT.d.) nr. 1, 2, 3

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi Defterleri (A.RSK.d.), nr. 1524

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemi Belgeleri (A.RSK.), dos. nr. 18/25

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.), nr. 7537-4

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Belgeleri (D.BŞM), dos. nr. 244/58

Evkaf-ı Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.), nr. 5493 *Muha-
sebe-i Evkaf Defteri*, nr.5493

Ali Emiri Tasnifi Sultan IV. Mehmed Belgeleri (AE.SMMD.IV), nr.798

İbnülemin Tasnifi Maliye Belgeleri (İE.ML), nr. 11995

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d.), nr. 4880, 4880-1,
4880-6, 4880-7, 5489

Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi Defterleri (YB.04.d.), nr. 113

Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi Evrakı (YB.04.), dos. nr. 2/74

Sächsische Landes – bibliothek - Staats – und Universitätsbiblio-
thek Dresden, nr. Eb.837 (Köprülü Devri Mühimme Defte-
ri-1071/1660)

Şeriyeye Sicilleri

Ankara ŞS, nr.41, 45

Bahkesir ŞS, nr.701

Kayseri ŞS, nr.68, 70

Konya ŞS, nr.18

Trabzon ŞS, nr.1836

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)],
haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2009.

Abdurrahman Hibri ve Enîsül-Müsâmirîn, haz. Sevim İlgürel, Edirne
2019.

AFYONCU, Erhan, *Muhteşem Valide Kösem Sultan*, İstanbul 2015.

_____, "Sipahi", *DİA*, XXXVII, 256-258.

AFYONCU, Erhan-DEMİR, Uğur, *Turhan Sultan*, İstanbul 2016.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartış-
maları*, İstanbul 2017.

_____, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve
Süngü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black,
çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 128-153.

_____, "Top", *DİA*, XLI, 240-242.

_____, "Tüfek", *DİA*, XLI, 459-461.

AK, Mahmut, "Siyavuş Paşa", *DİA*, XXXVII, 310-311.

AKDAĞ, Mustafa, "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606",
Tarih Araştırmaları Dergisi, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

_____, *Celâli İsyanları: 1550-1603*, Ankara 1963.

AKTEPE, M. Münir, "İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belge-
ler", *Tarih Dergisi*, S. 24 (1970), s. 45-58.

_____, "Çınar Vak'ası", *DİA*, VIII, 301-302.

_____, "İpşir Mustafa Paşa", *DİA*, XXII, 375-376.

ALKAN, Mustafa, "Softa", *DİA*, XXXVII, 342-343.

ALTINDAĞ, Ülkü, "Dârüssaâde", *DİA*, IX, 1-3.

ANDREASYAN, Hran D., "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri
Gönderilmesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Arma-
ğan*, Ankara 1988, s. 45-53.

ARIKAN, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Mem-nû' Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-306.

_____, "İzmir ve Kemeraltı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 15 (Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan), İstanbul 1997, s. 29-47.

_____, "Eğin Kasabasının Tarihsel Gelişimi", *OTAM*, S. 12, s. 1-64.

_____, "Rycaut, Paul", *DİA*, XXXV, 314-315.

ASCH, Ronald G., "Otuz Yıl Savaşları Dönemi", *Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağ'da Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 52-75.

ASLAN, Adnan, "Luther, Martin", *DİA*, XXVII, 237-239.

ATASAĞUN, Şerife Şule, *Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Kütüphanesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

BARKAN, Ömer Lûtfî, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (İstanbul 1953), 1-26.

_____, "Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, S. 136 (1970), s. 557-607.

_____, "Timar", *İA*, XII/1, 286-333.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", *TTK Belgeler*, IV/7-8 (1967), 49-77.

_____, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi, Otuz Yıl Savaşlar*, II. Cilt, I. Kitap, Ankara 1988.

BAYKARA, Tuncer, "Lala", *DİA*, XXVII, 70-71.

BAYSUN, Câvid, "Müsâdere", *İA*, VIII, 669-673.

BEYDİLLİ, Kemal, "Yeniçeri", *DİA*, XLIII, 450-462.

Behcetî, *Tarih-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Ktb., Hafız Ahmed Paşa Ktb., nr.212.

BOSTAN, M. Hanefî, "Üsküdar", *DİA*, XLII, 364-368.

BRAUDEL, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, translated by Siân Reynolds, London 1972, vol. II.

- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.
- COOK, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London 1972.
- ÇAVUŞOĞLU, Semiramis, "Kadıızâdeliler", *DİA*, XXIV, 100-102.
- ÇELİK, Şenol, "Evliya Çelebi'nin Sultan IV. Mehmed ile Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakkale Boğazı Gezisi", *Balıkesir University The Journal of Social Science Institute*, 15/28, Aralık 2012, 139-197.
- ÇETİN, Cemal, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, s. 287-310.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.III.
- DİA, "Mehmed Paşa, Gürcü", *DİA*, XXVIII, 510-511.
- EMECEN, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II, II. Selim'den Sultan İbrahim'e (1566-1648)*, İstanbul 2018
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2019.
- _____, "İbrahim", *DİA*, XXI, 274-281.
- Eremya Çelebi, *Rûznâme 1648-1662*, Kudüs 1939.
- ERTEN, Süleyman Fikri, *Antalya Tarih*, İstanbul 1940.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, III, IV, V, YKY, İstanbul 1998-2001.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1993.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi", *DİA*, XXV, 36-40.
- GRİSWOLD, W. J., *Anadolu'da Büyük İsyan: 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2000.
- Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1978.
- HAMMER-PURGSTALL, Joseph Freiherr von, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, X, İstanbul 1337.
- Hasan Beyzâde Tarihi*, haz. Nezihi Aykut, C.III, Ankara 2004.
- Hasan Kâfi Akhisarî, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*, yay. Mehmet İpşirli, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 10-11 (1981), s. 239-278.
- HEYD, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. By V. L. Menage, Oxford 1973.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "İnzâr", *DİA*, XXXVIII, 358-359.

HUART, CL., "Abaza Hasan", *İA*, I, 5-6.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, IV, İstanbul 1928.

İLGÜREL, Mücteba, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfıyesi", *Tarih Dergisi*, S. 21 (1966), s. 83-94.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *Tarih Dergisi*, S. 32 (1979), s. 301-318.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüfeğin Halk Arasında Yayılışı", *Birinci Askerî Tarih Semineri (Ankara, 24-27 Mayıs 1983)*, II, Ankara 1983.

_____, "Abaza Paşa", *DİA*, I, 11-12.

_____, "Celâ-yi Vatan", *DİA*, VII, 238-240.

_____, "Hüseyin Paşa, Deli", *DİA*, XIX, 4-6.

_____, "İl erleri", *DİA*, XXII, 59-61.

_____, "Kalenderoğlu Mehmed", *DİA*, XXIV, 256-257.

_____, "Karayazıcı Abdülhalim", *DİA*, XXIV, 482-483.

_____, "Katırcıoğlu Mehmed Paşa", *DİA*, XXV, 35-36.

_____, "Köprülü Mehmed Paşa", *DİA*, XXVI, 258-260.

_____, "Kösem Sultan", *DİA*, XXVI, 273-275.

_____, "Levent", *DİA*, XXVII, 149-151.

_____, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", *DİA*, XI, 466-469.

_____, "Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin'den Bazı Hatıralar ve Onun Bilimsel Hizmetleri", *Prof. M. Tayyib Gökbilgin ve Edirne Sempozyumu (15 Nisan 2015) Bildiriler*, s. 7-20.

İNALCIK, Halil, "Adaletnâmeler", *TTK Belgeler*, S. 3-4 (1967), s. 49-145.

_____, "The Rise of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of İslam*, vol. I, Cambridge 1970, s. 293-323.

_____, *Seçme Eserleri-VIII, Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, İstanbul 2015.

_____, "Adaletnâmeler", *DİA*, I, 346-347.

_____, "Celâli İsyanları", *DİA*, VII, 252-257.

_____, "İmtiyâzât", *DİA*, XXII, 245-252.

_____, "Haydaroğlu Mehmed", *DİA*, XVII, 36.

_____, "Hüsrev Paşa", *DİA*, XIX, 37-40.

_____, "Timar", *DİA*, XLI, 168-173.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Derviş Mehmed Paşa", *DİA*, IX, 193-194.

_____, "Ehl-i Örf", *DİA*, X, 519-520.

_____, "Mesud Efendi Hoca-zâde", *DİA*, XXIX, 345-346.

_____, "Mustafa Efendi, Bolevî", *DİA*, XXXI, 295-296.

_____, "Sadrazam", *DİA*, XXXV, 414-419.

İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil), haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 1996.

İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil Defteri (H. 1067-1069 / M. 1656-1658).

İŞBİLİR, Ömer, "Kuyucu Murad Paşa", *DİA*, XXVI, 507-508.

KARACA, Filiz, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, 423-425.

Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)* 1732, haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003.

Kâtib Çelebi, *Düstûrü'l-amel li-İslâhi'l-halel*, İstanbul 1280.

_____, *Fezleke*, II, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016.

KAYA, Nevzat, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *DİA*, XXIV, 381-383.
Kitâb-ı Müstetâb, yay. Yaşar Yücel, Ankara 1974.

KOÇ, Yunus, "Nüfus, Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXXIII, 294-299.

Koçi Bey, *Risâle*, yay. Zuhuri Danışman, İstanbul 1972.

KOLÇAK, Özgür, "Habsburg Elçisi Walter Leslie'nin Osmanlı Devlet Yapısına Dair Gözlemleri (1665)", *Tarih Dergisi*, S. 54 (2011/2, İstanbul 2012), s. 55-89.

KÖSE, Saffet, "Rüşvet", *DİA*, XXXV, 303-306.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Mehmed Halife", *DİA*, XXVIII, 489-490.

_____, "Süleyman Paşa, Malatyalı", *DİA*, XXXVIII, 98-99.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.

_____, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

_____, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Ankara 2018.

LEWIS, Bernard, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *İslam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East*, London 1973.

MASTERS, Bruce, "Halep, Osmanlılar Dönemi", *DİA*, XV, 244-247.

Mehmed Halîfe, *Târîh-i Gilmânî*, İstanbul 1340.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, I-IV, İstanbul 1308-1311.

MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969.

_____, "Dîvân-ı Hümayûn", *DİA*, IX, 430-432.

Na'îmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli, TTK, I-IV, Ankara 2007.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 2000.

_____, "Babaîler İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslâm Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış", *Belleten*, LXIV/239 (2000), s. 129-159.

ORHONLU, Cengiz, *Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

_____, *Osmanlı Tarihine âit Belgeler, Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul 1970.

_____, "Derviş Abdullah'ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariyye fî Ahvâl-i Darüssaade", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 225-249.

ÖNAL, Ahmet, "Varvar Ali Paşa", *DİA*, XLII, 530-531.

ÖZ, Mehmet, "Reâyâ", *DİA*, XXXIV, 490-493.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Anadolu'daki İsyanların Batı Ucu: Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu*, IV, İstanbul 206, s. 91-106.

_____, "Baltacı", *DİA*, V, 34-35.

_____, "Boynueğri Mehmed Paşa", *DİA*, VI, 316-317.

_____, "Casus, Türk Devletlerinde Casusluk", *DİA*, VII, 160-162.

_____, "Hüseyin Efendi, Cinci Hoca", *DİA*, XVIII, 541-543.

_____, "Kara Murad Paşa", *DİA*, XXIV, 363-365.

_____, "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, XXVI, 248-250.

_____, "Mehmed IV", *DİA*, XXVIII, 414-418.

_____, "Mustafa Paşa, Zurnazen", *DİA*, XXXI, 346-348

_____, "Sekban", *DİA*, XXXVI, 326-328.

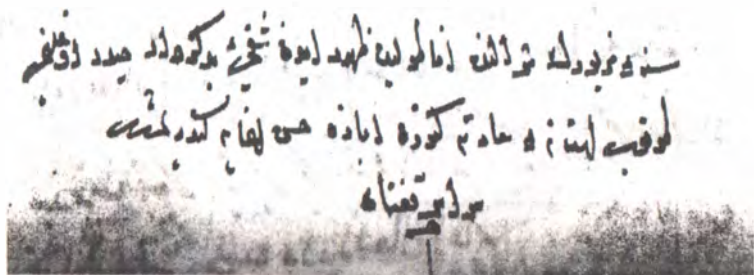
_____, "Silsiletü'l-âsafıyye", *DİA*, XXXVII, 207-208.

- ÖZTÜRK, Said, "Kâtib Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri", *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi*, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara 2012, s. 23-31.
- ÖZVAR, Erol, "Tarhuncu Ahmed Paşa", *DİA*, XL, 20-22.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983.
- RANKE, Leopold von, *XVI. ve XVII. asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı*, çev. Halid İlteber, İstanbul 1971.
- Risale-i Kürd Hatib*, TSMK, EH. Nr.1400.
- RYCAUT, Paul, *The History of the Turkish Empire*.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici", *Belgeler*, I (Ankara 1965).
- SARICAOĞLU, Fikret, "Melek Ahmed Paşa", *DİA*, XXIX, 42-44.
- SCHİLLER, Friedrich, *Otuz Yıl Savaşı Tarihi*, çev. Dr. Hamdi Dilevurgun, İstanbul 1948.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, I, İstanbul 1928.
- SU, Kâmil, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul 1937.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destaneler*, Ankara 1972.
- ŞAHİN, İlhan, *1040 Tarihli Maliyeden Müdevver Deftere Göre Yeni-il Bölgesi*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Mezuniyet Tezi, İstanbul 1974.
- _____, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri (1548-1653)*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Doktora Tezi, İstanbul 1980.
- ŞAHİN, M. Süreyya, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi" *DİA*, XII, 342-348.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekayî'u'l Fudalâ*, I.
- TANERİ, Aydın, "Hadım", *DİA*, XV, 1-3.
- Târih-i Nihadî*, haz. Hande Nalan Özkasap, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- TAŞ, Hülya, *XVII Yüzyılda Ankara*, İstanbul 2006.
- TAŞ, Kenan Ziya, "1760-1817 Yılları Arasında Eğin (Kemaliye) Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. V, S. 1 (1990), s. 273-276.

- _____, "1760-1817 Tarihli Eğin Şeriiye Sicilindeki Asayişle İlgili Belgelerin Değerlendirilmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1996, s. 273-275.
- TURAN, Şerafettin, "Silâhdar", *DİA*, XXXVII, 191-193.
- ULUÇAY, Çağatay-GÖKÇEN, İbrahim, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939.
- ULUÇAY, M. Çağatay, "Abaza Hasan Paşa'ya Dâir Vesikalar", *Gediz* (Manisa Halkevi Dergisi), S. 54 (Ekim 1941), s. 1-2.
- _____, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944.
- _____, "Üç Eşkıya Türküsü", *Türkiyat Mecmuası*, III (1958), s. 87-90.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, TTK, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, I-II, Ankara 1988.
- ÜLGENER, Sabri, *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadî Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul 1951.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Ankara 2017.
- Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, YKY, İstanbul 1999, III-IV.
- Vecihî Hasan Efendi, *Tarih*, Süleymaniye Ktb., Hamidiye, nr. 917.
- WILSON, Peter, "Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789", *Top, Tüfek ve Sün-gü, Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003, s. 76-103.
- YARAN, Rahmi, "Bid'at", *DİA*, VI, 129-131.
- YILDIZ, Kenan, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, Ankara 2017.
- YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-708.
- YÜKSEL, Hasan, "*Sivas Eyaleti'nden İstanbul'a Ulaşan Şikâyetler*", *Revak*, 1992, s. 49-55.
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 7 cilt, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011.

BAZI BELGE GÖRÜNTÜLERİ

Belge 1

TSM, d., nr.1995, vr.5b, 1

Abaza Hasan'a, Haydaroglu'nu yakalayıp getirmesi üzerine seraser kaftan giydirilmesi.

ویدیه لوقه یکان یکان و ترکمان حلب
سید زبانه حسن لقا
ن ۱۵۱۵
دانشمند لو
۱۵۱۵

A_{RSK}_d____01524 s. 36

Hatt-ı hümayûn ile Türkman-ı Yeni-il ve Türkman-ı Halep'in iki sene zabt etmek üzere Abaza Hasan Ağa'ya verilmesine dair.

15 Şevval 1061 (1 Ekim 1651)

تسليم اولدي

عرض بند بمقدار بود
 اسكدارده مرخومه اسكي والاه وطن او قافدن بي ايل
 خاصلري محمولدن جيب شريف خر حلفي ايجون تامين
 اولنان او توز بيك ايلور كامل غروش بيك التمش اوج
 و بود ده اولان حسن قولاري تحصيل اولوب
 كتاب هاجنولر نه تسليم اولندوغي عرض اولنور باقي امر
 فرمان شوكتو پادشاهم خضر نكر

موجوده
 1063

TSMA-E 528/48

TSMA.E.0528

Merhûme Kösem Sultan evkafından Yeni-il hasları mahsulünden ceyb-i şerîf harçlığı için Voyvoda Hasan'ın tahsil ettiği yekûnun Rikâb-ı hümayûna teslimine dair arz.

10 Zilhicce 1063 (1 Kasım 1653)

نوره روزگار
 ۸
 ماه منور ۲۵۰ و بارگه بزرگ روزگار چرخ پادشاه بکتابخانه دیاربکر
 کوزه زو و ملک کبریا در روزگار و کارخانه خدایگار
 ۹
 دیاربکر
 ۴
 دیاربکر
 ۶

TSMA, d., nr.1995, vr. 40a, 6

9

Diyarbakir Beylerbeyi Abaza Hasan Paşa'nın Rikâb-ı Pâ-dişâhî'ye gönderdiği hediyeleri getiren görevlilere kaftan giydirildiğine dair.

۹۶

مدرسه دینیه در این روزها
مدیریت و تدریس در این روزها
در این روزها

اشقیا ابازہ حسنک نوابیندن اولوب کورین اولانلار

حسن اغا	یکداده	کحلای حاجی	او کحلای	قفاخی زاده
داماد	داده	کوردی	کوردی	خلیل
اشقیا	حسن	کلوج	رفضان	رستم
مصحفی	ابازہ	کلی	اطه دیه	
مصحفی	ولجندار	جالو علی	قوچی زاده	میرحور
	حاجی زاده	عقمان	خلیل	

اهوال ازان قاری کورین اولوب میری بلجون دین اوغلو فغان ازانورسه

فغان سلطانلار

BOA, D.BŞM, 244/58 (1069)

Abaza Hasan'ın maiyetinde olup da cezalandırılanlar. Bunların emval ve erzaklarının Köprü'de olduğu ve mîrî için zabt olunduğu hakkında. Abaza Hasan'ın iki damadı zikredilmektedir.

DİZİN

A

Abaza, Abaza Hasan Ağa, Abaza Hasan Paşa 4, 17, 18, 19, 26, 29, 30, 31, 34, 35, 46, 50, 51, 52, 54, 56, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 285, 288, 289, 291, 295, 300, 301, 303, 306, 310, 312, 313, 331, 335, 337, 340, 341, 342

Abaza İsyanı 162, 234, 265, 273, 312

Abaza Kavmi 253

Abaza Mehmed Paşa, Erzurum valisi 26, 29, 34, 35, 46, 50, 64, 93, 139, 300

Abaza Mustafa, Konakçıbaşı, idamı, 260

Abdullah Bey, Bektaş Ağa'nın adamı, eşkıya reisi, sancak beyi 100, 105, idamı 106

Abdullah Paşa, Dasni Mirza üzerine tayin 110

Abdurrahman Abdi Paşa *Vekâyinâme* müellifi 68, 104, 116, 117, 121, 148, 167, 169, 181, 186, 188, 205, 206, 235, 243, 248, 267, 328

Abdurrahman, Konya kethüdayeri 68, 104, 116, 117, 121, 148, 167, 169, 179, 181, 186, 188, 205, 206, 235, 243, 248, 266, 267, 328

Abdülkerim, Kadı 97, 313

Abdülkerim, Kilis kadısı 97, 313

Abdülmecid Sivasî, Halvetî şeyhi 174

Abdülvehhab Kadı, Celâlî ordusunda kadı, Satılmış'ın Kayınpederi 253, 266, idamı 260

Abdülvehhab Kadı, Teke kadısı 253, 260, 266

Acem diyarı 69

acemi oğlanı 26, 229, 301

Acem şahı 220

açık artırma 43

Adala ahalisi, Saruhan 56

Adaletnâme 34, . 54, 55, 64, 161

Adana 51, 87, 124, 129, 138, 145, 180, 181, 222, 244, 300

- Âdet-i ağnam 67, 77, 129
Aforoz kâğıdı 316
Afyon Karahisar 70, 71, 243, 247, 303, 306
Ağaçtan Piri, bölükbaşı, Celâlî reisi 32, 304, 305
Ağlasun kazası 56, 161
Ahıska, Çıldır 35, 301
Ahmed Ağa, Başbakikulu iken defterdar 202
Ahmed Ağa, Bektaş Ağa'nın mirahoru 97
Ahmed Ağa, Boyacı 277
Ahmed Ağa, nâm-ı diğer Deli Birader 76, 80, 108, 155
Ahmed Ağa (Tatar), Merzifon voyvodası, idamı 249, 280
Ahmed Bey Mirliya Serhoş Paşazâde, idamı 280
Ahmed Çelebi, Rus Rıdvan Ağa'nın dokuz yaşındaki oğlu, Sührab Mehmed Paşa'nın evlatlığı, Sadrazam Sührablı Ahmed Paşa 280
Ahmed Efendi, Tokatlı, Amasya kadısı, idamı 280
Ahmed Efendi, Vildanzâde, Ankara kadısı 305
Ahmed, Gazenfer Ağazâde, idamı 280
Ahmed I, Sultan (sal. 1603-1617) 21, 23, 25, 28, 35, 174
Ahmed Paşa, bk. Melek Ahmed Paşa
Ahmed Paşa, Antalya sancakbeyi 266
Ahmed Paşa, Diyarbekir valisi 179
Ahmed Paşa (Hafız), sadrazam 26, 35, 96, 329
Ahmed Paşa, Hezarpare, sadrazam 42, 61, 68, 303
Ahmed Paşa, Kayseri mirlivası 242
Ahmed Paşa, Küçük Çavuş, Anadolu beylerbeyi 71, 86, 303, Katurcıoğlu Seferinde öldü 306
Ahmed Paşa, Tayyar Mehmed Paşazade, 104, 105, 113, Halep eyaletine tayin 146, Şam valiliğine tayin 152, 213, 214, 231, 248, 256, 259, 261, idamı 280
Ahmed, şehzade 299
Ak ağalar 283, 321
Ak Ali, eski eşkıya sergerdesi, Deli Birader'in damadı, Salih Paşa'nın adamlarından 80, 82, 155
Akça Koyunlu aşireti 300
akçe 25, 45, 49, 52, 57, 58, 63, 83, 106, 107, 111, 112, 144, 168, 169, 170, 171, 172, 183, 204, 215, 218, 236, 239, 270, 278, 286, 309, 310, tağşişi 24
Akdeniz 28, 32, 193, 194, 199, 310
Aksaray, 104, 278, sancağı mütesellimliği 278
Akşehir 4, 90, 242, 306
Akyakalıoğlu 72, 73, 306
Alayağalığı 321
Alaybeyleri 143, 180, 239, 246- bayrağı 239
Alay Köşkü 169, 173, 178, 184, 186
Albert, Brandenburg Prensi 316
Alevî temayüllü Türkmenler 300
Ali Ağa, Abaza Hasan'ın Türkmen Ağalığından چراغ ettiği beyzâde, idamı 260
Ali Ağa, Hasan'ın tahsil ettiği harçları İstanbul'a ulaştıran 129
Ali Ağa, Kilis kethüdayeri, idamı 260
Ali Ağa, Şamlı, idamı 280
Ali, Ankara sipahiler kethüdayeri 106
Ali Bey, Bekirzâde, Amasya Beyi, idamı 280
Ali Bey, Hasan'ın ordusunda serçeşme, Amasya sancakbeyi 221
Ali Bey, Şehsuvaroğlu, Dulkadir Beyi 299
Ali, Dergâh-ı muallam çavuşu 270
Ali Mirza Paşa, Ankara sancağı mutasarrıfı, idamı 260, 261
Ali Paşa, Anadolu beylerbeyi 266
Ali Paşa, Kastamonu valisi 99
Ali Paşa (Tutsak), Halep eyaleti tevcih 235, 242, 247
Ali Paşa (Varvar) 36, 37, 50, 140, 302, 333
Ali Paşa, Vezir, Kapudan 243
Almanya, Almanlar, Alman Devleti, Alman Kilisesi, Alman prensleri 316
altın 72, 74, 127, 141, 144, 149, 154, 170, 172, 236, 243, 267

- altın yüzük 127
- Amasya 67, 68, 94, 136, 142, 206, 207,
221, 231, 279, 280, 281, 297, 331
- Amerika 319
- Amerikan gümüşü 24
- Amiral gemisi 198
- Anadolu 15, 16, 19, 21, 22, 25, 26, 27,
28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
41, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 59,
60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 73,
75, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 99,
100, 101, 103, 104, 105, 106,
107, 109, 110, 111, 113, 115, 116,
119, 120, 122, 124, 125, 127, 129,
132, 133, 135, 136, 137, 139, 140,
141, 142, 143, 145, 146, 147, 151,
152, 154, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 163, 164, 165, 166, 167, 168,
170, 171, 172, 174, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 190, 191, 192, 194,
198, 200, 201, 203, 205, 206, 207,
209, 210, 213, 214, 220, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 230, 231, 232,
233, 236, 237, 238, 239, 241, 242,
244, 245, 246, 247, 249, 250, 252,
257, 258, 259, 261, 262, 263, 264,
265, 266, 267, 268, 269, 270, 271,
272, 273, 275, 277, 278, 281, 283,
285, 286, 287, 288, 289, 290, 291,
292, 293, 294, 295, 297, 298, 299,
300, 301, 303, 304, 306, 307, 308,
309, 310, 314, 318, 320, 328, 330,
333, Beylerbeyi 36, 41, 71, 86,
107, 115, 179, 266, 278, 301, 303,
306, asayişsizliği 31, 50, 64, 142,
177, 191, 233, 275, eyaletleri
57, 115, 146, 165, 231, 244, 246,
247, halkı 15, 22, 31, 58, 236,
238, 288, isyanları 21, 107,
kazaskerliği 191, 297, köylüsü
16, 33, 285, pazarları 60, 237,
sahilleri 55, 191, 193, 309, 310,
şehirleri 28, Türkmenleri 307,
vilayetleri 127, 238, 273
- Anber 42, 287
- Ankara 20, 25, 27, 32, 33, 35, 38, 49, 50,
60, 61, 68, 76, 97, 99, 100, 105,
106, 112, 116, 125, 132, 162, 167,
177, 180, 223, 228, 229, 230, 231,
232, 235, 241, 242, 244, 245, 246,
247, 249, 250, 257, 260, 269, 270,
272, 277, 279, 296, 297, 301, 305,
314, 319, 321, 322, 328, 329, 330,
331, 332, 333, 334, 335
- Ankara kadılığı 99, 106, 125, 241,
246, 249, 270, 277, Kalesi 99,
246, kethüdayeri 247, 260,
sancakbeyliği 100, 305, Savaşçı
296, yeniçeri serdari 247
- Antakya 51, 145
- Antalya 263, 266, 267, 330, ahalisi 266,
Kalesi 266
- Antep 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255,
müftüsü 253
- Arap 32, 69, 86, 179, 204, 248, 265, diyarı,
Arabistan 250, Arap kıtası 32
- Arap Selim, Eşkîya reisi 179
- Aristo, İlkçağ Yunan filozofu, Edvâr ve
Ekrâr adlı risalenin müellifi 257
- Ariza 78, 79
- Arnavut 37
- Arpa 55, 275, bahâ 302,, İstanbulî şair 241
- Arpalık sahibi olmak 93, 161, 191, 249 270
- Arslan Paşa, Ahîsha valisi 254
- Arzuhal 123
- Âsafnâme, Lütî Paşa'nın eseri 272
- Asesbaşı 204
- Âsitâne, payitaht, bk. İstanbul
- Asker 25, 32, 39, 45, 52, 54, 57, 63, 64, 98,
100, 101, 104, 110, 117, 133, 151,
158, 166, 169, 170, 171, 179, 182,
187, 190, 193, 194, 196, 197, 200,
208, 209, 213, 214, 215, 217, 218,
226, 230, 233, 234, 235, 238, 239,
243, 244, 245, 246, 247, 251, 254,
255, 264, 269, 304, 310, 317
- Asker sürmek 246
- Asya 19, 319
- Aşar, Tarım ürünlerinden alınan vergi
271

At, Beygir, Katır 27, 55, 57, 69, 72, 86, 99,
137, 175, 176, 178, 180, 234, 241,
246, 252, 265, 312, 335

At-çeken, Türkmen voyvodalığı 76, 109

Ateşli silahlar 27, 167, 234, 272, 317, 328

Atik Ali Paşa, veziriazam 299

Atmeydanı 150, 155

Avâriz, Olağanüstü hallerde hâne başına
alınan vergi 22, 162

Avarızhâne 57

avâriz-ı divâniyye 162

Avrupa 16, 20, 23, 25, 27, 59, 60, 69, 176,
190, 199, 235, 259, 284, 285, 314,
315, 316, 317, 318, 319, 320,
328, 329, 'da eğitim 176, 320,
devletleri 27, 60, 235, 316, 319,
Hristiyanlığı 317, korsanlar 193,
'da köylü isyanları, 285, 316,
limanları 69, 'da matbaa 320,
medeniyeti 318, toprakları 315,
ülkeleri 25, 59, 235, 315, 318

Avusturya 32, 45, 204, 225, 268, 274, 289,
304, 314, 315, 318, elçisi 204,
274, kuvvetleri 225, 268, Seferi
289, topçuluğu 314, 318

Ayak divânı 17, 26, 45, 169, 172, 173, 184,
223, 226, 234

Âyân-ı vilayet 100, 247

Ayasofya Camii 174, 175, 177, 322, 325

Aydınlı Yeğen Bey, bk. Yeğen Bey

Ayşe Sultan, Sultan İbrahim'in kızı, IV.
Mehmed'in halası, İpşir Paşa ile
nikâhlandı 52, 141, 323

Ayvansarayî, Hafız Hüseyin, müellif 261,
330

Azak Kalesi 40, 46

Azaz 67, 71, 93, ağalığı 93

B

Babai İsyanı 299

Baba Zünnun, Bozok'ta Mehdilik
temayülünde olan âsi 300

Bâb-ı Hümâyûn 261

Bâbü'l-ferec, Halep dışında mezarlık 257

Bağdat 26, 29, 32, 44, 45, 49, 50, 51, 103,
104, 106, 109, 124, 127, 136,
140, 143, 181, 215, 216, 259,

muhasarası 26, seferi 26, 45, 49,
50, 109, valiliği 45, 136

Bahâî Mehmed Efendi (Şeyhülislâm) 46,
133

Bakır evanı 137

Bakır para 170

Baldırı Kısa, Celâli reisi 33

Balıkesir 4, 56, 57, 60, 65, 87, 101, 102,
103, 104, 174, 237, 239, 249, 250,
275, 301, 302, 328, 330, 334,
Çarşısı 236

Bâlizâde Mustafa Efendi, bk. Mustafa
Efendi

Balkanlar 19, 264, 283, 286, 309, halkları
19, Seferi 296

Baltacılar 175

Barmaklı Oymağı 57

Barut 27, 194, 216

Baş bölükbaşı 251, 252

Baştarde, üst düzey kaptan gemisi 208

Bayezid II (1481-1512) 297

Bayezid, Şehzade (Kanunî'nin oğlu) 64,
238, 298

Bayrak, sarucaların bayrakları 36, 37, 104,
132, 134, 146, 192, 193

Bayraktar, Abaza Hasan'ın yanında 278

Bayram Ağa, İpşir Paşa'nın kethüdası 122

Bayram Ağa, Siyavuş Paşa'nın telhisçisi
114

Bayram Paşa, İstanbul kaymakamı 314

Bazlamacıoğlu Uzun Mehmed 277

Bedelât-ı iltizamiye 170

bedel-i nüzûl 57, 239

Bedel-i timar, Timar sahiplerinden talep
edilen vergi 63, 237, 287

Bedeveler 45

Bedreddin Simavî İsyanı, kazasker, fakih
ve mutasarrıf 298

Behcetî, *Tarih-i Sülale-i Köprülü* adlı eserin
müellifi 96, 329

Bekir, Münecim, Sis sancağından mazul
260

Bekirzâde Ali Bey, bk. Ali Bey

Bektaş Ağa, Abaza Hasan'ın konakçıbaşısı
278

Bektaş Ağa (Ocak ağalarından) 76, 81, 85,
97, 99, 100, 105, 108, 112, 278

Benli Hasan (Canbolatlı Deli Hasan) 98, 100
Berat 76, berat-ı padişahî 76
berâyâ 20, 22, 251
Bergama 36, Kalesi 302
Bernard Lewis, Osmanlı ve Ortadoğu tarihçisi 19
Beylerbeyi 35, 36, 41, 50, 64, 71, 86, 93, 103, 107, 115, 139, 179, 181, 255, 256, 266, 278, 301, 303, 306, 341
Beypazarı 125, 180
Beyrut voyvodalığı 260
Beyşehir beylerbeyliği 81, 90, 306
Beyzâde Alisi, sipahi ileri gelenlerinden 142, 145, 149, 150
Beyzâde Siyavuş, Abaza Hasan'ın damadı 278
bezirgânlar 59
Bid'at, peygamber devrinden sonraki gelişmeler 175, 176, 319
bî-namaz teftişi 56, 161
Birecik 248, sancakbeyliği 248
Birgivi talebeleri 174
Birgü köyü 73
Bîrûn 171
Bizans 37
Boğazhisar (Seddülbahir) 38, 187, 208, 239, muhafızlığı 164, 183, 187, 267
Boğaz Seferi 207, 209, 213
Boğdan voyvodalığı 201, 209
Boğuk Mehmed, Canikli, Hasan Paşalı 281
Bolevî Mustafa Efendi, Rumeli kazaskeri, 205, Şeyhülislâm 227, 228, 229, 264
Bolevî Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa, bk. Mehmed Emin Paşa
Bolu 97, 152, 164, 180, sancakbeyliği 97, 98
Bolvadin (Karahisar-ı sahip) 145
Bor, Niğde 87, 242, 303, 304
Bosna valiliği 35, 140, 301
Bosnalı hacı adayları 61
bostancı 114, 175
Boynueğri Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa
Boynuenlü oymağı 57

Bozcaada 30, 54, 184, 189, 190, 196, 198, 208
Bozoklu aşireti 300
Bozoklu Celal İsyanı 299
Bozok sancağı 299
Bozulus Türkmen voyvodalığı 121, 131, 132, 133, 137, 138
Bölükbaşı 32, 87, 125, 243, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 266, 281
Börklüce Mustafa, Bedreddin Simavî'nin müridi 298
Brandenburg prensliği 316
Budın 44, 50, 79, 140, 225, 267, beylerbeyliği 79, Seferi 300
Buğday 55
Bulgur 250, 251
Bulgurlu, Üsküdar'da 41, 88, 304
Bursa (Hüdavendigâr) 50, 86, 87, 115, 116, 158, 160, 191, 192, 193, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 232, 239, 262, 263, 265, 268, 272, 274, 275, 288, 296, 297, 299, 305, 306, 330, halkı 191, kadılığı 265, Ovası 217, 219, Sahrası 239
Burunsuz Hüseyin Ağa, Kayserili 277
Bütçe 49, 50, layihâları 133, bk. Hazine
C
Cafer Paşa, Adana valisi 87, Kürd Mehmed'i idam edişi 181, 182
caize 42, 51, 127
Canbolatlı Deli Hasan, bk. Benli Hasan
Canik mütesellimliği 281
Can Mirza Paşa, Anadolu beylerbeyi 213, 223, 231, 232, 259, 278
Casus 148, 154, 165, 209, 217, 233, 234, 235, 241, 242, 243, 333
Cebehâne-i âmire 271, 273
Celâl, Bozok Türkmeni, Mehdilik davasıyla ayaklandı 299
Celâli 16, 17, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 51, 55, 58, 61, 62, 64, 68, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 129, 132, 135, 142, 144,

145, 146, 147, 149, 151, 153, 160,
161, 162, 165, 171, 180, 183, 184,
188, 191, 198, 199, 205, 209, 210,
212, 213, 214, 215, 217, 218, 220,
221, 223, 224, 225, 230, 231, 232,
233, 238, 242, 245, 247, 248, 249,
250, 251, 252, 254, 256, 258, 259,
260, 261, 262, 265, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 274, 275, 278, 279,
281, 285, 286, 289, 290, 291, 293,
294, 295, 296, 299, 300, 302, 303,
304, 305, 306, 307, 308, 310, 312,
313, 328, 331, ler 17, 34, 58, 88,
99, 125, 162, 166, 172, 217, 218,
223, 227, 229, 242, 243, 245, 247,
250, 254, 258, 274, 279, 290, 294,
304, cemiyeti 17, 132, 165, 191,
199, 205, 214, sergerdesi 90, teftişi
271, 274
Celâ-yi vatan, terk-i diyar, terk-i vatan 28,
33, 162, 211, 223, 251, 310
Cellat 195, 257, 274
Cemal Çetin, Dr. 307, 309
Cem'-i mâl 62, 237
Cem Sultan İsyânı 297
Cengiz Orhonlu, Prof. Dr. 13, 25, 76, 112,
309, 320
Cennetoğlu İsyânı 36, 301
Cerime (Kanunsuz alınan para, gasb) 312
Cevanşir oymağı 57
ceyb-i hümayûn 121, 265, şerif harçlığı
130, 340
Cezayir 194, gemileri 198
Cidde beyliği 266
Cinci Hoca, Hüseyin Efendi 43, 287, 333
Cizye 67, 77
Contre-marsh, Avusturya ordusunun
uyguladığı savaş taktiği 314
Cumhuriyet devri 61
cûlus bahşîşi 43
Cümdi Mehmed, Sipahi ileri
gelenlerinden, sergerde 101, 181
Cümdi Yusuf, Sipahi ileri gelenlerinden,
sergerde, idamı 83, 101, 135

Ç

Çağatay Uluçay 28, 34, 55, 75, 129
Çalık, kayıttan silinme 167
Çanakkale 4, 164, 165, 187, 208, Boğazı
44, 49, 55, 116, 176, 183, 190,
193, 195, 196, 198, 230, 239, 275,
287, 330, ablukası 197, 201
Çankırı sancağı 182
Çatalbaş Mustafa Paşa, Karaman valisi
231
Çavuş 33, 34, 43, 44, 71, 76, 86, 108, 241
Çavuşoğlu Mehmed Paşa, bk. Mehmed
Paşa
Çavuşzâde, Vezir Mehmed Paşa, bk.
Mehmed Paşa Çavuşzâde, Vezir
Çay Kasabası, Afyonkarahisar'a bağlı 70
Çelebi Mehmed 296
Çelebi Mustafa Ağa, Kethüda Bey, Ocak
ağalarından 43
Çerkes Dilaver Paşa (Kayserili), eski
beylerbeyi 122
Çerkes Mehmed Bey, Cerce beyi 265
Çerkeş kasabası 303
Çınar Vakası (Vak'a-i vakvakiye) 30, 53,
59, 168, 169, 173, 176, 178, 184,
185, 186, 192, 198, 328
Çırpıcı Çayırı 208
Çiçekli aşireti 300
çiftbozan reâyâ 27, 28, 33, 58, 62 64, 201,
223, 238, 285
Çil Ahmed Paşa, Diyarbekir eyaletinden
kubbe-nişin 188
Çingene akçesi 52
Çizme-bahâ 106
Çomar, Celâli reisi 87
Çorum 275
Çöl Arapları 265
Çürükoğlu Hüseyin 278
D
Dağlar Delisi, Celâli reisi 33
Dakik (un) 241
Dana 137
Danışmentli Cemaati 56
Dârülharp 170
Darüssaade ağalığı, 48, 112, 129, 141, 256,
320, 321, 328, 333

Dasni Mirza, eski sipahilerden 80, 109,
110, 111, 113
Davar 269, 279
Dede Ali Bey, Hoca Ahmed Paşa'nın oğlu,
idamı 280
Dede Hasanoglu Hüseyin, bk. Hüseyin
Dedeler, Üsküdar'da mezarlık 261
Defterdar 49, 60, 123, 133, 138, 148, 151,
185, Sarayı 83, 202
Deli Birader, Yeniçeri ocağı
kethüdalarından, diğer adı
Ahmed Ağa 76, 80, 108, 155
Deli Ferhad Paşa (Vanlı), Erciş Beyi, idamı
260
Deli Hasan, Karayazıcı Abdülhalim'in
kardeşi 304
Deli Hüseyin Paşa, Girit serdari, Sadarete
tayini, katli 53, 73, 168, 173,
183, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
263, 264
Deli Sipahi (Niksarlı) Kilerci Veli, Koca
Sipahi, Abaza Hasan'ın düşmanı
139
Deli Zülfikâr (Amasyalı), Celâli reisi 304
demir gülle 194
demografik araştırmalar 28
Denizli 301
Derbend, İzmit'in nahiyesi 110
Dergâh-ı âlî kapıcıbaşı 273, muallâ
kapıcıbaşı 266
Derviş Abdullah, *Risâle-i Teberdariyye fi Ahvâl-i*
Dârüssaâde müellifi 112, 320, 322,
323, 325, 333
Derviş Mehmed Paşa, sadrazam, azli ve
ölümü 49, 50, 115, 116, 129,
133, 134, 135, 136, 138, 139, 140,
141, 332
Derya Beyi, Abaza Mehmed Paşa'nın
önceki görevlerinden 300
Deve 55, 57, 69, 86, 97, hikâyesi 86
Devlet-i aliyye 85, 119, 158, Osmâniye
15, 96, 258, 276,
Devlet otoritesi 21, 31, 34, 38, 54, 157,
172, 173, 183, 311, 324
devre çıkmak 56, 64
Devşirme 283, 308
Dil işkelesi 110

Dinî sınıf 24
Dirlikler 24, 25, 63, 64, 208, 246
Dişlenk Hüseyin Paşa, Anadolu beylerbeyi
36, 301
Divân Efendisi 256
Divân Eskişehir Sahrası'nda 56, 327, 333
Divrikli Mehmed Paşa, Defterdarlıktan
azl 202
Diyarbakir 26, 45, 49, 51, 73, 94, 127, 136,
145, 179, 180, 187, 188, 189, 190,
192, 205, 206, 212, 245, 249, 259,
262, 275, 278, 282, 341, arpalığı
192
Doğan Bey Tekkesi 277
Domuz Oğlan, Adana'da Mehdilik
temayülünde âsi 300
Donanma-yı hümayûn 160
Durmuş Ağa, Sandıklı sakini, firari, emval
ve erzakı satılanlardan 279
Dürzi davası 114
Düstürl-amel li-İslâhî'l-Halel, Kâtib Çelebi'nin
eseri 59, 133, 332

E

Ebubekir, Celâli reisi Küçümek
Mehmed'in adamı 281
Ebu Said Mehmed Efendi, Esad
Efendizâde , Şeyhülislam 95, 113,
114, 141, 145, 148, 150, 156, 157
Edirne 30, 208, 213, 215, 216, 221, 222,
223, 226, 227, 229, 230, 234, 265,
267, 274, 289, 296, 298
Eflak 298, voyvodası 37, 201, 209
Eflani 98, 99
Eğin kasabası 310, 329
Ehl-i örf 34, 54, 55, 161, 210, 275, 311
Ekmek 48, 50, 127, 251
Ekrâd 182
Elbistan 305
Eman-bahâ, kurtuluş akçesi 106
Eman kâğıdı 250, 252, 253
Emanullah, Emân-ı Resûlullah kâğıtları
250
Emir Mustafa Paşa, Defterdar 83
Emir Paşa, Celâli reisi, il erleri ve
sarıcılarla isyan 124
Emperyalizm 315

Emr-i şerif 79, 101, 131, 242, 246, 313, 338
encümen-gâh 127
Enderun 45, 47, 48, 130, 171, 204, 280, Hazinesi 204
Endüljans, günahların para karşılığı affedilmesi 318
Enflasyon 24, 112, 286
Engürücek, Gemlik'e bağlı köy 162
Erdel Seferi 57, 163, 198, 209, 212, 213, 217, 225, 239, 244, 248, 264, 268, 289, Prensi, Kralı 201, 209, 225
Ereğli kadılığı 281
Eremya Çelebi, *Rûznâme* adlı eserin müellifi 95, 214, 218, 243, 249, 254, 330
Ermeni 60, 125, 264, 314, ce eser 95, tüccarlar 125
erzak 112, 137, 197, 250, 251, 252, 275
Erzincan 299
Erzurum 26, 29, 35, 41, 45, 50, 51, 64, 93, 127, 139, 145, 244, 245, 275, 300, 301, Beylerbeyi 35, 41, 50, 64, 93, Kalesi 301
Esad Efendizâde Ebu Said Mehmed Efendi, bk. Ebu Said Mehmed Efendi
Esâmi Defteri, Yeniçerilerin isim ve ulûfelerinin kayıtlı bulunduğu defter 256
Esedi Kuruş, Hollanda parası 60, 141, 278
Eskişehir 50, 68, 95, 105, 106, 107, 110, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 126, 127, 128, 132, 135, Toplantısı 105, 122
Esnaf 88, 107, 113, 169, 172, 224, 288, ayaklanması 107, taifesi 88
Esrâr-ı cifr, gaibden haber veren 204
Estergon Kalesi 315
Eşkîya 16, 28, 56, 75, 125, 273, 294, 295, 303, 335, taifesi 56, 166, 295, teftişi 268, 294
et 48, 139
evâmîr-i aliyye 164, 212
Evliya Çelebi 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 80, 82, 88, 93, 94, 108, 110, 205, 214, 243, 248, 251, 254, 255, 257, 269, 274, 275, 330

Eyalet, 29, 40, 47, 49, 69, 88, 95, 102, 107, 115, 188, 199, 212, 239, 245, 289, 290, 302, tahriri 284
Eyüp Sultan 151
Eyyubî Ali Ağa, Yeni-il voyvodası tayini, sonra vazgeçilmesi 136
F
Faiz 24, 62
Fakir, Fukara, Fakirleşmek 126, 141, 211, 299
Fatih Camii 177
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzade) 90, 193, 199, 206, 264, 275, 289, 291, 292
Fazlı Paşa, Kaptan-ı Derya 196
Fener Rum Patrikliği 37
Ferdinand II., Bohemya prensi 316
Fernand Braudel, Akdeniz tarihiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Fransız tarihçisi 20
Fetâvâ-i Bezzâziyye, Hanefî hukukçusu Bezzâzi'nin fıkha dair eseri 227
Fetret devri 296
fetvâ-yı şerif 100, 102, 222, 232, 249, 268, 269, 281
Fezleke, Kâtib Çelebi'nin eseri 41, 74, 80, 81, 82, 84, 87, 94, 97, 98, 99, 103, 108, 110, 112, 118, 123, 132, 138, 139, 332
Filori, Floransa'da basılmış İtalyan parası 141, 148, 149, 195, 237
Foça 44, 197
Fransa 20, 40, 297, 319
Fransızca 20
Fransız çuhası 60, 237
Fukara 126, 211
Fukara babası, İpşir 126
G
Gadde Kethüda, Yeniçeri Ocağı kethüdalarından 76, 108
Gavur Murad 304
Gazanfer Ağazâde Ahmed, bk. Ahmed Gazâ-yı ekber, Halep'te Celâlî katliamı 261
Gazi Paşa, Şehsuvaroğlu Şah, Şam valisi tayin, Mısır valisi 146, 265
Gebze 110, 135, 148, menzili 274
Gedikli akdarması, Celâlî reisi 33

Gelibolu 208, 274
 Gemlik 56, 162, 217, 221
 Gerede 97
 Germiyan kuvvetleri 297
 Girit 36, 42, 44, 45, 48, 53, 54, 55, 57, 62,
 63, 69, 73, 90, 93, 133, 147, 153,
 162, 164, 168, 169, 170, 171, 172,
 173, 183, 189, 190, 193, 194, 195,
 196, 197, 198, 199, 200, 201, 209,
 214, 217, 237, 263, 264, 287, 289,
 306, 307, Seferi 36, 42, 44, 55,
 57, 62, 63, 69, 133, 162, 164, 168,
 194, 198, 200, 214, 217, 237, 287,
 289, serdarlığı 196
 Gökçeada 198
 Gökşun 34, 100, 102, 306, Boğazı 306,
 Ovası 34, yaylası 100
 Göktaş mahallesi, Konya'da 270
 Gölegir oymağı 57
 Göynüklü Halil, Celâli reisi 33
 Gulamiye, hizmet karşılığı sipahilere
 ödenen 122, 152
 Gümrük 60, 204, emini 148, 149, 155,
 resmi 237
 Gümüş 75, 137, 170, 172, akçe, para 24,
 58, 236, evani 141
 Gürcü Abdünnebi 75, 79, 86, 87, 88, 89,
 90, 303, 304, 306,
 Gürcü Mehmed Paşa 47, 48, 87, 104, 110,
 121, 128, 129, 130, 132, 302
 Gürcü Nebi, Celâli reisi 37, 44, 140
 Güzelhisar, Aydın 250

H

Habeş beylerbeyliği 305
 Habeşistan 322
 Habsburglar, Avusturya hükümdar
 hanedanı 317
 Hacı Budak 277
 Hacı Efendizâde Sarı Mehmed Ağa, bk.
 Mehmed Ağa, Sarı
 Hacı Mehmedoğlu 277
 Hacı Ömer Oğlu Selim, Hadım
 Karındaşı'nın adamı 277
 Hacı Sinanzâde Mehmed Paşa, bk.
 Mehmed Paşa

Haçova Meydan Muharebesi (1596) 25,
 314
 Hadım ağaları 53, 168, 321, 322
 Hadım Ali Ağa, Konyalı, sipahi ileri
 gelenlerinden Hadım Karındaşı
 Hasan'ın kardeşi, sergerde 83
 Hadım Karındaşı Hasan Ağa, Konyalı
 sipahi ileri gelenlerinden, 121,
 132, 133, 135, 137, 260
 Hadım Karındaşı'nın Çavuşu 278
 Hafız Paşa, Sadrazam, Abaza Mehmed
 Paşa'ya mağlup 301
 Halep 45, 50, 51, 54, 73, 78, 88, 95, 99,
 121, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
 132, 134, 136, 137, 138, 140, 141,
 142, 144, 145, 146, 147, 151, 154,
 156, 178, 179, 180, 181, 182, 188,
 202, 205, 206, 212, 213, 222, 231,
 232, 235, 242, 244, 247, 250, 251,
 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258,
 259, 260, 261, 267, 268, 277, 280,
 282, 288, 291, 304, 305, 332, 339,
 beylerbeyi 127, 235, eyaleti 88,
 121, 125, 146, 178, 180, 205, 222,
 232, 235, 242, 247, 304, Hadisesi
 178, halkı 134, 180, Kalesi 232,
 mevleviyeti 99, mutasarrıfı 45,
 tokatı 254, 255, valiliği 51, 181
 Halife, Ayasofya'da tahsil-i ilm etmiş 322,
 325
 Halil İnalçık 19, 20, 25, 26, 34, 69, 202
 Halil Paşa, sadrazam, kaptan-ı derya 301
 Halim Şah, Karayazıcı Abdülhalim'in
 unvanı 304, 305
 Hamamcıoğlu Mahmud, Köprülü, Abaza
 Hasan'ın damadı ve mütesellimi,
 232, 235
 Hamid-ili, 68, 312
 Hamid sancağı mütesellimi 93, mutasarrıfı
 146, 153
 Hammer, Avusturyalı Osmanlı tarihçisi
 61, 63, 70, 80, 81, 87, 97, 98, 108,
 110, 114, 115, 116, 121, 127, 128,
 130, 133, 135, 139, 141, 143, 145,
 147, 148, 152, 153, 155, 157, 163,
 164, 166, 167, 168, 169, 171, 178,
 181, 183, 186, 257, 267

Hanefî Halife, eski sipahilerden, devletten
mansıp beklemesi 80, 109
Hanlar, Üsküdar'da 96, 203
Hanya 44, 194, 195, 264, 287
Harc tezkeresi 250, 253
Haremeyn-i şerîfeyn 121, 122
Harem-i hümayûn 175, 321, 322, 324
Harp sanayii 235, 259
Harput 304
Has 49, 76
Hasan Ağa, Gümrük emini, İpşir Paşa'yı
karşılayanlardan 148, 149
Hasan Ağa, Konyalı sipahi ileri
gelenlerinden, Hadım Ali Ağa'nın
kardeşi 83
Hasan Ağa, Senceflioglu 218
Hasan, eski zorbabaşılardan , idamı 260
Hasan Paşalı (Abazalı) 244, 251, 261, 262,
270, 274, 281
Hasan Paşa, Sokulluzâde 305
Hasan Paşa (Yemişçi) 24, 25, 315
Hasan Paşalı (Abazalı) 244, 251, 261, 262,
270, 274, 281
Hasan Yüksel, Prof. Dr. 275
Haseki Ağa, İpşir'e son mektubu getiren
145
Haseki Mehmed Paşa, Şam'a vali tayin
189
Haseki sultanlar 287
hasene-i azîme 181
Hasoda (Enderun'da) 46, 175
Haşimzâde, Bursa kadısı, idamdan
kurtuluşu 216
Hatiboğlu Mustafa 56, 161
Hatt-ı hümayûn 71, 77, 80, 101, 114, 117,
121, 148, 203, 214, 218, 231, 249,
259, 261, 268
Havz, Halep dışında semt 257
Haydaroglu Mehmed (Celâli reisi) 37, 61,
68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
86, 92, 93, 140, 256, 303, 306
Haydutluk 20
Haymana 132, 281
Hayreddinzâde Mehmed Ağa, bk.
Mehmed Ağa
Hazine 22, 25, 43, 47, 48, 57, 58, 59, 60,
63, 123, 129, 133, 144, 151, 157,
158, 159, 168, 170, 172, 191, 192,

195, 200, 201, 202, 204, 236, 245,
265, 271, 286, 287, 302, 324
hazine açığı, darlığı, iflası, müzayakası
47, 53, 59, 63, 123, 158, 172, 187,
191, 192, 200, 286
hazinedarbaşılık 321
Hazine-i âmire 278, 310
Hazine kethüdâlığı 280
Helvacı Mehmed (Bosnalı Sarı Mehmed),
sipahi sergerdesi 138
Hereklü oymağı 57
Hezârpâre Ahmed Paşa, bk. Ahmed Paşa
Hırsızlık 22, 281
Hısım Mehmed Paşa, asker sürmeye
memur 228
Hızır Efendi, sâbık müftü, Abazalı,
Amasya'da idam 280
Hicazioğlu Ahmed, Halep'te idam 260
Hilat (Kaftan) 75, 79, 131, 136, 137, 226,
261, 262, 337, 341
Hindistan 50, 319
Hind malları 236
Hizmetkârlar (Sarayda) 175
Hoca Abdürrahim Efendi (Şeyhülislâm)
43
Hoca Ahmed Paşa, Rus Rıdvan Ağa'yı köle
olarak alan, idamı 280
Hoca Sadeddin Efendi, (Şeyhülislâm),
ö.1599, *Tâcü'l-Tevârih* müellifi 157
Hocazâde Mesud Efendi, bk. Mesud
Efendi
Hollanda 60, 318, 319
Hotin 140, Seferi 34
Hristiyan 270, 293, zimmî reâyâ 285
Hububat (tereke) 310, 312
Hurûc ale's-Sultân 1, 2, 3, 17
Hutbe 265, 296, 297
Hüccet, hüccet ettirmek, Abaza Hasan'a
hediye edilen saray hakkındaki
hüccet 56, 119, 120, 206, 281
Hüccet-i Tavilü'z-zeyl, Eskişehir
Sahrası'nda alınan kararları ihtiva
eden belge 118
Hüdavendigâr, bk. Bursa

Hüseyin Ağa (Kara Hasanoğlu), Yeniçeri
ağalığından mütekaid 155, 185,
186, 202
Hüseyin Ağa (Paşazâde), Ladik voyvodası,
ıdamı 280
Hüseyin Bey (Sinan Paşazâde), ıdamı
280, 305
Hüseyin, Dede Hasanoğlu'nun oğlu, ıdamı
280
Hüseyin, Hadım Karındaşı Hasan oğlu,
ıdamı 277
Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* adlı
eserin müellifi 68, 94, 136, 142,
207, 231, 279, 331
Hüseyin oğlu İshak, Celâli reisi 304
Hüseyin Paşa, Eski Habeş beylerbeyi,
Karaman'da isyan, Karayazıcı'nın
veziriazamı 305
Hüseyin Paşa Nasuh Paşazâde, Erzurum
beylerbeyi 41
Hüseyin, Türkmen Ağası, Celâli
sergerdesi, ıdamı 281
Hüsrev Paşa, sadrazam 26, 35, 289, 301,
302, 331
Hz. Muhammed 175, 305

I

İlgın 138, 199, 232, 241, 243, 245,
246, 247, 251, 252, 255, 256,
Muharebesi 241
Irak 32
ıslah-ı âlem 51, 127, 128, 134, 140, 143
İsparta 68, 69, 71, 72, 75, 82, 86, 303, 306,
Mutasarrıfı 69, mütesellimi 306

İ

İbrahim Bey, Hoca Ahmed Paşa oğlu,
ıdamı 280
İbrahim, Sultan (sal. 1640-1648) 17, 26,
36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 54,
60, 69, 70, 141, 194, 195, 197,
236, 237, 287, 302, 303, 322, 330
İç-İl 33, 36
İç mehterlik 169
İç oğlanlar 43, 78
İdeolojik düşünce 298

İhtikâr 24, 62
İhtisap Ağalığı 138, 268, 273
İl erleri 124, 229, 286, 294, 304
İlmiye sınıfı 22, 43, 61, 287
İltizam 52
İlyas Ağa, sarıca eşkiyasının taarruzu 124
İlyas Paşa, Anadolu beylerbeyi, âsi 29,
301, 302
İmdâd-ı hazîne 48
İmdadiye, para talebi 191
İmparator, İmparatorluk 19, 22, 26, 30,
31, 236, 297, 330
İnadiye, Girit'de 264
İnegöl 232
İngiltere 40, 318, İngiliz 20, 194, 318, 319,
323
İpşir Ağa, Dergâh-ı âlî çavuşu 277
İpşir Mustafa Paşa 17, 37, 50, 51, 52, 67,
69, 80, 82, 88, 90, 93, 95, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 113, 116, 120, 121, 125, 126,
127, 128, 129, 134, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 144, 145, 146, 149,
151, 157, 168, 267, 288, 303, 306,
328
İran 16, 25, 32, 50, 54, 59, 60, 250, 295,
298, 299, 306, 307, 308, 317,
kumaşları 60, 237, seferleri 54
irtikâb 251, 287
İsa Ağa, Talimhâ necibâşi 70, 90
İshak Bey, Kırşehir sancakbeyi, Karaman
eyaletine tayin 90
İshaklı beldesi 74
İslâm 11, 38, 177, 219, 308, 317, 333,
dünyası 317
İsmail Ağa, Dergâh-ı muallam kapıcıbaşı
266
İsmail Paşa, İstanbul kaymakamı, Anadolu
müfettişi 268, 269, 270, 271, 272,
273, 275, 277
İspanya, İspanyollar 19, 318, 319, 334
israf 43, 186, 287
İstanbul 2, 4, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 25,
26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
37, 38, 41, 44, 45, 46, 48, 51, 54,
55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 68,
69, 70, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 82,

83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92,
93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115, 116, 118,
119, 120, 121, 122, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 136, 137, 138, 139, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 165, 166, 167, 168, 169, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 180, 181,
182, 184, 186, 187, 189, 190, 192,
193, 195, 196, 197, 198, 200, 202,
203, 204, 205, 206, 208, 210, 214,
218, 220, 221, 222, 223, 224, 226,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 234,
235, 236, 245, 249, 250, 253, 254,
256, 257, 258, 261, 262, 263, 264,
265, 267, 268, 271, 272, 273, 275,
279, 282, 285, 286, 288, 289, 290,
293, 294, 295, 297, 299, 300, 301,
302, 303, 305, 306, 308, 309, 310,
313, 314, 315, 317, 318, 319, 324,
328, 329, 330, 331, 332, 333, 334,
335, 337, esnafı 111, 'da iâşe krizi
190, idaresi 34, 300, halkı 15, 62,
144, 186, 224, kaymakamlığı 268,
piyasası 169

Istimaletnâme 138

İsveç Kralı 209, piyadesi 317

iş erleri 222, 228

İzmir 68, 69, 234, 324, 329, Limanı 69

İzmit 88, 89, 96, 97, 110, 148, 233, 288,
306

İznik 148, 274, 297, Gölü 274

K

Kadı 56, 97, 117, 161, 174, 191, 260, 265,
266, 268, 271, 272, 275, 313

Kadınlar Saltanatı 322

Kadırğa, kürekli gemi 217

Kadıızâdeliler, dinî ve ictimai hareketi
başlatanlar 174, 176, 177, 319,
320, 330

Kadıızâde Mehmed Efendi, dinî ve ictimai
hareketi başlatan 174, 175, 177

Kadri Paşa, Şam valisi 231, 242

Kâfir Murad, Celâlî reisi 33

Kafkaslar 67, 283

Kafkas menşeliler 93, 163, 267, 283

Kahire 265

Kaht-ı Rical Devri 38, 41, 42, 47, 141,
258, 284

kahve 127, 174

Kalaycızâde Murtaza 277

Kale-i Sultaniye 208

Kalem-i mahsus, bk. Rüşvet

kalemiye 22

Kalenderoğlu Mehmed 31, 32, 33, 34, 89,
304, 305

Kalender Şah İsyanı 300

Kalın Dudak Mahmud, Celâlî reisi 304

Kalpazanlar 58

Kalyon, yelkenli gemi 197, 200

Kamaniçe 140

kâmil kuruş 130

Kanada 319

Kandiye 90, 194, 196, 197, 199, 264, 289,
307

Kaniye 48, 123, 315

Kanlı Mehmed Ağa, Sadaret kethüdası
36, 301

Kanlı Mehmed Ağa, Sadaret kethüdası,
Cennetoğlu üzerine serdar 36,
301,

kantar 194, 241

Kantarcıoğlu Veli 277

Kanunî 20, 64, 238, 272, 298, 300, devri
15, 19, 118, 128, 298, 314

Kanunnâme 54, 126

Kapıcıbaşılık 138

kapı halkı 127, 134

Kapıkulu ocağı 24

Kapıkulu süvariliği 43

Kapıkulu 19, 25, 52, 63, 64, 90, 172, 238,
296, süvarileri 43, 63, 67, 89, 93,
238, 304, ocakları 24, 25, 62, 93

kapısız levend 69

Kaptan-ı Derya 26, 46, 50, 52, 69, 133,
134, 146, 147, 148, 153, 154, 188,
190, 194, 196, 198, 202, 208, 212,
217, 260, 266

Kara Ali, Cellat 75

- Karabağı aşireti 309
karaborsa 24, 62
Kara Çavuş Mustafa Ağa, Ocak ağalarından 44, 76
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Şeyhülislâm, *Ravzatü'l-ebrâr Zeyli* adlı eserin müellifi 17, 45, 60, 61, 77, 84, 86, 91, 158, 160, 288, 332
Kara hadımlar 21, 112, 168, 177, 220, 268, 283, 321, 322, 323, 324, 325
Kara Hasanoglu Hüseyin Ağa, bk. Hüseyin Ağa
Kara Hasan Paşa, Adana valisi 124
Kara Haydar, Haydaroglu'nun babası 68, 69, 74, 303
Kara Haydaroglu, bk. Haydaroglu Mehmed
Karakaş Ahmed, Malatyalı Celâli reisi 304
Karakaş Mehmed, Galata voyvodalığından tardedilmiş, Mehter Hasan'ı yönlendiren 171, 184
Karaman 51, 56, 69, 81, 90, 103, 104, 110, 121, 127, 129, 138, 140, 145, 164, 165, 178, 222, 231, 242, 244, 267, 269, 303, 305, 306, 307, 309
Kara Mehmed, Amasyalı hırsız ve yağmacı 208, 281
Kara Mehmed, mahir topçu 208, 281
Kara Murad Paşa, Yeniçeri Ocak ağası, Sadrazam, 44, 45, 52, 78, 79, 88, 154, 155, 164, 167, 168, 178, 198, 304, 306, 333
Kara Musa Paşa, Sadrazam, Şekerpâre Hatun'un zevci 42
Kara Mustafa Paşa (Firari), Halep beylerbeyi 29, 39, 41, 50, 140, 179, 206, 207, 212, 236, 284
Karamürsel, gemi tipi 194
Kara Osman, Meydan ağalarından 184, 186
Kara Said, Celâli reisi 33, 304, 305, 306
Karasu mevkii, Kayseri yakınlarında 35, 301
Kara Şah Ankebut 277
Kara-ulus Türkmen voyvodalığı 76, 109
Karayazıcı Abdülhalim İsyanı 304
Karesi Sancağı 36, 56, 101, 102, 239
kârhâne kaftan 178, 189
Karun, Beni İsrail'de zenginliği ile meşhur kişi 184, 252
Kasım Ağa (Koca), Mimar, Turhan Sultan Kethüdası 47, 200
Kasırsirin Antlaşması 45
Kastamonu sancağı 180, 275
Kaşıkçı oymağı 57, 137
katur 55, 69, nakliyatçılığı 86
Katırcioğlu Mehmed Paşa 50, 54, 61, 69, 71, 72, 73, 75, 79, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 115, 116, 123, 128, 132, 146, 147, 151, 153, 303, 304, 306, 307, 312, 331
Kâtip Ali, Çağdaş halk şairi 74
Kâtib Çelebi 41, 59, 94, 110, 112, 118, 132, 133, 134, 139, 162, 177, 236, 320, 330, 332, 334
Katl-i âmm 217
Katolik mezhebi 316
Kaya Sultan, IV. Murad'ın kızı 45, 74
Kayseri 35, 122, 125, 231, 242, 249, 269, 270, 277, 301, 328, Kalesi 122, 242
Kazaklar 40
Kazaskerler 121, 226, 298, Anadolu 191, 287, Rumeli 77, 84, 160, 205
Kazdağı Türkmenleri 36
Kazzaz Ahmed, Celâli reisi 87, 89, 90, 304, 306
Kebeci Ali Ağa, Yeniçeri Ocağından 68. Orta emrine verilerek Anadolu'ya gönderildi. 116
keçi eti 250
Kederoğlu, Seyyid Mehmed Efendi, Sâdâtta 99, 100
Kehleli Ahmed Paşa, Seydi Ahmed Paşa'ya Sivas emrini götüren 181
Kel Mehmed, Celâli reisi 33
Kemankeş Kara Mustafa Paşa 29, 39, 41, 50, 140, 236, 284
Kenan Paşa imamı 260
Kenan Paşa, Kaptan-ı Derya 198
Kervan 97, 112, koruyucusu 294
Kervansaraylar, Üsküdar'da 96
Ketenci Ömer Paşazâde, bk. Mehmed Paşa

- Kethüda 43, 76, 80, 108, 122, 124, 216,
277, 281, 305, Kethüda Bey
(Ocak kethüdası), Yeniçeri Ocağı
Kethadası, Kul Kethüdası 43, 76,
80, 108, 216
- Kethüdayer 57, 101, 102, 104, 106, 117,
119, 146, 179, 222, 228, 246, 247,
249, 260, 281
- Kethüda-yı Sadr-ı Âlî 281
- Kibleli Mustafa Paşa, Sivas valisi 231
- Kıbrıs 216
- Kılıç 27, 83, 127, 219, 252, 261, 272, 274,
287
- Kılıçlıaşıreti 304
- Kılıçoğlu Himmet 277
- Kırım kuvvetleri 30, 201
- kırkık akçe 45, 52, 58, 169, 236
- kızıl akçe 52
- Kızılbaş gruplar 299
- Kızlar Ağası 175, 321
- Kilis 67, 71, 93, 97, 122, 249, 253,
256, 260, 313, Ağası 67, 71,
Türkmenleri 97, 122
- Kilise 264, 316, hadisesi 191, 193
- Kisamo Kalesi, Girit'te 195
- Kıtab-ı Sıyer*, Ebü'l- Abbas eş-Şemmâhî'nin,
İbâziyye'nin önemli şahsiyetlerine
dair biyografik eseri 227
- Koca Dilaver Paşa, Kars'tan mazul,
Murtaza Paşa'ya katılışı, idamı
235
- Koca Hızır Ağa, sâbık mütesellim, idamı
280
- Koca Muslihiddin, Ocak ağalarından 43,
70
- Konakçı Ali Paşa, Anadolu beylerbeyi
tayin 223, 228, 231, Halep valisi
250, 255, 256
- konar-göçerler 31
- Konstantin, Eflak voyvodası 38
- Konya 51, 56, 90, 104, 105, 121, 128, 131,
132, 137, 138, 143, 144, 145, 147,
163, 165, 166, 178, 179, 181, 206,
213, 214, 218, 222, 242, 245, 249,
267, 269, 270, 272, Kalesi 273,
275, 277, 278, 297, 306, 328, 329,
halkı 138, dizdarı 273, mollası
273, mütesellimi 273, Sahrası
213, 214, 218, 242, Toplantısı
143,
- Korkut, II. Bayezid'in şehzâdesi 297
- Korucular 223
- Koyun 50, 57, 137, 241, 250, 275, 279, 312
- Köleoğlu, eşkiya reisi 97, 98
- Köprü ayarı 67, 68, 93, 94, 206, kasabası
136, 142, 147, 279, 342
- Köprülü Mehmed Paşa 18, 30, 39, 45,
47, 48, 54, 57, 64, 68, 119, 123,
147, 173, 176, 187, 193, 198, 200,
201, 202, 203, 204, 206, 207, 209,
211, 226, 238, 259, 267, 272, 273,
275, 284, 289, 291, 303, 321, 322,
324, 331
- Kör Bey Mustafa Paşa, Antalya
mutasarrıfı, âsi 266
- Kör Hasan, Amasyalı hırsız ve yağmacı
281
- Kör Hasan Paşa, Anadolu beylerbeyiliğine
tayin 151
- Kör Haydar, Celâli reisi 33
- Kör Hüseyin Paşa, Karaman eyaletine
tayin 178
- Kör Mahmud, Celâli reisi 33
- Köse Ahmed, Celâli reisi 33
- Köse Ali, Abaza Hasan'ın Kethüdası,
idamı 260, 266
- Köse Ali Paşa, Kaptan-ı Derya 266
- Kösem Mahpeyker Sultan, Büyük Vâlîde,
Vâlîde-i muazzama 17, 28, 29,
30, 36, 39, 40, 43, 44, 46, 53, 69,
78, 79, 83, 92, 108, 111, 112, 122,
130, 287, 289, 322, 323, 324, 340,
vakfı 129
- Köse Mustafa, Hasan Paşalı 281
- Köseoğlu Hasan, Kör Beyi atık zorbabaşı
260
- Köstendil sancağı 48
- Köylü isyanları, Avrupa'da 285, 316
- Köylüler, 16, 22, 31, 33, 56, 194, reâyâ 15,
16, 17, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 31,
33, 34, 54, 58, 62, 64, 74, 96, 126,
132, 142, 152, 161, 162, 167, 170,
172, 177, 180, 185, 186, 201, 210,

211, 227, 229, 233, 238, 248, 252,
262, 269, 271, 272, 285, 286, 288,
290, 291, 293, 294, 296, 309, 314
Kubbe veziri 45, 46, 54, 117, 118, 119, 120,
123, 131, 167, 188
Kulaksız Şahin, sipahi ileri gelenlerinden,
sergerde 101
Kulluk Defteri 263
Kul taifesi, bk. Yeniçeri Ocağı
Kumburnu, Çanakkale Boğazı'nda 208
Kur'an 127, 254
Kurşun 216
Kurşunlu oymağı 57
Kuruçay, Kayseri-Niğde arasında 242
Kuttâ-i tarîk 125
Kuyucu Murad Paşa, Sadrazam 33, 34,
210, 268, 305, 306, 332
Kuyumcubaşı 79
Küçük Asya 19
Küçük Çavuş Ahmed Paşa, bk. Ahmed
Paşa
Küçük Hasan Paşa, Kaptan, Bozcaada'yı
kurtardı 196
Küçük Kadioğlu Ahmed, Celâli sergerdesi,
Abaza Hasan ordusunda 270
Küçük Mehmed Paşa, Manisa mutasarrıfı
266
Küçümek Mehmed, sipahi ileri
gelenlerinden, namli sergerde
281
Kürde, bir çeşit kılıç 269
Kürd eşkıyası 310
Kürd Mehmed, sipahi ileri gelenlerinden,
namli sergerde 83, 121, 122, 142,
145, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 164, 165, 166,
167, 168, 178, 179, 181, 182, 243
Kürk 60, 195, 197, 236, 279
Kütahya 89, 147, 148, 154, 163, 187,
223, 231, 232, 267, 298, 304,
mağlubiyeti 232, Sancakbeyi 298

L

Lâdik (Kadınhanı), Tayyazâde Vezir
Ahmed Paşa ve biraderi Mustafa
Paşa'nın memleketi 145, 280
Lağımçı askeri 196

Lâyiha 49, 133
Laz Hüseyin, Celâli sergerdesi 33
Laz Yusuf, Abaza Hasan'ın casusu 243
Lazzaro Mocenigo, Venedik donanması
amirali 208
Lehistan 35, 40, 140, 201, 209
Leopold von Ranke 19
Levend, Levent 32, 55, 69, 89, 101, 132,
134, 140, 145, 146, 149, 152, 154,
161, 163, 182, 183, 191, 192, 233,
250, 251, 252, 253, 261, 270, 285,
290, 294, 298, 303, 306, 309, 310
Limni 30, 54, 69, 184, 189, 190, 198, 208
Lütfi Paşa, Sadrazam, *Âsafnâme* adlı eserin
müellifi 20, 21, 27, 272, 332

M

Macaristan Seferi 305
Mağuş akçe 83, 168, 169, 170, 172, 286
Mahmud Paşa, Konya valisi tayin 138,
Halep mutasarrıfı 222, 231
Mahmud Paşa (Suhte), Adana Valisi
Sevündük Paşa'nın damadı, Celâli
reisi, 124, 125, 231, 232, 235
Makbul Ali 277
Makbul İbrahim Paşa, Kanunî devri
sadrazamlarından 300
Malatya 304
malî buhran, 24, 183, kriz 23, müzayaka
19
Mâl-i eman 89
Malkara 187
Malta korsanları 194
Maltepe 148, 149
Manisa 34, 36, 68, 77, 102, 245, 266, 301,
302, 305, 335
Mansıp satışı 18, 60, 131 Talebi 303
Manuel, Bizans imparatoru 297
Maraş 35, 51, 127, 129, 140, 146, 163, 222,
242, 244, 248, 267, 300, 304
Mardin 26, voyvodası 260
Martin Luther, Protestan mezhebinin
kurucusu, Alman teolog 316
Matbaa 320
Materyalist felsefe 298
Medrese, müderris, suhteler 16, 43, 55,
161, 191, 268, 272, 285, 294

- Mehayif teftişı 55, müfettişı 302
Mehdilik anlayışı 300, davası 299
Mehmed Ağa (Hayreddinzâde), İpsir Paşa'nın Baş tezkercisi, Celâli olarak tanınıyor 142, 145, 148
Mehmed Ağa, Kain, Köprülü Yusuf Ağazâde 281
Mehmed Ağa, Sarı Hacı Efendizâde, kerimesi Havva Hanım 280
Mehmed Ağa, Şamlı, Mehter Hasan'ı yönlendiren 171
Mehmed Ağa, Türidi oğlu, idamı 280
Mehmed, Ankara'da, 13.400 akçelik timara sahip 277
Mehmed Atâ 130
Mehmed Efendi, Hayreddinzâde, İpsir Paşa'nın Baş tezkercisi 142
Mehmed Efendi, Kadızâde 174, 175, 177
Mehmed Efendi, Saray hocası, Mimar Kasım Ağa'nın dostu 200
Mehmed Efendi, Şânizâde, Reisülküttâb 185
Mehmed Efendi, Şeyhzâde, Ankara kadısı 125
Mehmed Emin Paşa, Şemsi Paşazâde, Bolu sancakbeyliğine tayin 98, 110
Mehmed Giray IV, Kırım Hanı 209
Mehmed Halife, *Târih-i Gılmânî* müellifi 96, 156, 169, 171, 250, 258, 262, 332
Mehmed, Hamid sancağı mütesellimi 93
Mehmed III., Sultan (sal. 1595-1603) 32, 301, 322
Mehmed II., Sultan Fatih (sal. 1444-1446, 1451-1481) 32, 37, 174, 230, 297
Mehmed IV., Sultan (sal. 1648-1687) 17, 21, 29, 30, 38, 39, 43, 44, 68, 69, 71, 77, 86, 87, 96, 117, 134, 148, 168, 173, 174, 182, 186, 190, 191, 193, 197, 199, 200, 201, 208, 209, 212, 214, 215, 216, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 234, 243, 245, 262, 267, 268, 274, 275, 289, 291, 322, 324, 327, 330
Mehmed Paşa (Abaza), Erzurum valisi 5, 9, 26, 29, 34, 35, 46, 50, 64, 93, 139, 300
Mehmed Paşa, Anadolu beylerbeyi 71, 107
Mehmed Paşa (Boynueğri), Kubbe veziri, sadareti, 7, 48, 53, 54, 94, 95, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 176, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 193, 198, 201, 205, 333
Mehmed Paşa (Çavuşoğlu), Abaza Hasan'ın ordusunda 104, 105, 113, 131
Mehmed Paşa (Çavuşzâde), Vezir, Gemlik muhafızı, Kapudan, Mudanya'da Celâlileri mağlup 217, 221
Mehmed Paşa (Hacı Sinanzâde) 68, 71
Mehmed Paşa, Karayazıcı'nın üzerine serdar 305
Mehmed Paşa, Ketenci Ömer Paşazâde 69, 303
Mehmed Paşa (Sevündük), Eski Adana Valisi, Karayazıcı'ya katıldı 124
Mehmed Paşa, Sinan Paşazâde, Karayazıcı İsyânını bastırmakla görevli 305
Mehmed Paşa (Sofu), Sadrazam 43, 44, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81
Mehmed Paşa (Sultanzâde), Sadrazam 42, 237
Mehmed Paşa, Tabanıyassı 49
Mehmed, Uzun Mahmud oğlu 277
Mehter 169, 255
Mehter Hasan Ağa (Rum Hasan), sipahi ileri gelenlerinden 169, 171, 173, 184, 186, 187
Melek Ahmed Paşa, Sadrazam 44, 45, 46, 61, 80, 81, 82, 83, 84, 91, 99, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 202, 334
Memluk Devleti 297
Menteşe 228
Mercan Ağa, Ayşe Sultan'ın Baş lalası 141, 323
Mesud Efendi (Hocazâde), Şeyhülislam 54, 184, 185, 186, 189, 191, 192, 204, katli 193
Meşveret 47, 48, 49, 87, 113, 114, 117, 133, 150, 182, 185, 188, 190, 191, 214, 215, 218, 222, 288
Metris 208, savaşları 90, 307
Mevâcib, bk. Ulufe

- Mevâlî, kadılar 268
Mevkufat Defteri 57, 239
Meydan Ağaları (Sipahi zorbaları) 7, 26, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189
meyhâne akçesi 52
Mezâlim 251
Mezhap iddiaları 298
Mezraa 99
Mısır 8, 48, 60, 143, 194, 197, 198, 206, 236, 245, 252, 263, 264, 265, 321, gemileri 198, Hadisesi 8, 264, hazinesi 60, 236, 252, valiliği 206
Mızrak 72, 269
Mızraklı süvari 317
Midilli 36
Miğfer 315
Mırlarlı oymağı 57
Mirahur-ı evvel 268
Mîr Ali, Ankara kethüdayeri, idamı 260
Mîrimîrân 100, 104, 146, 214, 245, 246, 250, 269, 272
Mizânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak, Kâtib Çelebi'nin dini konularla ilgili eseri 177
Modern kapitalizm 235
Molla 272
Mora 194
Moralî Defterdar Mustafa Paşa, bk. Mustafa Paşa
Moskof kâfiri 60, 236
Mudanya 217, 221
Mudurnu 90
Muhammediler 38
mukataa 67, 76, 77, 118, 145, 204, 303
Mukavelenâme 167
Murad Efendi, Sivas defterdarı, idamı 280
Murad III., Sultan (sal. 1574-1595) 20
Murad II., Sultan (sal. 1421-1444, 1446-1451) 297, 321
Murad I., Sultan (sal. 1362-1389) 296
Murad IV., Sultan (sal. 1623-1640) 21, 26, 29, 35, 36, 38, 40, 41, 45, 46, 85, 109, 140, 160, 174, 188, 200, 210, 236, 301, 302, 303, 314
Muradlı aşireti 300
Murad Paşa, Kaptan-ı Derya, Katırcıoğlu'nun affını sağladı 146, 147, 148, 153
Murassa kılıç, Halep'te Murtaza Paşa'ya gönderilen 141, 261, 265
Murtaza Ağa, Hadım Karındaşı'nın kâtibi 277
Murtaza Paşa, Diyarbekir beylerbeyi 26, 73, 138, Halep'e tayin 181, 199, 206, Abaza Hasan üzerine tayin 223, 232, 233, 234, 235, Ilgın Muharebesinde 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 282
Musa Çavuş, şaki 33
Musa Çelebi 298
Musahib 170, 172
Musli Paşa, Vezir, Hasan'ın adamı iken Murtaza Paşa'ya iltica 248
Muslu Çavuş, Celâli reisi 34
Mustafa Ağa, Samsoncubaşı 115, 117
Mustafa Çelebi 9, 297
Mustafa Efendi, Bâlizâde, Şeyhülislâm 204
Mustafa Efendi, Osman Paşazâde, İsmail Paşa'nın tezkerecisi, Naimâ'ya bilgi veren 270
Mustafa, Hatiboğlu, Ağlasun kazasında sakın, şerir 56, 161
Mustafa I., Sultan (sal. 1617-1618, 1622-1623) 21, 29
Mustafa, Mimar 155
Mustafa Paşa, Anadolu beylerbeyi 179
Mustafa Paşa, Moralî defterdar 148, 151
Mustafa Paşa, Tavukçu 88, 304, 306
Mustafa Paşa, Tayyazâde, Rakka beyi, idamı 214, 260
Mustafa Paşa (Zurnazen), Defterdar, Sadrazam 49, 53, 133, 173, 183, 264
Mustafa, Şehzade, Kanunî'nin oğlu 64, 297
Musul 45, 109, 140, 244, muhafızlığı 49
Mutasarrıf 63, 101, 161, 213, 222, 231, 249, 270, 298
Mübahat S. Kütükoğlu 20, 49, 118
Mübaşir 78, 130
Müderris 191, 268, 272
Müfettiş, 56, 161, 162, 191, 268, 271, 273, 302, 311

Mühimmat 48, 196, 197, 315
Mühimme Defteri 281, 327
Mültezim 286
Münir Aktepe 37, 69, 103, 169, 171, 329
Müsadere 43, 58, 62, 141, 168, 173, 237,
271, 277, 278, 279, 280
Müslüman, Müslimin 37, 47, 134, 170,
222, 227, 264, 319
müstemleke ticareti 235
müsteşar 142, 143, 149, 155, 165
Müteferrika 180, 246, 268, 272
mütemen 142
mütesellim 50, 56, 67, 69, 71, 72, 93, 101,
102, 106, 144, 179, 201, 222, 223,
228, 231, 232, 235, 239, 246, 273,
278, 280, 281, 302, 305, 306, 308
Müteveli 77
müzayede 37, 46, 60, 287, 302
N
Nâib 30, 106, 161, 250, 280
Naîmâ, Vak'anüvis 8, 36, 38, 41, 43, 45,
46, 47, 54, 56, 60, 61, 63, 68, 70,
72, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 84,
87, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 105, 106, 107, 108,
110, 112, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 121, 122, 123, 124, 127, 128,
129, 130, 131, 133, 134, 135, 136,
138, 139, 140, 141, 142, 143, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 161, 163,
164, 166, 167, 169, 171, 181, 182,
183, 184, 185, 186, 188, 189, 190,
191, 192, 202, 203, 204, 205, 206,
209, 210, 213, 214, 215, 216, 217,
218, 222, 223, 224, 226, 228, 231,
232, 234, 235, 236, 237, 238, 241,
243, 247, 248, 250, 251, 253, 254,
256, 257, 259, 263, 265, 266, 267,
269, 270, 271, 274, 276, 278, 288,
312, 324
Nakşa adası 197
nal 216, bahâ 302
Narh 40, 268, 273, 284
Nasihatnâme 7, 134

Nasuh Paşazâde, bk. Hüseyin Paşa
Nebi Ağa, Erzurumlu Bâkizâde, idamı
260
Nefir-i âmm emirleri 56, 72, 87, 88, 162,
221, 222, 224, 225, 227, 228, 229,
232, 248
Nemçe 38
Nesimî Efendi, Sipahi, Karaman
defterdarlığından mazul,
devletten mansıp bekliyor 109
Nevazişnâme, "Âferinler olsun" ifadeli 182, 262,
265
Neyzen Hasan Paşa, Ankara'ya tayin 223,
231, 232
Nezr 229, 307, 308, 309, 310, 311, 312,
313, 314, akçesi 294, 310, 312,
313
nezre bağlamak, kesmek 309, 310, 311,
312
Niğde, 87, 242, 303, 304, Kalesi 242
Nihadi, Müverrih 38, 77, 82, 94, 108, 164,
169, 171, 212, 213, 216, 217, 220,
223, 232, 253, 257, 271, 334
Nikris hastalığı 26
Niksar 139
Nizâm-ı âlem, İpşir Paşa'nın devlete
çekidüzen verme düşüncesi 82,
103, 144, 158, 267
Nizamnâme 51
Nuh Ağa, Abaza Hasan'ın ev kethüdası,
idamı 278
nüfus artışı 16, 28
O
Ocak ağaları 30, 40, 42, 43, 45, 46, 70, 74,
75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85,
91, 92, 112, 113, 116, 120, 123,
124, 173, 175, 177, 184, 185, 187,
197, 224, 256, 259, ihtiyarları 218
ok 27, 269, 272, 287
Ordu-yı hümayûn 57, 239, 246, 250, 270
Ortodoks tebaa 37
Osman, Aksaray sancağı mütesellimi,
idamı 278
Osman Efendi, esbak Arpa emini, idamı
280

Osman Efendi, Tokatlı Ahmed Efendi'nin naibi, idamı 280
Osman II., Sultan (sal. 1618-1622) 20, 21, 25, 26, 28, 29, 34, 35, 93, 139, 300
Osmanlı 4, 11, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 40, 44, 46, 49, 50, 52, 53, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 68, 74, 75, 77, 78, 84, 89, 90, 93, 98, 112, 113, 117, 118, 121, 128, 136, 138, 141, 145, 147, 153, 160, 162, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 208, 209, 210, 219, 220, 224, 234, 235, 236, 237, 243, 259, 263, 267, 268, 272, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 293, 296, 297, 299, 300, 304, 305, 308, 309, 310, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 337 askeri 193, 196, devlet düzeni 288, donanması 190, 194, 197, 208, ekonomisi 200, hanedanı 21, limanları 60, 318, maliyesi 24, 49, memurları 263, ordusu 30, 194, 243, 314, piyasası 59, 60, sarayı 283, 321, topları 315, uleması 308, askerî teşkilatı 305, Avusturya savaşı 304, Avusturya seferleri 315, cemiyeti 21, 128, 175, 176, 259
Osmanlı Devleti, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı hükümeti 4, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 59, 60, 63, 64, 160, 166, 167, 176, 193, 195, 199, 200, 202, 209, 210, 224, 235, 237, 259, 272, 283, 284, 285, 286, 289, 291, 297, 308, 310, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 323, 329, 330, 331, 333, 335
Osmanlı-İran savaşları 25
Osmanlı vatandaşı 93, 283, 293
Osman, Maraşlı, Beyzâde, idamı 260
Osmanoğlu 254
Osman Paşa, Çiftelerli, Anadolu beylerbeyi 41

Osman Paşazâde Mustafa Efendi, bk. Mustafa Efendi
Osman Paşazâde Mustafa Paşa, bk. Mustafa Paşa
Osman, Tayyazâde Mustafa Paşa kethüdası, idamı 260
Ot 275
Otağ-ı hümayûn 226, 233
Otuz Yıl Savaşları 10, 59, 314, 315, 316, 317, 318, 329
Oynağanlıoğlu, Celâli reisi 71, 73
Ö
Özi 140
P
Padişah Şeyhi, Üstüvani Mehmed Efendi 175
Papa 316, 318
Papalık gemileri 196
Para 17, 19, 20, 24, 37, 43, 50, 52, 55, 56, 58, 62, 83, 84, 87, 106, 112, 116, 121, 122, 125, 131, 133, 134, 137, 145, 149, 151, 152, 155, 161, 169, 170, 183, 193, 197, 205, 210, 211, 215, 216, 221, 233, 236, 237, 248, 265, 275, 282, 284, 286, 287, 290, 294, 302, 307, 310, 311, 312, 316, 321
para tahsili 55
Parmakkapı 38, 74, 98
Parmaksız Ali Ağa, Diyarbekir Kethüdası, idamı 278
Parmaksız Hüseyin Ağa, Silahtar Ağası 115, 117
Parthenios III., Rum patriki 37, 38
Paşmaklık 49
Patrik 37, 38
Patrikhane 37, 38, 334
Paul Rycaut, İngiliz diplomat ve Osmanlı tarihçisi 214, 323
PendikSahrası 274
pirinç 241, 250
Pişkeş 205, 217
Piyade 132, 299, 314, 317
Portekiz 318
Protestan mezhebi, Bohemya Protestanları 316
Prusya Dükalığı, Krallığı 316

- R**
- Rakka beylerbeyi 260
- Rakóczi II., Erdel Prensi 201, 209, 225, 267
- Ravzatü'l-ebrâr Zeyli* 61, 72, 74, 76, 77, 84, 85, 86, 87, 101, 106, 112, 116, 117, 118, 119, 130, 135, 136, 141, 142, 146, 154, 156, 157, 159, 160, 163, 165, 167, 168, 169, 178, 181, 182, 184, 186, 206, 332
- reâyâ 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 64, 74, 84, 85, 86, 94, 96, 97, 98, 108, 116, 123, 124, 125, 126, 132, 133, 137, 141, 142, 143, 146, 148, 152, 154, 156, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 177, 180, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 201, 207, 209, 210, 211, 215, 218, 222, 223, 225, 227, 229, 233, 236, 238, 248, 252, 253, 258, 262, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 281, 285, 286, 288, 290, 291, 293, 294, 296, 302, 307, 309, 310, 311, 312, 314
- Recep Paşa, Kaptan-ı Derya, sonra Sadrazam 26
- resm-i bennak 129
- resm-ikısmet 56
- resm-i mücerred 129
- Resmo Kalesi 196, 264
- Reşid Çorbacı, Şam eşkıyasından, idamı 260
- Revan Seferi 49, 314
- Revgan-ı sâde 241
- Reyhan Ağa, IV. Mehmed'in hocası 30, 148, 175
- Rıdvan Ağa, Rus asıllı, Hoca Ahmed Paşa'nın kölesi, esbak Amasya mütesellimi, idamı 280
- Rikâb-ı hümayûn 79, 130, 137, 189, 215, 221, 340, 341
- Risâle-i Teberdariye*, Derviş Abdullah'ın eseri 320, 322, 323
- Riyal, İspanyol gümüş parası 60, 122
- Rodos şövalyeleri 297
- Roma 297, 316
- Ruhullah Efendi, Bursa kadısı 192, 193
- Rum 5, 37, 38, 60, 129, 169, 184, 187, 201, 334, gençleri 38
- Rumeli 16, 28, 61, 77, 84, 89, 160, 190, 191, 205, 220, 226, 228, 230, 246, 249, 250, 264, 289, 293, 295, 297, 299, 301, 304, 310, 332
- Rumeli beylerbeyliği 264
- Rumeli sahilleri 190
- Rum (Mehter) Hasan, Meydan ağalarından 169, 184, 187
- Rus 30, 260, 280, asıllı 30, 260
- Rusya 60, 197, 317, 319
- Ruşen, bölükbaşı, eşkıya reisi 125
- Rüsûm 263, 271
- Rüşvet 17, 21, 22, 24, 42, 43, 51, 54, 60, 61, 79, 108, 126, 127, 138, 141, 144, 145, 155, 157, 160, 176, 185, 195, 201, 210, 211, 237, 259, 265, 286, 287, 290, 303, 332, 333, iktisadı 60, 237
- S**
- Saat, Kara Haydar'ın Evliya Çelebi'den gasbettığı saat 74, İpşir Paşa'nın saat kullanmadığı 127
- Saçlıoğlu Mustafa, Hasan Paşalı, idamı 277
- Sadaret Kethüdası 36, 301
- sadaret mührü 41, 51, 143, 151, 173, 195, 198, 264
- Sâdât, Peygamber soyundan olanlar 268
- Sadrazam, sadaret, sâhib-i devlet 5, 7, 17, 23, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 51, 52, 53, 54, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 99, 104, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 123, 126, 129, 133, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 164, 167, 168, 173, 176, 182, 183, 185, 188, 189, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 205, 208, 209, 230, 233, 236, 237, 239, 241, 243, 256, 259, 264, 268, 272, 273,

- 275, 284, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 332
- Sadr-ı meclis, Kürd Mehmed'e verilen yetki 156
- saf altın 170, 172
- Safed voyvodalığı 87
- Safevi 295, 298, 299, 300
- Safiye Hanım, Receb Paşa'nın Gevherhan Sultan'dan olan kızı 46
- Sâhib-i kelâm, Kürd Mehmed'e verilen yetki 156
- sahte para 24, 58
- Sakız adası 160, 194, 266
- salgun salmak 55, 64, 161, 286
- Salih Ağa, İpsir Paşa'nın Başkethüdası 142, 145
- Salih Efendi, Gümrük emini 155
- Salih Paşa, sadrazam 195
- Salur cemaati 137
- Salyâne 49
- Saman 55, 239, 312
- Samsoncubaşı 115, 117
- Samsoncu Ömer, Yeniçeri ocağından 76, 108
- Samur kürk 42, 60, 195, 197, 226, 236, 287
- Sancak 35, 48, 61, 68, 70, 101, 102, 152, 180, 244, 297, 299, 300, 305, 306
- Sancakbeyi 24, 48, 55, 68, 71, 90, 97, 98, 100, 105, 106, 116, 132, 143, 182, 198, 221, 222, 227, 238, 248, 249, 266, 267, 298, 303, 304, 305
- Sancak-ı şerif 112, 208
- sancakbeylerinin gemileri 198
- Sandıklı 279
- Saray 21, 24, 29, 30, 40, 46, 48, 53, 83, 111, 143, 148, 157, 172, 177, 184, 201, 321, 322, 324
- Saray ağaları 20, 30, 46, 47, 48, 53, 83, 111, 121, 177, 184, 324
- Sarbanoglu Mahmud 277
- Sarı Ali Efendi, Defterdar 185
- Sarıca 32, 69, 84, 88, 89, 104, 124, 125, 127, 134, 145, 146, 149, 152, 153, 154, 155, 160, 183, 187, 211, 213, 231, 248, 256, 258, 286, 290, 294, 302, 303
- Sarı Kâtib, Yeniçeri Ocağı ağalarından 108
- Sarı Kenan Paşa, Rus asıllı, Kaptan-ı Derya, Donanma mağlup, Hasan Paşalı, idamı 190, 215, 216, 217, 221, 260, 261
- Sarrafi 82
- Saruhan 28, 36, 55, 56, 68, 69, 71, 87, 101, 102, 103, 129, 161, 228, 245, 270, 273, 301, 305, 335,
- Satılmış, Teke zorbalarından, Abdülvehhab'ın damadı, Hasan Paşalı, idamı 260
- Savcı Bey İsyanı 9, 296
- Seddülbahir, Turhan Sultan'ın inşa ettirdiği Rumeli tarafındaki kale 230
- Seferihisar 180
- Sekban 32, 64, 69, 84, 89, 97, 134, 146, 152, 154, 155, 160, 183, 187, 192, 193, 211, 213, 231, 258, 261, 290, 294, 302, 303, yazıcılığı 304
- Selanik 48
- Selâtin camileri 176
- Selçuk Hatun, Cem'in halası 297
- Selim II., Sultan (sal. 1566-1574) 19, 20, 26, 330
- Semadirek 54, 184, 198
- Semin Mehmed Paşa, Sultanzâde, Sadrazam, Girit'te görevli, orada öldü 194, 195, 196
- Serâser kaftan 75, 76, 178, 189, 337
- Serdar 35, 37, 39, 100, 101, 102, 103, 106, 110, 115, 140, 195, 196, 208, 209, 223, 232, 233, 241, 253, 295, 299, 300, 301, 302, 303, 306
- serdar-ı ekrem 39, 196, 208, 209
- serdarlık fermanı 235
- Serhoş Paşazâde Mirliya Ahmed Bey, bk. Ahmed Bey, Mirliya
- Sevündük, bk. Mehmed Paşa
- Seyahatnâme, Evliya Çelebi'nin eseri 68, 72, 74, 80, 108, 243, 251, 257, 276
- Seydi Ahmed Paşa, Maraş valisi, Anadolu eyaletine tayin 146, 151, 154, hakkındaki şikâyetler 163, 167, 168, 179, 182, 185, 186, 187, 192,

- Kaptan-ı derya 164 190, 202,
Karaman valisi 165, 166, Halep
valisi 178, Sivas valisi 180, 181,
vezirlik rütbesi 183, 187, 203,
Budin valisi 225, 289, 323, katli
263, 267, 268
- Seydişehir 312
- Seyfiye 22, 61
- Seyyid Mehmed, Adana beylerbeyi,
Çankırı sancağına tayin 99, 181,
182, 271
- Seyyid, Peygamber soyundan gelen 99,
181, 182
- Sığır eti 250, 251
- Sırp 37
- Sıtma 167
- Sicil akçesi 56
- Sicil Defteri* 226, 276, 332
- Sikke 254, 297, tashihi 51, 127, 236
- Silah 16, 59, 88, 161, 200, 221, 268, 306,
317, 318
- Silah sanayii 176
- silah teftişi 161
- Silahdar Ağalığı 117
- Silahdar bölüğü 67
- Silahdar Tarihi*, Osmanlı tarihi 38, 184, 334
- Silahdar Yusuf Paşa, Kaptan-ı derya, Girit
serdarı, Hanya fatihi 194, 195,
200, 287
- Silistre 46, 115, 116, 140, 183, 187, 188,
190
- Silsile-i merâtibe 284
- Sinan Paşa (Cigalazâde) 25
- Sinan Paşa, İstanbul kaymakamı, Üsküdar
muhafızı 223
- Sinan Paşazâde Hüseyin Bey, bk. Hüseyin
Bey
- Sinan Paşazâde Mehmed Paşa, bk.
Mehmed Paşa
- Sinanzâde, bk. Mehmed Paşa, Hacı
sipahân-ı pašaliyân, Halep kuvvetlerinden
261
- Sipahi 26, 36, 40, 43, 55, 63, 76, 77, 87, 89,
93, 96, 101, 107, 109, 111, 115,
116, 117, 118, 121, 122, 126, 135,
138, 142, 143, 146, 154, 155, 160,
161, 165, 167, 171, 184, 185, 187,
194, 202, 215, 218, 233, 272, 284,
293, 299, 301, 303, 306, ler 25,
26, 43, 70, 77, 83, 84, 87, 90, 102,
106, 154, 157, 172, 284, ağaları
117 ileri gelenleri 107, 109, 111,
116, ocağı 118, oğulları 167,
tenkili 68, 78, 173, taslakları 55,
zorbaları 26, 184
- Sis sancağı 260
- Sivas 35, 37, 41, 50, 51, 88, 100, 101, 102,
103, 104, 127, 140, 179, 180, 181,
182, 231, 232, 242, 244, 267, 275,
280, 299, 301, 302, 305, 314, 335
- Siyavuş Paşa, sadrazam 6, 46, 47, 53, 105,
107, 108, 111, 113, 114, 115, 116,
117, 120, 121, 122, 123, 128, 173,
183, 188, 328
- Sof 254
- Sofu Mehmed Paşa, bk. Mehmed Paşa
- Sokullu Mehmed Paşa, önceki
sadrazamlardan 23
- Sokulluzâde Hasan Paşa, bk. Hasan Paşa
- Solak, Abaza Hasan'ın yanında Celâli
sergerdesi, idamı 226, 278
- Solakçeşme, Edirne'de 230
- Söğüt 110
- Söğütadağı, Eskişehir'in kuzeyinde 68, 69,
303
- Sömürgecilik 315
- Subaşı 97, 129, 238, 275
- Suda Kalesi, Girit'te 196
- Sudan 322
- Suhte Mahmud Paşa, bk. Mahmud Paşa
sulehâ 20
- Sultanahmed Meydanı 43, 53, 155
- Sultanahmed Vakası 44, 53, 70, 77, 78, 87,
89, 99, 173, 304, 306
- Sultaniye/Kumkale, Çanakkale tarafında
inşa edilen kale 230
- Sultan Süleyman Kanunu 126, 128
- Sultanzâde Semin Mehmed Paşa, bk.
Semin Mehmed Paşa
- Suriye 143
- Sührab Mehmed Paşa 280
- Süleyman Ağa, Mehmed Paşa'nın azatlısı
98
- Süleyman Ağa, Tatar 114

Süleyman Ağa, Uzun, Başlala 30
 Süleyman Ağa, Yeniçeri ağası,
 Tarhuncu'dan hazineye yardım
 talebi 49
 Süleyman Paşa, Malatyalı, malî sıkıntılarla
 karşı karşıya 52
 Süleyman Paşa, sadrazam 166, 167, 168,
 182, 183, 198,
 Sünbül Ağa 194
 Sürsat, bedeli, 57, 239, zahiresi 57, 238,
 239, 241, 250
 Süvari 93, 299, 317
 Süveyş kapudanlığı 266
 Ş
 Şaban Ağa, Kızıl Bayrak Ağası 135
 Şaban, Köprülü, Celâli reisi 304
 Şâhi-darbzen 33
 Şahin Ağa, Sadrazam Melek Ahmed
 Paşa'nın adamlarından 99
 Şah İsmail, Safevî hükümdarı 299, 307,
 308
 Şahkulu Baba Tekeli İsyanı 9, 298
 Şah Veli, Âsi Bozok Türkmen'inin diğer
 adı 299
 Şakloz Ahmed, Celâli reisi 33
 Şam 8, 45, 49, 50, 54, 73, 74, 94, 100, 102,
 107, 114, 123, 140, 145, 146, 151,
 167, 183, 184, 185, 188, 189, 205,
 212, 213, 223, 231, 242, 244, 259,
 260, 263, 302
 Şamî Arap Numan Efendi, Edirne kadısı,
 rüşvetçi kadı, Bursa'ya sürgün,
 idamı 9, 265
 Şamlı Mehmed, Meydan ağalarından 171,
 184, 186
 Şânizâde Mehmed Efendi, bk. Mehmed
 Efendi
 Şark serdarı 305
 Şebinkarahisar 35, 301
 Şefaâtname 147, 153, 256
 Şehirli Vakası, esnafın isyanı 45
 Şehsuvaroğlu, bk. Gazi Paşa, Şah, vezir
 Şehsuvaroğlu, Haymana içinde bir grup
 şaki 146, 265, 277, 299
 Şehzade Bayezid Vakası 238
 Şehzade isyanları, Taht kavgaları 9, 296

Şehzadelerin yetişmesi 21
 Şekerpâre Hatun, padişah musahibesi 42
 Şemsi Paşazâde Mehmed Emin Paşa, bk.
 Mehmed Emin Paşa
 Şerefliü oymağı 57
 Şeyh Sâlim, Arap neslinden, sahtekâr 204
 Şeyhülislâm 8, 43, 45, 46, 54, 91, 95, 100,
 101, 107, 111, 113, 114, 117, 133,
 141, 145, 148, 150, 156, 159, 160,
 185, 186, 189, 191, 204, 216, 226,
 227, 229, 256, 264, 301
 Şeyhzâde Mehmed Efendi, bk. Mehmed
 Efendi
 Şii 299, 300
 Şikâyet Defteri 112, 138, 275
 T
 Ta'yîn, ekmek 180, 249
 Tabanca 73
 tahakküm ale's-Sultân 222, 227
 Tahrirât-ı umûmiye, İpşir Paşa'nın Konya
 toplantısı için gönderdiği davet
 mektubu 143
 Talimhâ necibası, muallim-i talimhâne,
 yeniçerileri talim ettiren 70, 90
 Tamanlu oymağı 57
 Tanrı Bilmez, Celâli reisi 33
 Tanrı'nın emaneti 238
 Tanzimat 311
 Tarhuncu Ahmed Paşa 48, 49, 51, 129,
 133, 334
 Tarım ekonomisi 21
 Tarikat mensubu 325
 Tarsus 124, 129, 300
 tasavvuf cereyanları 174
 taslakçılar 273
 Tatar 114, 249, 280
 Tatar Ahmed Ağa 249, 280
 Tavaşi, bk. Kara hadımlar
 Tavuk-baha 302
 Tavukçu Mustafa Paşa, bk. Mustafa Paşa
 Tayyar Mehmed Paşazâde Ahmed Paşa,
 bk. Ahmed Paşa
 Tayyazâde Mustafa Paşa, bk. Mustafa
 Paşa
 Teberdarlar Ocağı 322, 325
 Tefecilik 24, 62, 138

- Teftiş 32, 55, 56, 58, 64, 161, 203, 251, 252,
257, 268, 271, 272, 273, 274, 275,
277, 294, 311, tefahhus 203, 272
- Tekalif-i miri 56, 161, şakka 55, örflyye
162, padişahi 270, 271
- Teke-ili 266, 298
- Tekeli Mehmed, Celâli reisi 304
- Tekkenişin 277
- telhisçi 114
- Teneke akçe 169
- Tersane 49, 154, 200, Bahçesi 133
- Tevliyet, vakıf görevi 93, 118
- Tezkireci Gınayı, Yeniçeri ocağı
tezkirecilerinden 76
- Timışvar 140
- Timışvar Sahrası 226
- Tırhala mütesellimi 281
- Ticaret 50, 60, 194, 235, 238, 288, 309,
310
ticaret gemileri 318, 319
ticaret kervanları 61, 125, 294, 306
- Timar 21, 24, 25, 63, 64, 70, 81, 98,
180, 237, 238, 239, 249, 287, -
hümayun 226, 246
- Timarlı sipahi 24, 25, 62, 63, 64, 287, 291,
293, 299, 301
- Timur İstilası 9, 296
- Tokat 26, 275
- Tokmak Ömer Ağa, Bektaşlı, idamı 260
- Top 33, 194, 196, 197, 198, 208, 241, 242,
257, 266, 301, 315, 318
- Topal Dede, şaki, Hasan Paşalı, idamı 277
- Topal Mehmed Paşa, Isparta mutasarrıfı,
Abaza Hasan ordusuna katıldı,
Karaman eyaletine tayin,
Kaptan-ı derya 69, 104, 113, 121,
208, 312
- Topal Sarı Kenan Paşa (Rus asıllı?),
Kaptan-ı derya, Köprülü
muhalifi, katli 190, 198, 215, 216,
217, 221, 222, 260, 261, 318
- topçuluk 318
- Topçuoğlu Mehmed, Konya'da Yeniçeri
serdarı 270, 278
- Torlak Kemal, Bedreddin Simavi'nin
müridi 298
- torlaklar 299
- Tosya 112, 311, kadısı 112
- Trablusgarb 198
- Trablusşam 35, 147, 300
- Trabzon 57, 239, 244, 328
- Trakya 187
- Tuğ 40, 41, 106, -ı hümayun 224, 246
- Tuğrakeşlik 40, 41, 106
- tuğralı emirler 50, 305
- Tuna kumandanlığı 35
- Tunca Suyu 213
- Tunus 194, 198
- Turhan Sultan 17, 29, 30, 39, 44, 46, 47,
48, 53, 78, 83, 104, 111, 121, 123,
148, 150, 154, 155, 175, 182, 184,
185, 186, 190, 191, 200, 201, 204,
212, 230, 231, 234, 324, 328, 332
- Turla 140
- Tutsak Ali Paşa, bk. Ali Paşa
- Tuz 127, 251
- Tuzla 148
- Tüccar 31, 60, 65, 125, 238, 319, kervanları
61, 97, 125, 262, 271
- Tüfek 27, 58, 72, 73, 166, 197, 269, 271,
272, 273, 287, 315, _li asker 179,
182, 188, 271, 314, teftişi 268,
271, 272, 273, teknolojisi 28
- Tüfenk-endaz 36, 165, 166, 217, 243
- Türk 11, 194, 196, 242, 264, 307, 314, 333,
idaresi 264
- Türkman-ı Halep hasları 78, 130
- Türkmen âdemisi 54
- Türkmen Ağalığı 51, 68, 76, 78, 79, 82,
109, 132, 133, 136, 138, 140, 183,
260, 281, 306
- Türkmen babası 299
- Türkmen boy beyleri 222
- Türkmen hazinesi 131
- Türkmen iş erleri 222, 228
- Türkmen voyvodalığı 77, 78, 80, 121, 131,
137, 187
- Türkmenler 36, 76, 80, 97, 122, 129i 132,
135, 137, 138, 288, 295, 297, 299,
300, 307, 308, 334
- tütün 127, yasağı 174

U
Ulah 37
Ulema 31, 43, 160, 169, 176, 190, 191
Ulufe 24, 25, 26, 43, 47, 52, 59, 64, 83,
109, 111, 112, 118, 122, 123, 124,
135, 144, 150, 151, 169, 170, 171,
172, 204, 230, 233, 234, 236, 238,
264, 287
Uluirmek, Konya'da mahalle 270
Urfa 304, 305, Kalesi 305
Usta Rıdvan Hadisesi 131, 132, 133, 137,
138
Uzun Halil, Bağdadlı Celâli reisi 304
Uzun Süleyman Ağa, Dârüssaâde Ağası,
Kara hadımlardan 107, 112, 120,
123, 322, 324
Ü
ümera 32, 39, 101, 104, 127, 146, 212, 213,
214, 217, 219, 231, 245, 246, 250,
256, 257, 262, 265, 268 314
Ümmi 41, 47, 52, 121, 141, 284
Üsküdar 6, 33, 37, 41, 73, 74, 76, 81, 82,
83, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 98,
109, 116, 122, 129, 130, 135, 139,
144, 146, 148, 149, 150, 151, 153,
154, 155, 164, 203, 217, 220, 223,
231, 233, 234, 244, 245, 246, 261,
262, 273, 274, 288, 306, 329, 333
Üsküdar hanları 153
Üsküdar Sahrası 73, 88, 98, 231, 244,
246, 274
Üsküdar Türkmen voyvodalıkları 76,
109
Üsküdar kayığı 217
Üstüvani Mehmed Efendi 175
V
Vak'a-i Vakvakiye, bk. Çınar Vakası
vakf-ı şerif akçesi 78, 79, 131
Vakıf gelirleri 24
Valide Sultan 40, 47, 49, 53, 76, 108, 130,
168, 192, 199, 201, 204, 207, 231,
244, 258, 283, 323
Valide Sultan Evkafı (Kösem) 130
Vanlıoğlu Hasan, gâsıp 310

Varvar Ali Paşa, bk. Ali Paşa
Vecihî Hasan Efendi, müverrih 74, 94,
96, 335
Vekâyi'ü'-Fudalâ, XVII. ve XVIII. yüzyıllar
edebiyat, özellikle ilim ve
tasavvuf tarihinin birinci elden
kaynağı 173, 178, 192
veledeş 96, 118, 122, 123, 146, 152, 157,
159, 167
Veli Halife, Adana'da mehdilik
temayülünde âsi 300
Venedik 38, 42, 44, 49, 54, 55, 57, 164,
176, 183, 187, 189, 190, 193, 195,
196, 197, 198, 199, 207, 208, 237,
238
Vergi 16, 22, 28, 31, 33, 35, 40, 59, 63, 64,
76, 159, 161, 170, 172, 236, 237,
264, 270, 285, 286, 287, 293, 294,
295, 308, 314, 323, tahsilatı 286
Vestfalya Barışı 59, 316
Vezirköprü 221
Vezir Sarayı 82
Veznedar Mehmed, Hasan Paşalı, katli
277
Vidin 35
Vildanzâde Ahmed Efendi, bk. Ahmed
Efendi
vire ile teslim 195
Viyana Seferi 30
Voyvoda, voyvodalık 37, 55, 56, 57, 71, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85,
86, 87, 93, 94, 95, 103, 120, 121,
122, 125, 129, 130, 131, 132, 136,
137, 152, 164, 165, 171, 178, 179,
181, 187, 188, 189, 201, 209, 260,
275, 280, 308, 310, 338, 340
Vüzera, vezirler 25, 39, 40, 42, 47, 104,
107, 117, 146, 159, 169, 170, 190,
195, 213, 214, 219, 220, 226, 227,
235, 237, 244, 245, 246, 250, 255,
256 324
Y
yağmacılık 149, 159, 184, 281
Yahudi 52, 60, 82
Yahya Efendi, şeyhülislâm 301
Yahya, Deli Ferhad Paşa'nın oğlu, idamı
260

Yalı Köşkü 190
 Yamak Ali, Meydan ağalarından 184, 186
 Yanova 225, 226
 Yanya sancağı 48
 Yay 20, 25, 27, 272, 287, 330, 332
 Yedikule 130
 Yeğen Bey, Aydınlı, sipahi, devletten
 mansıp bekliyor, Gürcü Mehmed
 Paşa'nın yeğeni 109, 110
 Yeni Tatar Köyü, Tırhala'ya bağlı
 Yenice Bey, Tarsus'ta mehdilik
 temayülünde âsi 300
 Yeniçeri, Yeniçeriler, Kul taifesi 5, 7, 9, 15,
 21, 26, 30, 32, 34, 35, 40, 43, 44,
 47, 49, 51, 53, 62, 70, 76, 78, 87,
 89, 90, 97, 112, 118, 132, 150,
 154, 155, 160, 168, 169, 171, 173,
 177, 185, 186, 187, 202, 208, 216,
 226, 227, 233, 234, 238, 246, 247,
 249, 250, 263, 270, 278, 300, 301,
 302, 304, 306, 310, 329 Ağası 44,
 49, 97, 186, 216, 246 Beytûlmâli
 270, ihtiyarları 223, kıyafeti 38,
 mevâcibi 47, postaları 238, 298,
 serdarı 97, 102, 239, 246, 247,
 249, 270, 278, taslakları 55, 310
 Yeni-il, Türkmen Ağalığı 76, Türkmân-ı
 Halep hasları, 78, 79, 130, 131,
 340, voyvodalığı 71, 75, 121,
 129, 136, 164, 165, 178, 179, 181,
 188, 189
 Yenişehir mollası 281
 Yenişehir Ovası 297
 Yerli Kulu askeri 32, 193, 213, 263
 yevmlü teftişi 64
 Yevmlü, Şehzade Bayezid Vakası'nda asker
 64, 238, 298
 yiğitbaşı 294, 304
 Yoksulluk 57
 Yolsuzluk 17, 54, 99, 108, 112, 151, 168,
 172, 185, 191, 237, 259, 285
 Yusuf Ağa, Köprülü, Kethüdâ-yı Sadr-ı âlî,
 bk. Mehmed Ağa
 Yusuf Paşa, Celâli reisi 34
 Yusuf Paşa, Sadaret kaymakamı 185
 Yusuf, Bozuluslu Türkmen ileri
 gelenlerinden 131
 Yusuf, Karesi sancağı mütesellimi 56

Z

Zahire 57, 65, 196, 216, 218, 219, 229,
 232, 238, 239, 241, 248, 250, 251
 kıtlığı 247
 Zaim 249, 268, 272
 zeamet 24, 49, 64, 71, 238, 239
 Zemberek 269
 Zile 99, 104, 275
 Zinkeizen Johann Wilhelm, Osmanlı
 tarihine dair eseriyle tanınan
 Alman şarkiyatçısı 224, 335
 Zorbabaşı, Kürd Mehmed 305
 zuafâ 20, 313
 Zuamâ 239, 245, 246
 Zurnazen Mustafa Paşa, bk. Mustafa Paşa
 Zühdü Efendi, Abaza Hasan'ı katletmekle
 görevli 82
 Zümre-i silahdarân 67
 züyuf akçe 25, 45, 52, 58, 107, 111, 112,
 168, 171, 183

ABAZA HASAN PAŞA İSYANI

HURÛC ALE'S-SULTÂN

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren zaman zaman çalkantılı dönemler yaşamıştır. Bu dönemlerde Anadolu halkı zor yıllar geçirmiş, merkezi idarede görülen zaaf lar devleti olumsuz yönde etkilemiştir. 17. yüzyılın ilk yarısı da iktisadî ve toplumsal sorunların ciddi oranda arttığı, idare-den memnun olmayan, mağdur edilmiş idarecilerin kalabalık maiyetleri ve eşkiya gruplarıyla isyan ettiği bir dönemdir. Bu durumdan en çok zarar gören ise korumadan ve otoriteden yoksun Anadolu halkı olmuştur. Celâlî ve eşkiya toplulukları reaya üzerinde baskı kurmuş, yol güvenliği tehlikeye girmiş, ticarî hayat zarar görmüştür. Celâlîler *katl-i nüfus ve gâret-i emvâl* ile reaya deşet saçmıştır. Köyünü savunamayan reaya perişan bir şekilde şehirlere can atmış, İstanbul'a şikâyet mektupları göndermiş fakat çoğu zaman sonuç alamamıştır. Devleti yıllarca uğraştıran bu isyanlar arasında Abaza Hasan, ülkeyi bölme niyetine varan tehlikeli bir isyanın liderliğini yapmıştır. Elinizdeki çalışma, Osmanlı tarihinin en büyük isyanı olarak kabul edilen ve kaynaklarda "Hurûc ale's-Sultân" olarak anılan Abaza Hasan Paşa İsyanını, neden ve sonuçlarıyla en ince ayrıntısına kadar ele almaktadır.

